OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DOĞAL AFETLER

EDİTÖR

ELIZABETH ZACHARIADOU

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

Girit Üniversitesi Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü'nün Türkoloji Programı tarafından 10-12 Haziran 1997'de Rethymno'da düzenlenen konferansa sunulan tebliğlerden oluşan bu kitap, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan doğal afetleri geniş bir zaman diliminde ele alıyor. İlk bölümde yer alan 14 makale depremler konusuna eğiliyor, daha kısa olan ikinci bölümdeki üç makale ise selleri ve kuraklıkları ele alıyor. Osmanlı belgeleri, Venedik konsolosluk yazışmaları, Memluk ve Bulgar kayıtları, St. Jean Şövalyelerinin ve Amerikan misyonerlerinin raporları, Yunanca sismologion'lar gibi son derece geniş bir kaynak çeşitliliğine dayanarak Anadolu, Balkanlar, İyonya, Ege Adaları, Girit ve Karadeniz bölgelerinde Osmanlı çağının çeşitli dönemlerinde meydana gelen doğal afetler inceleniyor. Bu doğa olayları karşısında farklı toplumsal grupların ve tek tek insanların nasıl tepkiler verdiği inceleniyor. Depremlerin, sellerin ve kimi zaman bunları izleyen yangın ya da salgın hastalık gibi ikinci bir felaketin, tarihsel gelişimi nasıl etkilediği, ekonomik ve demografik yapılarda ne tür değişikliklere yol açtığı konusunda açılımlar sunuluyor. Doğal afetlerde hasara uğrayan Osmanlı kalelerinin onarımı için çıkarılan fermanlardan, Amerikan misyon merkezlerinin deprem yardımlarına ya da bir depremde yıkılan Bizans surlarının Osmanlıların Rumeli'ye geçişini nasıl kolaylaştırmış olabileceğine kadar çok çeşitli durumlar, olaylar, tartışmalar ve canlı sahnelerle geniş bir okuyucu kitlesinin ilgisini çekecek bir çalışma.

ISBN 975-333-150-9
9 789753 331500

LAFARGE
TÜRKİYE

TÜRKİYE EKONOMİK VE TOPLUMSAL TARİH VAKFI

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI

LAFARGE TÜRKİYE'YE BU KİTABIN BASIMINA KATKILARI NEDENİYLE TEŞEKKÜR EDERİZ.

Türkiye
Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı
Yayınıdır

Yıldız Sarayı Arabacılar Dairesi
Barbaros Bulvarı
80700 Beşiktaş/İstanbul
Tel: (0212) 227 37 33 - Faks: (0212) 227 37 32

Özgün Adı
Natural Disasters in the Ottoman Empire

© Crete University Press-Foundation for Research & Technology, 1999
© Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001

Yayıma Hazırlayan
Ayşe Ozil

Kapak Resmi
İstanbul'da yaşanan bir deprem sırasındaki görüntü
(16. yy. ortaları, ahşap baskı)

Kitap Tasarımı
Haluk Tunçay

Baskı
Numune Matbaacılık
(0212) 629 02 02

İstanbul, Temmuz 2001

ISBN 975-333-150-9

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA DOĞAL AFETLER

EDİTÖR
ELIZABETH ZACHARIADOU

Çeviri
Gül Çağalı Güven
Saadet Öztürk

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI 117

TEŞEKKÜR

Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü'nün Türk Araştırmaları Programı tarafından düzenlenen Üçüncü Uluslararası Sempozyum Kültür Bakanlığı, A.G. Leventis Vakfı, Eleni Nakou Vakfı, Girit Üniversitesi ve Rethymnon Belediyesi tarafından desteklendi. Dönemin Kültür Bakanı S. Benos'a, A.G. Leventis Vakfı'nın Yunanistan'daki temsilcisi Büyükelçi A. Eksarhos'a, Eleni Nakou Vakfı'nın yöneticisi Dr. Erik Holm'a, o dönemde Girit Üniversitesi rektörü olan Profesör Christina Spyraki'ye ve Rethymnon Belediye Başkanı Dimitris Archondakis'e içten teşekkürlerimizi sunmayı borç biliriz.

Ayrıca, sempozyumun tüm oturumlarına onur verdikleri için dönemin Türkiye Büyükelçisi U. Pamir'e ve Ankara Üniversitesi'nden Profesör Arzu İldem'e; aynı zamanda sempozyumda hazır bulunarak verdikleri destek için, o dönemde Kültür Bakanlığı'nın "Kültürel Faaliyetler Bölümü" başkanı Bayan Alcestis Souloyianni'ye ve Dışişleri Bakanlığı temsilcisi Sayın A. Paresoglou'na teşekkür ederiz.

Sempozyum başkanı ve eski dostum Prof. N.N. Ambraseys'e de özel bir teşekkür borçluyum. Ortadoğu ülkelerindeki depremlere ilişkin yaptığı pek çok kapsamlı çalışma, bize doğal afetler ile bunların insanlık tarihi üzerindeki sonuçları konusunda bir sempozyum düzenleme fikri verdi. Ambraseys, sempozyumun hazırlık çalışmalarını izledi, yararlı tavsiyelerde bulundu ve okurun da çeşitli dipnotlardaki teşekkürlerden anlayabileceği gibi, depremlere ilişkin katkıların birçoğunu okudu. O olmasaydı, sempozyum da kitap da çok zayıf olurdu.

Son olarak, derlemenin yayına hazırlanması işini üstlenen Dora Komini-Dialeti'ye ve yayınevinin yöneticisi Sophia Argyropoulou'ya teşekkür etmek istiyorum. Elinizdeki kitap, onların titiz ve içtenlikli katkıları sayesinde çıkan, "Girit'te Halcyon Günleri" [Girit'te Güneşli Günler] dizisinin üçüncü cildini oluşturuyor.

E. A. Z.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR *ix*

GİRİŞ YERİNE *1*

OSMANLI TARİHİNDE DOĞAL AFETLERİN ROLÜ HAKKINDA BİRKAÇ GÖRÜŞ
Gy. Hazai *3*

DOĞAL AFETLER: FIRSAT ANLARI
Elizabeth A. Zachariadou *6*

BİRİNCİ BÖLÜM

DEPREMLER *11*

OSMANLI TOPRAKLARINDA TARİH BOYUNCA DEPREMSELLİK: BATILI KAYNAKLARDAN VE TANIKLARIN İFADELERİNDEN ÖRNEKLER
Jean Vogt *13*

OSMANLI VE BULGAR KAYNAKLARINDAN ORTA BALKAN TOPRAKLARINDAKİ DEPREMLER (17. ve 18. YÜZYILLAR)
Rossitsa Gradeva *59*

VENEDİK BELGELERİNE GÖRE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BATI SINIRLARINDAKİ DEPREMLER (17. ve 18. YÜZYILLAR)
Paola Albini *72*

1500-1800 DÖNEMİNDE BALKANLAR'IN DEPREMSELLİĞİ ÜZERİNE YAYIMLANMAMIŞ OSMANLI ARŞİV BİLGİLERİ
N.N. Ambraseys-Caroline Finkel *99*

İKİNCİL ÖNEMDEKİ YUNANCA KAYNAKLARDA DOĞAL AFETLER (14.-19. YÜZYILLAR)
Florentia Evangelatou-Notara *121*

MISSIONARY HERALD'DAN 19. YÜZYIL ANADOLU'SUNDAKİ DEPREMLER
Constantia Kiskira *133*

MEMLUK TARİHÇİLERİ TARAFINDAN KAYDEDİLEN DEPREM VERİLERİ: TARİHYAZIMI ÜZERİNE BİR DENEME
Donald P. Little *149*

ONİKİ ADALAR'DA DEPREM: 1303-1513
Anthony Luttrell *159*

1481 RODOS DEPREMLERİ VE BU DEPREMLERİN TARİHÇİSİ GUILLAUME CAOURSIN
Nicolas Vatin *167*

BİR OSMANLI KADISININ GİRİT'TE ÇEKTİĞİ ÇİLELER
Barbara Kellner-Heinkele *200*

17. YÜZYILDA SANTORİNİ YANARDAĞI'NDA MEYDANA GELEN PATLAMANIN BİR BETİMLEMESİ
Iris Tzachili *209*

VAN BÖLGESİYLE İLGİLİ İKİ SORUN: TEBRIZLİ ARAKEL'İN 1646 DEPREMİ ÜZERİNE YAZDIKLARI VE GÖLÜN DÜZEYİNDEKİ YÜKSELMEYE İLİŞKİN KANITLAR
Tom Sinclair *224*

YETERİNCE İYİ OLAN BİR ŞEYİ GÜZELLEŞTİRMEYE ÇALIŞMAK: TESALYA, "HELLAS", "VLAHIA" VE 1544 DEPREMİ
John Alexander (Alexandropoulos) *242*

SISMOLOGION'LAR VE OSMANLI DÖNEMİNDEKİ DAĞILIMLARI
Pinelopi Stathi *262*

İKİNCİ BÖLÜM

SELLER VE KURAKLIKLAR *271*

TARIMSAL DEĞİŞİMİN BİR GÖSTERGESİ OLARAK DOĞAL AFET: EDİRNE BÖLGESİNDE SEL, 1100/1688-89
Suraiya Faroqhi *273*

DOĞAL AFETLER VE TEVZİ: SEL, DOLU VE FIRTINALAR KARŞISINDA OLUŞTURULAN, KLASİK ÇAĞ SONRASI YEREL VERGİ SİSTEMLERİ
Michael Ursinus *287*

KARADENİZ'İN KUZEYİNDE BÜYÜK 1560 KURAKLIĞI: OSMANLI YETKİLİLERİNİN DURUMU ALGILAYIŞI VE GÖSTERDİKLERİ TEPKİLER
Gilles Veinstein *297*

DİZİN *307*

KISALTMALAR

Süreli Yayınlar

AnStu:	*Anatolian Studies*
ArOtt:	*Archivum Ottomanicum*
BSOAS:	*Bulletin of the School of Oriental and African Studies*
CMRS:	*Cahiers du Monde Russe et Sovietique*
EtBal:	*Etudes Balkaniques*
EEBS:	*Επετηρις Εταιρειας Βυζαντινων Σπουδων*
IFM:	*İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*
JESHO:	*Journal of Economic and Social History of the Orient*
MH:	*Missionary Herald*
NE:	*Neos Hellenomnemon*
REA:	*Revue des Etudes Arméniennes*
REB:	*Revue des Etudes Byzantines*
REI:	*Revue des Etudes Islamiques*
SF:	*Südost-Forschungen*
TM:	*Travaux et Mémoires*

Kitaplar ve Makaleler

Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*: N.N. Ambraseys ve C.F. Finkel, *The Seismecity of Turkey and Adjacent Areas. A Historical Review, 1500-1800*, İstanbul, 1995.

Danişmend: İ.H. Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, c. I-V, İstanbul, 1971-1972.

EI: E.J. Brill tarafından yayımlanan *First Encyclopaedia of Islam*, 1913-1936, c. I-VIII. *Ek*, yeniden basım, 1987.

EI^2: *The Encyclopaedia of Islam*, yeni basım, Leiden, 1960-.

IA: *İslâm Ansiklopedisi, İslâm Alemi Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgati*, İstanbul, 1940-1979.

İnalcık ve Quataert, *ESHOE*: H. Inalcık ve D. Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge, 1994.

McGowan, *Ottoman Europe*: B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800*, Paris-Cambridge, 1981.

Schreiner, *Kleinchroniken*: P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, CFHB, c. I-III, Viyana, 1975-1979.

SO IV: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, c. IV, İstanbul, 1315/1897-98.

SO I, III: Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, Ali Aktan, Abdülkadir Yuvalı, Mustafa Keskin (ed.), c. I, c. III, İstanbul, 1995, 1996.

GİRİŞ YERİNE

OSMANLI TARİHİNDE DOĞAL AFETLERİN ROLÜ HAKKINDA BİRKAÇ GÖRÜŞ

GY. HAZAI

Sevgili meslektaşımız ve dostumuz Bayan E. Zachariadou'nun önerisiyle temeli atılmış olan Halcyon Günleri Sempozyumu'na katılma onuruna üçüncü kez erişiyor, böylece konunun uzmanlarını bir araya getiren bu toplantının eşsiz bilimsel atmosferine, ayrıca Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü'nün konukseverliğine yeniden kavuşmuş oluyorum. Son sempozyumun kapanışında, Bayan Zachariadou'nun, bir sonraki toplantının, yani bu sempozyumun konusu hakkındaki düşüncelerini söyleyişi daha dün gibi aklımda.

Bende ve kimi meslektaşlarımda uyanan ilk izlenim, şu soruyu aklıma getirdi: Konuya katkıda bulunabilecek, çok sayıda uzman Türkoloğu bir araya getirmek gerçekten mümkün mü? Bence, sempozyumumuzun programı ve seçkin meslektaşların buraya gelmiş olması, konunun, Halcyon Günleri'ne sadık Osmanlı uzmanlarını seferber etmeyi başardığını kanıtlıyor.

Osmanlı kaynakları üzerinde çalışırken, doğal afetler pek çok kez karşımıza çıktı. Olayları öğrendik, bunları daha ayrıntılı olarak inceleyenlerimiz oldu; ama Türkolog tarihçiler olaylar ile sonuçlarını ilk olarak burada derli toplu özetler halinde sunmaya çalışacaklar. Doğal afetler konusunda bütün bildiklerimizi, sistemli bir hale nasıl getirebiliriz? Genel tarih bilimi kuramından, bize yarar sağlayabilecek birtakım bilgiler çıkarabilir miyiz? Bu konu hakkında, sempozyumun teması belli olduğundan beri kafamı kurcalayan birkaç görüşü size sunmama izin verin; elbette kişisel görüşlerimdir bunlar.

Türleri ne olursa olsun, bütün doğal afetler, tarihin aktörü olan birey açısından olağandışı ve beklenmedik olaylar olarak, kaza kategorisine da-

hildirler; bu kategorinin genel tarih süreci içindeki rolü ise daima tartışma konusu olmuştur. Modern tarih okulları, kendi bilim dallarının yaşanmış, bitmiş, kaydedilmiş gerçeklikler, olaylar, gelişmeler ve bunlara açıklık getiren olası sonuçlar üzerinde biçimlendiği konusunda ağız birliği ediyorlar. Bu görüş, elbette şu çok bilinen, basmakalıp soruyu daha baştan bir kenara atmış oluyor: Ya başka türlü olsaydı?

Elbette ki doğal afetler kategorisinden çok daha kapsamlı olan tarihsel kaza kategorisinin rolü, tarih biliminin değişik okulları arasında daima anlaşmazlıklara yol açmıştır. Kaynağını Hıristiyan ya da İslam teolojisinden alan görüş, kazayı, tarihsel evrimin bütün olayları gibi, tanrısal iradenin gerçekleşmesi biçiminde ele alarak hemen kayıtlara geçirdi. Marksist okul, evrimde nesnel sürecin üstünlüğünü vurgulayarak kazayı gerekliliğin bir yansıması olarak değerlendirdi ve ona ikinci dereceden bir rol yakıştırdı.

Osmanlı İmparatorluğu tarihinde yaşanan bu türden pek çok olayın inceleneceği bu sempozyumda, bazı kuramsal görüşler de hesaba katılmalıdır. Şu andan itibaren, bu tür olayları iki ayrı kategoride ele almayı yararlı görüyoruz.

İlk bölümde, belli bir dönemde bireylere verdikleri acılarda ifadesini bulan deprem, sel vb. olaylar ile bunların belli zamanlardaki doğal sonuçları, salgın hastalıklar vb. karşımıza çıkıyor. Bunlar, belli bir zaman aralığında yaşamın akışını etkileyebilen, özellikle bazı ekonomik süreçlerde yavaşlamaya yol açabilen olaylardır. Öte yandan, rolleri sınırlı kalmıştır.

Bir de, bunlara göre kesinlikle çok daha nadir görülen, bildiğimiz tarihsel olaylarla iç içe geçen doğal afetler vardır. Bu konuyu iki olayla örneklememe izin veriniz.

1529'da, Kanuni Sultan Süleyman batıya doğru sefere çıkar; niyeti, Viyana'yı kuşatıp almaktır. Hava durumu sultanın girişimi açısından olumlu işaretler vermemektedir. Buda ve Viyana arasında bardaktan boşanırcasına yağan yağmur, yolları, özellikle toplar için geçilmez hale getirir. Eylül sonunda kuşatma başladığında hava koşulları iyice kötüleşir. O mevsim için alışılmadık soğuklar başlar. Yerel kaynaklar, soğukları "olağandışı" olarak niteler; Türk kaynakları Ferdi ve Celâlzade, özellikle soğuk havaların ne kadar sürdüğüne bakarak, kışın bastırdığını söylerler.[1]

Bu bir doğal afet midir? Elbette yerel halk yani böylesi koşullara alışkın kuşatma altındaki insanlar açısından, soğukların beklemedikleri bir anda,

1 Bizzat J. von Hammer'in de, ilk Viyana kuşatmasının kaynakları hakkında bir çalışma yaptığı bilinmektedir (*Wiens erste aufgehobene türkische Belagerung*, Pest, 1829). Christine Turetschek'in çalışmaları sayesinde, artık yerel kaynakların ve Türk kaynaklarının verdikleri bilgiler hakkındaki bir incelemeye ve yeni bir tabloya sahibiz: *Die Türkenpolitik Ferdinands I. von 1529 bis 1532*, Viyana, 1968, s. 110-29. Sul-

normalden erken bastırmış olmasına karşın bu bir doğal afet değildir. Ama, ortadaki duruma ve askerlerin firar etmelerine yol açan moral bozucu sonuçlara, yiyecek ve silah bulmakta zorlanmaya, hastalıklara vb. hazırlıklı olmayan kuşatmacı ordu için bu bir doğal afettir. Üç hafta boyunca, koşullar gitgide kötüleşir. Sultan, askeri harekâtını yarıda kesip, birliklerini Viyana'dan çekmek zorunda kalır. Böylece Viyana'yı fethetme hayalini gerçekleştiremez; Viyana'nın fethi, Osmanlı tarihi içinde bir rüya olarak kalır.

Böylece ilk bakışta yani olaya yüzeysel olarak ilk göz attığımızda, bir doğal afet, tarihsel gelişimi derinden etkilemiş gibi görünür. Yüzeysel sözcüğünün altı çizilmelidir elbette; çünkü, gelişimi sürekli olarak etkileyen, kesinlikle daha önemli başka etkenlerin olduğunu biliyoruz.

Kırım Savaşı'nın başında, yine bir doğal afetin sonucunda bir başka olay daha meydana gelmiştir. 14 Kasım 1854 günü, ansızın patlak veren beklenmedik bir kasırga, İngiliz donanmasını mahveder ve böylece, planlanmış olan askeri harekât felce uğrar.[2] O dönemden kalma bir dizi kaynak bulunmaktadır: Görgü tanıklarının anıları, resmi mektuplar, belgeler. Aralarında, Lord Raglan'ın kendi hükümetine yolladığı, olayların ve sonuçlarının, özellikle askerlerin çektiği acılar ile ordunun felce uğramasının dokunaklı bir tarzda anlatıldığı raporlar da vardır. Haklı olarak, Sivastopol kuşatmasındaki gecikmenin, bu doğal olayın doğrudan sonucu olduğu düşünülmektedir.[3]

Bir kez daha, hatta ilk olaya göre daha belirgin biçimde, tarihsel olayların bağrında cereyan etmiş bir doğal afetle karşı karşıyayız. Nasıl bir etkisinin olacağı gayet açıktır: Tarihin akışını yavaşlatabilirdi olsa olsa.

Sempozyumumuzun hedeflediği ana çalışma, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde bilinen doğal afetleri saptamak ve bu afetlerin niteliklerini çeşitli yönleriyle incelemektir. Bu çalışma bize belli bilgiler kazandıracak, tarihsel dersler verecektir.

---

tanı, kuşatmayı yarıda kesmeye zorlayan koşullar, aynı dönemin Macar tarihçileri (örneğin György Szerémi) tarafından doğrulanmıştır; Macarlar, sultanın seferinde meydana gelenleri dikkatle gözlemlemişlerdir.

2 Bu olayın ayrıntılı tasviri ve İngiliz donanmasının kayıpları için bkz. *The November Hurricane and its Effects, Pictorial History of the Russian War, 1854-55-56, with Maps, Plans and Wood Engravings*, Edinburgh ve Londra, 1856, s. 283-86.

3 Bu konuda bkz. A.W. Kinglake, *The Invasion of the Crimea: its Origin, and an Account of its Progress down to the Death of Lord Raglan*, c. VI. *The Winter Troubles*, Edinburgh ve Londra, 1858, s. 160-67; Chr. Hibbert, *The Destruction of Lord Raglan. A Tragedy of the Crimean War, 1854-55*, Londra, 1963, s. 200-208. Kırım Savaşı'nda meydana gelen olayların ayrıntılı incelemeleri için ayrıca bkz. H. Strachan, "Soldiers, Strategy and Sebastopol", *Historical Journal, Britain and the Crimea, 1855-1856: Problems of War and Peace*, London, 1987; A. Lambert, *The Crimean War: British Grand Strategy against Russia, 1853-56*, Manchester, 1991.

DOĞAL AFETLER: FIRSAT ANLARI

ELIZABETH A. ZACHARIADOU

Doğal bir afet, Bizanslılar tarafından genellikle, işledikleri günahlar nedeniyle Tanrı'nın kendilerine verdiği bir ceza olarak görülüyordu. Imparatorluğun son yüzyılı boyunca bu günahlar, Bizans topraklarını yakıp yıkan ve Türk fethini kolaylaştıran iç savaşların çerçevesi içine yerleştirildi: II. Andronikos ile torunu III. Andronikos arasındaki iç savaş (1321-1328) ve özellikle tahtın meşru vârisi V. İoannes Palaiologos ile gasıp VI. İoannes Kantakuzenos arasındaki iç savaş (1341-1347). Bizanslılar sürekli olarak Bizans sınırlarını zorlayan ve Bizans topraklarına akınlar yapan Türkleri, günahları yüzünden Tanrı'nın onlara gönderdiği bir ceza olarak kabul etmeye başladılar; bu bakış açısı, Rum Ortodoks Hıristiyanları yanlış dogmaları nedeniyle suçlayan ve Türklerin ortaya çıkışıyla cezalandırıldıklarını düşünen Latinler tarafından da paylaşılıyordu.[1] Türklerin ilerleyişini anlatırken, Bizans kronik yazarları ve tarihçileri kimi zaman doğal felaketlerden askeri faaliyetlerle bağlantılı olarak söz ederler. Bir tarihçi ise, bu tür bir anlatıdan, sel ya da deprem gibi bir doğal afetin bir halk için felaket olabilirken bir başka halk için yararlı olabileceği sonucunu çıkarmaktadır.

Bizanslıları zayıflatan ve Bitinya'daki Osmanlı fethini kolaylaştıran ilk doğal afet, onlarca yıl Bizanslılar ile Türkler arasındaki sınırı oluşturan Sakarya Irmağı'yla bağlantılıdır. Bizans imparatorları kurdukları istihkâmlarla ırmağın kendi taraflarındaki kıyılarını titizlikle koruyorlardı.[2] Bizanslı tarihçi Pakhymeres'e göre, 1300 yılı civarında, "Tanrısal gazabın bir işareti" olan çok korkunç bir sel, ırmak yatağının değişmesine neden oldu ve Bizans

1 J. Darrouzès, "Conférence sur la primauté du Pape à Constantinople en 1357", *Mélanges R. Janin, REB*, 19 (1961), s. 88-90.

2 C. Fass, "Byzantine Malogina and the Lower Sangarius", *AnStu*, 40 (1990), s. 174-75.

istihkâmlarını tahrip etti.[3] Bu felaketin ardından, Türklerin Bizans topraklarına girmelerini engelleyen hiçbir şey kalmamıştı. Pakhymeres, başka hiçbir kaynağın bildirmediği bu olayların çağdaş ve bilgili bir gözlemcisiydi.

Osmanlı genişlemesiyle bağlantılı ikinci doğal afeti, yani 1 Mart 1354'te meydana gelen depremi kaydeden kaynaklar daha çoktur.[4] Oldukça şiddetli olan bu deprem, Trakya'da, aralarında stratejik açıdan önemli Kallipolis [Gelibolu] Kalesi'nin de bulunduğu çeşitli kent surlarının yıkılmasına neden oldu ve Türkler de bu kentleri istila etmekte gecikmediler. Söz konusu olay, Trakya'daki başarılı Türk fethinin temel nedeni olarak kabul edilegelmiştir. En önemli kaynaklar, dönemin Bizanslı yazarları Nikeforos Gregoras ile o sırada imparator olan VI. İoannes Kantakuzenos'un eserleridir.

Konstantinopolis'te yaşayan Gregoras, altındaki zeminin sarsılışı da dahil olmak üzere depremin canlı bir tasvirini bırakmıştır. Gregoras bu olayı, yurttaşları tarafından işlenen günahlar nedeniyle Tanrı'nın onlara verdiği bir ceza olarak açıklıyordu. Ardından, depremi izleyen günlerde Bizans başkentine ulaştığı anlaşılan haberlere ilişkin bir anlatı sunar. Çanakkale Boğazı civarındaki bazı kentler, sakinleriyle birlikte yerin dibine girmişti. Başka kentlerdeki istihkâmlar ise baştan aşağı çökerek yakınlarda yaşayan Türklerin derhal buraları istila etmelerine yol açmıştı. Bu yüzden, kent sakinlerinin çoğu, yaşadıkları yerleri terk etmişti.[5]

Kantakuzenos, 1354 depremini, kendisinin Türklere karşı yürüttüğü siyasanın başarısızlığına neden olan talihsiz bir olay olarak sunmaya çalışmıştı. Bu depremin bir anlatısını, bir devlet adamı olarak kendisini meşrulaştırma amacıyla verir. Hem zaten bu durum, hep haklı ve doğru olduğunu kanıtlamak için yazmış olduğu bütün tarih eserleri ve anılar için de geçerlidir. Kantakuzenos'a göre, 1354'te, Türkler Trakya'da müstahkem bir yer olan Çimbe'yi zaten ele geçirmişlerdi; o da endişeli ve kızgın bir halde pazarlık yoluyla burayı geri almaya çalışıyordu. Türkleri yüklü miktarda para karşılığında Çimbe'yi kendisine geri vermeye ikna etmişti, ama o anda yalnız evleri değil, aynı zamanda Trakya kentlerinin surlarını da yıkan bu korkunç deprem meydana geldi. Kent sakinleri Türkler tarafından yakalanmamak için kaçtılar; Türklerse hiç vakit kaybetmeksizin buraları ele geçirip karargâhlarını kurdular. Osmanlı şehzadesi Süleyman Paşa te-

---

3 Georgios Pokhymeres, *De Michaele et Andronico Palaeologis*, Bekker (ed.), c. II, Bonn, 1835, s. 330-31; krş., Foss, *age*, s. 179-80.

4 Florentio Evongelotou-Notoro, *Seismoi sto Vizantio apo ton 13o mehri kai ton 15o aiona. Istoriki eksetasi*, Atina, 1993, s. 64-76.

5 Nikeforos Gregoros, *Historia*, Bekker (ed.), c. III, Bonn, 1885, s. 220-26.

sadüfen Anadolu'daki Pegai (Biga) kasabasında bulunuyordu ve derhal Trakya'ya geçti; çok sayıda Türk aileyi yönlendirerek bunları terk edilmiş kentlere iskân etti. Kallipolis'e özel bir dikkat gösterdi: Kent surlarını tamir ettirdi ve daha sağlam bir hale getirdi, Türklerin önde gelenlerinin yanı sıra çok sayıda askeri de kente yerleşmeye zorunlu tuttu. Kantakuzenos anlatısını, Kallipolis'i geri almaya yönelik ciddi ve yorucu çabalarıyla sürdürmekte. Ama artık vakit çok geçti. Korkunç deprem, Türklere Trakya'nın efendileri olma fırsatını vermişti.[6] Daha sonra göreceğimiz gibi, bu versiyondaki gerçek payı çok azdır ve bu anlatı, doğal bir afetin nasıl olup da başarısız bir siyasanın savunmasına hizmet edebileceğinin iyi bir örneğini oluşturur. Yirmi otuz yıl kadar sonra, Bizanslı âlim Demetrios Kydones, Kallipolis'teki Türk fethini depreme bağlayacaktır.[7]

Öte yandan, erken dönem Türk vakayinameleri, kendilerine, Kallipolis'in istilâsını hiçbir engelle karşılaşmaksızın yürütme fırsatını veren bu deprem hakkında hiçbir şey söylemez. Her iki olay, yani hem depremin kendisi, hem de depremin ardından kentin istila edilmesi olağanüstü derecede önemliydi. İlk Osmanlı vakayinamelerinin yazılmasına kadar aradan yalnızca bir yüzyıl geçer ve bu arada bunların unutulmuş olmaları imkânsızdır. Kaldı ki, böylesi bir olayın toplumsal bellekte ve sözlü Türk geleneğinde canlı tutulduğu kesindir. Depreme ilişkin bir ipucu, Seyyid Ali Sultan'ın bir Osmanlı "hagioloji"si* olan yaşam öyküsünde yakalanabilir. Seyyid Ali Sultan, muhtemelen Süleyman Paşa ile birlikte Anadolu'dan Rumeli'ye geçmişti; ermiş Seyyid Ali, Osmanlı ordusunu izleyerek Kallipolis'e yaklaştığı zaman kükreyerek kentin surlarını yıkmış ve böylece büyük fetih başlamıştı.[8] Bu mucize, depremin Türkler tarafından da hatırlandığına işaret eder. Bu nedenle, depremin Osmanlı vakanüvisleri tarafından kasıtlı olarak göz ardı edildiğini varsaymak yanlış olmaz; vakanüvisler, Trakya'nın fethini doğal bir olay sayesinde kolaylaşan bir fetih olarak değil, Tanrı'nın koruması altındaki Osmanlıların cesaret ve azminden kaynaklanan bir başarı olarak betimlemek istiyorlardı.[9] Erken dönem Osmanlı kaynaklarında, Kantakuzenos'un, Türklerin Anadolu'dan aileleriyle bir-

6 Ioannis Kontakuzenos, *Historiarum Libri IV*, Schopen (ed.), c. III, Bonn, 1832, s. 277-78.

7 Demetrios Kydones, "Oratio de non reddenda Callipoli", *PG*, c. 154, sütun 1012.

* Azizlerin yaşamlarını ve yaptıklarını anlatan yazı türü. -ed. n.

8 Irène Beldiceanu-Steinherr, "Seyyid Ali Sultan d'après les registres ottomans: l'installation de l'Islam hétérodoxe en Thrace", *The Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699*, E. Zachariadou (ed.), Halcyon Days in Crete II, Rethymno, 1996, s. 49.

9 E. Zachariadou, "Histoire et légendes des premiers Ottomans", *Turcica*, 27 (1995), s. 53-56.

likte kitlesel olarak nakledilmesine ilişkin verdiği bilgileri doğrulayan bir nokta vardır: Osmanlı vakanüvisleri, Trakya yarımadasında gerçekleştirilen ilk fetihlerin, yani Çimbe, Akçeliman ve son olarak da Gelibolu'nun fethinin hemen ardından, Türk yerleşimcilerin büyük bir coşkuyla Karasi'den Trakya'ya geçişlerini canlı bir biçimde betimlerler.[10]

Rumeli'ye geçişi kolaylaştıran Kallipolis zaptının Türk akıncıları için önem taşıdığına hiç kuşku yoktur; ne var ki, Kallipolis'in istilasının, bizzat depremin değil de Trakya'daki Türk varlığının bir sonucu olduğu epeyce açıktır ve bunu açıkça anlamak için Kantakuzenos'un –ilkin Umur Aydınoğlu ve ardından, sonunda kızını evlendireceği Osmanlı Sultanı Orhan'la yaptığı ittifak sonucu elde ettiği– zaferiyle sona eren, 1341-1347 yıllarındaki yıkıcı Bizans iç savaşının ertesini gözden geçirmek gerekir. Bununla birlikte, savaşın sona ermesine karşın Bizans topraklarında barış hüküm sürmeyecekti: Tahtın meşru varisi V. İoannes Palaiologos, Konstantinopolis'i geri almaya yönelik çabalarından vazgeçmedi. Palaiologos'u Bizans gücünün gerilemesinden yarar sağlamaya çalışan Sırp ve Bulgar prensleri destekledi. Ardından Kantakuzenos eski müttefiki ve damadı Osmanlı padişahına döndü. 1352'de, en seçkin Türk askerlerine davet çıkardı ve onları karıları ve çocuklarıyla birlikte Trakya'ya getirtip Kallipolis yarımadasındaki kentlerden bazılarına yerleştirdi; bu kentler arasında Çimbe de vardı. Görünüşe göre parasal bir anlaşma yapılmıştı: Söz konusu Türklerin, kendilerine imparator tarafından verilmiş toprakları eken köylülerden vergi toplamış olmaları mümkündür.[11] Sultan Orhan'ın oğlu Süleyman Paşa, kendi kolonisi ve atadan kalma topraklarıymışcasına Trakya'ya yerleşti.[12] Osmanlıların Trakya'daki varlığı, pratik olarak Çanakkale Boğazı'nın efendileri gibi görünmelerine yol açmıştı. Uzun zamandır, kârlı Karadeniz ticaretinin çekimine kapılmış olan Cenevizliler, Orhan'la anlaşmaya varmaya çalışıyorlardı; ona yıllık bir haraç ödemeyi önerdiler ve sonunda 1352 yılında da bir antlaşma imzaladılar.[13] Osmanlıların gücü ve

---

10 Âşıkpaşaoğlu, *Osmanlı Tarihleri*, Ç.N. Atsız (ed.), İstanbul, 1949, s. 123-24.

11 N. Oikonomides, "From Soldiers of Fortune to Gazi Warriors: The Tzymbe Affair", *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, C. Heywood, C. Imber (ed.), İstanbul, 1994, s. 239-47.

12 Gregoras, *Historia*, c. III, s. 203.

13 Gregoras, *age*, c. III, s. 84; Kantakuzenos, c. III, s. 228; krş., M. Balard, "À propos de la bataille du Bosphore. L'expédition génoise de Paganino Doria à Constantinople", *TM*, 4 (1970), s. 443; Kate Fleet, "The Treaty of 1389 between Murad I and the Genoese", *BSOAS*, 56 (1993), s. 21-24; A. Luttrell, "Latin Responses to Ottoman Expansion before 1389", *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, E. Zachariadou (ed.), Halcyon Days in Crete I, Rethymno, 1993, s. 122-23.

saygınlığı o kadar belirgin bir hale gelmişti ki, sonunda uluslararası siyaset sahnesine çıktılar.

Doğal bir afet, yani 1354 Mart depremi, iki yıl önce Kantakuzenos tarafından Trakya'ya resmen yerleştirilen Türkler açısından, çeşitli müstahkem kentlerle birlikte Kallipolis'i işgal etmek için iyi bir fırsat sundu. Ardından Süleyman Paşa, Anadolu'dan Balkanlar'a çok daha hızlı ve güvenli geçiş olanağı sağlayan bu mükemmel yeni toprak kazancının restorasyonu ve yeniden iskânı için Trakya'ya geri döndü.

Kallipolis'in Bizanslıların elinden alınmasıyla birlikte, Türkler Trakya'ya yönelik akınlarını derhal Konstantinopolis'in kapılarına dek genişlettiler ve kent sakinlerini haraç ödemek zorunda bıraktılar.[14] Bunu izleyen yıllarda Kallipolis hem Bizanslılar hem de Türkler açısından bir iktidar simgesine dönüştü. Bu, her iki halkın kenti tanımlamak için kullandığı deyimlerde bile kendisini göstermektedir: Bizanslı âlim Demetrios Kydones, Kallipolis'i Konstantinopolis'in kalesi olarak nitelerken, Türkler kenti Anadolu ve Rumeli'nin ya da Ege ve Karadeniz'in anahtarı veya mecazi olarak, Müslümanların boynu şeklinde tanımlıyorlardı.[15] Osmanlı Devleti –Sultan Bayezid'in Timurlenk tarafından yenilgiye uğratılmasından sonra– geçici olarak ortadan kalktığı zaman, Bizanslılar, Bayezid'in oğulları arasındaki çekişmeden yararlanarak buranın geri alınması fikrine saplantılı bir şekilde bağlanmışlardı; ama Süleyman Çelebi, Kallipolis'le "gözbebeği"ymişcesine ilgileniyordu.[16] Bununla birlikte, Türk genişlemesi Kallipolis olmasaydı da devam edebilirdi: Balkanların Hıristiyan hâkimlerini ve bizzat Bizans imparatorunu Osmanlı padişahının haraç ödeyen vasalları konumuna indirgeyen hayati savaşın, yani Meriç Savaşı'nın (1371), Kallipolis'in Bizans egemenliğine geri dönmüş olduğu bir dönemde yapıldığını akıldan çıkarmamak gerekir.

14 Kydones, "Oratio de non reddenda Callipoli", sütun 1012.

15 Kydones, *age*, sütun 1024; Ducae, *Historia Turco-byzantina (1341-1462)*, B. Grecu (ed.), Bükreş, 1958, s. 189, 199; krş. F.-X. Leduc, "Les Insulaires (*isolarii*): Les îles décrites et illustrées", *Couleurs de la Terre*, Monique Pelletier (ed.), Paris, 1998, s. 57-58.

16 N. Jarga, "Un viaggio da Venezia alla Tana", *Nuovo Archivio Veneto*, 11 (1896), s. 11

BİRİNCİ BÖLÜM

DEPREMLER

OSMANLI TOPRAKLARINDA TARİH BOYUNCA DEPREMSELLİK

BATILI KAYNAKLARDAN VE TANIKLARIN İFADELERİNDEN ÖRNEKLER

JEAN VOGT

Özet

Karmaşık sorunlar doğurabilen yerel kaynakların dışında, Batılı kaynakların toplandığı yerler (arşivler, elyazması koleksiyonları, kitaplıklar) ağzına kadar, Osmanlı topraklarının tarihteki depremselliği hakkında bilgiyle doludur. Özellikle son on iki yılda, Mağrip'ten Arabistan'a uzanan bölgede, Akdeniz'in her iki kıyısında sayısız malzeme elimize geçmiştir. Birkaç istisna dışında, geriye kalan tek iş bunları düzene sokup değerlendirmektir; söz konusu malzeme kuşkusuz karmaşık bir biçimde iç içe geçmiş kaynakların türlerinin kabaca belirlenmesine ve belli başlı tanıklıklardan bir seçkinin ortaya konmasına olanak sağlamaktadır. Arşivlerin zenginliği özellikle vurgulanmalıdır. Batı kökenli kaynakların başında, genelde yayımlanmamış olan konsolosluk raporları gelir; hepsinin üzerinde aynı ölçüde çalışılmamıştır; Londra ve Paris'tekiler gayet iyi incelenmiş, La Haye ya da Nantes'dakilerden hiç yararlanılmamıştır. Bu raporlar, içeriklerine göre, yakın tarihler için bile yarar sağlayabilirler. Bazıları, konsolosluk tutanaklarından alıntılarla tamamlanmışlardır. Raporların basında çıkanlarla karşılaştırılması gerekir; basın, konsolosluk raporlarını büyük bir şevkle işlerken, bunlara, özellikle tanıklardan gelen mektuplar sayesinde ilginç öğeler de ekler. Pek çok seyyahın, depremlere ya da depremlerin hemen sonrasına ait notları her zaman sürprizlerle doludur. Önemli bilgiler veren pek çok dinsel kaynak da ayrıca değerlendirilmelidir. İlk bilimsel kaygılar bu tabloyu zenginleştirir. Son olarak, pek çok "kutup"tan gelme ifadelerin birbirine olan yakınlığı, örneklerle ortaya konmuştur. Elimizde-

ki geniş kaynak demetinden sistematik olarak yararlanılması, her zaman aynı ölçüde yarar sağlamayan katalogların düzeltilmesini ve zenginleşmesini sağlayacaktır; bunlar bilgisayar ortamına geçirilmiş olsalar bile, bu geniş alanın bütünü ya da bir bölümü hakkında bir yığın yöntem sorunu vardır. Bazı beklenmedik kaynaklarda, yakın çevredeki "sismik krizleri" aydınlatan ya da uzak yerlerde meydana gelmiş depremleri daha iyi kavramayı sağlayan ufak tefek olayların kaydedilmesi, sık rastlanan bir durumdur. Sonuç olarak depremsellik, bir anlamda "açıklayıcı" görevi görerek, daha pek çok sorunun hatırlanmasını sağlamaktadır.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda depremselliğin incelenmesinde Batılı kaynakların temel olduğu, deneyimle sabittir. Bu geniş alanda aslında kaynak sorunu hiç bitmez. Bir yandan, çok sayıda arşiv yok olmuştur. Öte yandan, mucizevi bir biçimde hâlâ var olanlara ulaşmak pek kolay değildir. Ayrıca, Batılı kaynaklardaki genellikle ilginç, ama kuşkusuz dağınık ve tutarsız bilgilerin, önemli boşlukları doldurmakta ve Osmanlı kaynaklarını, özellikle de çoğu zaman özet niteliğinde olan resmi kaynakları tamamlamakta işe yarayabildikleri söylenebilir. Batılı kaynaklar pek çok sorun da çıkarabilir. Herhangi bir elyazmaları arşivinde yapılacak az buçuk sistematik bir çalışma, belli bir uzmanlık gerektiren, epey güç bir iştir. Bibliyografya, yalnız hacmiyle değil, çoğunlukla dizinlerin yokluğuyla da insanı ürkütür. Ayrıca, depremlere ilişkin bilgiler birden çok dizine gizlenmiş durumdadır.[1] Ne olursa olsun, N. Ambraseys ve çalışma arkadaşları tarafından her seferinde pek çok kaynaktan yararlanılarak yapılan, Osmanlı İmparatorluğu'nun depremselliği hakkındaki pek çok yayın, bu mucizevi "potansiyel" hakkında bir fikir vermiştir.[2] Bu kaynaklar hakkında, hemen akla gelebileceği gibi bir envanter değil, üstünkörü bir tipoloji incelemesi yaptık; bu arada ulaşılması kolay "klasikler"in çoğunu konu dışında bıraktık –örneğin Volney– çünkü, herkesçe bilinen şeylerin üstüne gitmekten daha önemli işler var. Bu inceleme aslında farklı nedenlerle Fransa'da, İsviçre'de, Almanya'da, Hollanda'da, Belçika'da, İngiltere'de, hatta Birleşik Devletler'de (Harvard, Huntington vb.) kaynakların toplandığı pek çok yere, arşive ve kitaplığa yapılan ziyaretlerin ürünüdür; kitaplıklardaki elyazması koleksiyonlarına büyük önem verilmiştir; bu arada İtalya vb. dı-

1 Bkz. H. Buske, *Vom Glanz und Elend der Register*, Philobiblion, 1997.

2 İki örnekle yetinelim: N. Ambraseys ve J. Vogt, "Material for the Investigation of the Seismicity of the Region of Algiers", *European Eartquake Engineering*, 3 (1988), Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*.

şarıda tutulmuştur.[3] Arşivlemenin değerlendirilmesi konumuzun dışındaysa da, yine de bu alanda çetin yöntem sorunlarıyla karşılaştığımızı söylemeliyiz. Pek çok bilginin kimi zaman oldukça karmaşık döngüler halinde tekrar tekrar ele alınması nedeniyle, kaynak kategorileri iç içe geçmekte, durum bazen içinden çıkılamayacak hale gelmektedir. Konsolosluk raporları da sık sık hem basına, hem de "bilimsel" yayınlara kaynaklık etmiştir; hatta bazen yakın tarihlerde bile. Ama biz, bir bakıma özel tartışmalarda ele alınması gereken bir "secere" çalışmasına girişmekten kaçınacak, konuyu bilerek keyfi bölümlere ayırma riskini alacağız. Bu incelemede ayrıca, düzeylerine ve niteliklerine bakılmaksızın, örnek olarak verilecek kaynakların daha önce birtakım kataloglarda ya da yayınlarda ele alınıp alınmadığı da belirtilmeyecek, özel olarak yöntemde yol göstermek amacıyla, sırası geldikçe birtakım referanslar vermekle yetinilecektir. Ayrı "kutup"lara ait kaynaklardaki benzerliklere işaret ediliyorsa da, seçici bir tarzda hareket etmiyor, örneğin ayrı dönemlerin kataloglarını birbirleriyle karşılaştırarak açıklamalarda bulunmuyoruz. Bu inceleme, oldukça büyük bir antolojik nitelik taşımasına karşın, elbette yalnız deprembilimle ilgili bütün yöntemlere uzaktır. Ayrıca, el altında konu hakkında bilgi varsa bile, falanca sarsıntının merkezinin yakında mı olduğu, yoksa uzaktaki büyük bir depremden mi kaynaklandığı da araştırılmayacaktır. Birtakım kaynaklar sayesinde kolayca yapılabilecek bile olsa, senaryolar yazmaktan kaçınılacaktır. Bundan dolayı, çalışmada açıkça göze çarpanlar da dahil, en ufak bir sismo-teknik görüş aramak boşunadır. Öbür türlü, güçlü bir bibliyografik altyapıya sahip, önemli bir yapıt ortaya koymak gerekirdi.

Böylece, özellikle bilgisayarın yardımıyla sürekli ortalığı kırıp geçiren "kesin bilim" yanlılarının kasti yargılamalarını önleyecek biçimde, hem tarihçilere hem de deprembilimcilere çalışmanın sınırları açıkça belirtilmiş oluyor.[4] Tırnak işaretleri, soru işaretleri, ilk ağızdan kaynaklar, güvenilirlik tahminleri zaferin ve/veya iyi işlerin peşinde "kesin işler" yaptığını iddia edenlerin zaman kaybı değil midir? Zaten, böylesi sorunlarda yoğunlaşmanın nedeni, okul kafasıyla ticari kafanın bazen aynı kişide buluşmasıdır.

Böylece ihtiyat kaydı düşüldükten sonra, kategoriler üzerinden yolu-

---

3 J. Vogt, "Historical Seismology -Some Notes on Sources for Seismologists", *Historical Investigations of European Earthquakes, Materials of the CEC Project Review of Historical Seismicity in Europe*, M. Stucci, (ed.), c. I, Milano, 1993.

4 Metotla, hatta epistemoloji ve etikle ilgili böylesi sorunlardan, pek çok kez, genel olarak söz edilmiştir; örneğin J. Vogt "The Weight of Pseudo-objectivity", *Annali di Geofisica*, 39, no. 5 (1996), ya da bölgesel çapta, örneğin bugünküne benzeyen bir alanı ele alırken, P. Albini ve J. Vogt, "Investigating Ionian Islands Seismicity between 1658 and 1664" (yakında çıkacak).

muz bizi kabaca İstanbul-İzmir bölgesinden Yunanistan'a, Anadolu'nun en önemli yerlerine, Mısır'a ve son olarak Mağrip'e götürecek, bölgelerin ele alınışındaki yoğunluk, bilinçli olarak giderek azaltılacak ve durum gereği kronolojik sıra gözetilmeyecektir.

Batılı Göçmenler

Osmanlı İmparatorluğu'na Batı'dan gelip yerleşen ve kölesi, konsolosu, subayı, memuru, din adamıyla –daha ileride özel olarak ele alınacak– geniş bir yelpaze oluşturan gruplar bize sınırlı da olsa, gerek kişisel (mektuplar, anılar), gerek resmi (konsolosluk raporları vb.) pek çok bilgi verir.

Anlaşıldığı kadarıyla İzmit'te esir olan bir İsviçreli papazın anılarına değinmek uygun olacak. Ana hatlarıyla anlattığı sarsıntıyı, 1567 yılının 1 Ekim günü, inşaat halindeki bir evde hissediyor: "...Bey'in.... odası temelden çatıya kadar oynuyordu, öyle ki yerin altında bir bodrum katında bulunan biz tutuklular çok korktuk..."[5], vb.

İstanbul'daki bir kilise mensubu, şehre geldikten tam iki yıl sonra, 1851 yılında, 19 Nisan'ı 20 Nisan'a bağlayan gece bir yersarsıntısına yakalanıyor; şöyle ki: "akşam saat on bire doğru ilk sarsıntı... saat ikiye doğru ikincisi..., saat dörtte üçüncüsü..."; bunları ertesi gün saat on buçuğa doğru dördüncü bir sarsıntı izliyor.[6] 24 Şubat 1883'te, öğlene doğru meydana gelen önemsiz (en azından o bölge açısından) bir sarsıntı ise, şu sözlerle anlatılıyor: "... İngiliz Sarayı'nın üst katlarından açıkça şiddetli bir sarsıntı hissedildi; Prusya Sarayı'nın da bütün çanlar çalıyordu."[7]

Aya Dimitri'de (Troya civarı) 1836 Nisan'ında yaşanan sarsıntıyı da von Moltke tarif ediyor: "...ilk sarsıntı öğleden sonra hissedilmiş, ama ben at üstünde olduğum için anlamadım; derin uykuda olduğum için akşam gelen ikinci sarsıntıyı da duymadım. Ama sabaha karşı sallandığımı hissettim; pencerelerin ve kapıların takırtısıyla uyandım. Çanakkale'de üç sarsıntı da tam anlamıyla hissedildi."[8]

İzmir'de, Fransa büyükelçiliğinin papazı, 1667 küçük perhiziyle* 1668 Paskalyası arasında üç sarsıntı yaşandığını belirtiyor; ayrıca "benim gelişimden kısa süre önce" sözleriyle, kendisinden önce meydana gelen

---

5 Zentralbibliothek Zürich, elyazması B 90.

6 Ch. Berton, *Quatre années en Orient et en Italie ...*, Paris, 1854.

7 R. Walsh, *A Residence at Canstantinople*, Londra, 1886.

8 Yazarı bilinmiyor [von Moltke], *Briefe über Zustünde in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, 1841.

* Noel Yortusu'ndan önceki dört hafta. -ç.n.

bir olayı hatırlatıyor; deprem "o kadar şiddetliymiş ki, kilisemizin lambası, sallanırken neredeyse duvarlara değmiş."[9]

1895'e doğru, Karaman'da görev yapan bir hekimin anılarında da, geriye dönük bilgiler var: "...birçok ev yıkıntı halinde, bir daha inşa edilmemiş."[10]

Edirne kuşatmasının vakanüvisi, 1912 yılında, 22 Ekim'de meydana gelen sarsıntıyı kaydedecek zaman bulmuş: "... kısa süren, ama oldukça güçlü bir yersarsıntısıyla hepimiz uyandık. Hasar yok."[11]

Halep'teki Fransız Konsolosluğu'nun tercümanlarından biri, 1822'deki yıkıcı depremi, tamamıyla kendi hissettiklerine dayanarak anlatıyor. Zaten bu noktada ısrar ediyor: "Kâğıda döktüğüm... ayrıntılar asla gün yüzü göremeyecek, ... yalnızca babam ve bazı arkadaşlarım o korkunç afet sırasında ne durumda olduğumu bilsinler diye derledim bunları..." Zaten mektup özel bir arşivden geldi. Birkaç alıntıyla yetinelim. İşte depremin belirtilerden biri: "... yeraltından sesler geldi, hemen ardından da herkesi dehşete boğan bir sarsıntı..." Bununla birlikte, ana depremi aydınlatan pek az bilgi var. Konsoloslukta, "tonozlarda bir ayaktan büyük çatlaklar oluştuğunu" öğreniyoruz. Buna karşılık, artçı sarsıntılar hakkında birkaç ayrıntı veriliyor: "... çok yüksek duvarlarla çevrili daracık bir avluya çekildik; her sarsıntıda (üstelik yer, her on beş dakikada bir hareketleniyordu) duvarlar kafamıza doğru eğiliyordu. İç yüzlerinin yarılıp yarılıp kapandığını görüyorduk; tepeden kopan taşlar ayaklarımızın dibine yuvarlanıyordu." Afet bölgesi kabaca belirtilmiştir: "Lazkiye, İskenderun, Cessa, 50 fersahlık bir alan içindeki bütün kentler, bütün köyler kısmen ya da tamamen yıkıldılar."[12]

Buradan Mağrip'e uzanalım. 1735'te, Tunus civarında meydana gelen deprem hakkında, özellikle iki kaynak çok aydınlatıcıdır. Kont Begouen'in kitaplığından gelen yazarı belirsiz mektup için, yayıncısı, yalnızca naiplik döneminin siyasal tarihiyle ilgili olayları ortaya koyduğunu söylüyor. Mayıs ve eylül aylarında Tunus'ta hissedilen iki sarsıntının ayrıntılı olarak mektupta kaydedildiği göz önüne alındığında, yanıltıcı bir görüş-

---

9 Robert de Dreux, *Voyage en Turquie et en Grèce... (1665-1669)*, H. Pernot, (ed.), Paris, 1925.

10 Lamec Saad, *Sechzehn Jahre als Quarantaine-Arzt in der Türkei*, Berlin, 1913.

11 R.P.P. Christoff, *Journal du Siège d'Andrinople*, Paris, 1914.

12 R. Galles, (ed.), "Un document contemporain et inédit sur le tremblement de terre d'Alep, en 1822, au Consulat de France", *Bulletin de la Societé Polymathique du Morbihan*, 1885.

tür bu.[13] Şans eseri başka bir mektuptan öğrendiğimize göre, ilk sarsıntı Tunus'un kuzey kıyısındaki Cap Nègre'de hissedilmemiş: "Tanrı'nın bir lütfuyla, sizin bana yazmanızdan bir gece önce Tunus'ta meydana gelen depremi biz hiç duymadık..."[14]

XII. Yıl'da, XIII. Yıl'da* ve 1806'da Cezayir'de hissedilen üç sarsıntı hakkında ise, Cezayir'deki Fransa Konsolosu Dubois-Thainville'in karısına yazdığı, Saverne Belediye Arşivi'nde saklanan mektuptan bilgi ediniyoruz. XIII. Yıl, 24 Prairial'de** meydana gelen ikinci sarsıntı, şu sözlerle anlatılıyor: "Beni yatağımdan fırlatan... bir sarsıntı... duyduk."[15]

Cezayir'de yaşayan Batılı bir kadın ise, 20 Haziran 1811'de yaşanan depreme dikkat çekiyor: "Dün akşam... saat sekizle dokuz arasında gürüldeyerek gelen bir yersarsıntısı hissettik."[16]

Rastgele seçilmiş ve birkaç sözcükle açıklanmış bu ilk örnekler, yeterince geriye bakmayan "uzmanları" şaşırtacaktır; genellikle klasik kataloglara dört elle sarılarak, temelde disiplinlerarası bir yapısı olan tarihsel deprembilime[17] kuşkulu, kaçamak, hatta kaderci bir anlayışla yaklaşmaları,[18] böylelerinin çalışmalarının güvenilirliğini zedelemektedir. Çoğunlukla çok açık bilgilerle dolu olan bu kaynaklar, özellikle deprembilimsel tartışmaların temelinde yatan süreçlere açıklık getiriyorlar. Öte yandan, gözümüzden kaçmış karşılaştırmalar bir kenara bırakılırsa, söz konusu kaynaklarda kaydedilenler ilk bakışta önemsiz olaylar gibi görünüyor; ancak, zaman içinde geriye gittikçe böylesi bilgilerin hızla seyrekleştiği yolundaki

---

13 B. Gangolphe, (ed.), "Lettres sur l'Histoire Politique de la Tunisie de 1726 à 1735", *Revue Tunisienne*, 1925.

14 S. Boubaker, "L'économie de traite dans la Régence de Tunis au début du XVIIIe siècle: le comptoir du Cap Nègre avant 1741", *Revue d'Histoire Maghrébine*, 16 (1989), Avignon hastane arşivlerinden (Vaucluse Arşivi), Fonds de Sainte Marthe, B 325.

* 1793-1805'te kullanılan Fransız devrim takvimine göre yıllar; 1793, II. yıla işaret eder. -ed. n.

** Fransız devrim takvimine göre, 20 Mayıs-18 Haziran'a denk gelen dokuzuncu ay. -ed. n.

15 J. Vogt, "Une source remarquable sur la sismicité ancienne de l'Algérie aux Archives municipales de Saverne", *Pays d'Alsace*, 1990.

16 Mrs. Broughton, *Six Years Residence in Algiers*, Londra, 1839.

17 J. Vogt, "Same Glimpses at Historical Seismology", *Tectonophysics*, 193 (1991).

18 Yirmi yıl kadar önce, Cezayir'deki deprem riski üzerine Amerikalıların yaptığı bir çalışma, tahmin edilebilecek sonuçlara ulaşarak, bir anlamda kaderci bir anlayış ortaya koydu. Bu konuda, son olarak bkz. J. Vogt ve N. Ambraseys, "The Seismicity of Algeria during the First Half of the 18th Century", *Proceedings of the Regional Workshop on Archaeoseismicity in the Mediterranean Region*, Şam, 1992.

kesin görüşü de sarsıyorlar. Elimizdekiler önemsiz, bölgesel olaylar olsa bile, yine de makro-sismik alanların çizilmesinde yararlı olabilirler. Aynı çekinceleri korumak kaydıyla bu ilk izlenimin konsolosluk kaynaklarıyla rahatça doğrulanacağını söyleyebiliriz.

Büyükelçiliklerin ve özellikle konsoloslukların raporlarını, yazışmalarını, bazen tutanaklarını içeren, çoğunlukla depremsel hareketliliği büyük bir netlikle açıklayan, bazen önemsiz olaylara da parmak basan kaynaklar, ilk bahsettiğimiz dağınık ve tutarsız kaynakları gölgede bırakır. Birtakım fazla ayrıntılı raporların, modern deyimle söylenecek olursa, "risk primi" hevesiyle hazırlandığı açıkça bellidir. Sayda konsolosunun 1759 depremi hakkında bir yığın rapor yazmasının nedeni de herhalde buydu. Yazarlar, çok zengin olduğu için bir türlü tükenmeyen Fransız ve İngiliz kaynaklarına büyük önem verirler; bu arada İsveç, Hollanda, İspanya vb. ülkelerin konuya getirdikleri katkılar genelde gözden kaçar. Bu arada, Fransız kaynaklarını kullanmak isteyenler, sorunlu arşiv düzeni nedeniyle güçlüklerle karşılaşıyorlar; büyükelçiliklerden ve konsolosluklardan gelen arşivler, tarihlerine ve geliş yerlerine göre Archives Nationales'e (Ulusal Arşiv), Paris'teki Archives des Affaires Etrangères'e (Dışişleri Arşivi) ve onun Nantes'daki ek binasına dağılmıştır; ayrıca bazı belgelerin rastgele konulduğu başka merkezler de var. Bu durum, karmaşık numaralandırma sisteminin yabancılara anlatılmasını güçleştiriyor. Dağınıklık, araştırmacıların oradan oraya koşturarak kelimenin tam manasıyla cambazlık yapmasına neden oluyor. Öte yandan özel bir durumun da altını çizelim; Marsilya Ticaret Odası'nın arşivi kent temsilcilerinin raporlarından yana epey zengin olduğu için çok faydalıdır. Elbette bu raporların içeriği arşive ulaşmalarından önce büroların dışına da taşmıştı. Özellikle 18. yüzyılda basında diplomatik kaynaklı birçok haber yayımlanmıştır. Bu bilgiler, yakın tarihe kadar, "bilimsel" yayınları da besliyordu; örneğin Fransa'da –ama bu konuda tam bir açıklık yoktur– ve özellikle Almanya'da. Almanya'daki deprembilimciler, yüzyıl başında dünyadaki bütün konsolosların depremsel hareketler konusunda kendilerine rapor yollamalarını sağlayabilmişlerdir.[19] Halen Postdam'da Bundesarchiv'de [Devlet Arşivi] dikkat çekici bir koleksiyon bulunuyor; ama anlaşıldığı kadarıyla bir bölüm kaynak da, elindeki mirasla pek ilgilenmeyen, ayrıca, elektroniğin gölgesinde kalmış kendi arşivlerine de pek önem vermeyen, arşiv anlayışından yoksun "bilim"in elinde kaybolmuştur.

19 Bu konuda bkz. "Denkschrift über die von den Vertretungen des Deutschen Reiches in Auslande eingegangenen Erdbebennachrichten", *Beitrage zur Geophysik*, 1904.

Gezimize kaldığımız yerden devam edelim. İstanbul hakkında kuşkusuz sayısız diplomatik kaynak vardır. Bu çerçeve içinde, tutanakların sağlayacağı faydayı vurgulamak yerinde olur. Fransa Büyükelçiliği tutanağına 1608 yılında şöyle bir not düşülmüştür: "Ocak ayının ilk günü, geceleyin İstanbul'da büyük bir deprem oldu."[20] Hollanda Büyükelçiliği tutanağına ise 5 Ekim 1754'te, Fransızca olarak şunlar yazılmıştır: "... hafif sarsıntıları, hepimize büyük acı veren şiddetli bir deprem izledi..."[21] Raporlar ise bilgi kaynıyor. 1766 Mayıs'ında, Fransa Büyükelçiliği "taştan yapılma pek çok kamu binasını yerle bir eden şiddetli depremin... verdiği korku ve rahatsızlık..."ı anar.[22] Büyük oranda esnek, ahşap evlerle dolu bir kent hakkındaki bu son veriyi aklımızda tutalım. 1850 yılında, Hamburg konsolosu, 19 Nisan'ı 20 Nisan'a bağlayan gece, İstanbul'da pek az, başka yerlerde ise şiddetle hissedilen sarsıntıyı rapor eder: "Ulubad'da henüz dört yıl önce inşa edilmiş olan Rum kilisesi, pek çok evle birlikte yıkıldı..." vb.[23]

İzmir'in üzerinde duralım. 1674 yılında, Fransa Büyükelçiliği'nin sekreteri Delacroix'nın günlüğünde, yılı boş bırakılmakla birlikte, kısa süre önce meydana geldiği anlaşılan bir depremden söz edilir: "... öyle şiddetliydi ki kentin yarısından fazlası birbirine girmiş, korkunç yıkıntılardan bir kütleye dönüştü... o dehşet verici sarsıntı bütün ağaçları kökünden devirdi..."[24] Bunun hangi deprem olduğu kolayca bulunabilir ama bu bizim amacımızın dışında kalıyor. Araştırmalar, 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başı hakkında, Hollanda konsolosluk raporlarında zengin bilgiler bulunduğunu ortaya koymuştur. 1697 Ağustos sonu için şunları okuyoruz: "...şiddetli bir deprem..." ve 1700 Mart'ında: "...yine bir ağır deprem..."[25] 1688'deki büyük depreme tekrar döneceğiz. Marsilya temsilcisi, 1739 Nisan'ındaki depremi ayrıntılı olarak ele alır: Frenk mahallesinde, "evlerden yerle bir olmayanlar da o kadar sarsıldı ki, içlerinde oturulacak gibi değil"; kendi evinde ise "üç oda, bir koridor ve çalışma odam yıkıldı... geri kalanı da, en ufak bir sarsıntıda devrilecek gibi." Deprem, 1688 depremiyle kıyaslanıyor: "Tek bir minare bile devrilmemişti" ama

20 Bibliothèque National [Ulusal Kitaplık], elyazması fr. 16171.
21 Rijksarchief [Rijks Arşivi], Legatie Turkije 595.
22 Archives Nationales, Affaires Etrangères [Ulusal Arşiv, Dışişleri], B 111/83.
23 Staatsarchiv Hamburg [Hamburg Devlet Arşivi] Cl. VI/12, c. 4 b, kopya 6.
24 Deutsche Staatsbibliothek-Ost [Alman Devlet Arşivi-Doğul elyazması phil. 1934, c. 1.
25 Rijksarchief [İzmir Konsolosluk Yazışmaları, 2].

bu kez altısı yıkıldı; deprembilimsel bir değerlendirmede bulunabilmek için, son derece önemli bir karşılaştırma bu. Olup bitenler, halkı ayağa kaldıran "kentin başpapazının yolsuzlukları" yüzünden "Tanrı'nın öfkesinin" kabarması olarak kabul ediliyor. Böylece işin psikolojik ve politik yönleri de açıklık kazanıyor. 15 Mayıs günü, öğrendiğimize göre "yerin titreyişi henüz tam olarak dinmemişti ve geçen gece yeni bir sarsıntı hissettik..."[26] Kuşkusuz, artçı sarsıntıları tam olarak belirlemeyi sağlayacak başka kaynaklar da vardır.

1778 İzmir depremine kaynaklarda büyük önem verilmiştir. İsveç konsolos vekili sayesinde, Haziran-Temmuz depremlerini ayrıntılarıyla biliyoruz; konsolos vekilinin raporu kısa süre sonra Fransızca olarak yayımlanacaktır. İşte depremin işaretleri: "... geçen ayın (Haziran) on altısından beri, her gün iki ya da üç sarsıntı hissettik..." 3 Temmuz günü, şiddetli bir sarsıntı gelir: "... Üç kez yatağımdan kalkmaya çalıştım, ama imkânsızdı; sanki fırtınalı denizde yol alan bir gemide gibiydim... evimin bütün duvarları çatlamış, çatısı viran olmuştu..." Artçı sarsıntılar birbirini izler. Aynı gün "... gece yarısına kadar 27 kez sallandık...", ertesi gün ise beş kez... Ayın beşinde büyük bir olay meydana gelir: "... art arda gelen dokuz şiddetli sarsıntı sonucunda, evler ve duvarlar yıkıldı... Depremi izleyen yangını geçelim. Yeni bir sarsıntılar silsilesi... Panik..."[27] Hanya yoluyla Fransa'ya ulaşan haberler, tam bir özet niteliğindeki bu tabloyu doğrular: Günde beş altı sarsıntı olur, sonra, 3 Temmuz günü, yer yirmi kez sarsılır. İşte bilanço: En güçlü deprem, pek çok camiyi yıkar; bunlardan biri "50 dükkânı ve içlerindeki insanları ezer"; bir başkası ise "yıkıntılarının altına 70 kişiyi gömer".[28] 1 Ekim'de, büyükelçi de Saint-Priest'in bir telgrafı, ikinci ağızdan anlatıyor: "... son derece şiddetli bir deprem... ve bir saat içinde de, daha zayıf dört sarsıntı." Şöyle bir bilançoyla: "İki cami, bir hamam, pek çok duvar ve beş ev yerle bir olmuştu... Konsolos vekilinin... odasının tavanı, kirişlerden kopan pek çok taşla neredeyse ezildi."[29]

Adalara geçelim. Sakız'da [Hios] kalarak, 1737 Martı'ndaki deprem krizinin üzerinde duralım: Ayın altısında "... yaklaşık on beş dakika sü-

26 Archives de la Chambre de Commerce de Marseille [Morsilya Ticaret Odası Arşivleri], J 323.

27 J.J. Björnstähls, *Briefe auf seiner ausländischen Reise...*, c. IV, Rostock ve Leipzig, 1781.

28 Archives Nationoles, B I/354.

29 Archives Diplomatique [Diplomatik Arşivler] (Nantes), Fonds St. Priest, c. 51.

ren öyle büyük bir deprem oldu ki, hepimiz ölüyoruz sandık; neyse ki hareket yataydı...". Sarsıntılar birbirini izler, özellikle on dokuzunda: "... biri daha da şiddetli oldu... havaya kaldırdığı ev [depremin] etkileyiciliğini iyice artırdı."[30] 1739 krizi tekrar karşımıza çıkıyor: "... pek çok ev devrilmişti ve insanlar... yıkıntıların altında öldüler; herkes kırlara kaçtı; herkes, özellikle Türkler, sürekli dua ediyorlardı..."[31] 1772 Ekim'inin yirmi beşini yirmi altısına bağlayan gece meydana gelen sarsıntıyı da kaydedelim.[32]

Bugünkü kara Yunanistan'ına geçelim. Selanik'te görev yapan Fransız konsoloslar, raporlarında, 18. yüzyılda yaşanan, kimi yakın kimi uzak merkezli bir dizi sarsıntıyı sırayla sayarlar; üstelik depremler, bu kez ayrıntılı bir envanterde de derlenmiştir. 1714'te Şubat, Temmuz ve Ağustos ayında meydana gelen üç olayı, 1715 Ekim'indeki, 1738 Mayıs'ındaki, 1759 Haziran-Temmuz'undaki olayları ele alalım: "...bizi şaşkına çevirerek... bahçelerde çadırda kalmak gibi... önlemlere rağmen..." vb. 25 Eylül 1719 depreminde biri "çok belirgin" beş sarsıntı kaydedilmiştir; bu depremin alanı da birkaç işaret noktasının (Edirne, İstanbul, Sakız, İzmir) yardımıyla çizilmiştir. Haberlerin dolaşımına ilişkin anlamlı bir örnek de, İzmir'den Selanik'e gönderilen, 4 Nisan 1739 depreminin ana hatlarıyla anlatıldığı mektuplardır; deprem Selanik'te hissedilmemiştir; bu da yine, değerli bir olumsuz işarettir.[33] Bu bilgi hazinesinin klasik kataloglarla karşılaştırılmasının getireceği yararı biliyoruz; özellikle ilk bakışta küçük gözüken, birbirine yakın olaylar için. Bunlar, bir kez daha tekrar edelim, klasik kaynakların gözünden kaçarak bölgenin depremselliği hakkındaki görüşümüzü yanıltır. Örneğin ben, daha on yıl önce, Sofya'daki bir Yunan uzmanın dikkatini bu ulaşılması kolay kaynağa çekmiştim.[34]

1788'de Nauplio'da "hemen bütün evlerde hasara yol açan" bir deprem olur; konsolosun evinde "bütün bacalar devrildi", bunun yanı sıra "... duvarlardan parçalar döküldü"; 1778 yılında, olacakları biliyormuş gibi, "evimin eskiliği yüzünden, duvarların altında kalmak beni korkutuyor... içindeyken deprem olması gibi bir bahtsızlık başıma gelirse..." diye yazdı-

30 Archives Nationales, B I/1010.

31 Aynı kaynak.

32 B I/1013

33 B I/990, 991, 995, 999, 1011

34 Krş. J. Vagt, "Random Notes from a Lecture at Safia", *Proceedings of the Symposium on Calibration of Historical Earthquakes in Europe and Recent Developments in Intensity Interpretation*, European Seismological Commission, Sofya, 1988, *Cursos y Seminarios*, Instituto Geografico Nacional, Madrid, 1989.

ğı doğrudur. Gene bir deprem yakalıyoruz: "...o olaydan beri hemen her gün sık sık hissettiğimiz sarsıntılar..."[35]

Girit'te, 1810 Mayıs'ındaki deprem hakkında, ikinci elden, ama açık seçik bilgiler ediniyoruz: Kuşkusuz Hanya'da yıkımlar oldu, ama "... Rethymno çok daha fazla zarar gördü ve orada pek çok insan öldü"; Kandiye'de "yalnızca üç ev ayakta kaldı, 2000'in üzerinde insan hayatını kaybetti"; kırsal bölgelerde "Mesara ovasındaki on yedi köyde... taş üstünde taş kalmadı..."[36] Elbette, doğrulanması gereken bilgilerdir bunlar.

Ege Denizi'ndeki bu gezintiden sonra, Anadolu'ya girelim. Fransa'nın İzmir konsolosu, 1899 Eylül'ünde İzmir'in gerisinde, Menderes Vadisi'nde meydana gelen depremi anlatıyor. Anlamlı bir biçimde, rapor Lazaristlerin İzmir'deki ilk belgeleme çalışmalarının da duyurulduğu, *Comptes-Rendus de l'Académie des Sciences*'da yayımlanıyor. Ayrıca konsolosluk, kurbanlar için toplanan yardıma 1000 frankla katkıda bulunuyor.[37] Doğuya doğru devam edelim. 1743 Mart'ında, Antalya bölgesinde bir depremler dizisi meydana geliyor: "Surların üzerine kurulmuş olan birkaç ev yıkıldı"; bunların molozları "konsolosa ayrılmış olan evin" bahçesine düştü. Özellikle "bir süre, limanın suyu çekildi" ve "yakınlardaki bir dağ... tamamıyla çöktü."[38] Böylece, bu ilk gezide, daha iyi araştırılması gereken önemli bir depremin iki doğal sonucunu ilk kez olarak keşfetmiş oluyoruz.

Erzurum'daki konsolosluklar, 19. yüzyılın ortasında, geniş bir bölgenin depremselliği hakkında yığınla bilgi veriyorlar. 1859 Haziran'ındaki deprem krizi de, Fransa konsolosu tarafından ayrıntıyla anlatılıyor. Ana depremin dışında, ayın ikisinde "daha zayıf...", "memleketin ayakta kalan son yerlerini de yıkan ikinci bir sarsıntı", ardından "en ufak bir enkaz kaldırma çalışmasına izin vermeyen" bir dizi sarsıntı kaydediliyor. Böylece "her gün birkaç duvar, birkaç ev yıkılıyor...", öyle ki "halk, en başta da yerel yöneticiler ve konsolosluk çalışanları çadırlara yerleşiyor..." 1866 yılında bir iş gezisi sırasında tutulan bir raporda kırsal alanları harabeye çeviren bir depremin üzerinde duruluyor. Örneğin bir kazada "30 ya da 40 evden ancak üçünün dördünün ayakta kaldığı" iki köyden söz ediliyor. Deprem Erzurum'da pek etkili olmuyor: Türk mahallesinde "yalnızca bir-

---

35 Archives des Affaires Estrangères, Correspandance Consulaire et Commerciales, [Dışişleri Arşivleri, Konsolosluk Yazışmaları ve Ticari Yazışmalar], Naples de Romanie.

36 C.C.C., İzmir 33.

37 Archives des Affaires Etrangères, N.S. Tourquie 68.

38 Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, J 541.

kaç ev sarsılmış, derin çatlaklarla dolmuştu."[39] Yine yörede az hissedilen olaylar kaydediliyor; örneğin 1 Mart 1861'de "... kentin kuzeyinde birkaç bina çökmüştü".[40] 1859'daki yıkıcı depremin anısı, 1869'daki "oldukça güçlü bir sarsıntının" verdiği üzüntüyü açıklıyor. 1872 Haziran'ındaki kriz sırasında birkaç ev yıkılıyor, bazıları da çatlıyor.[41]

Yeniden Akdeniz'e, bugünkü Türkiye-Suriye sınırına dönelim. 1759-61 olayı, İskenderun, Trablus, Sayda, Halep konsoloslukları arasındaki işlek posta ağından edindiğimiz çok açık bilgilerle, başı çekiyor; Marsilya'da bulunan belge, daha önce yayımlanmıştı.[42] Birkaç kayıtla yetinelim. 22 Ocak 1760'ta, Sayda'daki bir dava "deprem nedeniyle konsolosun ve halktan kişilerin... geçici olarak kaldığı... bahçede, konsolosluğun duruşma salonu olarak kullanılan kulübede" görülüyor.[43] İskenderun'da 24 Aralık 1759'da uzun bir süreçten bahsediliyor: "30 Ekim'den bu yana... yerin titremesi hemen hiç dinmedi..." Özellikle, "neyse ki evler çok alçak olduğu için, burada hiçbir yıkıma yol açmayan" 25 Kasım ile 5 ve 12 Aralık sarsıntıları vurgulanıyor. Öte yandan, halkın "ayakta kalmışsa bile büyük ölçüde hasar görmüş, en ufak bir harekette de yıkılacak gibi duran evler[in]e güvenemediği" Antakya'nın kaderi üzüntü konusu oluyor.[44] Böylece, art arda gelen sarsıntıların etkilerinin yığılması sorunu ortaya çıkıyor; yığılma nedeniyle depremin şiddetinin tahmin edilmesi son derece zahmetli hale geliyor.. Trablus'ta 1761'e dek bitmek bilmeyen bir kriz, bir dizi raporla aydınlığa kavuşuyor. Sarsıntılar, 1760 Temmuz'unda "güçlenmiş" olmasın? 19 Ekim 1761'de, şiddetli bir deprem daha yaşanıyor. 1760 Ağustos'unda arşivlerin "bizi tehdit eden... daha güçlü sarsıntılardan" korunması konusunda kaygı duyuluyor. 1760 Nisan'ında davalar –örnek vermek gerekirse "deprem masrafları konusundaki dava"– Ocak ayında Sayda'da olduğu gibi çadırda, "halkın surların dışındaki kampında..." görülüyor.[45] Krizin defalarca ayrıntılı olarak ele alındığı Halep'te, konsolos kendi evi hakkında somut bilgiler veriyor: "... tonozlar... pek çok yerden çatladı..." Konsolos gene de evini terk etmiyor. Psiko-fiz-

---

39 Archives des Affaires Etrangères, C.C.C., Erzurum 2.

40 Correspondance Politique des Consuls [Konsolosların Politik Yazışmaları], Erzurum 5.

41 C.C.C., Erzurum 2.

42 1759 Sayda depremi, Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, AA 340'tan *Revue de l'Histoire des Colonies*, 1927 içinde.

43 Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, J 797.

44 Aynı arşivler, J 1020, ve Archives Nationales, Affaires Etrangères, B I/99.

45 Aynı arşivler, J 1042, ve B I/1120.

yolojik etkiler konusunda ise: "... çok sayıda gebe kadın... düşük yaptı; düşük yüzünden ya da korkudan ölenler oldu."[46]

1822 depremi de ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Deprem sürecinin akışına geçelim. "Halep bahçesinde" yazılmış bir rapor var. Yazarı, ölümden kıl payı kurtulmuştur: "...yatak odamda bulunan, yatağımdan fırlayıp kendimi altına attığım bir kemer sayesinde sağ kaldım..."[47] Lazkiye'de, "konsolos vekilliğinin bulunduğu mahalle, en çok zarar gören yer..." Fransız misafirhanesi yıkılmış; kuşkusuz, "konsolosluk binası ayakta" ama "çok hasar görmüş." 1796 depremiyle ilginç bir kıyaslama yapılıyor: "Donanma, 1796'da başına gelenleri tekrar yaşadı. Büyük tütün hanı, cami, gümrük, surlar... yıkılmıştı..." Kuşkusuz, yerleşmenin yeriyle ilgili bir sorun var burada. Kırsal alanlar için ayrıntılar veriliyor.[48]

1872 depreminin dosyası da kabarık. Antakya'daki Fransız Konsolosluğu görevlisinin Halep'teki Fransa konsolosuna gönderdiği mektuplarda pek çok aydınlatıcı bilgi bulunuyor. İşte bu şahsın kayıplarının bilançosu: Kentteki eviyle köydeki evleri yıkılıyor; şöyle bir ayrıntı var: "... bir köy evindeki bütün ipekböceklerim... yıkıntıların altında telef oldu"; üstüne üstlük "bana 750 lira borcu olan iki kişi, yerle bir olan evlerinin altında kaldılar..." Öte yandan, yönetimde bir sorun baş gösteriyor: "... Bizim kaymakam kendini paralıyor, ama buraya gönderilen Halep müftüsü yüzünden eli kolu bağlı; müftü deprem kurbanlarıyla ilgileneceğine, kendi işine bakıyor..."[49] Son olarak, Halep'teki Kapüsenlerin* İtalyan hükümetinden istedikleri 5000 franklık yardım konusunda diplomatik bir sorun doğuyor. Bir kez daha deprem, ipekböceği yetiştiriciliği gibi pek çok alanın daha iyi tanınmasında açıklayıcı rol oynuyor.

Mısır için böyle pek çok kaynak vardır. 1810 yılındaki unutulmaz Doğu Akdeniz depremi, Kahire'de, Reşid'de ve "limanda denizin kaynadığı" İskenderiye'de kaydedilmiştir.

Mağrip'te konsolosluk raporları temel dayanaklarımızdır; hatta çoğunlukla yegâne kaynaklarımızdır. Fransa konsolosu da öteki konsoloslar gibi, 1716 yılında Cezayir civarını etkileyen deprem krizini açıkça anlatmıştır:

---

46 B I/88. Ayrıca bkz. Rijksarchief, Legatie Turkije 393.

47 Archives Diplomatiques (Nantes), Archives du Consulat d'Alep [Halep Konsoloslu-ğu Arşivleri], Karton 26.

48 Archives des Affaires Etrangères, C.C.C. İzmir, 33.

49 Archives Nationales, Affaires Etrangères, B I/120. Ayrıca bkz. Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, J 1356, Rijksarchief, Staaten General 6935, vb.

* Fransisken tarikatının bir kolu ve buna bağlı olanlar. -ed. n.

"... insanın gönül rahatlığıyla yaşayabileceği tek bir ev yok; kendimi, her yanından patlayan kendi evimin yıkıntılarının altında kalmış görüyorum...", ve ayrıca: "... devam eden depremlerden korktuğumuzdan, hepimiz kırlardaki çadırlara yerleştik"; ne mutlu ki yine kriz dönemi anlatılıyor: "kimisi güçlü kimisi daha zayıf, ama göründüğü kadarıyla gitgide azalan sarsıntılar." Bildiğimiz kadarıyla, Cezayir'in sismo-tektoniğinin anlaşılması için temel olan yıkıcı 1722 depremi, yalnızca konsolosluk raporlarında ele alınmıştır; bu depremin ayrıca, aceleye getirilmiş bir depremsel bölgelendirmenin gözden düşmesine de katkısı olmuştur. Fransa konsolosu bize Miliana'da "taş üstünde taş kalmadığını, eski 600 evden geriye, içinde oturulmayacak durumda iki ev kaldığını" bildiriyor; şöyle bir kayıt düşüyor: "Padişah tarafından Fas Kralı'na gönderilen kapıcıbaşı, yerleştirildiği evin yıkıntılarının altından canlı kurtarıldı"; Zakar'daki bir göçük "bir köyü yuttu."[50] 1735'teki depremsel hareketlilik hakkında dolaylı yoldan bilgi sahibi oluyoruz; konsolosun *Bey*'le yaptığı bir konuşmada olay felsefi bir biçimde anılıyor: "... orada hissedilen... Tanrı'nın işi olan.... sarsıntılardan korkmam gerektiğini bana kabul ettirmeye çalışıyordu..."; konsolos ise, buna karşı çıkıyor.[51] 7 Kasım 1802'de Kolea'nın yıkılışı, Cezayir'deki İspanya konsolosu tarafından ayrıntılarıyla anlatılıyor.[52]

Batılı Seyyahlar

Seyyahların bıraktıkları da, bir önceki bölümdeki tanıklıklarına ilişkin ilk örnekler gibi, bir "kopukluk" izlenimi uyandırıyor. Bir kez daha tekrar edelim ki, karakterleri ne olursa olsun, kataloglardan kolayca kaçan ufak olayların daha iyi kavranabilmesi için, bu "kopuk" katkılar temeldir. Doğrusunu söylemek gerekirse, tükenmez bir kaynaktır bu; öyle ki, kimi zaman ulaşılması oldukça zor, sürprizlerden yana zengin, hatırı sayılır bir bibliyografyanın binbir zahmetle taranması gerekir. Bu sefer de yine rastgele seçilmiş birkaç örnekle yetineceğiz. Belirgin olarak hissedilen sarsıntıların tanıklarının ifadeleri ve yine epey yarar sağlayabilecek, geriye dönük değerlendirmeler ele alınmıştır. Bunlara kimi zaman, şu ya da bu depremden etkilenmiş başka yerler hakkındaki kulaktan dolma bilgiler de ekleniyor.

İstanbul hakkında pek çok tanığın gözlemlerinin içinden, 16 Şubat 1659 tarihinde, bir Transilvanyalının söylediklerine göz atalım: "...öğleden sonra, saat 2 ile 3 arasında büyük bir deprem oldu, birçok ev yıkıldı,

---

50 Archives Nationales, B I/121.

51 Aynı seri, sıra numarası kaymış.

52 Arquivo Nacional, Estado, Legado 6147.

sarsıldı; surun pek çok yerinden büyük parçalar kopup düştü..."; işte bir görüş daha: "...aynı günün akşamı bir sarsıntı daha hissedildi, ama öğlenki kadar şiddetli değildi."[53]

Depremsel açıdan Ege bölgesinin en hareketli yerlerinden biri olan İzmir, sürekli olarak karşımıza çıkar. Başlangıç olarak, işte, 2 Haziran 1664 depremi hakkında bir Hollandalının söyledikleri: N. De Graaff, "... korkunç bir deprem: Dağlar, bütün dünya ve deniz sallanıyor ve titriyordu. Limanda bulunan gemiler suda çalkalanıyor, sallanıyordu; içinde bulunduğumuz evin duvarları birbirinden ayrılıyordu, öyle ki evimize güven duyamaz olmuştuk..." diye not ediyor.[54] Ayrıca, Poullet de bir evin içinde "...avluyu baştan başa kateden... düzenli bir hareket..." görüldüğünü ve "duvarda asılı olan birkaç tablonun sürekli oynadığını" kaydediyor; son olarak da "... yer yerinden oynamıştı"; bu hafif depremin tarihini bilemiyoruz.[55] 15 Temmuz 1679 tarihli bir mektupta, şunları yazan da bir İngiliz: "Burada çok büyük bir deprem oldu." Hepsi bu kadar; ama 10 Şubat 1680'de, dikkat çekici bir dönemden söz ediyor: "Geçen ay, kırkın üzerinde deprem oldu; çoğu pek korkunçtu"; civar köylerden pek çoğu da hasara uğramış: "On mil dahilindeki üç köy yerle bir oldu."[56] 1688 depreminin üzerinde yeniden duracağımızı bir kez daha belirtelim. 1691 Şubat'ında, Anadolu depremi hakkında yazılanlar, kimliği belirsiz biri tarafından İzmir'de kaleme alınmış: "... insan orada bir günü bile rahat geçiremiyor; ben yalnızca bir aydır buradayım ve şimdiye kadar bir gün içinde, hiç deprem görmemiş olanları korkutmaya yetecek kadar şiddetli dört sarsıntı oldu..."; herhalde kendisi de bu durumdaydı.[57] 1705 yılında, İzmir'in 15 mil açığında, 31 kulaç derinlikte, "Trident" bir sarsıntıya yakalanıyor: "... gemim şiddetle sarsıldı... camlardan gelen sesle uyandım..."[58] Antraigues'in 1779 yılında kaydettikleri, belki bir önceki yıl meydana gelen depremin artçılarıdır: "Sık sık sarsıntılar hissediliyor... Dün, sekiz dakika süren bir depreme yakalandık... Herkes korkuyor, çığlıklar; acının ve dehşetin bütün işaretleri yüz-

---

53 Diarium des... Johannes Lutsch... 1607-1661, *Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens*, G.F. Kemeky, (ed.), c. I, Klausenburg, 1839.

54 *Reise van Nicolaus de Graaf*, J.C.M. Warnsinck, (ed.), La Haye, 1930.

55 Poullet, *Nouvelles Relations du Levant*, Paris, 1668.

56 *Mr. Salvey's mss.* [Mr. Salvey'in elyazmaları], *Historical Manuscripts Commission, Tenth Report*, 1885.

57 [Du Mont], *Voyage... en France, en Italie, en Allemagne, à Malte et en Turquie...*, La Haye, 1699.

58 Comte De Forbin, *Mémoires...* , c. II, Amsterdam, 1748.

lere yansımış."[59] Kuşkusuz 1778'in anısının bu tavırlarda payı yok değil... 19. yüzyılda, yine, kullanılan sözcükler ne olursa olsun, bölge içinde pek hissedilmemiş sarsıntılar hakkında söylenenler üzerinde duralım. 27 Aralık 1829 günü, şöyle bir kayıt: "...Bu sabah şiddetli bir yer sarsıntısı hissettim."[60] İzmir'de karantinada olan başka biri, 1851'deki bir sarsıntıyı not etmiş: "...Kısa süren, ama büyük bir alanı etkileyen depremden, biz de payımıza düşeni aldık."[61] Bunlar kuşkusuz bildiğimiz olaylar; ama hangileri olduklarını araştırmanın konumuzun dışında kaldığını tekrar ifade edelim.

Adalarda da deprem tanığı boldur. Galland 1680'de, 26 Şubat'ı 27 Şubat'a bağlayan gece Milo'da meydana gelen depremleri anlatır: "... pek çoğu o kadar hissedilmeyen, insanları uyandıracak kadar güçlü olmayan sarsıntılardan biri o kadar şiddetli vurdu ki, fark etmeyen kalmadı... Kapüsenler ve pek çok Ortodoks papaz, olur da deprem etkisini artırır diye, herkesin tetikte olması için çan çalarak alarm verdiler...", ama öyle bir şey olmadı.[62] Kısa süre önce Mısır için gündeme gelen büyük 1810 depremi hakkında oldukça renkli bir bilgi var elimizde; Sakız'daki bir Türk berberinde geçen bir konuşma: "Adamların konuşmaları, evlerin üçte birinin yıkıldığı, binlerce insanın da öldüğü söylenen Kandiye'deki tahribatla ilgiliydi; bu Tripolitsa'da beni neredeyse aklımı kaçıracak kadar korkutan depremin aynısıydı ve bu depremin gezdiğim her yerde hissedildiğini öğrendim." Berberin müşterisinin şu görüşüne mim koyalım: "... Bu yıkım Hıristiyanları çok mutlu etmiş olmalı...."[63]; depremlerin psikolojik potansiyeli açısından çok anlamlıdır bu. Tripolitsa'ya yeniden döneceğiz.

Kos'ta [İstanköy], 1843 Eylül-Ekim'inde yaşanan deprem fırtınası sırasında, 5 Ekim'i 6 Ekim'e bağlayan gece, saat ikiye doğru meydana gelen afet, Ross'un yolculuk anıları arasında vardır: "... Şehirde tekrar çok şiddetli hissedilen ve uzun süren öyle güçlü bir yersarsıntısı meydana geldi ki insanlar yataklarından fırladılar ve sokağa kaçmak için yarıştılar."[64]

---

59 Bibliothèque Municipale de Dijon [Dijon Belediye Kitaplığı], elyazması 1546.

60 G. Keppel, *Narrative af a Journey accross the Balkans in the Year 1829-30*, c. II, Londra, 1831.

61 J. Aiton, *The Lands af the Messiah, Mahomet and the Pope as Visited in 1851*, Londra, 1854.

62 Bayerische Staatsbibliothek [Bavyera Devlet Kitaplığı], Cod. Gall. 727.

63 J. Galt, *Voyages and Travels in the Years 1809, 1810 and 1811*, Londra 1812.

64 L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, c. II, Stuttgart ve Leipzig, 1845.

Anakara üzerinde, önce kuzeye doğru uzanalım. Sakız'daki konuşmanın tanığı aynı dönemde Plovdiv Ovası'nda, en azından o bölgeyi pek vurmayan bir depremsel yoğunluğun içinde kalıyor: "... İki sarsıntının korkunç etkisini hissettim. Piskoposun uyanık olan uşakları üç sarsıntı duymuşlar. Hissettiğim ilk sarsıntı gece yarısı civarında oldu. Titreşim yavaş yavaş artarak neredeyse bir dakika devam etti..." vb.[65] Selanik'te ise, 1830'a doğru, kuşkusuz hangisi olduğunu çıkarabileceğimiz hafif bir sarsıntıdan söz ediliyor: "...bir gün... kapıların ve pencerelerin şiddetle çarptığını gördüğümde şaşırmıştım ve... evin bir gemi gibi sallandığını hissediyordum..."[66] 13 Kasım 1881'de, Yanya'da iki sarsıntı kaydediliyor.[67] 1740'ta Zeytun'da meydana gelen oldukça büyük depremle ilgili klasik tasviri de hatırlatmadan geçmeyelim; bu tasvir o kadar klasikleşmiştir ki, alıntıyı ve kaynağını burada aktarmak gereksizdir. 1810 yılında, yeniden Tripolitsa'ya dönüyoruz: "...Tripolitsa'da oldukça sık deprem olur, ama yıkım yaratacak kadar güçlüsü nadiren görülür..." O yıl meydana gelen böyle bir depremdir: "...Bütün evler sallanmaya başladı... Hemen fırlayıp kapıya koştum. Daha odanın ortasına varmadan bütün evi beşik gibi sallayan ilk sarsıntıdan daha şiddetli ikinci bir sarsıntı daha geldi..." Öte yandan, bir artçı sarsıntıya da işaret edilir: "... daha zayıf başka bir tane daha hissedildi, ama bu seferki bir anda geçti ve korku yaratmadı..."[68]

Şimdi de Kıbrıs'a geçelim. Nicosia'da (Lefkoşa), 21 Şubat 1852'de, saat beşe doğru meydana gelen depremi gene Ross anlatıyor: "...uzun süren bir depremle uyandım, önce hafif bir titremeyle başladı ve şiddetli bir sarsıntıyla son buldu..." Başpiskopos ve piskoposlarla yaptığı konuşmalar, dönüp dolaşıp en çok Türkleri korkuttuğunu öğrendiğimiz bu olaya geliyor. Anlaşılan, Aya Sofya'nın iki minaresindeki hilallerin düşmesi, kötüye yorulmuş.[69] Deprem, yine düşmanlıkların dile getirilmesini kolaylaştırıyor. Zaten herkese yetecek kadar düşmanlık mevcut. Başka yerlerde, örneğin Cezayir'de, Yahudilerin tepkilerini öne çıkarmak ayrı bir zevk konusu. Bu "kataliz"lere dayanarak yoğun bir sismo-psişik tartışma başlatılabilir.

Kutsal Topraklar'da, kuşkusuz pek çok seyyah depremlerden doyasıya nasibini almıştır. En çok bilinen yazarlardan olan, bu nedenle referansını

65 Galt, *age.*

66 A. Slade, *Records of Travels in Turkey, Greece and a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pacha in... 1829, 1830 and 1831*, c. II, 1831.

67 H. Holland, *Reisen durch die ionischen Inseln, Albanien, Thessalien...*, Jena, 1816.

68 Galt, *age.*

69 L. Ross, *Reisen nach Kos, Halikarnassos, Rhodos und der Inseln Cypern*, Halle, 1852.

vermeyeceğimiz Petro della Valle, 1614'te, Meryem Ana Yortusu'nda, Halep'teki sağlam bir evin tonozlarıyla kalın duvarlarını yaprak gibi titreten bir sarsıntı olduğunu anlatır. Pococke da aynı yerde bir sarsıntıya tanık olmuştur; bunun, elli yıldır Halep'te yaşayan bir İngiliz olarak, hissettiği en önemli deprem olduğunu da ekler; bu bilgi depremsel açıdan uzun bir durgunluk yaşandığını akla getirir. Bunun dışında, evleri sarsan, ama hasara yol açmayan 25 Eylül 1743 depremi tasvir edilir.[70] 1795 Aralık'ında art arda iki sarsıntı olur; bunlardan "ilki ikincisinden daha zayıftır", ikincisi ise "pek çok eve zarar verecek kadar güçlüdür"; tanığın oturduğu evin "çok yeri çatlamıştır".[71] Kudüs'te, 17 Ekim 1855'te olan sarsıntılar kayda geçirilmiştir. "Sabah 7.30'da üç sert sarsıntı hissettim."[72] 1863 Nisan'ında Nasıra'da yaşanan deprem fırtınasının sonunu, bir hacıdan öğreniyoruz: "... üst üste üç sarsıntı oldu; titreme o kadar şiddetliydi ki uyandığımda kendimi gemide sandım."[73] Buna karşılık, hayattaki en büyük isteklerinden biri Yakındoğu'da bir deprem yaşamak olan bir Brezilyalı, Şam'da aynı sarsıntıdan söz ederken çok ölçülü davranıyor: "... gönül rahatlığıyla uyudum... depremden hiç kuşkulanmadan... Ertesi gün, geceleyin hafif bir deprem olduğuna ilişkin bulanık bir söylenti kente yayıldı, ama bunu kimse önemsemedi... Gezginlerimizden biri, bize sarsıntıyı hissettiğini söyledi. Olabilir, ama öteki dostlarım hiçbir şey duymamışlar."[74] Rodos'a hasar veren, merkez üssü uzak bir deprem söz konusudur; böylesi kayıtlar, yeni soru işaretlerinin uyanmasına neden olmakla birlikte, makro-sismik alanın sınırlarının belirlenmesi açısından değerlidir.

Cezayir Naipliği'nde, kaynak olarak özel bir değer taşıyan Strasbourg'lu botanikçi Hebenstreit, Gaştula bölgesinden geçerken, 15 Mayıs 1732'de meydana gelen depremi tarif ediyor: "... Akşam... bir deprem hissettik... Önce şiddetli bir gürültü ve uğultular geldi kulağımıza, ardından, yattığımız yer bayağı sarsıldı..."[75]

Tanıklarımız, kimi zaman depremin yayılımı konusunda derledikleri bilgileri ortaya koyarak makro-sismik alanların tanımlanmasını kolaylaştırıyorlar. Comte de Forbin de, 1705'te, İzmir açıklarında denizdeyken his-

---

70 J. Kortens, *Reise nach dem weiland gelobten... Lande*, Halle, 1743.

71 G.A. Olivier, *Voyage dans L'Empire ottoman, l'Egypte et la Perse...*, c. IV, Paris, 1807.

72 H. Poole, "Report of a Journey to Palestine", *Journal of the Royal Geographical Society*, 26 (1856)

73 G. Schrey, *Pilgerreise in das heilige Land und nach Ägypten*, Salzburg, 1865.

74 M.A. De Machado, *Pèlerinage aux Lieux Saints...*, Paris, 1867.

75 J.E. Hebenstreit, "Voyage à Alger, Tunis et Tripoli en... 1732", *Nouvelles Annales des Voyages*, 1830.

settiklerini aktarmakla kalmıyor, kentte olanlardan da söz ediyor: "Deprem... o kadar şiddetli oldu ki, herkes güvenlik açısından kırlara çıkmak zorunda kaldı."[76] Nasıra'daki hacımız ise, 1863 depreminin Carmel'i ve özellikle Kıbrıs'ı da sarstığını ekliyor.[77] 1610'da Kahire'de olan büyük bir depremin bir tanığı da, sarsıntının Rodos'a dek uzandığını, ayrıntılarını da vererek vurguluyor.[78]

Geçmişe dönük sayısız yorum vardır, ama hepsi aynı ölçüde güvenilir değildir. Troya hamamları konusunda, 1809/1810 kışındaki depremden bir süre sonra şöyle bir hatırlatma yapılmıştır: "... Deprem kalıntıların büyük bölümünü yerle bir etmişti; binaların içi, duvar parçaları ve yıkılmış mermerlerin artıklarıyla kaplanmıştı."[79] İzmir yine çok kısmetli. Comte d'Antraigues; 1178 depreminin ve yangının üzerinde çok duruyor: "... dört bir yanda yıkılmış binalar, çökmüş duvarlar, yarı yarıya yanmış çatılar görüyorsunuz"; "devasa... taş yapı" Ulu Cami konusunda "sütunların çatladığını, tonozların göçtüğünü, üç minarenin hasar gördüğünü..." aktarıyor bize.[80]

11 Haziran 1852'de, 1849'daki yıkıcı deprem, ayrıca on hafta önce meydana gelmiş olan hafif sarsıntılar anılıyor.[81]

Hakkında geçmişe dönük, son derece güvenilir bilgilerin olması, Girit'i ayrıcalıklı kılar. 1784 civarında Girit'e gelen General Dumas'nın anılarında, "birkaç yıl önce" İerapetra'yı mahveden, 200'ün üstünde kurban alan depremden söz edilir.[82] 1817'de, Sieber, iki yıl önce Panayia Kilisesi'ni harabeye çeviren depremi tarif eder: "... üst yarısı yıkılmıştı, kubbesi kırılmış ve silme'nin* bir bölümüyle birlikte bir kama gibi bir yarığın içine girmişti." Herhalde, İerapetra'daki minare hakkında söylediklerini de aynı olaya bağlamak yerinde olur: " ... Deprem var olan tek minareyi yarı yarıya yıkmıştı."[83]

---

76 [Du Mont], *age.*

77 Schrey, *age.*

78 J. Wild, *Neue Reisebeschreibungen*, Nürnberg, 1613.

79 J.C. Hobhouse, *A Journey through Albania and Other Provinces of Turkey... to Constantinople*, Philodelphio, 1817.

80 Bibliothèque Municipale de Dijon, elyazması 1546.

81 J.H. Petermann, *Reisen im Orient*, c. 1, Leipzig, 1860.

82 *Souvenirs du Commandant Général Comte Dumas de 1770 à 1836*, c. I, Paris, 1839.

* Binalarda aynı zamanda bir süs oluşturarak çeşitli kısımları birbirinden ayıran, kesitli girintili çıkıntılı, pervaz niteliğinde mimari unsur. -ç.n.

83 F.W. Sieber, *Reise nach der Insel Kreta... im Jahr 1817*, c. I, Leipzig, 1923.

1851'de Aiton, Rodos'un karşısındaki bir kentin yazgısını hatırlatır: "... Anakarada, üç yıl önce depremle yok olmuş şehrin kalıntılarını gördüm..."[84] 1837'de Magnopolis'e (Yenişehir Kalesi) geçen E. Boré, bir depremi şu sözlerle anıyor: "... Surların dışında Türklere ait yedi kerpiç ev vardı; on yıl önce, sur içinde inşa edilmiş olanlar depremde yıkıldıktan sonra kurulmuşlardı..."[85] Pococke, 18. yüzyılın başında Denizli'yi yıkan depremden bahseder; depremin 12.000 can aldığını söyler ve hayatta kalanların bahçelerde ya da çiftliklerde yaşadıklarını belirtir. 1840'taki Ağrı depremleri hakkında pek çok yorum yapılmıştır. Beyazıt'taki harabeler hakkında şunları okuyoruz: "Deprem, ilk sarsıntıda zaten büyük oranda yıkılmış olan kalıntıların üzerinde büyük tahribat yaratmıştı..."[86] Ağrı Dağı'na tırmanırken, deprem hakkında genel geçer sözler etmekten öteye gitmemiş olanları geçelim.

Öte yandan bazı seyyahlar, geçmişe dönerek bize 1796 Lazkiye depremi hakkında bilgi verirler. Kenti afet öncesinden tanıyan Olivier, durum saptaması yapar: "... deprem evlerin üçte birini yerle bir etmiş, kalanlara da az çok hasar vermişti; 1500 kişi ölmüştü... çok sağlam inşa edilmiş, büyük bir bina olan... tütün gümrüğü... olduğu gibi yıkıldı; üstelik bu öyle ani oldu ki, içindekilerden kurtulan olmadı: Ağa, memurları ve 400 işçi, hayatını kaybetti."[87] 1822 depreminin özellikle Halep'teki etkileri hakkında sonradan pek çok yorum yapılmış, örneğin 1830 civarında bu deprem Cellier tarafından son derece açık bir biçimde anlatılmıştır. Hapishane Kapısı denilen kapı hakkında: "... tonozlarından ve duvarlarından geriye kalanlar çatlaklarla dolu ve her an yıkılacak gibi duruyorlar..."; Fransız Konsolosluğu hakkında: "... Depremden bu yana... çatlak duvarların ve yarılmış tavanların arasına dönmeye cesaret eden olmadı..."; kırsal bölgeler hakkında: "... evler, köşkler, çevre duvarları göçmüş, her yer moloz dolu; kimsenin de onları kaldırmayı düşündüğü yok..."[88] 1835'te başka bir tablo çiziliyor: "... Yıkıntıların arasında ayakta kalan büyük ve parlak yapı kalıntıları, yıkımı bütün çıplaklığıyla gözler önüne seriyordu. Bir yanda yarıya yarıya yıkılmış göz alıcı bir bina karşınıza çıkıyordu... Öte yanda ise görkemli bir caminin ayakta kalmış yarım kubbesini görüyordunuz... kubbe sanki bir kılıç darbesiyle ikiye bölünmüş, bir yarısı neredeyse unufak olmuştu..."[89] Ta-

84 Aiton, *age.*

85 E. Bore, *Correspondance et Mémoires d'un Voyageur en Orient*, c. I, Paris 1840.

86 J. Ussher, *A Journey from London to Persepolis*, Londra, 1865.

87 Olivier, *age.*

88 Bibliothèque Nationale, elyazması N.A.F. 23761.

89 F. Nostitz, *J.W. Helfer's Reisen in Vorderasien und Indien*, c. 1, Leipzig, 1873.

beriye-Safed yolundan geçen pek çok seyyah, kaçınılmaz olarak 1837 depreminden söz etmiştir. Olaydan kısa süre sonra, Schubert, Taberiye çarşısının yıkıntılarını şöyle tarif ediyor: "...Yıkıntı yığını, eski Çarşı'nın bulunduğu yönü gösteriyordu..." Yahudilerin inşa ettiği kulübeler ise "pek çok yakınlarına mezar olmuş yıkıntıların üstüne öylesine inşa ettikleri tahta kulübeler[di]".[90] Ünlü Ida Pfeiffer, 1842'de genel manzarayı tasvir ediyor: ... enkaza dönmüş evler gördük, ötekilerin pek çoğu da büyük zarar görmüştü, duvarlarında büyük çatlaklar ve yarıklar vardı, balkonlar ve kuleler yıkılmıştı..."[91] Bir tanığın geç döneme, 1872'ye ait ifadesiyle konuyu kapatalım: "Kulenin eğikliği ve duvarların yıkık dökük hali büyük ölçüde..... kentte izleri hala görülen..... 1837 depreminden kaynaklanıyordu..."[92] 1872 Antakya depremi hakkında, uygun bir süre sonra yapılmış bir saptamaya göre cesetler vardır. Özellikle, ağır çatılı, sıradan evleriyle harap olmuş aşağı kentle, daha az zarar görmüş yukarı kent arasındaki çelişki ortaya konmuş, ayrıca, sağlam inşa edilmiş camilerle minarelerin iyi durumda olduğu vurgulanmıştır.[93] Kuşkusuz, bir yerleşme biçimi sorunu vardır burada; ama belki, 1796 Lazkiye depremi hakkındaki bir raporun da akla getirdiği gibi, ayrıca bir yerleşim alanı sorunundan da söz edebiliriz.

Batılı Din Adamları

Yolumuza devam ederken, olayın dinsel yönleri ve Hıristiyanlığın temsilcileri karşımıza çıktı. Daha sonra bir de Batılı Yahudiyle karşılaşacağız. Aslında dinsel çevreler dikkat çekici bilgi kaynaklarıdır; o kadar ki, onları ayrı bir başlık altında ele almak yerinde olur; kuşkusuz bizim belirleyeceğimiz bir düzen içinde. Dinsel çevrelerin katkısı iki nedenden dolayı çok önemlidir. Birincisi, din adamları yalnızca kentlerde değil, ücra bölgelerde de yaşarlar. Öte yandan, dinsel çevreler bize değerli bilgiler sağlar; bunlar kimi zaman yıkıcı depremlerin ardından kaleme alınmış metinlerin incelenmesiyle doğrulanabilir ya da üzerlerinde daha ince çalışmalar yürütülebilir. Bu nedenlerden ötürü, dinsel çevrelerin bıraktığı belgelerden, örneğin sivil basındaki yankıları tamamlamak için, oldukça yakın tarihlere kadar büyük yarar sağlanabilir. Arşivler hakkında önyargılı davranmazsak, özellikle misyonerlerin yazdıkları çok dikkat çekicidir.

---

90 G.H. Schubert, *Reise in das Morgenland*, Erlangen, 1840.
91 Ida Pfeiffer, *Reise einer Wienerin ins Heilige Land*, Viyana, 1856.
92 Th. Jenner, *That Goodly Mountains of Libanon...*, Londra, 1873.
93 J. Seiff, *Reise in der asiatischen Türkei*, Leipzig, 1875.

Gezimizin başında da durum budur. Bir yığın kaynak sayesinde gayet iyi tanıdığımız 10 Temmuz 1894 İstanbul depremini ele alalım. Rastgele bir kaynak seçelim; örneğin *Les Missions Catholiques*'i inceleyelim. İşte, Aya Stefano'da meydana gelen çeşitli olaylar: Yapıdan kalanların çökeceğinden korkan "papazlar ve çömezleri bir saniye düşünmeden kendilerini suya attılar..."; üstelik, "Saygıdeğer Papaz, büyük cesaret göstererek ayin eşyalarının durduğu dolabın içindekileri almak üzere, her an çökebilecek yıkıntıların altına girdi. Oblates de l'Assomption [Meryem'in göğe kaldırılışının hizmetkârları] rahibelerinin evinden, aydınlatıcı bilgiler geliyor: Üçüncü katta, "şamdanlar, mumlar, ne varsa devrildi; Lourdes Meryemi'nin ve Aziz Yahya'nın heykelleri, sarkaç gibi gidip geldi..." Şiddetli bir depremi akla getirecek türden belirtiler hepsi. Katolik Ermenilerin patriği *Das heilige Land*'da, içinde bulundukları durumu anlatarak, St. Sépulcre Kilisesi birliğinin yardıma gelmesini diliyor. 9 Ağustos 1912'de meydana gelen Çanakkale depremini, özellikle Gelibolu'da rahibelerin kaldığı binanın durumunu, *Missionen der Augustiner von Maria Himmelfahrt* ele alıyor: "... Türk tarzında inşa edilmiş ev arka arkaya gelen şiddetli sarsıntılara dayanacak kadar sağlam değildi. İkinci sarsıntıda bina yıkıldı; iki kız kardeşle genç bir kız yıkıntıların altında kaldılar... Tavan kirişi yıkılırken bir duvarın üstüne düşmüş... bir kovuk oluşturmuştu, iki kız kardeş ve genç kız bu kovuğa sığınarak, üstlerine gelen taşların öldürücü darbelerinden korunmuşlardı..." Derhal bir ayin düzenleniyor. İşin siyasal yönü de ihmal edilmiyor: "Yaşlı Türkler bu felaketi, keyif düşkünlerine Allah'ın bir cezası olarak değerlendiriyorlar..." Gelibolu'daki İsa Mesih misyonerleri için yardım isteniyor.

İzmir konusunda, bir dizi eski ifadeyi bir kenara bırakıp, Kapüsenlerin başrahibinin *Les Missions Catholiques*'te bir kez daha değindiği 29 Temmuz 1880 depremine geçelim: "Manastırımız o kadar sallandı ki, bütün hücreler tamirat istiyor... Yapının eski haline getirilmesi yaklaşık 60.000 franka mal olacak..." Ayrıca psikolojik durumlar ortaya koyuluyor: "Katolikler... onları daha büyük felaketlerden esirgeyenin, sevgili koruyucuları Aziz Polycarpe olduğunu düşünüyorlar..."; bu bilginin sonunda, "dindar ve hayırsever insanlara" bağışta bulunmaları için çağrı da yapılıyor.

1835'te Kapadokya'yı etkileyen deprem, *Church Missionary Record*'da, yürekten gelen şu çığlıkla kısaca anlatılıyor: "Bu gerçekten Tanrı'nın sesiydi: Bu ülkelerin sakinleri onu dinleselerdi!" 28 Şubat 1882 Adana depremi hakkında *Missionary Herald*'ın verdiği bilgiler daha ayrıntılı: "...evi sarsılmaya başladı; bina güçlü bir rüzgarın etkisinde kalmış bir

ağaç gibi sallandı. En korkuncunun, evi ayakta tutmaya çalışan kerestelerin gerilip gıcırdaması ve duvarların beşik gibi sallanması olduğunu söyledi...". Bir Flaman rahip, 1789 yılı Temmuz başında Mersin'de bir yersarsıntısı olduğunu bildiriyor.[94]

Yeniden Kutsal Topraklar'a dönüyoruz. 1660 yılında bir ara, Peder Rigault'nun vaiz olarak görev yaptığı sırada, İskenderun'da bir deprem olduğundan söz ediliyor, ancak yıl verilmiyor.[95] Halep'teki Kapüsenler sayesinde elimizde gerçek bir deprem kronolojisi var. Bu kronoloji 1759-61 krizi hakkında ayrıntılı bir açıklamayı, ayrıca bölgesel açıdan küçük depremler hakkında değerli bilgileri de içeriyor; örneğin 15 Haziran 1766 depremi: "... bir sarsıntı hissettik, ertesi gece bir tane daha."[96] 1822'de, misyonerler Halep hakkında sıcağı sıcağına bilgi veriyorlar; örneğin kentin kapılarından söz ediyorlar, ama özellikle Lazkiye yakınlarındaki Jesia hakkında.[97] İskoç Kilisesi'ne bağlı papazlar, yolculukları sırasında Taberiye'deyken meydana gelen 1837 depremini anmadan edemiyorlar: "Surlarda depremin açtığı gediklerin birinden geçerek, kentten ayrıldık..." Depremin Safed'deki etkileri hakkındaki, günümüzde ilgiyle karşılanan yerleşme biçimi ve yerleşme alanıyla ilgili karmaşık sorunu da içeren dikkat çekici açıklama, kentin yeniden inşası üzerine ayrı bir tartışmayla sona eriyor: "Yahudiler, mahalleleri büyük oranda yeniden kurdular... ama Müslüman mahallesinde hâlâ yalnızca korkunç yıkıntılar var."[98] Kenti 1839'da ziyaret eden Yahudi mesen Montefiore'nin sözlerine bakılacak olursa kuşkusuz mahalle yeniden inşa ediliyor, ama en azından ilk başta pek aceleye geliyor bu: "... Eski kalıntıların üzerine, ahıra benzeyen, perişan evler kurulmuştu." Kentin yerinin de sorun teşkil ettiğini tekrar edelim: "... Bir tepenin üstünde, yamaca yakın bir yerdeydi; bu yüzden zayıf bir sarsıntı bile yaşayanları kaçınılmaz olarak üst üste gömebilirdi..."[99] Safed yakınlarındaki Giş'te, aynı yıl meydana gelen afet ise misyonerlerin elinden çıkma bir kaynakta geçiyor: "... Elli kişi akşam duası için bir kilisede toplanmıştı, ama papazın dışında kimse kurtulamadı. Papaz sunağın üzerindeki kemer sayesinde kurtulmuştu..."[100] 1872 An-

94 U.B. Gent, elyazması 997.

95 J. Bessan, *La Syrie Sainte...*, Paris, 1660.

96 Bibliathèque des Capucins [Kapüsenler Kitaplığı], Paris, elyazması 49 (kapya).

97 *Magazin für die neueste Geschichte der evagelischen Missionen und Bibelgesellschaften*, 1823.

98 Kleith vd., *Les Juifs d'Europe et de Palestine...*, Paris, 1844.

99 L. Laewe, *Diaries of Sir Moses Montefiore...*, Landra, 1890.

100 G.M. Wartabet, *Syria and the Syrians...*, c. I., Landra, 1856.

takya depreminden, *Les Missions Catholiques*'te uzun uzadıya bahsedilir. Bölgeden geçmekte olan Mezopotamya papalık temsilcisi, bir kilise hakkında şunları yazar: "...kilisenin bir bölümü, tam Peder V. de S. ayin için kutsal çanağı hazırlarken yıkılmış. Kirişler yarılmış, biri sunağın üstüne düşmüş...; zavallı peder ölüyorum sanmış, ama Meryem Anamızın yardımıyla, sağ salim pencereden çıkmayı başarmış..."[101] Aynı kaynak, deprem krizinin gelişimini anlatır: "... ilk olarak... 3 Nisan'da hissedilen... sarsıntılar... 27 kez tekrarlandı. 29 Nisan'da meydana gelen son sarsıntılar, ilk baştakilere direnmiş olan hemen tüm eski yapıların yıkılmasına neden oldu. Bunları 3 Mayıs'ta, sabahın dokuzundan akşama dek art arda gelen şoklar izledi..."

Batı Basını[102]

Misyoner yazınından aldığımız birkaç örnekle basına el atmış oluyoruz. Burada birinci ya da ikinci elden pek çok kaynak seçeneğimiz vardır. Sayısız parçalardan oluşması ve bunların çok sayıda koleksiyona dağılmış olması nedeniyle, basına ulaşmak her zaman kolay değildir.

Önce tek yapraklık gazeteleri, *sensu stricto* [dar anlamıyla] *Zeitungen*'i [Gazeteler] ele alalım. Bunlardan biri, ünlü 1509 depreminin İstanbul, Gelibolu vb. yerlerdeki etkilerini vermesi nedeniyle çok önemlidir.[103] 1542 depremi hakkındaki bir yaprakta, bir Venediklinin anlattıkları naklediliyor; gazetede ayrıca uyduruk söylemlere de rastlanıyor.[104] 1570 depreminden söz edilirken, Hollanda'dan gelen haberler de konuya ekleniyor.

Ağırlık İstanbul'daysa da, taşradan da birtakım sesler yükselir. Tam 1542'de, Selanik'e bir günlük mesafedeki bir kent yıkılmıştır; ama bunun

---

101 R.P. Moyse başka bir versiyonunu veriyor, "Notes de Voyages", *Les Missions Catholiques*, 1883.

102 Basının yaptığı katkıları ele alan bir tezi olan Rodriguez de la Torre, yazarı oldukça şiddetli bir biçimde, katalog yazarlarının basını ele aldığını inkâr etmekle suçlamıştır. Suçlama, günümüz deprembilimcileri hakkında "basın, biraz burun kıvırarak ele alınmaktadır... saygın imzalarla desteklenen, bilimsel olduğu söylenen intihallerin basından büyük ölçüde yararlandığını unutmaktır bu" denilen bir makalenin üstünkörü okunmasından kaynaklanıyor. [J. Vogt, "Problèmes de sismicité historique de France", *Géologues*, (Union Française des Géologues), no. 57 (1981)]

103 "Kısa bir süre önce İstanbul ve Türkiye'de olan büyük depremin gerçekten korkunç hikâyesi..."; bazıları uzmanlarca açıklanmış olan basımların ayrıntısına girmiyoruz.

104 "Korkunç şeylerin yeni haberleri...", aynı notla.

bir depremden kaynaklanıp kaynaklanmadığı kesin değil: "Türklerin ülkesinde düzlüğe kurulmuş, safranın geldiği bir şehir toprağa gömüldü; halkından kurtulan olmadı..."[105]

Bu konuda üstünlük, elbette ki Kutsal Topraklar'dadır. 1546 depremi de Kudüs'te, Sişem'de, Yafa'da, Şam'da pek çok Almanca, Fransızca vb. gazete tarafından gayet ayrıntılı olarak ele alındı; bu gazetelerde özellikle pek çok can alan bir tsunami'den söz ediliyor, bu arada geçmiş olaylardan da dem vuruluyor.[106]

Sensu stricto basının pek çok açıdan yararı vardır. Bir taraftan, arşivlerden silinmiş olabilecek konsolosluk raporları işlenmiştir. Öte yandan çoğunlukla limanlara ayak basan denizcilerden alınmış birinci elden haberler sunulur. Rastgele bir örnek olarak, 8 Mart 1867 Midilli depremi hakkında, *L'Echo du Parlement Belge*'in 29 Mart tarihli sayısında verilen bilgileri gösterebiliriz. Kaynakları ne olursa olsun, haberler kimi zaman dikkat çekici bir biçimde üst üste yığılıyorlar; örneğin 1856'da *Allgemeine Zeitung*'da, Rodos ve Girit konusunda olduğu gibi.

Basından yararlanmaya çalışırken yığınla sorunla karşılaşacağımızı tahmin ediyoruz. Gazeteler de birer katalog gibi birbirlerinden yararlanırlar; bu arada hatalı yazımlar, basitleştirmeler olabilir; kimin kimden etkilendiğini izlemek de her zaman mümkün olmaz. Öte yandan, sık sık tartışmalı haberler kullanırlar; bunlar ancak çok istisnai durumlarda tekzip edilir. Ayrıca, 1783 Eylül'ündeki Selanik depremi örneğinin de gösterdiği gibi, gazetelerin kazançlarını da hesaba katmak gerekir. 4 Ekim tarihli *Nouvelles Extraordinaires*'de şöyle yazıyor: "... şehir surlarının bir bölümü, bir hamam ve daha birkaç yapı yıkılmıştı; Selanik genel olarak çok zarar gördü..." Ama felaket habercisi bu üslup, sakın bir "satıcı tezgâhı" olmasın? 16 Ocak 1784 tarihli *Frankfurter Staats-Ristretto*'nun görüşü bu; kuşkusuz haber ikinci elden veriliyor: "...Bu, mallarını elden çıkarmak isteyen tüccarların yaydıkları bir söylentiden başka bir şey değildi. Sarsıntılar şiddetliydi, ama yalnızca birkaç kuleyle eski evin yıkılmasına yol açtı." Son olarak, kolayca karalanan basın, "bilim"in yetersizliklerinden dolayı, kimi zaman çok yakın tarihler için bile yegâne haber kaynağımızdır.

Biz kendi adımıza, büyük gelişme gösteren ve iyi haber alan 18. yüz-

105 "Türklerin ülkesinde böyle olan başka yeni haberler".

106 Not edelim: "Yahudilerin ülkesinde büyük ve korkunç bir yersarsıntısının haberi..." -"Kudüs şehrinde ve bütün bu bölgede büyük bir sarsıntı ve korkunç bir yıkım oldu..."; krş. *Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire*, 1861, s. 59.

yıl basınına ağırlık vereceğiz. İstanbul haberleri sayılamayacak kadar çoktur. Dikkat çekici zenginlikteki Hollanda basını da, 1719 depremini (25 Mayıs tarihli *Europische Mercurius*, 14 Temmuz tarihli *Amsterdamsche Argus*) ve 1737 depremini (*Europische Mercurius*'un Mayıs sayısı) yer yer bir deprem dizisinin bütün olarak incelenmesine olanak sağlayacak kadar ayrıntılı ele alıyor (*Hollandsche Historische Courant*, 1737 Ekim ve Kasım). *Nouvelles Extraordinaires* de haber doludur; örneğin 1758'de, 1763'te ve özellikle bol depremli bir yıl olan 1766'da: Depremlerin seyri, sonuçlara ilişkin tablolar, makro-sismik alanların değerlendirilmesi için işaret noktaları, kısacası bizi memnun edecek her şey. İşte rastgele seçilmiş iki kayıt: "... Sur dışında, Yedikule'nin altında bulunan... değirmen... yıkılmıştı" ve "Üç Han yıkılmıştı". *Giornale d'Italia* da o yıl haber bakımından zengindir.

İstanbul'da hissedilen depremler ya da başka olaylar konusunda, İstanbul yakınındaki pek çok kentin basını da büyük yarar sağlar. Edirne buna bir örnektir; söz gelimi 1757 başında: "...o kadar güçlü bir deprem oldu ki insanlar kenti terk etmek zorunda kaldılar." (19 Şubat tarihli *Wienerisches Diarium*). 13 Haziran 1762'de ise, işte bir "... şiddetli sarsıntı... zarardan çok korku verdi" (17 Ağustos tarihli *Nouvelles Extraordinaires*). Derken, 1766 depremlerinden biri yeniden karşımıza çıkıyor: 5 Ağustos'ta "yedi minare çöktü... pek çok cami... hasara uğramış ya da yıkılmıştı ve kent surları, ayrıca çok sayıda hamam büyük zarar gördü..." (26 Eylül tarihli *Nouvelles Extraordinaires*). 1766 depreminin Çanakkale'deki etkileri konusunda da tatmin edici bilgilere sahibiz; okuduklarımıza bakılırsa, kentte "bütün taş binalar, hatta ekmek fırınları zarar görmüş", Anadolu yakasında "çini atölyelerinin büyük bölümü... bütün minareler, bacaların hemen tamamı, ayrıca dağ tepelerini kaplayan 22-23 değirmen yıkılmıştı". Gelibolu'da "... kentin yarısından fazlası, artık bir harabe yığınından başka bir şey değil..." (17 Ekim tarihli *Nouvelles Extraordinaires*). Bu tür bilgilerin analizinin, özellikle Batılı ya da Osmanlı kökenli başka kaynaklarla karşılaştırılmasının amacımızın dışında kaldığını bir kez daha hatırlatıyoruz.

Basın haberleri açısından üst sıralarda yer alan İzmir'e geçelim hızla ve büyük ya da küçük üç sismik krizle kendimizi sınırlayalım; bildiğimiz kadarıyla bunlar 1728 Eylül'ünde (*Europische Mercurius* Kasım sayısı, *Leydse Courant*, aynı metin), 10 Temmuz 1746'da (*Relationis Historicae... Vernalis Continuatio*, 1746) ve 1818 Eylül-Ekim'inde (1 Ocak 1819 tarihli *Österreichischer Beobachter*) meydana gelmiştir.

Çizdiğimiz güzergâh boyunca yolumuza devam edelim. Selanik, yine

önem verilen bir yerdir. *Mercure de France*, 1761 Ocak sayısında, "Selanikli tercüman Bay Adanson'un, Kraliyet Bilimler Akademisi'ndeki kardeşi beyefendiye gönderdiği mektuptan" dikkat çekici bir alıntı yayımlar: Aym 15'inde başlayan, 16'sında üç, 17'sinde bir, 21'inde üç sarsıntıyla devam eden deprem dalgasının bilançosu 29 Ağustos'ta çıkarılmıştır. Kriz hasara yol açmamıştır; çünkü "bu depremler dikey hareket gösterirler; evler, sağa sola eğilmeden havaya zıplar". Bu örnek, mektubu gönderenden ötürü konsolosluk kaynaklarıyla, ayrıca gözlemlerin netliğinden ve mektubun gönderildiği kişiden dolayı az çok bilimsel kaynaklarla olan bağlantısıyla da ayrı bir öneme sahiptir.

1681 yılındaki Girit depremi "adadaki bu korkunç ve duyulmamış depremin gerçek bağlantısı..." haberine konu oluyor (*Dienstagische Postillon*, Berlin, 22. hafta).[107] Bu iki habere bakalım. Öğrendiğimiz kadarıyla, tam iki günahkâr Hıristiyan köle idam edilmeye götürülürken meydana gelen deprem, Saint-André tarafında, Kandiye'nin üçte birini yıkıyor, 3400 can alıyor, 2400 yaralı var ve bunların 600'ünün durumu ağır, vb. Adaletsiz kararıyla olayın sorumlusu olarak görülen komutanlığa karşı bir ayaklanma oluyor. Bu başka yerlerde de rastladığımız bir konu; örneğin Cezayir'de sanki Tanrı tarafından yollanan bir deprem, bir sapkını yakılmaktan kurtarıyor... Her türden pek çok kaynağın işin dinsel ve politik yönlerini böyle öne çıkarması, kuşkusuz "bilimsel ruh"ta ifadesini bulan "sözde-nesnellik" adına, onları küçümsemeyi gerektirmez. Bu kaynaklar kendi başlarına yarar sağlamakla kalmaz, metinlerin çözümlenip karşılaştırması koşuluyla, deprembilime de yarar sağlayabilirler. Metot sorunu hep ortada olduğu için, bilerek aynı şeyi tekrar ediyoruz.

Buna karşılık, Anadolu'nun büyük bölümünde, eski basın haberleri seyrek ve dağınıktır. Gene de, Ankara'nın 1668'de gördüğü, kırk gün kadar süren uzun bir deprem dalgası hakkında yazılanlara dikkat çekmekte yarar var (4 Kasım tarihli *Ordinariae Relationes*). 23 Temmuz 1784'teki deprem Erzincan'ı kırıp geçiriyor; yeni atanmış olan Erzurum valisi de tam o sırada şehirden geçiyor. Vali "500 kişilik maiyetinin büyük bölümüyle birlikte" yaşamını yitiriyor; "yanındakilerden yalnızca on iki kişi kurtulabiliyor" (*Nouvelles Extraordinaires*'in 14 Eylül tarihli eki). Ermeni patriğinin bu insan kırımını, valinin koyduğu ağır verginin karşılığında adaletin yerini bulması olarak değerlendirmesiyle, işin dinsel ve siyasal yönü de birden yeniden ortaya çıkıyor (21 Eylül tarihli *Nouvelles Extraordinaires*).

107 E. Buchner tarafından yapılan basım, *Das Neueste von Gestern*, c. 1, Münih, 1911.

Hızla Kutsal Topraklar'a geçip, iki örnek verelim. 20 Temmuz 1783'te, Trablus'ta iki sarsıntı hissediliyor (*Nouvelles Extraordinaires*'in 10 Ekim tarihli eki). 1787'de İskenderun'da "... on-on iki gün arayla iki deprem olduğu..." belirtiliyor ("1687 Mart'ı için kısa Avrupa tarihi"). 13 Şubat 1846 tarihli *Nouvelliste de Marseille*'in, 4 Ocak'ta Halep'ten ulaşan, "birkaç gün arayla meydana gelen... küçük sarsıntılar" hakkındaki haberi vermesinin nedeni, özellikle 1822 felaketinden yirmi yıl sonra yeni bir afete karşı duyulan korkuyu paylaşmaktır.

Cezayir Naipliği'nde, 1783 Mart'ında, *Europische Mercurius* tarafından bir sismik kriz olduğu belirtilir: Cezayir'de şiddetli sarsıntı, on beş fersah kadar batıda yıkıcı deprem. 13 Eylül 1766 tarihli *London Chronicle*, Cezayir için bir kriz bilançosu verir: "... son aylarda on deprem oldu... ikisi çok şiddetliydi."

Biraz da basının bize sunduğu illüstrasyonlar üzerinde duralım. Tek yapraklık gazetelerde 16. yüzyıldan itibaren git gide çoğalan, çoğunlukla tekrar tekrar basılan sembolik afet krokilerinden sonra, özellikle 19. yüzyılın ortasından itibaren daha açık, daha inandırıcı çizimler, en önemlisi fotoğraflar ortaya çıkmaya başlar. Örneğin 1894 İstanbul depremi (28 Temmuz tarihli *L'Illustration*), 1851 Ekim Valona depremi (*Illustrierte Zeitung*, Leipzig, 1851, s. 437), 1867 Midilli ("ruins of streets", *Illustrated London News*, 1861, s. 424), 1881 Sakız depremi (aynı kaynak, 1882, s. 440), 1851 Rodos depremi (*Illustrated London News*, no. 424) için bu geçerlidir.

Tek yapraklık gazeteler ve basın, o dönemde derlenen toplama yapıtlara da kaynaklık eder; bunların içinde iyi bir başvuru kaynağı olan *Theatrum Europaeum*'u ayrıca anmak yerinde olur. Zaten, derleme yapmakla vakanüvislik arasındaki sınırı belirlemek çok güçtür. Bu bulanık alanda, 1599 yılında N. Nicola'nın "Sylloge Historicae"sinde, 1598 büyük Amasya depreminden ve yıkıcı tsunami'den söz edilir. Nicola, büyük olasılıkla 1598 tarihli *Historiae Relationis*'ten etkilenmiştir. Olay, 1606 yılında J. Förster tarafından Frankfurt'ta basılan "Discursus Historicus"da yeniden ele alınır. Baudier, 1631'de Paris'te çıkan "Inventaire de l'histoire générale des Turcs"te, 1509 İstanbul depremini hatırlatmaktan geri kalmaz: "O kadar korkunçtu ki, herkes son duasını okumaya başlamıştı..."

Bu kadar çok kaynaktan yararlanırken, elbette gayet temkinli davranmak gerekiyor. Bu bağlamda, Taberiye-Safed bölgesinde 1837'de meydana gelen deprem için tek bir örnek vermekle yetinelim. Olay, bölgeden 1831'de geçen biri tarafından ikinci ağızdan aktarılıyor. Aynı kişi "Nası-

ra'nın zarar görmediğini" belirtiyor.[108] Ne var ki, başka bir kaynak kişi, depremden bir yıl sonra bölgeyi ziyaret eden Poujoulat, şöyle yazıyor: "Nasıra'da yalnızca birkaç evde çatlaklar görüldü."[109] Ama onlarca yıl sonra, başka bir seyyah, doğrulanması gereken kaynaklara dayanarak çok ayrıntılı bir zarar ziyan tablosu çiziyor: "Evler yıkıldı... bazıları da yıkılmaya yüz tuttu. Fransiskenlerin manastırları da büyük zarar gördü; kilise cephesinin üst kısmı yıkılırken güzel mermer merdivenler harap oldu... Üç manastır mensubuyla bir manastır hizmetlisi öldü. Yapının damında, sırtlarını duvara dayamış oturuyorlarmış; duvar sarsıntının etkisiyle yerle bir olunca o zavallılar da onunla birlikte yıkılmışlar..."[110] Çözülmeyi bekleyen bir sorun daha.

Bilime Doğru, Adım Adım

Uzun zaman boyunca, depremsellik doğaya dayalı, geniş bir genel birikim dahilinde işlendi; yalnız, İtalyanca yazan pek çok yazar bu konuda erken ve önemli bir istisna sayılabilir. Depremler, her türden doğal olayla dolu, kimisi şaşırtıcı özelliklere sahip arşivlerde, kitaplıklarda, vb. kendilerine yer buldular; bu tür yerler, çoğunlukla zorlukla tanımlanan kaynaklardan beslenir. Örneğin, 22 Eylül 1666'da Musul bölgesinde meydana gelen, öğrendiğimiz kadarıyla 5 kentin ve 45 köyün yıkımına ve yerin hareketlenmesine neden olan deprem dizisi hakkında anlatılanlar için durum budur. Aynı derleme, 1667'de, Ankara'dan gelen bir mektuba dayanarak, Kuzey Anadolu'daki bir sismik krizden haberdar ediyor bizi.[111] Bir başka derleme, 15 Eylül 1728'de İzmir'de hissedilen depremden söz ediyor.[112]

Meteorolojik inceleme ve gözlemlerden yola çıkılarak kaydedilmiş pek çok bilgi vardır. Bu bağlamda, deprembilimin uzun süre meteorolojik çalışmaların bir parçası, kimi zaman pek de önemli olmayan bir parçası olduğunu gözden kaçırmayalım; bu ilişki bazı ülkelerde, örneğin Tunus'ta varlığını sürdürmektedir. Sırf ilginç bir olay olduğu için, 1509 İstanbul depreminin 16. yüzyılda çıkan bir "Meteorologia"da anıldığını kaydedelim.[113] İki bilim dalı arasındaki ortaklık sonraki yüz-

108 Gilat de Kerhardène, "Voyage en Orient: Une semaine à Tabarieh", *France Littéraire et Artistique*, 1859.

109 B. Paujaulat, *Voyage dans l'Asie Mineure, en Mésopotamie, à Palmyre...*, Paris, 1864.

110 T. Tabler, *Nozoreth in Palostino...*, Berlin, 1868.

111 F. Maurer, *Observations Curioso-Physicae*, Frankfurt ve Leipzig, 1713.

112 *Miscellaneo Physico-Medico-Mothematica*, Erfurt, 1732.

113 J. Garcaeus, *Meteorologio*, Wittenberg, 1581.

yıllarda da devam etti. 1784 Erzincan depremi de, aynı yılın Ekim'inde yayımlanan *Bulletin Météorologique*'e konu olmuştur.[114] 16 Mayıs 1844'te meteorolojik gözlemler esnasında Şam'da hafif bir sarsıntının yaşandığı not edilmiştir.[115] Grellois'nın 1854'te Gelibolu'dan ve 1855'te İstanbul'dan verdiği değerli bilgiler, ayrıca Verollot'nunkiler de meteorolojik gözlemlere dayanır. Yine örnek olarak, Gelibolu'da 10 Ağustos 1854'te 23.55'te "Kuzeydoğu kaynaklı iki sarsıntı hissedildiğini" de kaydedelim.[116] Aynı yüzyılın başında, Grothe, çalışmalarında meteorolojik gözlemlere çok önem verir, ayrıca Maraş, Diyarbakır, Musul, Asur ve Babil hakkında değerli "Erdbebenbeobachtungen" [Deprem Gözlemleri] aktarır. 20 Kasım 1911'de Diyarbakır'da önce şiddetli bir sarsıntının olduğu, peşinden de bir artçı sarsıntının yaşandığı belirtilir.[117]

Öte yandan, coğrafya dergileri de pek çok bilgi sağlar. Bu bağlamda, şu sıralamayı hatırlatmak yerinde olur. Deprembilim, bir anlamda coğrafyadan doğmuştur; 19. yy. sonu ile 20. yy. başında Strasbourg'da profesör olan Gerland'ın yarattığı ekolün ağırlığı nedeniyle, özellikle Almanya'da bu durum çok belirgindir. İlk zamanlar coğrafya dergilerinde genellikle ikinci elden bilgiler bulunurdu. Örneğin 1859 Haziran'ında Erzurum'da olan deprem hakkında, *Journal of the Royal Geographical Society* ile *Zeitschrift für allgemeine Erdkunde*'de bu tür notlar vardır. Birkaç istisna dışında ancak bu yüzyılın başında bilimsel bir hava kendini göstermiş, ama deprembilimin hızla bağımsızlaşması ve konuya özel dergilerin ortaya çıkması nedeniyle, işin sonu gelmemiştir. Bir süredir, coğrafyacıların genel olarak doğal tehlikelere karşı ilgilerinin uyanması nedeniyle bir "eskiye dönüş" görülüyor; ancak şimdiki coğrafyacıların eski coğrafyacı-deprembilimcilerle hiçbir akrabalıkları yok. Kimi zaman durmuş bir şey yeniden harekete geçiriliyor; o çok iyi bilinen "ben de" sürecinin de bunda belli bir rolü var.

L'Academie des Sciences [Bilimler Akademisi] gibi büyük bilimsel kurumlar ise, uzun süre çeşitli kaynaklardan, özellikle konsolosluklardan kendilerine ulaşan bilgileri genellikle olduğu gibi yinelemekle yetindiler. Bu konuda birkaç örnek vermiştik. Trablus Konsolosluğu kançılarının

---

114 Bibliothèque Nationale, N.A.F. 3134.

115 W. Mahlmann, "Temperatur-Beobachtungen in Syrien und Kleinasien", *Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin*, 1847/48.

116 A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe*, c. II, Paris, 1868.

117 H. Grothe, *Meine Vorderasienexpedition 1906 und 1907*, c. II, Leipzig, 1912.

1759 depremi hakkındaki raporu, *Histoire de l'Académie Royale des Sciences* tarafından ele alınmıştır; birtakım parlak yorumlarla süslendiği de doğrudur. Örneğin: "Bu kadar korkunç ve büyük olaylara yol açabildiklerine göre, toprağın bağrında gizlenenler, ne olağanüstü güçler olmalı!"[118]

Ne var ki, meslekleri ne olursa olsun, ele alınışlarına ve netliklerine bakılarak "Bilim" başlığı altında incelenmesi gereken çalışmalar ortaya koymuş pek çok göçmen, seyyah vb. vardır; hatta bunlar kimi zaman "resmi bilim"den de bir adım öndedirler. Öncüler arasında Yanya'da askeri doktor olarak görev yapan Schlaefli'yi sayabiliriz; bölgede 1856 sonbaharı-1858 ilkbaharı arasında ve 1858'de görülen depremsel etkinliği kaydetmiş, kimi zaman da geriye dönük hatırlatmalarda bulunmuştur. 1859 Eylül-Ekim'indeki deprem krizini de ayrıntılı olarak anlatmış, Delvino kazası hakkında Yanya valisine sunulan raporu kullanarak, köy köy, yıkılmış evlerin ve deprem kurbanlarının dökümünü vermiştir.[119] Ege Bölgesi'nin kuzeyinde mühendis Ritter, 1859 Ağustos'undaki depremi İmroz'un özellikle üstünde durarak ayrıntılı olarak incelemiş, makro-sismik alan konusunu ele almış, bilgiyi tam bir yetkinlikle değerlendirmiştir.[120] Tunus'un kuzeyinde, 14 Eylül 1863'te olan bir dizi deprem hakkındaki güzel açıklamayı ise, Doktor Nachtigal'e borçluyuz. Nachtigal açıklamasının yanı sıra, Cerid depremini de hatırlatmıştır.[121]

Bilimsel yöntemin zaferine ancak 20. yüzyılın başında tanıklık edebiliyoruz; zaferin mimarları ise, bir avuç profesyoneldi. Hoernes'un, 1902-1904 yılları arasında Selanik bölgesini etkileyen depremler hakkında kaleme aldığı, daha eski olayların da hatırlatıldığı hayran olunacak yapıtını özellikle belirtmek yerinde olur. Yapıtta çok yüksek nüfuslu bir bölgede büyük depremlerin yol açtığı her türden sorun, son derece modern bir anlayışla ele alınmıştır: Tektonik koşullar, depremlerin gelişimi,

---

118 Ayrıca bkz. A.H. Paulhan, *Dictionnaire de Physique*, c. III, Paris, 1761; E. Clouzot, "Une enquête sismologique au XVIIIe siècle", *La Géographie*, 29 (1914); "Extrait d'une lettre de Seyde" (Bibliothèque Nationale N.A.F. 20236). Bu tür tamamlayıcı bibliyografya bilgilerini istisnai olarak veriyoruz.

119 A. Shaefli, "Nachrichten aus Janina (Epirus) - Verzeichnis der von Herbst 1857 bis Frühling 1858 verspürten Erdbeben", *Vierteljahrsschrift der Naturforschenden Gesellschaft in Zürich*, 1858; aynı yazar, "Bericht über das Erdbeben im Epirus im Herbst 1858", *Petermann's Geographische Mittellungen*, 1859.

120 Ch. Ritter, "Description de l'ile d'Imbros et du tremblement de terre... ressenti en aout 1859", *Annales Maritimes et Nouvelles Annales des Voyages*, 1860.

121 G. Nachtigal, "Erdbeben in Tunis am 14. September 1863", *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, 1863.

özellikle gar yönetimi sayesinde toplanan ayrıntılı bilgiler, depremin doğa üzerindeki etkileri (çatlaklar, sıvılaşma), yerleşmelerin rolü, yerleşme türlerinin hassaslığı, çoğunlukla özel olarak ele alınan psikolojik etkiler. Fotoğrafların büyük yarar sağladığını da belirtelim.[122] Marmara Denizinde meydana gelen 1912 depremi de aynı bakış açısıyla, ama daha az ayrıntılı olarak ele alınmıştır.[123] Anadolu'da 1895 Aydın depremi hakkındaki değerlendirmeyi de hatırlatmak yerinde olur.[124] Anadolu'nun güneydoğu bölümünde, Peder Philippe Maraş'ta dikkatleri, sonradan klasikleşecek olan bir graben'in oynadığı role çekerek, sismo-tektoniğin öncülüğünü yaptı.[125] Yüzyılın başında, sismografla birlikte aletli deprembilim doğdu; aletler sayesinde yapılan kayıtlar hızla yayımlandı, 1902 yılında ise kesin makro-sismik bilgilere ulaşıldı.[126]

Bu üstünkörü çalışmamızın dışında kalan bir konu olmasına rağmen kriz koşullarında Osmanlı yönetiminin tutumu üzerine biraz kafa yormamızda sakınca yok. Hoernes, son derece sert sözler sarf ediyor: "...Türkiye'de doğaüstü olaylar nadiren gerçekleşiyor; onlar da Avrupa'ya kötü yorumlarla ulaşıyor..." Bu sözler, Osmanlı basınının depremler, hatta resmi telgraflardan yola çıkarak küçük sarsıntılar hakkında Batı dillerinde verdiği bilgilerin bolluğunu göz önüne aldığımızda, bizce haksızdır. 1895 yılında, Rasathane-i Amire'de yersarsıntılarıyla ilgili bir bölüm kurularak, Agamemnone'a teslim edildi; burada birkaç yıl boyunca "Doğu'da ve özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nda gözlenen depremler" hakkında dikkat çekici listeler hazırlandı. Kurumun ortadan kalkışı,

---

122 R. Hoernes, "Das Erdbeben von Saloniki am 5. Juli 1902", *Mitteilungen der Erdbeben-Comission der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften*, N.F. no 13; tamamlamak için Husserl, "Das Erdbeben von Salonichi", *Die Erdbebenwarte*, 1902/1903; A. Struck, "Der Makedonische Erdbebenschwarm im Jahre 1902", *Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik*, 1902; F. Braun, "Des Trümmerfeld von Güvesne", *Deutsche Rundschau* vb. 1903; R.H., "Berichte über des Makedonische Erdbeben vom 4. April 1904", *Mitteilungen der Erdbeben-Comission* vb. 1904. Aynı bağlamda ayrıca bkz. K. von Lysakowski, "Das Erdbeben auf dem Berge Athos vom 28. Oktober 1905", *Das Weltall*, 1906.

123 Örneğin G. Macovel, "Sur le tremblement de terre de la Mer Marmara le 9 aout n.s. 1912", *Bulletin de la Section Scientifique de l'Académie Roumaine*, 1912/13.

124 K. Mitzopoulos, "Das Erdbeben von Aidin", *Petermann's Geographische Mitteilungen*, 1895.

125 F. Schaffer, "Geologische Forschungsreisen im Südöstlichen Kleinasien", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Wien*, 1903.

126 Jung, "Tremblements de terre à Smyrne", *Comptes-Rendus de l'Académie des Sciences*, 1902.

kuşkusuz Hoernes'in söylediklerivle çok bağlantısız değil. Ayrıca, bilimsel çevreler yeniden kurulmasını istiyorlardı.[127]

Kaynaklar Arasındaki Dikkat Çekici Ortaklıklara Birkaç Örnek

Konu ilerledikçe, okur da pek çok kez önemli depremlerden söz edildiğini fark etmiş; belki de kaynaklar hakkında derli toplu bir bilginin sunulmayışına hayıflanmıştır. Kuşkusuz bu, konumuzun dışında kalıyor. Öte yandan, konuyu bilenler, pek çok büyük depreme açıklık getiren belli başlı kaynaklara –1688 İzmir, 1855 Bursa, 1881 Sakız depremi hakkındaki kaynaklara– yer vermememize şaşırmış olmalılar. Bu krizlerin bir anlamda "yedeğe alınmasının" nedeni, tam da dağınık ve tutarsız kaynakların birbirine ne kadar yakın olduğunu vurgulamaktır; bunlar, örnek olarak, ötekilerle aynı anlayışla ama eksiksiz oldukları düşünülmeden –elimizin altında başka malzemeler de vardır– ayrıca incelenecekleridir; amacımız kesinlikle bir monografi hazırlamak da değildir. Bir kez daha söyleyelim ki, bizim konumuz bu değildir.

Akıllarda yer etmiş olan İzmir depremi hakkında, çok sayıda ayrıntılı kaynağa sahibiz. İşte "İzmirli Fransız bir ailenin evinde bulunmuş olan, elyazması metin", sırf başlığıyla bile özgünlüğünü belli eden bir kaynak. "Eski gümrük, yıkılan ilk bina oldu; duvarlarının ve çatısının bir bölümü çöktü... Türkler... en çok onlar etkilendiler. Ölen pek az Fransız vardı; deprem deniz kenarındaki evleri, yukarı kenttekiler kadar vurmadı..."[128] Bir kez daha, yer ve/veya yerleşme sorunu karşımıza çıkıyor. Marsilya Ticaret Odası Arşivleri'nde "İzmir kentindeki yangın ve kargaşa" hakkında tüccarların kayıplarının aktarıldığı, tanıkların açık ifadelerinin ortaya koyulduğu mucizevi bir tutanak bulunmaktadır. Falanca şahıs "odasındaydı; daha ilk hareketi hisseder hissetmez dışarı çıkınca, ansızın konsolosun evinin yıkıntılarının altında kaldı..."; yıkıntıların altından "parçalanmış, kopmuş bir bacak ve yara bere içinde bir bedenle çıktı".[129] Mektupta başka bilgiler de var: "limanın girişindeki kale yerle bir olmuş, artık görünmez hale gelmiş topların konulduğu aralıklara kadar toprağa gömülmüş..."[130] Hollan-

127 S. Watzoff, Türkiye'deki deprem gözlemevlerinin organizasyonuna ilişkin öneri, *Verhandlungen der... zweiten Internationalen Seismologischen Konferenz...* (1903), Leipzig, 1904.

128 R.J. van Lennep, "Église Protestante Néerlandaise de Smyrne", *Bulletin de la Commission de l'Histoire des Eglises Wallonnes*, 1890.

129 Archives de la Chambre de Commerce de Marseille, J 1612.

130 J 1611.

dalılardan[131] ve İngilizlerden gelen değerli bilgiler olduğunu da ekleyelim. Buradan, Yahudilerin kutsal Sebt günü sayesinde kurtulduğunu öğreniyoruz: "Bu cemaat için depremin Sebt gününde ve evlerinde dilendikleri sırada olması iyiydi çünkü duvarlar genellikle dışa doğru yıkıldığı için sokakta olup da kurtulan kimseyi duymadım."[132] Basında başka haberler de var; örneğin Ankona'dan[133] ya da İstanbul üzerinden[134] gelen bir geminin getirdiği haberler. Geriye dönük ifadeler, gene yabana atılır türden değil. Örneğin Du Mont, sonradan yaralılar hakkında şunları yazıyor: "tayfaların... hepsi geldi ve 500'den fazla yaralı çıkardılar; kiminin bacağı kopmuştu, kiminin kolu; kiminin bütün bedeni kırıklar içindeydi...".[135] 1692 yılında kuzeybatı Avrupa'da meydana gelen deprem, o zaman Voorburg'da yaşayan eski İzmir papazının anılarını canlandırır: "...O ilk şokta çöken evin altına gömüldü ve ikincisinde biraz hava alabilen ..."[136]

1855 Bursa depremi konusunda, son derece açık olan konsolosluk kaynaklarını ve oldukça eleştirilen basın haberlerini bir kenara bırakacağız: "...kimisi eksik, kimisi de abartılmış haberler"; özellikle kurbanların sayısı açısından böyle gözüküyor.[137] İlk sarsıntıyı Gemlik limanına demirlemiş olan bir buharlı gemide hisseden bir tanığın anlattıkları var elimizde: "...Dünyanın tam ortasından gelen cehennemi hırıltı her kulağa ulaştı... vapur, alt kısmından muazzam darbelerle dövülüyor gibiydi..." Ve depremin kentteki etkileri hakkında çok özgün bir tablo çiziyor: "Taş ve tuğladan yapılmış bütün evler ya tamamen yıkıldı ya da hasar gördü... İyi yapılmış tahta evler elbette ki kurtuldu, ama kerpiç evler harabeye döndü. Yıkılan evler yani çoğunlukla Yahudi mahallesindeki kerpiç evler, her tarafa yıkıldı, birbirilerine yaslanarak... birkaç ev, eğer içinde yaşayan vardı ise, onları da gömdü". Dinsel yapılara büyük ilgi gösterilmiştir: "... Yıkılmayan tek bir minare kaldı... Ulu Cami'nin 24 kubbesi çöktü."[138] Ardından, Yahudi cemaatinin kayıplarının bilançosu veriliyor: Üç sinagog

131 W.E. van Dam van Isselt, "Eenige lotgevallen van Jacob van Dam, Cansul te Smirna van 1668-1688", *Bijdragen voor vaterlandsch Geschiedenis en Oudheidskund*, 1901.

132 "Raye to Trumble", *Historical Manuscripts Commission*, 1924.

133 *Oprechte Haerlemse Saturdaegse Courant*, no. 35.

134 *Extraordinaire Haerlemse Donderdaegse Courant*, no. 38.

135 (Du Mant), *Nouveau Voyage au Levant*, La Haye, 1694.

136 *Christelijke Aanmerkingen op de sware Aardbevinge*, Utrecht, 1692.

137 *Sitzungsberichte der Niederrheinischen Gesselschaft for Natur- und Heilkunde in Bonn*, 1857.

138 C. Hamlin, *Among the Turks*, New York, 1878.

harabeye dönmüş, altmış evden ellisi yerle bir olmuş, 158 ev hasar görmüş.[139] Bir göçük meydana gelmiş: "Eski Bursa'dan kopup gelen yüzlerce ton ağırlığındaki kireç taşı, bir iplik fabrikasının üzerine düşüp içeride çalışan otuz kişiyi ezdi."[140] Daha sonraki yıllarda pek çok seyyah, kentteki durumu kayda geçirdi. 1856'da, içlerinden biri büyük hanın yıkıldığını, ama duvarlarının ayakta kaldığını vurguluyor: "...Kuşatıcı duvarlar büyük ölçüde korunmuş". Eski kalenin kulelerinden birinin durumu anlatılıyor: "...Duvarı ....kuzey yarısından başlamak üzere aşağıya kadar kopup güneye doğru yıkılmış...". Bunun, devşirme malzemeden yapılma, zayıf bir yapı olduğu doğrudur, diye de ekleniyor. Mermer binalarla dolu mahallelerle anıtsal kapının zarar görmemesine karşın, zayıf duvarlar yer yer yıkıldı. Genellikle, yapıların birbirinin üstüne çökmesine bağlı olarak pek çok yerde dolaylı hasarlar da görüldü.[141] Başka bir seyyah, minarelerin durumuna açıklık getiriyor: "... üst şerefeleriyle, tepelerindeki sivri kısım düştü".[142] genel görüşleri ayrıntılandırmaya olanak sağlayan bir ifade bu. Son olarak, binaların yeniden inşası hakkında da birkaç bilgi var. Kimi zaman yapılanlar küçümsense bile,[143] olumlu işler de vurgulanmıştır; örneğin çarşıların tonozlarında taş yerine tahtaların "esnek bir tarzda"[144] kullanılmaya başlanması.

Hakkındaki bilgilerin bolluğunun, Sakız depremine ayrıcalık kazandırıp kazandırmadığından emin değiliz. El altındaki konsolosluk kaynaklarını ve her zaman aynı ölçüde yarar sağlamayan basını yine bir kenara bırakalım. Saygın bir bilimsel kurumun deprem hakkında verdiği bilgiler konusunda bile yoğun kuşkular vardır.[145] Bunun dışında bir tanık da, deniz tarafından yutulan Myrmika (Myrmighi) köyünü etkileyen bir göçük hakkındaki temelsiz haberi yalanlar.[146] Kuşkusuz bilimsel kurumların, dün olduğu gibi bugün de bazen ihtiyatsız davranarak tartışmalı haberleri toplamalarında "deprem psikozunun" rolü vardır. Kuşkular bir yana, yine de genellikle birbirini tutan zengin ifadeler sayesinde, elimizde bir

---

139 L.A. Frankel, *Nach Jerusalem*, Leipzig, 1858.

140 Hamlin, *age.* Ayrıca bkz Mrs. Walker, *Eastern Life and Scenery*, c. II, Londra, 1886.

141 C.W. Wurtler, *Reise in den Orient Europa's und einen Teil Westasiens*, c. II, Elberfeld, 1861.

142 G. Perrot, *Souvenirs d'un Voyage en Asie Mineure*, Paris, 1864.

143 Perrot, *age.*

144 *Sitzungsberichte*, yukarıda, 1857.

145 *Monatsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1881 (1882'de çıktı).

146 *Verhandlungen des Naturhistorischen Vereins der Preussischen Rheinlande*, 1882 (G. Vom Rath ve H. Schwartz'ın notları, Pantelides ailesinin anılarıyla birlikte.)

yığın net bilgi bulunuyor. Bunların başında Cezair-i Bahr-i Sefid'in baş mühendisi olan Henriet'nin çıkardığı bilanço gelir; resmi bir rapordan yola çıkılarak hazırlanmış olmalıdır.[147] İkinci sırada, Arlaud'nun daha eski olan bilançosunu sayalım.[148] Ana depremden on gün sonra adaya gelen seyyah G. Von Rath da kesin bilgiler veriyor.[149] Bunlardan yola çıkarak, ana konuların üzerinden geçelim. Henriet, adada 1865'ten itibaren görülen depremsel hareketliliği hatırlatıyor. Sürecin gelişimini ayrıntılı olarak anlatıyor. İlk olarak, 1881'de, Mart ayının ortalarına doğru kaygı verici gürültüler duyulmuş. "Açıkhavada yatan biri", aynı seslerin "felaketten birkaç gün önce de" işitildiğini belirtiyor.[150] 3 Nisan'da, saat 13.50 sularında meydana gelen ana deprem çok karmaşıktır: "...ana şoktan birkaç saniye önce daha zayıf bir sarsıntı, deyim yerindeyse bir peşrev meydana geldi..."[151] Burada birbirini izleyen iki sarsıntıdan söz ediliyorsa da, aslında birkaç dakika arayla üç sarsıntı olmuştur.[152] Sarsıntılar peş peşe gelir: "... yaklaşık her çeyrek saatte bir... yer yeniden hareketlenerek... ayakta kalmış duvarların yıkılmasına neden oluyordu..."[153] Özellikle saat 2 ve 3 civarında meydana gelen iki sarsıntının üzerinde durulur.[154] Ayın 5'inde, "sarsıntıların hâlâ duvar parçalarını devirecek kadar sık ve şiddetli" olduğunu öğreniyoruz. Ayın 7'sinde bilanço çıkarılır: "... 250 sarsıntı sayıldı; bunların 30-40 kadarı çok şiddetliydi." 11'inde, "halkın paniğe kapılarak kitleler halinde gemilere koşmasına neden olacak kadar şiddetli üç sarsıntı" art arda gelir.[155] Limandaki bir geminin durumundan söz edilir: "...Geminin her tarafı sallanıyordu..." Bu olaylar "dipten gelen gürültüyü" bile bastırır; 11 Nisan öğleninden, 12 Nisan sabahına kadar 68 sarsıntı meydana gelir. 19 Nisan'da bilanço çıkarılır: "...sarsıntısız tek bir gün bile geçmedi. Her gün yer sallanıyor, kulaklara dolan korkunç gürültü, sarsıntının görüntüsünü tamamlıyordu..." Ertesi gün limanda yaşanan yeni bir sarsıntıdan söz edilir: "...gemi şiddetli sarsıntı-

147 J. Henriet, "Mémoire sur les tremblements de terre de l'ile de Chio", *Annales de Chimie et de Physique*, 1883.

148 L.A. Arlaud, "Les tremblements de terre à Chio en 1881", *Archives des Sciences Physiques et Naturelles*, 1881.

149 G. vom Rath, *Durch Italien und Griechenland nach dem Heiligen Land*, c. 1, Heidelberg, 1888.

150 Arlaud, *age.*

151 *Age.*

152 Vom Rath, *age.*

153 Henriet, *age.*

154 Vom Rath, *age.*

155 Arlaud, *age.*

nın etkisiyle sallandı, her tarafı çatırdadı..."[156] Sonraki aylarda ortalık yatışır: "... 1 Ağustos'tan 24 Ağustos'a kadar, yer hiç sarsılmadı."[157] Ne var ki hareketlilik birdenbire yeniden başlar; ancak elimizdeki kaynaklardan, bunun artçı mı, yoksa bağımsız mı olduğunu anlayamıyoruz. Ayın 25'inde, saat 3.00 ve 16.00 civarlarında Kalimassia'da sarsıntılar olduğu belirtiliyor; anlaşılan bölgesel hareketlerdir bunlar.[158] En azından, öncü sarsıntı olmadığını üstüne basa basa söyleyen H. Schwarz, kentte böyle bir durum olduğunu söylemez: "... öncü sarsıntılar olmaksızın, yeraltından herhangi bir gümbürtü gelmeksizin." Her ne olursa olsun, ayın 26'sında, ilki saat 19.15'te, ikincisi bundan on beş dakika sonra, üçüncüsü de gece yarısı olmak üzere, üç sarsıntı birbirini izler. Sonuncusu, 3 Nisan'dan bu yana yaşanan en şiddetli harekettir. Herkes paniğe kapılır: "İnsanlar oradan oraya koşturuyorlardı, tanıdıklarının ya da akrabalarının... bu sarsıntıda ölüp ölmediklerini... Askerler sokakları tutmuştu. Vali insanları sakinleştirmek için şehirde sağa sola koşturuyordu. Köylüler çığlıklar atarak şehre geldiler, nereye kaçacaklarını bilemiyorlardı..." Bir dizi artçı sarsıntı olur; ancak 7 Aralık'ta, bunları rahat rahat gölgede bırakan fırtınaların çıktığını öğreniyoruz: "...6 gün geçti, havanın en güzel olduğu günde bile deprem olmadı..." Ocak ayında yeniden hatırı sayılır bir hareketliliğin başladığı doğrudur.[159] Bunu geçelim, çünkü niyetimiz bir katalog hazırlamak değil. Anlaşılan, vakanüvislerimizden birinin içi hiç rahat değil: "Bütün sarsıntıları kaydetmeyi akıl edecek birinin çıkmamış olmaması üzücü; öyle olsa, yeraltı güçlerinin yatışmasını ve zaman zaman ansızın şiddetlenmesini adım adım izleyebilirdik..."[160] ama anlaşılan, bu üstünkörü inceleme bile pek çok aya yayılan depremsel hareketlilik eğrisini çizecek kadar malzememizin olduğunu gösteriyor.

Depremin yarattığı hasarlar, genel durum göz önünde tutularak, büyük bir titizlikle anlatılmıştır. Belli başlı evreleri hatırlayalım. 3 Nisan günü, ilk önemli sarsıntıda "yalnızca birkaç duvar parçası yıkıldı". "Yalnızca çatlamış olanlar", ikinci büyük sarsıntıda yıkıldı; o sırada pek çok insan sokaklara dökülmüştü. Daha sonraki sarsıntıların birkaç duvarın hakkından geldiğini bir kez daha söyleyelim.[161] Ayın 11'inde meydana gelen ana deprem için de malzeme vardır hâlâ: "...güçlü bir sarsıntı... hâlâ sağlam

156 Vom Rath, *age.*
157 Arlaud, *age.*
158 Arlaud, *age.*
159 *Verhandlungen des Naturhistorischen Vereins der Preussischen Rheinlande,* 1882.
160 Arlaud, *age.*
161 Henriet, *age.*

olan evleri de harabeye çevirdi"[162], tıpkı ayın 26'sındaki depremde olduğu gibi: "ayakta kalan birçok ev de yıkıldı", son olarak üç de kurban var.[163] Böylece ayrı ayrı bilgileri bir araya toplama sorunu doğar; bu klasik sorun, yuvarlak ifadelerden yola çıkarak depremin yoğunluğunu anlayabilmeyi iyice güçleştirir.

Malzeme nedir? Kentte "... birbirine iyi bağlanmış... iri taş dizilerinden oluşan...", "genellikle çok sağlam yapılmış... eski Ceneviz evleri..." anlatılır. Zaten "depremden pek az zarar görmüş" yıkıntılar da bunu doğrular; "sarsıntılardan önce nasıllarsa, sonrasında da öyleydiler."[164] Belli bir tarzda inşa edilmiş kiliselerin iyi durumda olduğuna dikkat çekilir: "Küçük sütunların üzerine inşa edilmiş hafif çan kuleleri hiç hasar görmedi. Kentte, bunlardan birinin ucundaki heykel yerinde duruyordu", ama "yığma çan kuleleriyle minareler aynı kaderi paylaştılar; hepsinin tepesi uçtu."[165] En çok zarara uğrayan yer, 2 ila 4 m. genişliğindeki sokaklarıyla eski kentti; dökümtüler sokaklarda üst üste yığılmıştı; çok sayıda ölü vardı. Genellikle kötü durumdaki yüksek evler de, beş yıl önce adaya geldiğinde, H. Schwarz'ı çok şaşırtmıştı zaten: "...artık neredeyse gittiğim her evde korkuyordum, çünkü binaların içi öyle hasarlıydı ki, en küçük sarsıntıda yerle bir olacakları kesindi..."[166] Pek çok evin dış görünüşü de insanı yanıltıyordu: "... daha sağlam inşa edilmiş evlerin dış yüzünde fazla bir hasar gözükmüyor, ama içlerinde, bütün iç duvarların, tavanın ve tabanın birbirine girdiği bir yıkıntıyla karşılaşıyorsunuz..."[167] Tam bu noktada, "kirişlerin açıldığı" vurgulanıyor.[168] İşte depremin şiddetini anlamaya çalışırken sakınımlı davranmamız gerektiğini kanıtlayan yeteri kadar neden. Kırlık kesimlerin her noktası aynı ölçüde zarar görmemiştir; bir bölümü hiçbir depremden etkilenmemiştir. Hasarlar ayrıntılı olarak kaydedilir: Bahçe duvarları yıkılmıştır; Ayaminos yolunda "[bütün] su şebekesi zarara uğramıştır"; Vronkados yolunda, bir rüzgâr değirmeni yerle bir olmuştur.[169] Taş binalarla dolu köylerde, "evlerin iç içeliği ve yolların darlığı" yeniden karşımıza çıkıyor. Gene insanı aldatan du-

162 Vom Rath, *age.*
163 *Verhandlungen*, 1882.
164 Henriet, *age.*
165 Arlaud, *age.*
166 *Verhandlungen*, 1882.
167 Vom Rath, *age.*
168 Henriet, *age.*
169 Vom Rath, *age.*

varlarla karşılaşıyoruz: "Sık sık, içi olduğu gibi yıkıldığı halde cepheleri iyi durumda, en azından ayakta olan evlere rastlanıyor."[170] Pek çok köyde neredeyse taş üstünde taş kalmamıştır; örneğin Frankovuni'de "hemen hemen bütün evler tümüyle yıkılmış durumda, her taraf moloz yığınlarıyla dolu..."; daha önce de rastladığımız bir bilanço. Bununla birlikte, kat kat kemerleriyle kilisenin bir istisna oluşturması anlamlıdır; bu tip mimarinin yararının bir kez daha altı çiziliyor: "...Sıra sıra kemerlerden oluşan kilise kuleleri en şiddetli sarsıntılarda bile yıkılmadı, bu arada bütün taş yapılar... ağır hasar gördü." Ne var ki, depremin etkisi derece derecedir. Ayaminos Manastırı'nın yıkılmış olmasına, kilisenin, insanın içine girmeye korkacağı biçimde, her an çökebilecek gibi durmasına karşın, sağlam inşa edilmiş bir yapı olan mezar şapeli pek az hasar görmüştür.[171] Ayrıca, "depreme ötekilerden daha iyi dayanan, yeni yapılmış birkaç kerpiç binanın" iyi durumda olduğu da kaydedilmiştir.[172] Geçmişte çıkarılmış derslere her zaman kulak asmayan, herkesin bildiği gerçekleri kanıtlamaya çalışarak boşuna kendilerini yoran, bazen kesin yargıların peşinden koşan uzmanlara yararlı olabilecek bir görüş.[173] Hasara ve can kaybına ilişkin ayrıntılar, her köy için ayrı ayrı verilmiştir. Bu bilgi kaynakları, elbette ayrıntılı bir tartışmayı gerekli kılıyor.

Bir tek istisna dışında, yerleşmelerin konumlarından kaynaklanan etkilerden söz edilmiyor: "... Campos Ovası'ndaki kayalık bir tepenin üzerindeki Kalkios, çevresindeki köylere göre pek az hasar gördü. Evlerin kiminin tarlalarda, kiminin kayalık yükseltilerde kurulduğu Lithi'de de, kayanın tepesindeki yapılar ötekilere göre çok daha iyi dayanmıştır..."[174]

Bu vesileyle, depremin insanlar üzerindeki ani etkisinden de söz ediliyor: "...birçok insan... yere savruldu; bazıları ayakta kalmayı başardı, ama ayaklarının altındaki yer kaydığı için durdukları yerden kıpırdayamıyorlardı..."[175] Depreme portakal bahçesinde yakalanan Pantelides ailesinin durumu ise: "...iki hanımefendi... yere düştü, ayağa kalktılar, ye-

---

170 Arlaud, *age.*

171 Vom Rath, *age.*

172 Arlaud, *age.*

173 Bu konuda bkz. J. Vogt, "Tradition et méthodes de prévention au cours des siècles..." *Premier Colloque National de Génie Parasismique,* (Association Française de Génie Parosismique), 1986. Yakında aynı başlık altında, İngilizce olarak daha zengin bir makale yayımlanacak.

174 Arlaud, *age.*

175 Vom Rath, *age.*

rin sallandığını hissettiler, yine yere düşmemek için ağaçlara sarıldılar."[176]

Anlaşıldığı kadarıyla, deprem, jeolojik koşullardan dolayı doğayı nadiren etkilemiş; konu yine de sözü geçen uydurma bilgi nedeniyle yazarlarımızın ilgisini çekmiş. Kalkios civarında, birbirine yakın beş noktada göçükler oluyor, bir koyun sürüsü de kayboluyor.[177] Ama bu konuda, genel olarak böylesi kayaların "yağmur suları tarafından zaten az çok kemirildiğini ve normal dengelerinde olmadıklarını" öğreniyoruz.[178] Aya Eleni Burnu yakınlarında, 50 m. uzunluğundaki gözle görülür yarığın yanında, 5 m. çapında bir göçük meydana geliyor.[179] Genel olarak en fazla 0,50-0,60 m. genişliğinde, "... oldukça belirgin... kopuş izleri" taşıyan[180] çatlakların olduğu söyleniyor; bu sözlerin yorumlanması gerekir. Aya Eleni Burnu yakınlarındaki çatlakta bir sıvılaşma olayının meydana gelmiştir: "Felaketten hemen sonra bu yarıkların bazı yerlerinden bir metreye kadar yükselen, kumla karışık bir su fışkırmaya başladı ve her yeri kapladı."[181] Kaynak rejimi etkilenmiştir: "Daha önce içinde su bulunan birçok kaynak ve çeşme kurudu; buna karşın, daha önce kullanılmayan kaynak ve çeşmelerden depremden sonra su geldi."[182]

Görüldüğü gibi, deprembilimsel meraklar da vardır. Örneğin, gürültülerin üzerinde çok durulmuştur. Bahçe duvarlarının yıkılışının incelenmesi,[183] çatlakların ya da kolonların açılışının yorumlanmasıyla[184] sarsıntıların yönünün belirlenebilmesi için büyük gayret gösterilmiştir. Bu tür öğeler, modern deprembilimin gereklerine uygun tespitlerde bulunulabilmesi için zemin yaratır; bazen gözden kaçtıkları da doğrudur, ki bu da, zaten genelde eleştirel bir bakışla kullanılmayan katalogların hazırlanışına yol açar.

---

176 *Verhandlungen*, 1882.

177 Vom Rath, *age.*

178 Henriet, *age.* Bu iyi niyetli uyarı, son yıllarda depremlerin doğal etkilerinin, yoğunluk ölçüsüyle yorumlanmasıyla ateşlenen tartışmayı dile getiriyor. Bu konuda, örneğin bkz. J. Vogt, R.M.W. Musson ve M. Stucchi, "Seismological and Hydrological Criteria for the New European Macrosesismic Scale (MSK-92)", *Natural Hazards*, 10 (1994).

179 Vom Rath, *age.*

180 Henriet, *age.*

181 Vom Rath, *age.*

182 *Verhandlungen*, 1882.

183 *Age.*

184 Arlaud, *age.*

Depremin fizyolojik, psikolojik ve politik etkileri, gene dikkatleri çekiyor. Doktor H. Schwarz, sinirsel bozukluklardan söz ediyor: "...sık sık tekrarlanan şiddetli sarsıntılar birçok sinir hastalığına yol açtı..." Rahatsızlıklar özellikle genç kadınlarda görülüyor: "...genç kadınların büyük bir bölümü depremden sonra hastalandı, bazıları saraya tutuldu, bazılarında ise spazmlar görülmeye başlandı..."[185] Bir Türk, depremi haber veren gürültüleri Hıristiyanların "müminlerin kökünü kazımak niyetiyle" kazdıkları bir kuyunun marifeti olarak yorumlamamış mıdır?[186] Bu tip sesler, bir keşişin deprem olacağını önceden tahmin etmesini sağlar. Vali ve başpiskopos onu anakaraya göndermek ister, ama halk, onu geri döndürmeyi başarır.[187] Elimizdeki metinlere bakarak, valinin, o dönemde Osmanlı yönetimi hakkında ortalıkta dolaşan basmakalıp sözlerden çok uzak bir anlayışla sorumluluklarını yerine getirdiğini de vurgulayalım.

Hayvanlar da unutulmamıştır: "Köpekler ya sarsıntı sırasında, ya da birkaç dakika önce uluyor, havlıyorlar; eşeklerin sesiyse daha erken duyuluyor."[188]

Binaların yeniden inşasında ise, deprem sürecinin ya da art arda gelen süreçlerin uzun sürmesi, çetin zorluklar doğuruyor. Örneğin, 26 Ağustos'taki oldukça güçlü sarsıntı sırasında, yabancı işçiler adayı terk ediyorlar: "... işçiler adayı hemen terk ettiler. Binalar da üst üste devrildi..."[189] Ardından, seyyahların ifadeleri binaların yeniden yapımının ağır yürüdüğü izlenimini uyandırıyor. 1898'de, olumsuz görüşler ileri sürülüyor: "18 yıldır meydanda, yalnızca bazı evler yeniden inşa edildi, bunun dışında yıkıntıları temizleyip yerlerine yeni binalar inşa etmek için en küçük bir girişimde bulunulmadı. Sanki deprem yıllar önce değil de birkaç gün önce olmuş gibi bir görünüm var."[190] Aynı dönemde, "eskilerin yanına yapılmış, onların yıkık halini iyice ortaya çıkaran yeni evler var."[191] Bununla birlikte, yolların genişliğinin 12 m.ye çıkarılması yolundaki karara işaret edelim. Kendi adımıza, o dönemde yaşayanlar ya da tarihçiler arasında, yersarsıntılarını temel alarak "deprem ekonomisi" denebilecek bir çalışma yapan olup olmadığını bilmiyoruz.

---

185 *Verhandlungen*, 1882.
186 Arlaud, *age.*
187 *Verhandlungen*, 1882.
188 Arlaud, *age.*
189 *Verhandlungen*, 1882.
190 R. Linder, "Ein Ausflug nach den ägäischen Inseln", *Deutsche Rundschau*, 1898.
191 H. Pernot, *En pays turc, l'ile de Chio*, Paris, 1903.

Düşünceler

Bu yüzeysel çalışma böylece sona eriyor. Burada, çalışmalarda kullanılabilecek bir araç ortaya koymaksızın, yalnızca "değişik atmosferler"in varlığını kavratmak amacıyla, eksikli alıntılara –sık sık görülen üç noktalar bunun bir kanıtıdır– bilinçli olarak yer verildiğini eklemeye herhalde gerek yoktur. Böylece, her adımda yeniden kaynaklara dönme ve burada çoğunlukla gölgede kalan haber kaynaklarından başlayarak metinleri tanıma ihtiyacı doğuyor. Öte yandan, kaynaklardan bazıları, burada sözünü etmekten kaçındığımız kronolojik sorunlar doğuruyor.

Öte yandan, kimi ifadelerin ya da kayıtların şu ya da bu bakımdan sağladığı büyük yararı vurgulamak amacıyla, zaman zaman belli noktaların üzerinde durulmuştur. Birkaç örnek daha vererek bu konuları hızla hatırlayalım.

Bunların başında elbette, uygulamalı ya da kuramsal deprembilim geliyor. Kuşkusuz, son derece "bilimsel", "nesnel" olmasıyla tanınan aletli deprembilim, deprembilimin ulaştığı en yüksek aşamadır; oysa bu saydığımız sıfatlar yanıltıcı olabilir. Kuşkusuz, yüzyılın başında ilk ortaya çıktığında, aletli deprembilim bağımsızlaşan bir bilim dalı olarak değerlendirilerek sürekli yüceltildi; ama belki de bilim tarihi, özellikle deprembilim tarihi konusundaki eksiklikler nedeniyle bunda aşırıya kaçıldı. İşin özünde aletli deprembilim çok sonraları, özellikle Akdeniz çevresinin büyük bir bölümünde ancak çok yakın tarihler için güvenilir hale geldi. Ama kataloglar, şaşmaz bir biçimde "bilimsel kesinliğe" de zararı olan "savı doğrudan kabul etme" çabasıyla, 1900'de kesin bir kopuş yaşandığını ortaya koyar. Bundan çıkan sonuç, aletli deprembilimin zaferinin, yalnızca eski olaylar hakkındaki araştırmaların değil –ki bunlara kolayca, "öznel araştırmalar" yaftası yapıştırılır–,[192] genel olarak makro-sismik süreçler üzerindeki araştırmaların ikinci plana atılmasında da pay sahibi olduğudur. Aletli deprembilimin öncesindeki depremlerin aletsel ölçüye göre büyüklüklerinin ortaya konulmasına yönelik çabalar, tarihsel deprembilim hakkındaki araştırmaların azlığı nedeniyle kimi zaman tartışmalı sonuçlar, hatta "bilimsel yanılsamalar" doğursa da, kendi içinde doğrudur. Çok kabaca bir tarifle, soyut aletli deprembilim bazen soylu, akademik bir alan olarak kabul ediliyor; somut tarihsel deprembilimin ise tıpkı modern makro-sismik araştırmalar gibi pratik sonuçları ortaya çıkardığı düşünülüyor. Sonuç

192 J. Vogt, "Insuffisances flagrantes de la transmission du savoir en matière de sismologie historique", *Congrès des Sociétés Savantes*, Pau, 1993 (yayımlanacak)

olarak, bir bütün olarak deprembilimin ilerlemesini sağlayan, iki sürecin sürekli olarak yüzleşmesidir.

Bir kez daha tekrar edelim ki, yüzyıllar ölçeğinde "geçmiş örnekler"in çalışılması, yalnız birbirine sıkıca bağlı sismo-tektonik yorumlarla risk değerlendirmelerinin yapılabilmesi için değil, depremsel hareketlerin anlaşılabilmesi için de temeldir. Çok sayıda tanığın ifadesinden tanıdığımız "sahneler"in, depremlerin seyrinin üzerinde bilerek fazlaca durduk; listelerini bir yığın haberci ve artçı sarsıntıyla dolduran bilgisayarlaştırma şampiyonlarının, kendi kendileriyle çelişerek birtakım süreçleri önemsememelerine karşın, bir "tipoloji"nin oluşturulabilmesi için bu bilgiler temeldir. Kuşkusuz, eski krizler aletli deprembilimle olduğu kadar açıkça kavranamaz; ama bilgiler genellikle eğriler çizip karşılaştırmalar yapmaya yeter. Birkaç örnek daha verelim. Poocke Zeytun'da, 1740 Eylül depremi sırasında, ana depremin ertesinde iki saat içinde hemen hepsi şiddetli yirmi kadar sarsıntı saydıklarını bildiriyor. 1783 Eylül'ünde Selanik'te hissedilen deprem hakkında da birkaç ayrıntıdan haberdarız. 6'sındaki iki öncü sarsıntıdan sonra, ayın 8'inde meydana gelen ana sarsıntıyı bir yığın artçı deprem izler: "On beş dakika içinde üç kez daha sallandık, daha 24 saat dolmadan da on bir deprem daha oldu..."[193] Metnimizde bu konulardan hiç söz etmediysek de, bilgiler genellikle makro-sismik alanları çizmeye ve depremselliğin yoğunluğunun azalışını kaydetmeye yetecek kadar açıktır.

Depremlerin doğa üzerindeki dolaylı etkileri hakkında pek çok örnek vardır; bu etkiler bazen doğrudan etkilerden daha güçlüdür ve çoğunlukla gösterişli biçimlerde kendilerini gösterirler. Örneğin tsunami, göçük, çatlak ve tanımlanması zor da olsa sıvılaşma gibi. Deprembilim dehalarının çok önem verdiği bu sonuncu örnek hakkında, bir tanığın ifadesinden söz edelim. Galland, pek çok depremi içeren "Annales Ottomanes"da (*Osmanlı Yıllıkları*; 1640-1645), H. 1603 yılında Güzelhisar'ı yıkan depremin üzerinde durur; sarsıntı sırasında "toprak pek çok yerde yarılmış, içinden kara bir su çıkmıştır".[194] Sakız'daki hidrolojik etkiler, tek bir yerde konu edilmiştir. Bu arada, sıvılaşma sık sık karşımıza çıkar; çünkü gözlemcileri son derece şaşırtan bir şeydir bu. 1859 İmroz depreminde de, "genelde 5 m. derinlikte olan bir kuyunun suyu... kuyu bileziğinin üzerinden fışkırdı".[195]

---

193 4 Kasım 1783 tarihli *Nouvelles Extraordinaires*.

194 Bibliothèque Notionole, elyozması fr. 6079, c. 4.

195 Ritter, *age*.

Tarihsel deprembilimde, tarihçilere önemli görevler düştüğünü ve bu konuda zaten çoğunlukla önemli bir rol oynadıklarını hatırlatmak, herkesin bildiğini tekrar etmek olur. Alexandre adlı bir ortaçağ uzmanının, "bilimsel" çevreleri karıştırmak pahasına konuya getirdiği katkıyı hatırlatmakla yetinelim. Örneğin "sahte depremler" konusunda bilimsel çevreler bazen anlaşılması güç bir saflık gösterir. İtalyan deprembilimcilerin, özellikle Milano'daki kongre merkezinde bir araya getirmeyi başardıkları tarihçilerin dikkat çekici çalışmalarını vurgulamakta yarar var. Büyük depremlerin kimi zaman birtakım ince sorunların gün ışığına çıkmasına yardımcı olarak salt tarihsel araştırmaları da pek çok açıdan, ekonomik, sosyal, siyasal açıdan zenginleştirdiğini eklemeye gerek var mıdır? Anıtlar dışında, kent ve kırlardaki yerleşmeler hakkında da depremle ilgili ifadeler sayesinde bilgi sahibi oluyoruz. Zeytun'da, 1740 yılında Pococke özellikle taş ve alçıdan yapılmış olan Hıristiyan evlerinin hasar gördüğünü, sağlam yapılı Türk evlerinin yıkılmaktan kurtulduğunu vurguluyor. 1902 depremi sırasında, Selanik'te taş evlerin ("daha az güvenilir masif taş evler") yerini "ahşap iskeletli kâgir" evlerin alınmasından üzüntü duyuluyor.[196] Selanik yakınlarındaki Güvesne'de, aynı yıl yıkılmış sıradan bir yapı tarif ediliyor: "....yıkılmak üzere, çatlaklar içinde tuğla kulübeler", "yıkık dökük tuğla çatıları taşıyan tuğla duvarlar...", "...kırık dökük tuğla duvarlar."[197] Doğruyu söylemek gerekirse, basit sınıflandırmalara uymayan, karmaşık bir bina. Aynı bölgede, 1904 depremi sırasında yerleşim alanlarından kaynaklanan farklı etkilerden söz ediliyor.

Farklı kültürlerden yana zengin bir bölgede son derece ilginç özellikler kazanan psikolojik sorunlara büyük önem veriliyor. Kuşkusuz, bir felaket meydana geldiğinde herkes melek kesilir. 1822'de Halep'te şunları okuyoruz: "Elimizde kalanları Türklerin fanatizmine ve başıbozuk milislerin doymak bilmez kötülüğüne karşı korunmak zorunda kalacağımızı düşünüyorduk, ama koşulları herkes için eşit bir hale getiren felaket, dinsel düşmanlığın duvarlarını da yıkıyor... Bir deniz kazası geçirmişçesine, mezhep ya da sınıf ayrımı gözetmeksizin herkes birbirini kutluyor, kucaklıyordu; her insan, Tanrı'nın şefaatinin çarpıcı bir örneği olarak görülüyordu."[198] Ama kimi yerlerde, böylesi durumlarda sinirler geriliyor. 1837'de kentlerinin yıkılmasından sonra, Safed Yahudileri Montefiore'ye şöyle bir açıklamada bulunuyorlar: "...depremlerden korkmuyorlardı, on-

196 Struck, *age.*
197 Braun, *age.*
198 Galles, *age.*

ları korkutan Müslüman halktı ve Dürzü'lerin gelişiydi; hiç kuşkusuz, eskiden yaşanmış yağmalamalardan kaynaklanan bir korkudur bu.[199] Depremi (Sakız) önceden tahmin eden birine ilişkin, psikolojik anlamda aydınlığa kavuşturulması gereken tek bir örnek verilmiştir; ama daha başka örnekler de mevcuttur. İzmir'de 18. yüzyılın ortalarında altı ufak sarsıntının ardından yıkıcı bir depremin geleceği inancı yaygındı.[200] "Bilim" de bu konuda suskun kalmaz. Yüzyılın başında, meteorolog Nowack tarafından Filibe-Yanya hattı hakkında sözde bilimsel bir tahmin yürütülmüştür. Böyle eski olaylar, modern deprem psikozlarının çözümlenebilmesi açısından[201] büyük değer taşır; bu psikozları besleyenler, kimi zaman pek temeli olmayan tahminlerdir.[202] Bu bağlamda, hayvan davranışlarına yeniden göz atmak da yararsız değildir. Örneğin, bir yerde Yanya sıçanlarının sözü geçer: "...zaman zaman sokaklarda dizi dizi ilerledikleri görülen .... sıçanlar..."[203]

Ne var ki, eski örneklerin üzerinde yürütülen çalışmalar arasında büyük dengesizlikler vardır. Modern bir bakış açısının ürünü olmalarına karşın, belli bir dönemin çalışmalarını göz ardı ederler. Genellikle, zaten herkesçe bilinen gerçeklerin kanıtlanması için çaba gösterilir; ayrıca eski yayınların kalitesini yakalayamayan çalışmaların ortaya çıkması tehlikesi de bazen kendini gösterir. İnsanların benmerkezçiliğinin ya da birtakım düşünce okullarının hırslarının doğurabileceği böylesi sonuçların topluma neye mal olduğu anlaşılmalıdır. Kimileri, bilgisayar ortamına geçirilmemiş bilgileri yok farz ederler. Bu arada, bilgileri bilgisayar ortamına geçirmek, bazen kaynakların araştırılıp yorumlanmasından daha pahalıya patlar; büyük gürültüler kopartılarak sunulan "bilgisayar-çalışmaları", gerçek anlamda araştırma çalışmasından daha kolay üne kavuşur. Hikâyenin böyle yönleri de vardır... Ama bir de, özellikle mesleğe yeni katılanlarda her şeyi düzenlemeye yönelik bir açlıkta ifadesini bulan aşırı gayret de gözden kaçırılmamalıdır. Bu noktada, o eskimeyen "sözde nesnellik" teması, yeniden karşımıza çıkıyor. Öte yandan, gerektiği gibi

---

199 Loewe, *age.*

200 J.G. Hager, *Ausführliche Geographie*, III. Bölüm, Chemnitz, 1747.

201 Krş. J. Vogt, "À propos de psychose sismique", *Géologues*, Union Française des Géologues, 73 (1985).

202 Krş. J. Vogt, "La prévision des séismes: quelques propos rétrospectifs", *International Conference on Earthquake Prediction: State of the Art-Scientific and Technical Contributions*, Strasbourg, 1991.

203 *Tagebuch einer Reise durch Griechenland und Albanien*, Berlin, 1826.

yazılmış, alıntılarla, referanslarla dolu, "geçerli" kabul edilen belli kaynaklara benzetilmeye çalışılmış elyazması araştırma notlarının, metinlerin yorumlanmasında doğurabileceği sorunlar göz ardı edilerek, bir anda ortaya konulduğu da olur.

Deprembilimciler, jeoteknisyenler (dolaylı etkiler konusunda), tarihçiler, hatta psikologlar için yöntemsel ve etik sorunlar –üstelik gayet çetin sorunlar– alanında da, uygulamalı ya da temel araştırmalar alanında da, yapılacak çok iş vardır.

Metinde Adı Geçen Belli Başlı Yer Adları

Adana
Amasya
Ankara
Antalya
Beyazıt
Bursa
Cap Nègre
Cezayir
Delvino
Denizli
Diyarbakır
Edirne
Erzincan
Erzurum
Gaştula
Gelibolu
Giş
Güvesne
Güzel Hisar
Halep
Hanya
Ierapetra
İmroz
İskenderiye
İskenderun
İstanbul
İstanköy (Kos)
İzmir
İzmit
Kahire
Kandiye
Kudüs
Lazkiye
Magnopolis
Maraş
Mersin
Midilli
Miliana
Milo
Musul
Nasır
Nauplio
Reşid
Rethymno
Safed
Sakız (Hios)
Selanik
Seyde
Taberiye
Trablus
Tripolitsa
Troya
Tunus
Valona
Yanya
Zeytun

OSMANLI VE BULGAR KAYNAKLARINDAN ORTA BALKAN TOPRAKLARINDAKİ DEPREMLER (17. VE 18. YÜZYILLAR)

ROSSITSA GRADEVA

Çağdaş sismologların raporlarından yola çıkarak bakıldığı zaman, depremler Balkanlar'da –yarımadanın şu ya da bu köşesinde– yaşayan insanlara sık sık uğrayan bir "ziyaretçi" olarak değerlendirilebilir. Bulgaristan'daki tarihsel sismolojinin öncü araştırmacılarından birine göre, o dönemin Bulgaristan'ının sınırları içerisinde depremlerin sistemli bir biçimde kaydedilmeye başlandığı tarih olan 1892 ile 1927 arasındaki deprem kayıtları, sadece tek bir yılda, 1904'te 213 depremle en yüksek rakama ulaşıp 1900'de 9 depremle en düşük rakamda kalmakla beraber, her yıl belli bir miktar sismolojik etkinliğin kaydedildiğini ortaya koymaktaydı.[1] Kuşkusuz, bu durum yüzyıllar, hatta belki de binyıllar boyunca böyle olmuştu. Ne var ki, 19. yüzyıl öncesindeki depremlere ilişkin bilgiler enderdir ve çeşitli tipteki kaynaklara dağılmış durumdadır.

19. yüzyıl çeşitli nedenlerle, kaynak konusunda büyük bir değişiklik getirdi ve bu durum yalnız depremler için geçerli değildi. Bir önceki yüzyıldan başlayarak, Balkanlar tedricen Avrupa ülkelerinin ticaret ağlarıyla bütünleşti, kıyı bölgelerinde –Ege Denizi, Karadeniz ve Tuna kıyısı boyunca– konsolosluklar kurulmaya başladı. Çeşitli arka planlardan gelen gezginler ve araştırmacılar, yalnız geleneksel güzergâhlara ve bu güzergâhların yakın çevrelerine gitmekle kalmadılar, iç kesimlere de nüfuz etti-

1 S. Staykov, Gradivo za seizmologiyata na Balgariya, Trakiya i Makedoniya, *Spisanie na BAN*, Kn. XLIII, Sofya, 1930, s. 1-36, özellikle s. 3.

ler ve bazıları depremlere ilişkin bilimsel raporlar bıraktılar.[2] Bu arada yerel tüccarlar da güç kazandı ve kimi zaman Avrupalı meslektaşlarıyla bağlantılı kimi zaman bağımsız olarak, fakat her iki halde de yarımadanın tüm kesimleri arasında ve imparatorluk çapında daha yaygın bağlantılar kurulmasına ve haberlerin daha hızlı yayılmasına katkıda bulunacak şekilde kendi ağlarını kurdular.

Balkanlar'da, yukarıda kısaca betimlenen süreçlerle ilgili, kültür alanındaki diğer iki önemli gelişme, yerel gazeteciliğin doğuşu ve matbaanın yaygınlaşmasıydı; bu gelişmelerin her ikisi de okuryazarlığın artması, daha yoğun bir eğitim kurumları ağının kurulması ve çağdaş araştırmacılığın kazanımlarının ortaya çıkmasıyla belirlendi ve bunların artmasına katkıda bulundu. Bizim amacımız burada, her yönüyle 18. ve 19. yüzyıl Bulgar toplumundaki değişimleri ele almak değil. Ne var ki, bu değişimlerin depremler hakkındaki bilgiler üzerinde *inter alia* [başka şeylerin yanı sıra] açık bir etkisi var.

Bildirimizin ana amacı, depremlere ilişkin olarak dönemin Bulgar toprakları ile çevre bölgelerine ait yerel kaynaklarda bulunan ya da bulunması beklenebilecek veri tipini değerlendirmektir. Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer uzak kesimlerine ait bilgiler de aynı şekilde kullanılacaktır. Yerel kaynakların seçilmesinin bir dizi nedeni var. Bu nedenler arasında öncelikle, merkezi otoriteler tarafından kaydedilen kaynaklara erişme güçlükleri gelmekte; ama bunun yanı sıra yerel kaynaklarla ilgili araştırma düzeyi de sayılmalı.[3] Bütün bunları hesaba kattığımız zaman, dikkatimizi iki tip kaynak üzerinde yoğunlaştırmayı seçtik: Genellikle Bulgarca olan, kitap ve elyazmalarındaki kenar notları (*pripiska*) ile depremlere ilişkin bilgi bulma gözüyle taradığımız kadı sicilleri.

Bu kaynaklar, çalışmamızın sınırlarını başka bir açıdan daha belirledi. Bugünkü Bulgar topraklarında bulunan kadı sicilleri, temelde 17. yüzyıldan itibaren korunmuş olmakla birlikte,[4] tek tek belgelere ayrı olarak rastlamak da mümkündür. Kadı sicillerinin, temelde kaydedildikleri yer ve hi-

---

2 Örneğin, C. Sayger, *Relation d'un voyage en Roumélie (1829-1830)*, Paris, 1834; Bulgarcada kısmen, B. Tsvetkova (ed.) *Frenski patepisi za Balkanite, XIX vek., Chuzhdi patepisi za Balkanite*, c. IV, Sofya, 1981, içinde yayımlandı.

3 Tarihsel bir depremin belirlenmesi açısından bir kaynak olarak Osmanlı otoritelerinin belgeleri eleştirel bir çözümleme ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur: Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*; ayrıca aynı yazarların diğer yayınları ve bu kitaptaki makaleleri.

4 Bunun bir istisnası vardır: Sofya'da 1550'den kalma bir kadı sicili, Sts Cyril ve Methodius Ulusal Kütüphanesi (NLCM), Or. Dept., S 344, ayrıca aynı yıl ve bölümün diğer parçalarından yapılan bir yayın, II. Dünya Savaşı sırasında tahrip olmuştur. Bkz. G. Galabov, *Die Protokollbücher des Kadiamtes Sofia*, H. Duda (ed.), Münih, 1960.

tap ettikleri bölge bağlamında yerel olduğunu belirtmek gerekli. Ne var ki, adli belgeler arasında ve özellikle belirli bir bölgedeki vergi yönetimine ait olanlarda, merkezi yetkililer tarafından, gerek yerel sorunlarla ilgili gerekse daha genel kaygılarla, o yönetsel birimdeki memurlara hitaben yazılmış belgeler de bulunmaktadır. Aynı durum tek tek belgeler, özellikle arz ve arzuhaller için de geçerlidir. Merkezi bürokrasi ve/veya yerel kadılar tarafından çıkarılan ek belgelerin, fermanların kenarlarına ve/veya arka taraflarına kaydedilmeleri de yerleşmiş bir uygulamaydı.

Aynı dönem, öteki yerel kaynak, yani kenar notları için de geçerlidir; bunun tek istisnasını, yaklaşık 1585 yılında Küstendil bölgesindeki bir depremle ilgili bir *pripiska* oluşturur.[5] Bu notlar, Bulgaristan topraklarındaki depremler hakkında 17. yüzyılın sonlarından itibaren bilgi verir. Genel olarak kenar notlarının ve özel olarak da depremlerle ilgili olanların sayısı, 18. ve özellikle 19. yüzyılda hızla artar. Aslına bakılırsa, tarihyazıcılığı, özellikle de zengin Bizans, Sırp ve Rus gelenekleriyle karşılaştırıldığında, Bulgar ortaçağ literatüründe pek de gelişmiş bir tür değildir.[6] Bu boşluk ve gerçek anlamda tarihyazıcılığına dayanan yerel kaynak kıtlığı, bir dereceye kadar, tarihsel bilgi içeren kenar notları tarafından doldurulur. Bunların bir kısmı özellikle 18. yüzyıl dönümüne doğru, yavaş yavaş, yerel tarih ile bazı önde gelen ailelerin tarihi açısından hatırı sayılır öneme sahip daha geniş kroniklere doğru genişledi ve evrildi.[7] Bu "genişletilmiş" *pripiska*'lar ve yerel tarihler, sıradan olanlarla birlikte değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, konuyla ilgili elde bulunan tüm basılı kaynaklar temelinde şöyle bir liste verilebilir: 16. yüzyılın son çeyreğinden bir *pripiska*; 17. yüzyılın son çeyreğinden iki *pripiska*; 18. yüzyıldan 18; 19. yüzyılın yalnızca ilk yarısından 19 *pripiska* ve daha sonra ele alınacak olan, 19. yüzyılın ilk yarısından Osmanlıca yazılmış bir Osmanlı kaynağı.

Bu eşitsizlik, hiçbir şekilde, depremlerin olmayışına bağlanamaz. Bu yalnızca kuramsal bir varsayım değil; çünkü depremlere ilişkin tanıklıklar aynı dönemlere ait başka kaynaklarda geçiyor. Hiç kuşkusuz, bu depremlerin büyük bir kısmı öylesine hafifti ki, ancak modern bir aygıtın yardımıyla teşhis edilebilirdi. Diğerleri de muhtemelen hissedilmiş fakat büyük maddi zararlar yaratmamıştı. Bunun yanı sıra, hiç kuşkusuz, bölgedeki ko-

---

5 Bkz. Y. İvanov, *Severna Makenoniya. Istoricheski izsledvaniya*, Sofya, 1906, s. 93; İvanov, *Balgarskite starini iz Makedoniya*, Sofya, 1970, s. 148.

6 Bu konu hakkında bkz. I. Bozhilov, Balgarskata srednovekovna istoriopis, *Stara Balgarska Literatura*, c. III, *Istoricheski Sachineniya*, Sofya, 1983, s. 5-38.

7 B. Raykov, "Pripiskite v sistemata na starata balgarska knizhnina", *Palaeobulgarica/Starobalgaristika*, 16 (1992), s. 2, 43-44.

şullar nedeniyle, ilgili *pripiska*'ları içeren kitapların hepsi bugüne ulaşamamıştır. Ne var ki, görünüşe bakılırsa, bu kronolojik eşitsizliğin açıklamasının başka bir yerde daha aranması gerekiyor. Fiziksel olarak var olma sorunları ve depremlerin büyüklüğünden başka, o dönemin Bulgarlarının zihniyetindeki belirli dönüşümler, kitaplara ve okuryazarlığa karşı tutumları tartışılmaya değer görünüyor.

Osmanlı fethi dönemine değin, kitaplar birincil olarak yüksek edebiyatın bir parçasıydı ve dünyevi gerçeklere ilişkin kenar notları tutmak uygunsuz kabul ediliyordu, ki zaten böyle bir şeye pek cesaret edilmezdi. Osmanlı öncesi dönemden yalnızca on beş *pripiska*'nın bugüne ulaşması ve bunlardan hiçbirinin gündelik olaylarla ilişkili olmaması hiç de şaşırtıcı değildir.[8] 17. yüzyıla gelindiğinde bu gelenek yavaş yavaş yok olmaya başlamıştı, ama 17. ve 18. yüzyıllarda kitaplar hâlâ sayıca çok azdı; büyük bir bölümü elyazmalarından oluşuyordu ve çok değerli kabul ediliyordu. Çok ender olarak özel kişilere ait olurlardı ve genelde yerel kiliselerin altar'larında saklanırlardı. Kilise ya da manastır kütüphanesinden (genellikle tek nüsha ve kapsamı itibarıyla dinsel olan) kitap çalınması ihtimaline karşı bizzat kâtip/yazar ya da kitabı bağışlayan kişi tarafından işaretlenmiş kitapların sayısının çok olması şaşırtıcı değildir.[9] Yine de, kitaplar sıklıkla gelecek kuşaklar açısından önemli bir olayı anmak için –ailedeki bir doğum ya da ölüm olsun, haydutların saldırıları, doğal afetler ya da olaylar gibi önemli bir durum ya da gıda maddelerinin fiyatları olsun– yazı bilen, "yetkili" ve "yetkisiz" kişiler tarafından kullanılıyordu. Bu olaylardan herhangi birini kaydetme yeteneğine sahip olmak muhtemelen bir gurur kaynağıydı, ama iş bu kadarla kalmıyordu. Bir olayı, özellikle de kötü bir hasat, deprem, çekirge saldırıları ve benzeri kötü olayları kaydetmenin, özellikle, bu gibi kötülükleri engellemek adına sihirli bir yanı da olabilirdi.

Bulgar toplumunda edebiyatın demokratikleşmesi, toplumun gitgide daha geniş kesimlerine yayılması ve okuryazarlığın artması sonucu kitaplar kutsal yerlerin dışına çıktılar ve toplumun din dışı kesimlerince de ulaşılır hale geldiler. Rahibin ve yerel seçkinlerin yanı sıra tüccar ve zanaatkâr da iyi kötü yazma biliyor ve kimi zaman, babadan oğula ve toruna geçen, yöreye ilişkin son derece ilginç yıllıklar bırakmalarını sağlayacak şekilde düşüncelerini güvenle ifade etmeyi, kendilerini rahatsız eden veya heyecanlandıran olayları kaydetmeyi becerebiliyorlardı. Gel gelelim, durumu

---

8 Bu gerçeğe dikkatimi çektiği için Prof. Dr. Boryana Hristova'ya teşekkür etmek isterim.

9 Bkz., örneğin, E. Sprostranov, *Opis na rakopisite v bibliotekata pri Synoda na Balgarskata Tsarkva v Sofiya*, Sofya, 1900, s. 6.

açıklamak için, çok daha sıradan bir nedeni de eklememiz gerekiyor: Bir yandan dönemin temel yazı malzemesi olan ve Osmanlı yetkilileri tarafından dolaşımı çok sıkı bir biçimde denetlenen kâğıdın az bulunması ve fiyatının yüksek olması, bir yandan da okuryazarlığın artması. 19. yüzyılda gazetelerin doğmasıyla birlikte bu durum hatırı sayılır ölçüde değişti; ama bu konu, bu makalenin alanının dışında kalıyor.

Yüzyılların akışı içerisinde, depremlerle ilgili *pripiska*'lar yalnız sayıca artmakla kalmadı, bunların içerikleri de değişti. Ele alacağımız ilk *pripiska*, ki muhtemelen Sofya bölgesine aittir, özlü bir biçimde şöyle der: "Bilinmeli ki yer, 7195 [=1687] yılının Ekim ayının 23. günü[nde] sarsıldı."[10] Bu ilki –17. yüzyıl sonu Küstendil depremiyle ilgili *pripiska* günümüze özgün biçimiyle ulaşamamıştır– aslına bakılırsa, benzer içerikli kenar notlarının sonrakilerde de neredeyse değişmez bir biçimde görülen en sağlam unsurlarını, yani olayın tam tarihini içerir. Daha sonra, –bütün metinlerde olmamakla birlikte– yeni unsurlar belirmiştir: Günün zamanı, bazen de saati, o bölgedeki hasara ilişkin bilgiler, ama aynı zamanda sarsıntıların hissedildiği başka yerlerle de ilgili bilgiler, ya da savaşlar, askeri seferler, şu ya da bu panayır ve kimi zaman depremin yerel halk üzerindeki etkisi gibi daha "insani" bilgiler. Sözgelimi, "[Bilinsin ki] 1738 yılında, Mayıs'ta, öğleyin yer sarsıldı. O sırada Svishtov'da bir panayır vardı."[11] Aynı depremden fakat farklı bir yerden söz eden başka bir not, tam günü, hatta saati verir: "1738, 31 Mayıs. Saat 3'te, güçlü bir deprem oldu. İnsanlar korkuyla oraya buraya koştu, fakat birbirlerine tutunuyor oldukları için başlarına bir şey gelmedi. Üç saat sonra bir deprem daha oldu ama bu kez daha zayıftı."[12] Bu not olmasaydı bile, Svishtov'daki panayıra ilişkin ek bilgiyi kullanarak depremin gününü tam olarak bulmamız mümkün olurdu.

Metinler, belirli bir yerdeki bir olayın ayrıntılarında daha titiz hale gelmekle kalmadı, aynı zamanda daha geniş bir bölgeyi kapsamaya ve kişisel deneyimle ya da gezginler aracılığıyla uzak bölgeler hakkında edinilen bilgileri de içermeye başladı. Bölgeler arasındaki bağlantılar gelişti; yazarlarımız da depremin hissedildiği komşu kasaba ve köylerin adlarını vermeye başladılar.[13] Bölgeler arası ve uluslararası ticaretin gelişmesi de, bilgi alış-

---

10 A. Miltenova (ed.), *Stara Balgarska Literatura*, c. V, *Estestvoznanie*, Sofya, 1984, s. 97.

11 V. Nachev ve F. Fermandzhiev (ed.), *Pisahme da se znae. Pripiski i Letopisi*, Sofya, 1984, s. 97.

12 *Age*, s. 97.

13 *Age*, s. 342.

verişini ve haberlerin hem başkentten taşraya, hem de bölgeler arasında ve güneydoğu Avrupa ülkeleri arasında yayılmasını kolaylaştırdı. Dolayısıyla, muhtemelen 1754-55'te İstanbul'da kalmakta olan, adı bilinmeyen bir Bulgar, kentte birbirini izleyen depremlere (ya da şoklara) ilişkin bilgiyi son derece doğru bir biçimde kaydetmiş, fakat, şaşırtıcı bir şekilde, hükümranlığı altında üçüncü bir deprem görülen padişahın adını yanlış vermişti.[14] "1782, Ekimin 14'ü. Eflâk topraklarını, birçok bina ve manastırı tahrip eden bir deprem oldu; saat 7'ydi ve çeyrek saat kadar sürdü"[15] veya "aynı yıl [1802], Ekim ayının 14'ünde yer şiddetle sarsıldı, köylerde ve kasabalarda birçok ev yıkıldı, ayrıca kentlerdeki ve her yerdeki camiler de yıkıldı; Bükreş'te, Üç Azizler Kilisesi'nin en yüksek çan kulesi de yıkıldı. Ve daha birçok kilise yıkıldı. Aziz Georgios Kilisesi'nin iki kubbesi yıkıldı ve çan kulesi de hasar gördü ve metropolitlik ile Domna Valasha arasında, Brancoveanu'nun önünde bir açıklık vardı ve yerden kaynar sular fışkırdı; ayrıca Boğdan'da birçok ev ve kilise hasar gördü. Ve Kutsal Paraskevas'ın kemiklerinin bulunduğu Üç Azizler Kilisesi de hasar gördü, çan kulesi yıkıldı ve temeline kadar yerle bir oldu..."[16]

Önceki ve sonraki metinler arasında ciddi bir fark olduğunu görmek için daha fazla örnek vermeye gerek yok. Ne var ki, metinler çok ender olarak depremin insani boyutunu dile getirir; insanların deprem hakkında ne düşündüğünü, hatta can kayıplarını bile vermez. Metinlerin çoğu, eğer herhangi bir şekilde kişisel bilgi sunuyorsa, 19. yüzyılda bile yukarıda aktarılan *priskapa*'da olduğu gibi aşırı korku ve panik duygularını dile getirir. Ne var ki, satır aralarında bazı inançlar, söz gelimi ateş etmenin depremi durdurabileceği;[17] karanlık korkusu ve gecelere kötü yaratıkların egemen olduğu inancına, ama aynı zamanda insanların, geceleri gerektiği biçimde hareket etmeye daha az hazırlıklı olduğu ve evlerinin içinde bulundukları, dolayısıyla daha yüksek bir can kaybı riskine maruz kaldıkları düşüncelerine de bağlı olabilecek şekilde, gece olan depremlerin muhtemelen daha yıkıcı olduğu;[18] dondurucu soğuğun bir depremi durdurabileceği[19] gibi inançlar da kendini gösterir. Ne var ki, bu tür inançlar yalnızca sıradan Bulgarlara özgü değildir. Bu inançların yaygın olduğunu ve Ba-

14 B. Tsonev, *Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata Biblioteka v Sofiya*, c. II, Sofya, 1923, s. 312.

15 Nachev ve Fermandzhiev, *age*, s. 302.

16 *Age*, s. 291.

17 *Age*, s. 164.

18 *Age*, s. 163.

19 *Age*, s. 250.

tılı araştırmacıların bir kesimi tarafından o dönemde hâlâ araştırmaya tabi tutulduğunu gösteren dolaylı bir tanıklık, C. Sayger'in 14 Kasım 1829 tarihinde Sliven'de meydana gelen depreme ilişkin anlatısıdır. Sayger, depremin "sessiz bir gecede" meydana geldiğini belirtir: "Dört günlük bir soğuğun ardından, 24 saattir hava yumuşuyordu. Termometre 4 dereceyi gösteriyordu."[20] Bazen, bir deprem ile sarsıntıdan kısa bir süre önce gökyüzünde kuyruklu yıldız görülmesi arasında bir bağlantı kuruluyordu.[21] Hem *pripiska*'lar hem de Sayger'in yukarıda sözü edilen çalışmasında doğrulandığı üzere, bir deprem halinde en akılcı davranış, insanların evlerini terkedip şoklar hâlâ hissedildiği sürece dışarda kalmalarıydı.

Mevcut *pripiska*'larda dile getirilen depremlerin yerlerini belirlemek ilginçtir. Buralar Küstendil, Sofya ve çevresi, Kuzey Bulgaristan (Pleven, Arbanassi, Etropole, Dryanovo, Russe, Tryavna, Troyan Manastırı, Tarnovo, Vratsa, Teteven), Athos [Aynaroz] Dağı'ndaki Zografou Manastırı, bugünkü Makedonya, İstanbul, Edirne ve tanımlanamayan birkaç yerden (yani, kökeni bilinmeyen bir yere ait olan ve içindeki diğer *pripiska*'ların bir tanımlama yapmak için ipucu vermediği bir elyazması vardır) oluşmaktadır. Şaşırtıcı bir biçimde, Plovdiv ve genel olarak Trakya gibi kanıtlanmış bir sismolojik etkinlik alanı, elimizdeki deprem haritasında hiçbir şekilde gözükmemektedir. 23 Mart 1818'de Sofya ve çevresindeki depreme ilişkin elimizde bol miktarda bilgi bulunurken,[22] 1818'de (muhtemelen aynı zamanda ?) Plovdiv'de de, insanların büyük bölümünün ölümüne ve yaralanmasına yol açan çok şiddetli bir sarsıntı olduğunu sadece Sayger'den öğreniyoruz.[23] Bunun muhtemel açıklamalarından biri, hangi etnik kökenden gelirlerse gelsinler bu kent sakinlerinin kullanmayı tercih ettiği Yunan dilinde yazılmış *pripiska*'ları şimdiye değin işleyemeyişimiz olabilir.

Müslümanlara ait olan kitapların ancak çok ender olarak gündelik olaylara ayrılmış kenar notları içeriyor olması tuhaftır.[24] Yine de bazı istisnalar vardır ve bunlar da, muhtemelen Hıristiyanlarınkiyle aynı nedenlerle, temelde 19. yüzyıla aittir. Bu istisnalardan biri, 1254/1838-39 tarihinde Zihna kazasındaki bir depremi kaydeder:[25] "1254'te dolunay doğ-

---

20 Sayger, *age*, s. 183.

21 Nachev ve Fermandzhiev, *age*, s. 173.

22 *Age*, s. 136.

23 Sayger, *age*, s. 183.

24 Dr. S. Kenderova'ya, bu konu hakkında verdiği tavsiye için teşekkür etmek isterim.

25 Yorumları için müteşekkir olduğum Prof. N.N. Ambraseys'e göre, bu, muhtemelen 1839 yılı Ocak ayının 16'sını 17'sine bağlayan gece Selanik'te olduğu bildirilen depremle bağlantılıdır.

duğunda, Zihne kazasında yine bir deprem oldu ve bazı köyler yıkıldı."[26] Aynı belgedeki diğer bir not da, 1818'de Plovdiv'e iki filin geldiğini kaydeder (fakat depremden hiç söz etmez!).[27]

Bir tarihsel sismoloji kaynağı olarak, *pripiska*'ların aşikâr eksikliklerine merkezi ve yerel yetkililer, özellikle de kadı mahkemeleri tarafından hazırlanan daha resmi ve teorik olarak daha güvenilir Osmanlı belgelerinde bir "çare" aramak son derece doğaldır.[28]

Kadı belgeleri ve sicilleri, bölgedeki Osmanlı egemenliğinin başından sonuna değin, yerel tarih açısından en zengin kaynaklar arasındadır, ama bu belgeler yerel bir tarih olmaktan çok uzaktır. Aslına bakılırsa en azından incelediğimiz dönem içinde adli, yerel yönetime ait ya da vergi bağlantılı belgeler dışında, bunlar sadece merkezi ya da üst kademelerdeki taşra yetkilileri tarafından imparatorluk çapında, bölgesel ya da yerel konularla ilgili olarak *gönderilen* bir dizi emri ve kazanın yönetimi ve yasal sorunlar için mahkeme tarafından hazırlanan belgeleri içerir. Aralarında bölgeden *çıkan* hiçbir belge yoktur, daha kötüsü herhangi bir tarihsel not da bulunmaz. Bizim konumuza ilişkin verdikleri tek bilgi, depremin yarattığı hasarın onarımıyla ve sadece belirli onarımlarla ilgilidir. *Pripiska*'ların sayısıyla ve verdikleri bilgi miktarıyla karşılaştırıldığı zaman, kadı sicillerinin oldukça yoksul bir kaynak olduğunu kabul etmek zorundayız. Herhangi bir depremden söz edildiğini bulabilmek için yüzlerce sayfa taramak zorunda kalabiliriz ve bulabileceğimiz şey de, en iyi ihtimalle, dini bir mekânın yeniden inşası ya da tamiratı için padişahın verdiği ve yerel kadının onayladığı bir izinden ibaret olacaktır.

Kiliselerin, sinagogların, camilerin vb. onarımları durumunda izlenen prosedüre uygun olarak, izin ya padişah ya da kadı mahkemesi tarafından veriliyordu; izni hangi durumda hangisinin verdiği açık olmamakla birlikte,[29] askeri mekânların onarım ve inşa izni sadece padişah tarafından veriliyordu. Örneklerin tümünde, yerel kadı ağırlıklı olarak işin içindeydi ve araştırmacı ister istemez bu işlemlerin kadı belgelerinde bir iz bırakmış olabileceğini düşünür. Ne var ki, bölgedeki sismolojik etkinliği ortaya çıkarma konusunda bir kaynak olarak kadı sicillerini değerlendirirken tartı-

---

26 Z. Ivanova ve A. Stoilova, "Sbirka ot arabografichni knigi v selo Chepintsi, Smolyansko", *Balgarski Folklor*, 1996/2, s. 91-92.

27 *Aynı yerde.*

28 Kadı mahkemelerinin işlevleri hakkında, bkz. R. Gradeva, *Kadiyskata institutsiya na Balkanite, XV-XVII cc.*, Sofya, 1989, (yayımlanmamış doktora tezi).

29 R. Gradeva, "Ottoman Policy Towards Christian Church Buildings", *EtBal*, 4, 1994, s. 23-28.

şılması gereken bazı özel noktalar vardır. Prosedür ne olursa olsun,[30] bir arz ya da arzuhal ile başlanıyordu. Bunu, kadıya ve ilgili tarafa verilen bir emir izliyordu ve bu emir ya onarım için gereken parayı tahsis ediyor ya da genellikle bir mahkeme temsilcisinin o mahale gidip onarım gerektiğine karar verdiği anlamına geliyor ve şeri yargıca bir inceleme başlatmasını emrediyordu. Ne yazık ki, henüz bu tip bir arz ya da arzuhale rastlamış değiliz. Ne var ki, bu tip belgelerin ya da aynı işlevi gören sözlü ifadelerin varlığı, bugüne ulaşan emirlerde açıkça görülmektedir. Bu anlamda, Ohri beyine ve Debar kadısına verilen 8 Nisan 1568 tarihli bir emir, Kocacık Kalesi muhafızlarının merkezi yetkililere ilkin yazılı olarak bilgi verdiklerini, arkasından da, sözü geçen kalenin bir depreme maruz kalmadığını fakat bazı onarımlara ihtiyaç olduğunu ve içinde cami olması nedeniyle çevresinde yaşayan Müslümanlar için dinsel bir merkez olarak ek bir önem taşıdığını ifade etmek üzere bizzat başvurduklarını belirtmektedir.[31] 1618'de, nazır el-Hac Mustafa Ağa tarafından sunulan ve Sofya kadısına merhum vezir Mahmud Paşa'nın Sofya kentindeki vakıflarına ait caminin bir depremde yıkılmış olduğunu bildiren bir arza yanıt olarak Sofya kadısına hitaben yazılan bir emirde de aynı prosedür izleniyordu. Binanın tümüyle yıkıldığı (*münhedim ve harabe müşref*) ve "tamir" gerektiği, sözü geçen vakıfların mütevellisi tarafından ilk olarak bizzat nazıra bildirilmişti. Bunu izleyen emirde, kadıya, yıkılan yapıda gereken yeniden yapım işlemlerinin sözü geçen paşanın vasiyetine uygun bir şekilde –taş yerine kereste kullanılarak; binaya, işçilere ve diğer malzemelere harcanan para narh düzeyinde kalarak– yürütülmesine nezaret etmesi emrediliyordu.[32]

Bu bizi, işlemlerin bir sonraki adımına götürür: Gerekli harcamaların hesaplanması. Bu iş, genellikle kadı mahkemelerinin temsilcileri ve bu alanın uzmanları (bir mimar ya da inşaat kalfası) tarafından yürütülüyordu. Müslümanlara ait olmayan dinsel yapılar söz konusu olduğundaysa, komisyonun görevlerinden biri, özgün yapının boyutlarını tam olarak kaydederek onarımlardan sonra yapının hiçbir şekilde büyütülmemesi ya da genişletilmemesine dikkat etmekti. Komisyon genellikle söz konusu bina-

30 Krş. prosedür hakkındaki görüşler için bkz. N.N. Ambraseys ve C. Finkel, "Material for the Investigation of the Seismicity of the Eastern Mediterranean Region During the Period 1690-1710, M. Stucchi (ed.), *Materials of the CEC project, 'Review of Historical Seismicity in Europe'*, CNR, c. 1, Istituto di Ricerca sul Rischio Sismico, Milano, 1993, s. 175-76.

31 D. Bojanic, *Makedonija vo XVI i XVII vek. Dokumenti od Tsarigradskite arhivi* (1557-1645), Skopje [Üsküp], 1955, belge 13, s. 24; krş., benzer bir emir, *age*, belge 5, s. 14-15.

32 NLCM, Or. Dept., S 1 bis, s. 248, belge III.

nın neden onarıma ihtiyacı olduğunu da –eski olması, bir savaş ya da başka bir nedenle hasara uğraması vb.– kaydediyordu. Gel gelelim, nedenin deprem olduğu örneğe sadece bir yerde rastlıyoruz. 10 Temmuz 1688'de İzmir'de meydana gelen büyük deprem sırasında, bir dizi kilise, cami ve diğer umumi binalar tümüyle yıkılmıştı.[33] Yaklaşık dokuz ay sonra, 11 Nisan 1689'da, buradaki Fransız (*Fransız taife*) ruhban sınıfının ve ileri gelenlerinin mahkemeye bir dilekçe vermelerinin ve buna bağlı olarak bir ferman çıkarılmasının ardından kentin kadısı, dilekçecilerin şikâyetlerinin gerçeğe uygun olup olmadığını denetlemesi için kentteki Cizvit kilisesine bir komisyon gönderdi. Komisyonun (yalnız binanın uzunluk, genişlik ve yüksekliğini ayrıntılarıyla bildirmekle kalmayıp, kapıların, pencerelerin, misafir odalarının vb. sayılarını da titizlikle bildiren) raporu hüccete de eklenmiştir. Aslında hüccet aynı zamanda Katoliklerin adı geçen kilisesinin onarımı için bir izin belgesi olarak da kabul ediliyordu.[34]

Bir padişahın vakfına ait olan cami (ya da başka bir yapı) söz konusu olduğunda bu işlemler biraz değişiyordu; ama muhtemelen çok büyük bir fark görülmüyordu. Ohri Cuma Camii'nin –bir depremden hasar gören Sultan II. Mehmed [Fatih] vakfına ait Aya Sofya– onarımı için tahsis edilen para ile ilgili üç belge, bu işlemlerdeki bazı aşamaları ortaya koymaktadır. Her şey, yine kazanın kadısı ve caminin hatibi tarafından sunulan bir arz ile başlamıştı. Arzın içeriğini –yalnızca gerekli harcamaların bir sunumu muydu, yoksa yalnızca caminin yıkılmış (*münhedim*) kubbelerindeki onarım ihtiyacını mı bildiriyordu– bilmiyoruz. Büyük bir olasılıkla, bu arz, onarım işleri için gereken paranın istenmesinden fazlasını içeriyordu; çünkü emir belli bir miktar para –Ohri sancağının *bedel-i nuzul*'ünden 1000 *esedi guruş*– tahsis etmektedir. Bu belgeler arasında, ayrıca başdefterdar tarafından çıkarılan bir tezkire ile paranın, onarım işlerini yürütmekle görevlendirilen ve muhtemelen durumu anlatan bir ferman çıkarılan –elimizde bu belge yoktur– bir memura verildiğini bildiren bir hüccet yer almaktadır.[35] Yine de, depremden yalnızca fermanda bahsedilmiş olması gerçeği, bizi, bugüne ulaşmış olan öteki belgelerin de, depremlerin kaydedilmediği yerlerde bile depremlerden kaynaklanan hasarlarla ilgili olabileceği sonucuna götürür. Muhtemelen, Sofya'daki "bütünüyle yıkılan" (*müşref harabe*) ve onarılmak zorunda kalan darphane örneğinde durum böyledir. Bu belge, daha önce sözü edilen ve 1618'de Sofya'daki caminin onarımı için

33 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 90-93.
34 NLCM, Or. Dept., F. 317 A, arşiv birimi 47 A.
35 NLCM, Or. Dept., F. 15, arşiv birimi 43.

verilen emirden kısa bir süre sonra kaydedilmiştir[36] ya da Rusçuk sicillerinde sık sık geçen, 31 Mayıs 1738 depreminden birkaç gün sonra "bütünüyle yıkılan" evlerle beraber yer alır. Ne var ki, bu sicillerdeki tek bir belgede bile, depremden doğrudan söz edildiği görülmemektedir.[37]

Sonuç olarak,

I. Mühimme defterleri ya da Maliyeden Müdevver dizilerinde bulunanlara benzer, yerel olarak çıkarılan ya da tutulan Osmanlı kaynaklarının, yüzyıllar boyunca Balkanlar'da meydana gelen sismolojik etkinliklerin ortaya çıkarılması açısından yoksul bir kaynak oluşturduğu açıktır.[38] Sofya'daki Osmanlı arşivinde bulabildiğimiz kaynaklar, bize sadece deprem gerçeğini ve depremin *terminus ante quem*'ini [olası en geç tarih; o tarih dahil edilmeden] verir. Bunun yanı sıra, bu kaynaklar birincil olarak, bir depremin hasar verdiği tek tek yapıların restorasyonuyla ilgilidir. Bir depremin meydana geldiğini belirleyebildiğimiz tek örnekte, İzmir kadısı tarafından çıkarılan hüccetin, aslında depremden ve hasardan yaklaşık dokuz ay sonra yazıldığını, depremin tam tarihini başka kaynakların yardımıyla belirleyebildiğimiz için biliyoruz. Ne var ki, başka örnekler, deprem (ya da başka herhangi bir doğal afet) ile binaların restorasyonu ya da yeniden inşasıyla ilgili emirlerin çıkması arasındaki sürenin daha da uzun olabileceğini ortaya koymaktadır. Sözgelimi, 1551'de, Selanikli bir Yahudi âlim olan Samuel de Medina, 1545 yangınının tahrip ettiği sinagogun yeniden inşası için, cemaat tarafından, hükümet yetkililerinin iznini elde etmek üzere İstanbul'a gitmekle görevlendirilmiş ve kentte bir yılı aşkın bir süre kalmış, böylece tahribata yola açan yangın ile restorasyona izin veren emir arasında altı yılı aşkın bir süre geçmişti.[39] Bunun istisnai bir olay olmadığına kuşku yoktur. Ne var ki, merkezi otoritenin birkaç ay ile birkaç yıl arasında değişim gösteren tepki gösterme hızındaki bu belirsizlik,[40] Osmanlı belgeleri temelinde depremin tam yılını ya da tarihini saptama-

36 NLCM, Or. Dept., S 1 bis, s. 250, belge I.

37 Bkz. örneğin, NLCM, Or. Dept., R 36, s. 13; 4 Haziran 1738 tarihli belge I, s. 17; 22 Haziran 1738 tarihli belge II, ve diğerleri.

38 Ambraseys ve Finkel, "Material for the Investigation of the Seismicity", s. 175-76'nın yanı sıra, elinizdeki kitapta Mühimme defterleri ve Maliyeden Müdevver dizilerindeki belgelere ilişkin makaleleri.

39 M. Goodblatt, *Jewish Life in Turkey in the XVI Century as Reflected in the Legal Writings of Samuel de Medina*, The Jewish Theological Seminary of America, New York, 1952, s. 27.

40 Ayrıca krş. Ambraseys ve Finkel'daki bir örnek, "Material for the Investigation of the Seismicity", s. 176-80.

nın ancak tahmini bir nitelikte olacağını göstermektedir. İzlenen prosedüre göre, hüccetten önce çıkarılan fermanlar belki de olayın gerçek tarihine daha yakındı ama *pripiska*'lar, gezginlerin anlatıları, yerel kronikler ya da başka anlatılardan oluşan öteki kaynaklar temelinde bu da tam olarak saptanabilmiş değildir.

Bunun yanı sıra, kadı belgeleri ile merkezi otorite tarafından çıkarılan belgeler, sadece tek tek binaların onarımlarıyla, bu onarımların nihai durumlarıyla, yönetsel prosedürle ve padişah vakıflarının ve askeri mahallerin hasar gördüğü yerlerdeki mali destek kaynaklarıyla ilgilidir. Dolayısıyla, Osmanlı belgeleri başka şekilde bilinemeyecek bir depremi ortaya çıkarabilir; ne var ki, depremlerin tam tarihini belirlemek için, *pripiska*'lar ve seyahatnameler gibi kaynaklara ihtiyaç vardır. Bu kaynaklar da, şokun büyüklüğünü değerlendirmeye yardımcı olabilir, ama bundan öteye gidemezler.[41]

II. Bu durumda kenar notları iki farklı yönde –tarihsel sismolojinin ihtiyaçları ve zihniyet incelemesi açısından– paha biçilmez bilgiler sunmaktadır. Öncelikle, bu kaynaklar tam tarihi, hatta kimi zaman depremin saatini, yıkılan binalar açısından sonuçlarını ve ender olsa da öteki yerlerdeki hasarı bildirmektedirler. İkinci olarak, bu kaynakların kullanımı insanların depremler hakkında ne düşündüklerini ve deprem meydana geldiği zaman ne şekilde hareket ettiklerini ortaya çıkarma olanağını vermektedir. Ne var ki, tarih ve saat konusundaki göreli kesinliklerine karşın, uzmanları pek çok yanıtsız soruyla bıraktıkları da doğrudur. Depremin merkezi, bölgesel uzanımı ve büyüklüğü belirlenememiş bir şekilde kalmaktadır; bu bilgiler ancak belli bir olayla ilgili, birden çok yerden belge toplanmasından sonra değerlendirilebilir. Oldukları gibi –kısa verileri ve zor bulunurluklarıyla– değerlendirildiğinde, olayların merkezdeki mi yoksa yakın ya da uzak periferideki yansımalarıyla mı karşı karşıya olduğumuza karar vermemiz son derece güçtür. Ne var ki, burada kabul etmemiz gereken bir şey, Bulgar kenar notlarının son derece kısa olduğu ve ölümler ya da yaralanmalara ilişkin bilgiler şöyle dursun, "insani boyut"un çeşitli unsurlarının tümüyle ihmal edildiğidir. Ayrıca depremler için hiçbir neden de ileri sürülmememektedir.[42] *Pripiska*'ların en önemli eksiklerinden biri de, nerede yazılmış olduklarının ender olarak belirtilmesi ve kimi zaman araştırmacıyı sözü edilen depremin yarımadanın hangi köşesini etkilediği ko-

41 Aslında, her ne kadar farklı bir Osmanlı kaynağı tipine dayansa da kadı belgeleri ile vardığımız sonuçlar büyük ölçüde Ambraseys ve Finkel'in vardığı sonucu doğrulamaktadır; "Material for the Investigation of the Seismicity", s. 175-76, 178-79, 186-87.

42 Krş., F. Evangelatou-Notara, bu kitapta Yunanca kenar notlarıyla ilgili makalesi.

nusunda bile bütünüyle bilgisiz bırakmasıdır. Kitapların yerel kilise altar'larında muhafaza edilmesi uygulaması göz önüne alındığında, kimi zaman yeri yalnız çıkarsama yoluyla belirlemeyi başarabiliyoruz; ne var ki, bazen bu dolaylı kanıtlar bile olmuyor ve gayet iyi bilindiği gibi, kitaplar çalındığı, satıldığı, bağışlandığı, dolayısıyla bütün o *pripiska*'larla birlikte yer değiştirdikleri için, bu çıkarsamalarda belirli bir hata payını göz önünde bulundurmamız gerekiyor.

III. Bizim inancımıza göre, sismolojik etkinliğe ilişkin her türlü araştırma, tıpkı herhangi bir halkın, grubun, yerin, olayın tarihinin diğer tüm yönleri gibi, eldeki kaynakların tümünün bir bileşimine dayanmalı ve bunlardan hiçbirini ihmal etmemelidir. Çeşitli nedenlerle, Osmanlı egemenliğinin ilk yüzyıllarına ilişkin eldeki belgeler, verdikleri kıt ve sık sık da hatalı bilgilere karşın, bize bunlardan herhangi birini ihmal etme olanağı vermeyecek kadar az sayıdadır. 18. yüzyıl ve sonrasına ait bilgi miktarındaki artışa karşın, hepsi de farklı bilgiler verdikleri için, kaynakların hiçbiri göz ardı edilmemelidir. Gel gelelim bu iş, Amy Singer'ın isabetli ifadesini kullanmak gerekirse,[43] yalnız "kaynakların evliliği"ni gerektirmekle kalmayıp aynı zamanda hem bölgede konuşulan dilleri hem de komşuların, ticaret ortaklarının vb. dillerini kapsayan geniş uzanımıyla birlikte fiziksel ve beşeri bilimlerin çeşitli alanlarına mensup uzmanların ortak çabalarını gerektiren son derece çetin bir iştir.

43 A. Singer, "Tapu Tahrir Defterleri ve Kadı Sicilleri: A Happy Marriage of Sources", *Tarih*, 1 (1990), s. 95-125.

VENEDİK BELGELERİNE GÖRE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN BATI SINIRLARINDAKİ DEPREMLER
(17. ve 18. YÜZYILLAR)

PAOLA ALBINI

Giriş

17. ve 18. yüzyıllarda birçok Venedikli memur doğu Adriyatik kıyısı boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun en uç batı sınırlarına ya da imparatorluğun içine doğru sokulan bölgelere yerleştirildi. Bu memurların (ya da valilerin) atandıkları bölgede meydana gelen önemli olayları Venedik'teki Senato'ya bildirmekle yükümlü olduklarını biliyoruz.[1] Önceki araştırmalar, memurların, Venedik'in Serenissima Cumhuriyeti içinde meydana gelen depremleri bildirdiği ve betimlediği belgelerin varlığını ve önemini ortaya koymuştur.[2] Bu araştırmaysa, Venedik valilerinin yalnızca Osmanlı

---

1 A. Da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia. Indice generale, storico, descrittivio ed analitico*, c. II, Roma, 1937-1940; M.F. Tiepolo, "Archivio di Stato di Venezia", *Guida Generale degli Archivi di Stato Italiani*, c. VI, Roma, 1994; ayrıca bkz. B. Dudan, *Il dominio veneziano di Levante*, Bolonya, 1938.

2 Aşağıdaki araştırmalar, tamamen bu Venedik belgelerine dayanmakta veya bunlardan büyük ölçüde yararlanmaktadır: E. Guidoboni ve C. Margottini, "The 6th April 1667 Dalmatian earthquake in the Italian historical sources", *Proceedings IAEA Warkshop on Historical Seismicity of Central-Eastern Mediterranean Region, Roma, 27-29 October 1987*, C. Margottini ve L. Serva (ed.), Roma, 1988, s. 65-93; P. Albini ve A. Daltri, "The Serenissima Republic of Venice and the Earthquakes", *Proceedings of ESC 3rd International Workshop on 'Historical Earthquakes in Europe', Liblice by Prague, April 4-6, 1990*, J. Kozak (ed.), Prag, 1991, s. 98-114; P. Albini, "Investigation of 17th and 18th centuries earthquakes in the documents of governors and representatives of the Republic of Venice", *Materials of the CEC project*

topraklarını etkileyen depremler hakkında Senato'ya bilgi vermekle nasıl ve niye ilgilendiklerinin ortaya çıkarılması amacıyla yürütüldü.

Bu araştırmanın kapsadığı alan, kuzeyde bugünkü Arnavutluk ve Epir (Yunanistan) de dahil olmak üzere, (bugün Hırvatistan sınırları içinde bulunan) Dalmaçya kıyı şeridi, batıda İyonya Adaları ve güneyde (o dönemde Mora olarak bilinen) Peloponnez'den oluşmaktadır. Bu alan, Serenissima Cumhuriyeti'nin ömrünün son iki yüzyılı ve bu araştırmanın ele aldığı dönem olan 17. ve 18. yüzyıllarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Venedik Cumhuriyeti ile arasındaki batı sınırını oluşturan uzun bir kuşaktır.

Bu araştırma çok-disiplinli bir çerçeve içinde düşünüldüğü için,[3] hitap ettiği her iki grup, yani hem tarihçiler hem de sismologlar hesaba katıldı. 1900 öncesi depremlerin etkilerine ilişkin birincil tarihsel kaynakların sunduğu bilgiler aracılığıyla, hakkında hâlâ pek az bilgi bulunan Balkanlar'ın burada incelenen kesiminin depremselliğine ilişkin bilgi birikimini derinleştirme konusunda sismologların daha hevesli olacağı açıkça ortadadır.[4] Sismolog olmayan okuyucuları en alt düzeyde bile olsa sismolojik bağlama aşina kılmak amacıyla, bu bölgeye ait eldeki sismolojik veri miktarının basit bir sunumu verilecektir.

Bu makalede, konferansın izleyicileri ve amacı ile uyumlu kalmak açı-

"Review of Historical Seismicity in Europe", CNR, c. 1, M. Stucchi (ed.), Milano, 1993, s. 55-74; P. Albini, N.N. Ambraseys ve G. Monachesi, "Materials for the investigation of the seismicity of the Ionian Islands between 1704 and 1766", *Materials of the CEC project "Review of Historical Seismicity in Europe"*, CNR, c. 2, P. Albini ve A. Morani (ed.), Milano, 1994, s.11-26.

3 "Tarihsel sismoloji", sismologlar ve tarihçiler arasındaki bilimsel işbirliği sonucu doğan deprem tarihi araştırmaları olarak görülebilir; bu ifade ilk olarak Avrupa Komisyonu projesi "Review of Historical Seismicity in Europe (RHISE)"nin [Avrupa'da Tarihsel Depremsellik İncelemesi] 1988'de yapılan ilk genel kurulunda sunduğu, "Historical Seismology. Some notes on sources for seismologists" başlığını taşıyan bildirisinde Jean Vogt tarafından kullanılmıştı. Bildiri daha sonra *Materials of the CEC project "Review of Historical Seismicity in Europe"*, CNR, c. I, M. Stucchi (ed.), Milano, 1993, s. 15-24, içinde yayımlandı.

4 Avrupa Komisyonu'nun araştırma çerçevesi içinde, son on yıl içinde iki proje şu alanlarla ilgilendi: İlki, 'Review of Historical Seismicity in Europe', 1988-1992'ydi; bu projenin ana hatları M. Stucchi, "Through catalogues and historical records: an introduction to the project "Review of Historical Seismicity in Europe'", *Materials of the CEC project 'Review of Historical Seismicity in Europe"*, CNR, c. 1, M. Stucchi (ed.), Milano, 1993, s. 3-14 içinde bulunabilir. İkincisi, "A Basic European Earthquake and a Catalogue for the evaluation of long-term seismicity and seismic hazard (BEECD)", 1995-1998'nin [Avrupa'da temel bir deprem, uzun dönemli depremsellik ve deprem tehlikesi değerlendirme kataloğu] amaçları ve ilk sonuçları için bkz. P. Albini ve M. Stucchi, *Seismic risk in the European Union*, c. 1, A. Ghazi, M. Yeroyanni (ed.), Brüksel-Lüksemburg, 1997, s. 53-57.

sından, tarihsel özelliklere ve sorunlara daha çok yer ayrılıyor. Memurların kaydettiği belgelerin ve Venedik Cumhuriyeti'nin mevcut arşivlerinin sahip olduğu malzemenin belge değerinin çözümlenmesinin ve değerlendirilmesinin, araştırmanın arkasında yatan neden yani sismolojik araştırmalar açısından depremlere ilişkin bilgi toplama ve bu tür bilgilerin yararlılığını doğrulama perspektifi ile sınırlı olduğunun altını çizmek önem taşıyor. Diğer, daha genel tarihsel yönlerden, sözgelimi bir depremden sonraki yönetsel uygulamalardan ara sıra söz ediliyor. Sık sık çatışmaya giren iki devlet arasındaki resmi ve gizli bilgi alışverişinin gerçek ölçüsü ve miktarına ilişkin varsayımların,[5] bu alan ve döneme ait deprem kayıtlarının sunduğu olanakları değerlendirme konusunda zorunlu bir adım olarak görülmesi gerekiyor.

İnceleme Altındaki Alanın Uzun Dönemli Depremselliğine İlişkin Eldeki Bilgiler

Mevcut parametrik deprem katalogları,[6] 1899'a değin, Balkanlar'ın bu bölgesindeki depremselliğin, İyonya Adaları bölgesi (Harita 1) gibi birkaç istisna dışında çok az bilindiğini ortaya koymaktadır. Sismologlar ve sismik riskin değerlendirilmesine katkıda bulunanlar, bin yıllık bir zamanın dünyanın yaşam –ve hareket– süresi içinde kısa bir zaman olduğu gerçeğini akılda tutmakla birlikte, kataloglar zaman içinde ne kadar geriye gidiyorsa sismik risk değerlendirmesinin o derece güvenilir olacağı kanısına varmışlardır.[7]

Son on yıldır, tarihsel depremlere ilişkin bilgilerimizi geliştirmeye yönelik olarak kullanılan metodoloji, parametrik kataloglar oluşturmak için sismologlar tarafından kullanılan verileri yeniden ele alma ve değerlendirme yoluyla başlamakta. Avrupa Komisyonu'nun finanse ettiği "A basic European earthquake and a data base for the evaluation of long-term seismicity and seismic hazard (BEECD)" [Avrupa'da temel bir deprem,

---

5 Venedik için ya da Venedik'e karşı çalışan, Venedikli olan ve olmayan gizli muhbirler üzerine ustaca bir araştırma için bkz. P. Preto, *I servizi segreti di Venezia*, Milano, 1994.

6 "Mevcut parametrik deprem katalogları", bugüne değin depremsellik riskini değerlendirme konusunda sismologların temel gereçlerinden biri olmuştur. Bu tür kataloglar, parametrik bir dizi halinde her bir depremin en azından aşağıdaki sismolajik niteliklerini sunarlar: Tarih, merkez koordinatları, merkez şiddeti ve/veya büyüklüğü. Avrupa kataloglarını ve formatlarını görmek için, bkz. M. Stucchi ve J. Bonnin, "Earthquake catalogues in Europe: a GSHAP survey", *Proceedings of XXIV ESC Gen. Assembly, Athina, 19-24 September 1994*, Atina, 1995, s. 1559-69.

7 D. Giardini ve P.W. Basham, "Technical guidelines for global seismic hazard assessment", *Annali di Geofisica*, 36/3-4 (1993), s. 15-24.

uzun dönemli depremsellik ve deprem tehlikesi veri tabanı] projesi çerçevesindeki araştırmalar,[8] çok küçük bir istisnayla, Balkanlar bölgesi için bütün deprem kayıtlarının 19. yüzyıl sonundaki basılı malzemeden (Şekil 1) geldiğini, bunların da o döneme ait olmayan bibliyografik kaynaklardan çıkarıldığını ortaya koymuştur.

Başka bir deyişle, bölgenin depremselliğine ilişkin bugünkü bilgileri destekleyen ve o döneme ait olan belgelerin oranı son derece düşük bir düzeydedir. Bu durumda atılması gereken temel adım, depremlere ilişkin tarihsel kayıtların niteliğini ve sayısını artırmaktan geçer: Bu, "tarihsel sismoloji" araştırmalarıyla ilgilenen tarihçilerden gelecek en belirli ve uzman işi katkı olacaktır.

Venedik Cumhuriyeti Belgelerini İncelemek

Belgeler temel olarak şu üç noktanın ışığı altında seçildi:

* Venedikli valiler (*provveditori*) tarafından hazırlanan belgelerde, bu valilerin sorumlu oldukları bölgeleri etkileyen depremler hakkında bilgi bulmak kolaydır. Bu araştırmaysa, bu tür belgelerin o dönemde Osmanlı egemenliği altında bulunan komşu bölgelere de ilişkin bilgi içerme olasılığını araştırmaya yöneliktir;

* Orta ve üst düzey memurlar tarafından yönetilen Venedik memuriyetleri ya da yerleşimleri arasından, bilgi akışının tutarlı olduğu ve bu anlamda, araştırılan alandaki bilgi ağının ana noktaları olarak görülebilecek yerlerin saptanması gerekiyordu;

* İncelenecek temel arşiv serileri bir kez seçildikten sonra, araştırma alanı ve dönemi için hangi ve kaç tane belgenin bugüne ulaştığını değerlendirmek üzere veriler örneklendi.

Depremler hakkındaki Venedik belgelerini araştırma konusunda daha önceki deneyimlerimize karşın, sadece birkaç örneklem aracılığıyla yararlı sonuçlar elde etmeye çalışmak, Venedik Serenissima Cumhuriyeti Arşivleri'nin muazzam belge mirası nedeniyle apaçık bir meydan okumaydı. İki deneyimli arşivcinin,[9] Serenissima arşivlerinin bir envanterini çıkarırken yaşadıkları güçlükleri özetlemek için Shakespeare'den yaptıkları bir alıntı, okurların durumu anlamalarına yardımcı olabilir. Bu alıntı, *Venedik Taciri*, II. perde, II. sahnedendir:

---

8 Albini ve Stucchi, *age.*

9 R. Morozzo Della Rocca ve M.F. Tiepolo, *Venezia, Serenissima Repubblica, dalle origini al 1797*, Acta Italica, Piani particolari di pubblicazione, 9, Milano, 1972.

Gobbo: Efendi, delikanlı oğlum, söylesene Yahudi efendinin evine hangi yoldan gidilir?
Launcelot: İlk yoldan sağa sap, sonraki yolların ilkinden de sola; ondan sonraki yoldan hiçbir yana sapmadan aşağı dolan...

Okuyucuya, bugün arşivlerinden anlaşıldığı üzere, Serenissima yönetiminin labirenti içinde yönlerini bulmalarına yardım etmek için, sonuçlar, iki farklı yön arasında dengelenmiş bir şekilde burada sunulmaktadır:

a. Bir yandan, bir olabilirlik incelemesinden doğan ve araştırma altındaki dönemde kabaca Dalmaçya, Arnavutluk, Epir kıyısı, İyonya Adaları, Mora ve sınır bölgelerden oluşan bir alanda eldeki basılı ve elyazması envanterlere göre deprem etkilerini araştırırken, konuyla en ilgili belgelerin hangileri olduğunu değerlendirmeye yönelik bir senaryo;

b. Öte yandan, 17. ve 18. yüzyıllarda deprem etkileri bağlamında hangi belgelerin bugüne dek geldiğinin ve bilgi içeriklerinin ne olduğunun değerlendirilmesi.[10]

Vakalar

Araştırılan belgeler belirli temel özellikler açısından ele alınmıştır:

* Bunları yazan Venedikli memurun kim olduğu;
* Senato'ya nereden gönderildiği;
* Hakkında bilgi verdikleri öteki yerlerin nereleri olduğu;
* Depremler hakkında verdikleri bilgilerin ne derece güvenilir olduğu.

Burada sözü edilen belgelerin tümü "Senato, Yazışmalar" kategorisine aittir, ama özellikle *Rettori* (tüm valiler) ve *Provveditori da Terra e da Mar* (üst düzey valiler) başta olmak üzere farklı serilerde yer almaktadır. Envanterlere bir göz atmak, bu dizilerin, Adriyatik ve İyonya Denizi'nde sahip olduğu dominyonları elinde tutabilmesi açısından Serenissima için son derece gerekli olan bilgileri toplayıp merkezi hükümete sunarak, güneydoğu Venedik dominyonlarından gelen en tutarlı bilgi akışı yönüyle sivrildiğini gösterir.[11] İlgilendiğimiz alana, Senato tarafından kalelerin, ana yerleşimlerin ve havalisinin yönetimi için düzenli olarak çok sayıda Venedik memuru atanıyordu.[12]

10 Albini, *Investigation on 17th and 18th Centuries Earthquakes*, özellikle şekil 2.

11 İyonya Adaları hakkında daha geniş bir bakış için bkz. M. Dal Borgo, "Archivio di Stato di Venezia. Fonti per la storia delle Isole Ionie: Corfu, Cefalonia, Zante e Santa Maura", *Levante veneziano. Aspetti di storia delle Isole Ionie al tempo della Serenissima*, M. Costantini ve A. Nikiforou, (ed.), Quaderni di Cheiron 2, Roma, 1996, s. 177-222.

12 17. yüzyıl ortalarında Dalmaçya'da Venedik hakimiyetinin ayrıntılı bir betimlemesi için, bkz. E. Eickhoff, *Venezia, Vienna e i Turchi*, Milana, 1991.

Daha önceki araştırmalarda olduğu gibi,[13] bu yazışmalar, deprem etkilerini ve uzun dönemli depremselliği ele alırken son derece önemli olan üç ana özellik nedeniyle araştırmacıların ilgisini çekmektedir:

* Bunlar her zaman ve yüzyıllar boyunca *in loco* [yerinde] üretilmişlerdir ve genelde yerel sorunları ele alırlar;
* Genelde iki haftadan eski olmayan olayları ele alırlar ki, bu da bu belgelerin düzenli ve sürekli olarak (Senato ve Cumhuriyet yasalarının gerektirdiği üzere) üretildiği anlamına gelir.
* (Kamusal mülklerin hasarı ya da onarımı söz konusu olduğunda) yapılan incelemeleri ya da yazışmanın üretildiği yerin dışındaki bir yerde meydana gelen başka tür olayları belgeleyen pek çok ekleri vardır.

Aşağıdaki örnekler, zaman ve mekâna göre, kuzeyden güneye ve yaklaşık olarak 17. yüzyıldan 18. yüzyıla doğru dizilmişlerdir.

Dalmaçya ve Arnavutluk'taki *Provveditore Generale*'nin Yazışmalarında Bölgeye Ait Bilgiler

Venedik, Kuzey Arnavutluk'ta Osmanlı ordusu tarafından fethedilen ama hiçbir zaman gerçekten imparatorluğa boyun eğmeyen kalelerinin hepsini, özellikle de Durazzo/Dürres'i [Dıraç] kaybedişinin ardından,[14] bir dizi ada ile Zara/Zadar'dan[15] Spalato/Split'e kadar uzanan ve orada bağımsız Ragusa/Dubrovnik Cumhuriyeti ile kesintiye uğrayıp ardından Cattaro/Kotor çevresindeki küçük Venedik bölgesi ile sona eren bir kıyı şeridiyle sınırlanmış durumdaydı. İncelenen belgelerde, *Provintia* terimi, Venedikli valiler tarafından *Arnavutluk* ile eş anlamlı olarak ve sadece günümüz Arnavutluk'unun kuzey kesiminin kabaca Scutari/Skhoder'e [İşkodra] kadar olan güney kısmını ifade edecek şekilde kullanılıyordu.

Bölgedeki en üst düzey memur *Provveditore Generale in Dalmazia e Albania*'dan [Dalmaçya ve Arnavutluk Genel Valisi] gelen belgeler 17. yüzyıl ortalarından itibaren mevcuttur ve hiçbir belirgin neden olmaksızın, 18. yüzyıl sonlarına doğru sayıları azalır.[16] Aslına bakılırsa, (Venedik Devlet Arşivleri'nde) 1663 Ekim'inden 1664 Aralık'ına kadar olan dönem için, bugüne ulaşan yaklaşık 80 belge içeren iki dosyadan başka bir şey yoktur.

Yukarıda sözü edilen vali Split'te yaşıyordu ve 18. yüzyılın başında Za-

13 Krş., yukarıda not 2.
14 Eickhoff, *age*, s. 93.
15 Zadar'ın iç kesimleri Macar-Hırvat egemenliği altındaydı.
16 Benzer bir eğilim, İyonya Adaları'ndan gelen belgeler için de görülecektir.

dar'ın kuzeyine taşındı: Bu, söz konusu dönemden itibaren onun temelde kuzey Dalmaçya ve anakara ile ilgili bilgileri ilettiği, güney bölgesi içinse yerel habercilere ve yazışmalara bağımlı olduğu anlamına gelir.

Harita 2, *Provveditore Generale in Dalmazia e Albania*'ya 1664 baharında Split'teki ikametgâhından ulaşan (salgın hastalıktan ordu ların hareketlerine kadar) farklı konulardaki bilgilerin geldiği birkaç yeri gösterir. Araştırılan dosyalarda depreme ilişkin hiçbir bilgi yer almamaktadır.[17]

Çok iyi bilinen 1667 Dalmaçya depremine ilişkin bir araştırmanın da ortaya koyduğu üzere, en azından, hasara yola açan şiddetli depremlerin bölgedeki Venedik valilerinin dikkatini çektiğine ilişkin kanıtlar vardır.[18]

Provveditore Generale in Dalmazia e Albania'nın birbiri ardına yaptığı yazışmalardan alınan örnekler, sonuçları itibariyle gerçekten de düş kırıklığı yaratır; çünkü bu yazışmalarda 17. ve 18. yüzyıllar için mevcut deprem kataloglarına dahil edilmiş olan, orta çapta hasar yaratmış aşağı yukarı on olay hakkında hiçbir bilgi yer almamaktadır.

Güney Arnavutluk ve Epir'in Gözlem Merkezi Olarak Korfu'nun İşlevi

İyonya Adaları üzerindeki Venedik egemenliği uzun ömürlü oldu. Dolayısıyla araştırmacılar Korfu, Kefalonya ve Zakinthos'un (17. yüzyıldaki adlarıyla "Üç Adalar"; 18. yüzyıldan itibaren "Eptanese") her birinden ayrı ayrı sorumlu Venedik valileri tarafından kaydedilen pek çok belge bulunabileceğini varsayarlar. Santa Mauro/Lefkas Adası 1684'te Venedikliler tarafından ele geçirilmiştir.

Şekil 2'deki grafik, Venedik Devlet Arşivi'nde belgelerin geldiği yere göre listelendirilen *Dispacci, Rettori* (Yazışmalar, Valiler) dizilerindeki mevcut dosyaların "gerçek" miktarını göstermektedir. Bu yazışmalar her bir adadaki valinin yanı sıra, genelde Korfu'da yaşayan ya da *Levante*'deki (Doğu) Venedik dominyonlarında seyahat eden *Provveditore Generale de Mar* [Deniz Genel Valisi] tarafından yazılıyordu. *Provveditore in Dalmazia e Albania*'nın yazışmaları örneğinde ise, açık bir nedeni bulunmadığı halde, 18. yüzyıl için eldeki belge miktarında düşüş olması ilginçtir.[19]

İnceleme sırasında, Korfu Güney Arnavutluk ve Epir'e yönelik önemli bir gözlem merkezi olarak ortaya çıktı. Kısa dönemli –Kasım 1662'den

---

17 Archivio di Stato di Venezia [bundan böyle ASVe], *Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e dar Mar, Provveditore Generale in Dalmazia a Albania: b. 491, 3 ottobre 1663-17 febbraio 1664; b. 492, 5 marzo - 22 dicembre 1664.*

18 Guidoboni ve Margottini, *age.*

19 Krş. aynı konu hakkındaki son paragraf.

Mayıs 1664'e değin– bir örneklem, Korfu'nun Harita 3'te gösterilen yerlerden haber toplamakta olduğunu göstermektedir: Parga'daki Venedik kalesi dışında, haritadaki öteki yerler Osmanlı topraklarıdır. Senato'ya (kimi zaman şifreli olarak) aktarılan haberler şunlar hakkındaydı:[20] Türk ordusunun Adriyatik kıyısını ilgilendirebilecek etkinlikleri; Epir'e yönelik Osmanlı ordu hareketlerine ilişkin taze haberler elde etmek üzere bir Arnavut haberci edinme fırsatı; Korfu ile ilgili şüpheli Osmanlı hareketlerine ilişkin muhbirlik yapmayı öneren Paramithia Rum piskoposu vb. Yazışmaların kapsadığı alan, 1664 Şubat'ında Valona'yı (Arnavutluk) etkileyen bir depreme ilişkin bilgi edinmek açısından gerektiği kadar kuzeye uzanmamaktadır.

Senato'ya rapor veren memur, bu örnekte, Korfu'da iki kale bulunması nedeniyle hem sivil hem de askeri sorumluluklara sahip olan *Provveditore e Capitano*'ydu [Vali ve Komutan]. 17. yüzyılın ilk yarısında Santa Mauro'da hasar yaratan iki deprem ile aynı yüzyılın ikinci yarısında Korfu'yu etkileyen bazı depremlere ilişkin raporlar bulundu. Aşağıda, Korfu hakkındaki kayıtlar sunuluyor.

26 Şubat 1651

Bu depremden söz eden tek parametrik katalog[21], depremi ayını ve gününü belirtmeksizin 1650 yılına yerleştirir. Kataloğu derleyen kişi tarafından kullanılan bilgiler, Chiotis'ten alınmıştır;[22] Chiotis de bu bilgiyi Andrea Marmora'nın eserinden almıştır.[23] Marmora, Korfu'da doğmuş bir soyluydu; doğduğu yerin tarihini yazarken dönemin belgelerinden yararlanmıştı. Depremden kısa bir süre sonra yazılan ve Venedik'te yayımlanan kitabında şöyle der:

> [1650] Le scosse c'hebbe la potenza Ottomana, furono accompagnate da un'orribile Terremoto, che fè vaccillare l'Isola di Corfù; ove la confusione, e lo spavento si videro à segno, che meno sarebbe comparso il timore, se risorto Solimano fusse venuto, per vendicarsi; molti furono i danni, ma il maggiore nel balouardo di S. Atanasio, che fù d'uopo rifare, più stabile, e più fermo; come si fece, bastando appena a' nuovi soli fondamenti di tutta la macchina la materia, tanto si cavaron profondi.

---

20 ASVe, *Senato, Provveditori da Terra e da Mar, Provveditore Generale delle Isole del Levante, b. 1170, ottobre 1661-settembre 1663.* ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfu, b. 30, settembre 1662-febbraio 1665.*

21 B. Papazachos ve K. Papazachou, *Oi seismoi tis Elladas*, Selanik, 1989.

22 P. Chiotis, *Seira Istorikon Apomnimoneumaton*, c. III, Korfu, 1863.

23 Andrea Marmara, *Della historia di Corfu descritta da Andrea Marmora nobile corcirese libri otto*, Venedik, 1672.

[(1650) Osmanlı gücünün yarattığı sarsıntılara, Korfu Adası'nı sallayan korkunç bir deprem de eşlik etti; burada kargaşa ve dehşet o derecedeydi ki, Kanuni Süleyman öç almak için mezarından kalkıp gelse, çevreye bu kadar korku salamazdı; zarar çok büyüktü ama en büyük hasar S. Atanasio kalesinde meydana geldi, bunun da daha dayanıklı ve daha sağlam şekilde yeniden yapılması gerekti, öyle de yapıldı; yeni temeller öylesine derin kazıldı ki eldeki malzeme ancak bunlara yetti.]*

O dönemde Korfu'daki Venedik valisi Girolamo Contarini, bu depremin etkilerini, eski takvime (*more veneto*) göre[24] 21 Şubat 1650, yeni takvime göre 3 Mart 1651 tarihli ve 21 numaralı yazışmasında şöyle bildirmişti:

Serenissimo Prencipe
Seguirono la notte del 16 passato tré terremoti in quest'isola, e subito corsi col cuore alle fortificationi e particolarmente alle nove esteriori, dubitando, ch'essendo quelle fabricate di fresco, e restate imperfette, potessero haversi rissentito dalla galiarda di questi. Le feci visitare la mattina seguente da quest' Ingegnere Gianfilippi, che rondò anche tutte le altre di queste Piazze, per vedere, se vi fosse danno, ne si trovò all'hora cosa alcuna; ben otto giorni doppo si scopersero nel baloardo Sant'Atanasio quattro aperture, che cominciavano dall'alto, e finivano sino al piedi dell'orecchione dello stesso, facendolo anco piegare al di dentro sopra la Piazza bassa, c'era pure anch'ella à traverso le Canoniere crepata. Novità, che mi parve strana, e che haverci creduto, ch'ella fosse seguita la notte stessa del terremoto, e che non si fossero usate le diligenze convenienti la seguente mattina, quando mandai à riconoscere, mà l'effetto stesso poi, oltre l'asseveranze giurate del signor Ingegnere, m'ha fatto vedere, che bisogna, che cosi sij, mentre il primo giorno quelle aperture non erano più di quattro, ò sei dita, [...]
Si sono andate indagando le cause di questa rovina, e vedendossi, essere sor-

24 ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfu, b. 27, 1649-1651*: Yazışma no. 21, *Corfu, 21 febbraio (16 more veneto) 1651 S.V., Girolamo Contarini Provveditore e Capitano.* Aynı Cantarini tarafından, yukarıda belirtilenden önce ve sonra yazılan bazı belgeler de üzerinde durmaya değer niteliktedir. Her ikisi de 21 Aralık 1650 E.T. tarihli 16 ve 17 numaralı yazışmalar, o dönemde sağanak yağmurlar yüzünden yavaşlamış olan onarım çalışmalarının yürütüldüğü kalenin durumuna ilişkin raporlar içerir. 21 numaradan önce yazılmış üç başka yazışmadan 19 numaralı olanı kayıptır; bu, yaklaşık her üç haftada bir yazışma yapıldığı anlamına gelmektedir. Depremden sonra, 28 Şubat ve 6 Mart tarihli iki yazışma çeşitli sorunlarla ilgiliyken, 6 Mart 1651 E.U. tarihli 25 numaralı yazışma, depremin sonuçlarına geri dönerek Venedik'teki Senato'ya depremden bir hafta sonra, Eski Kale'nin surlarında keşfedilen ve mühendis tarafından yapısal ve yerel toprak koşullarından kaynaklandığı düşünülen çatlakların hâlâ büyümekte olduğunu bildirir.

* Bu makaledeki İtalyanca alıntılar Tülin Altınova tarafından Türkçeye çevrilmiştir. -ed.n.

tito questo effetto molto tempo doppo il terremoto, non si deve sicuramente ascriverle del tutto à questo, ma ben'annoverarlo trà le altre. [...] Ho di tutto portata la notitia all'Eccellentissimo Signor [Provveditore] Generale, [...]
Corfù li 21 Febbraio 1650 [more veneto] S.V.
Girolamo Contarini Provveditore e Capitano

[Prens Hazretleri,
Ayın 16'sında, geceleyin, bu adada peş peşe üç yer sarsıntısı meydana geldi, yüreklilikle hemen surlara ve özellikle de henüz yeni inşa edilmiş ve tamamlanmamış olan dıştaki dokuz hisara koştum, bu depremlerin şiddetinden etkilenmiş olmalarından kuşkulanıyordum. Ertesi sabah şu mühendis Gianfilippi'ye surları gezdirdim, hisarlarda zarar olup olmadığını görmek için mühendis bu müstahkem mevkilerdeki diğer yerleri de dolaştı, şu anda hiçbir hasar yok; ne var ki sekiz gün sonra, Sant'Atanasio burcunda dört yarık fark edildi, bunlar tepeden başlıyor ve aynı kulenin tabanında son buluyordu, aşağı müstahkem mevkinin üstünde yer alan iç bölümde ayrıca kıvrımlar da oluşturuyordu, çatlamış mazgalların arasında bir yarık beliriyordu. İnandığım ve bana ilginç gelen haberse, bu yarığın deprem gecesi gözlemlendiği ve ertesi sabah dikkatli bir inceleme için görevlileri gönderdiğimde gerekli titizliğin gösterilmemiş olmasıydı. Oysa, mühendis beyin yeminli doğrulamalarının ötesinde, bugünkü görüntülerine karşın, ilk gün bu yarıkların dört ya da altı parmaktan fazla olmadığı söyleniyor, (...)
Bu yıkılmanın nedenleri hakkında araştırmalar yürütüldü ve bu olayın depremden çok sonra meydana geldiği görüldüğü için, bu yarıkların oluşumu kesin olarak yersarsıntısına maledilemez, ama bu hasarı da diğer hasarlar arasında sayıyorum. (...) Bu bilgilerin tümünü Sayın Generale (Provveditore)'nin bilgisine sundum, (...)
Korfu 21 Şubat 1650 (more veneto) Bendeniz.
Girolamo Contarini Provveditore e Capitano.]

Yılı, gerek Marmora gerek Contarini *more veneto*'ya göre belirlemiştir, dolayısıyla aynı depremden söz etmektedirler. Dahası, Contarini 21 Şubat olarak (yeni takvime çevirerek) tam tarihi de vermektedir.

Bu iki belge arasındaki en büyük fark, hasar değerlendirmeleriyle ilgilidir;[25] Marmora, S. Atanasio kale duvarının kısmen yıkılmış olmasını depreme bağlarken (Harita 4), Contarini, depremin hemen ertesi sabahı yürütülen incelemeye göre aynı yerde hiçbir hasar olmadığını söyler. Aslında, çatlaklar sekiz gün sonra keşfedilmiştir. Mühendis, valiye kaledeki hasarın gerçek nedeni gibi görünen başka birçok neden sıralar.

Bu yeni bilgi, Korfu'daki depremin etkilerinin farklı ve daha güvenilir

25 Bkz. her iki belgedeki altı çizili bölümler.

bir değerlendirmesinin yapılmasına olanak vermekteyse de, başka yerlere ilişkin bilgilerin yokluğu, depremin büyüklüğü hakkında kapsamlı bir değerlendirme yapılmasının hâlâ son derece güç olmasına yol açmaktadır.

1666 Kasım

Bu deprem, üç parametrik deprem kataloğunda da[26] yıkıcı bir deprem olarak geçmektedir. Bilgi, bir 19. yüzyıl yazarından alınmıştır;[27] ki o da bu bilgiyi depremden yaklaşık bir yüzyıl kadar sonra yayımlanan bibliyografik bir kaynaktan almıştır.[28]

Venedik Devlet Arşivleri'nde bulunan[29] ve o sırada Korfu'da görevli olan *Provveditore e Capitone* Michiel Foscarini'nin yazışmalarını içeren dosyanın incelenmesi, herhangi bir depreme ilişkin hiçbir kanıt vermez. Ne var ki, aynı kişi tarafından 1665 ve 1667 yılları arasında yapılan 42 yazışmalık bir kaydı bulma ve bu kayda başvurma şansı vardı: Bu kayıt günümüzde Venedik'deki Museo Civico Correr'de muhafaza edilmektedir.[30] Bu kaydın içine, Şekil 3'teki grafiğin de gösterdiği gibi, Devlet Arşivleri dosyasına dahil edilmemiş bazı yazışmalar kopya edilmiştir.

20 Kasım tarihli yazışma sadece Correr defterine kaydedilmiştir ve aşağıdaki gibidir:

> Corfù, 20 novembre 1666
> [...] un molesto accidente m'obbliga ad importunar l'Ecc. Senato et espor questa Camera à considerabili dispendij: mercordi della settimana passata [16 November] verso la mezza notte una gran parte della Cortina attaccata alla Porta Rimonda è dirroccata sino ai fondamenti facendo un'apertura di 30 passa di lunghezza, per la quale con il mezzo della terra caduta in gran copia si rende facile l'ingresso nella città. Viene ascritta questa Mina alle continue pioggie che dal principio d'Agosto in quà diluviano, onde gonfiato il terreno hà potuto con il peso far piombar la Muraglia per altro non molto forte. Grande sarà il dispendio per il ressarcimento, poiché oltre la parte caduta bisognerà ri-

---

26 N.V. Shebalin, V. Karnik ve D. Hadzievski (ed.), *Catalogue of Earthquakes of the Balkan Region*, 1, UNDP-UNESCO Survey of the seismicity of the Balkan region, Üsküp, 1974; E. Sultarova ve S. Kociu, *The Catalogue of Albanian Earthquakes*, Tiran, 1975; Papazachos ve Papazachou, *age.*

27 J. Partsch, *I Nisos Kerkira. Geografiki Monografia*, Atina, 1887, s. 124-31.

28 Dresdnische Geleherte Anzeigen, 1756.

29 ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfu, b. 31, marzo 1665 - febbraio 1671*, Michiel Foscarini.

30 Venedik, Museo Civico Correr, *Michiel Foscarini, Dispacci, Cod. Cicogna 2367, 14 guigno 1665-5 luglio 1667, registro.*

veda anco le mura vicine, che sono restate in piedi, e che possono haver rissentito qualche danno. Michiel Foscarini.

[Korfu, 20 Kasım 1666
(...) can sıkıcı bir olay beni Muhterem Senato'yu rahatsız etmeye ve bu Meclis'i büyük masraflar yapmak zorunda bırakmaya mecbur ediyor: Geçen hafta çarşamba günü [16 Kasım] geceyarısına doğru Porta Rimonda ile bağlantılı olan Cortina'nın büyük bölümü, 30 ayak uzunluğunda bir yarık oluşturarak temeline kadar yıkıldı, bu nedenle büyük miktarlarda dökülen toprak kente girişi kolaylaştırıyor. Bu çökme ağustos başından beri şakır şakır yağan sürekli yağmura maruz kalıyor, çünkü bu kısımda kabaran toprak, ağırlığıyla zaten pek sağlam olmayan surun yıkılmasına neden oldu. Onarım çok masraflı olacak, çünkü yıkılan bölümün yanı sıra, ayakta kalan ve hasardan etkilenmiş olan çevredeki surların da elden geçirilmesi gerekecek.
Michiel Foscarini.]

O zaman Korfu'da ya da diğer yerlerde deprem hissedilmemişti. Müstahkem kentin girişlerinden biri olan *Porta Rimonda*'nın çökmesi (bkz. Harita 4), Foscarini tarafından, Ağustos 1666'dan beri süren sağanak yağmurlara bağlanmaktadır. Sonuç olarak, bu depremin varlığını destekleyecek daha fazla tarihsel kanıt bulmak gerekmektedir çünkü o döneme ait bu güvenilir kaynak, olaydan sonraki kayıtlara dayanarak *Porta Rimonda*'nın bir deprem sonucu çöktüğüne ilişkin yorumları şüpheye düşürmektedir.

16 Ocak 1674

Sismik parametrik kataloglara dahil edilen[31] bu deprem dizisi, 16 Ocak 1674'te başlamıştı. O sırada Korfu'da olan iki Venedikli memur, 16 Ocak'taki ilk ve en güçlü şokun etkilerine ilişkin bilgilerimize katkıda bulunmaktadır:

[Giacomo Nani], [Korfu'daki] Provveditore e Capitano:[32]
Seguito la notte di 16 del corrente, fra le hore diece e le undici un gagliardo terremoto in questa Città, non vi ha, lode a Dio, inferito danno alcuno: bensì alla parte d'Aleftino [Alefchimo] il male è stato considerabile, havendo nel solo spatio d'un Pater diroccate molte case, et alcune Chiese, con mortalità d'alcune persone, e di molti feriti. Anco sopra il Scoglio di Paxò, con mia afflizione resto avisato, che habbi fatto qualche danno, continuando tutta via à quella parte come ne Casali d'Aleftimo à farsi sentire con frequenti ritochi. Il spa-

31 Krş., yukarıda not 26.

32 ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfu, b. 32,* 1668-1677: Yazışma no. 62, *Corfu, 21 gennaio (1673 more veneto)1674 S. N., Giacomo Nani.*

vento, che tale infortunio ha introdotto ne cuori di ogn'uno di quei habitanti, riesce inespressibile mentre atteriti da sì horrendo spetacolo, à pena sottrati per miracolo dalla Divina Povvidenza dal contaggio si veggono nuovamente colpiti da si fiera vessatione. In altre parti dell'Isola non s'è inteso esser accaduto danno alcuno, Dio per sua infinita bontà si degni essaudire i voti di cadauno, che con atti di humiliatione devotissima gli vengono e danni a questi Popoli gli effetti pietosi della Sua Misericordia. Passato che sii l'infortunio andrò prendendo le più essate informationi del male accaduto e procurerò siano rimesse le habitationi, senza pero pubblico aggravio, à che habbino quei popoli dove ricovrarsi e godana sempre gli effetti pietosi d'una paterna assistenza. Tanto humilio all'EE. VV. e quando mi pervengano avisi più distinti di tutto renderò l'alto loro intendimento raguagliato; pregando Signor Dio che non insorgano afflitioni maggiori. Grazie. Corfù, li 21 gennaio 1673 [more veneto] S.N.

[(Giacomo Nani), (Korfu'daki) Provveditore e Capitano:

"Bu ayın 16'sında, saat on ile on bir arasında bu kentte şiddetli bir deprem meydana geldi, Tanrı'ya şükürler olsun, hiçbir zarara neden olmadı; ne var ki Aleftino (Alefchimo) bölümünde hasar büyük oldu, göz açıp kapayıncaya kadar pek çok ev, birkaç kilise yıkılıp çökerken, bazı ölenler oldu, çok sayıda kişi de yaralandı. Büyük üzüntü içinde öğrendiğime göre Scoglio di Paxò'nun yukarısında hasar meydana gelmiş; Aleftimo'daki küçük köylerde olduğu gibi,

bu bölümde de sık sık yinelenen sarsıntılarla kendini hâlâ hissettiriyor. Son derece ürkütücü, tiksindirici bir görüntüden dehşete düşmüş, Tanrı'nın inayetiyle vebadan mucize eseri kurtulmuşken yeniden böylesine müthiş şekilde kırılmış, incinmiş bu insanların yüreğine böyle bir mutsuzluğun, acının yerleştirdiği büyük korku sözle anlatılamaz. Adanın öbür bölümlerinde herhangi bir hasarın oluştuğu duyulmadı, Tanrı sonsuz iyiliğiyle, özverili alçakgönüllülükle kendisine yönelen bu insanların her birinin dileğini yerine getirsin ve bu acınacak haldeki halkları merhametiyle avutsun. Bu acının etkisi hafifleyince, meydana gelen felaketle ilgili en doğru bilgileri toplayacağım ve kimseye haksızlık etmeden, başlarını sokacakları bir eve kovuşmalarını ve hiçbir zaman bir baba şefkatinden yoksun kalmamalarını sağlayacağım. Daha kesin görüşler taratima ulaşınca zat-ı âlinize gerekli bilgileri ileteceğim; daha büyük acılar, üzüntüler göndermemesi için Tanrı'ya dua ediyorum. Şükürler olsun. Korfu, 21 Ocak 1673 (more veneto) S.N.|

Tüm *Levante*'den, yani Venedik'in doğudaki tüm dominyonlarından sorumlu olan *Provveditore Generale da Mar* Andrea Valier, o sırada Korfu'yu ziyaret etmektedir:[33]

33 ASVe, *Senato, Pravveditori da Terre e da Mar, Provveditore Generale da Mar, b. 941, Andrea Valier, 12 ottobre 1671 -26 novembre 1675*: Yazışma no. 73, 21 *gennaio (1673 more veneto) 1674 S.N., Andrea Valier.*

... [c. 5r] Ma perche in questo mondo ogni sodisfatione deve esser mescolata d'ammaro, bisogna, che rifferisca un Terremotto horrendo, che alli 16 del corrente doppe le 10 della notte, hà travagliato quest'isola. Quest'è venuto dalla parte di Levante, onde nelle Ville della Balia di Leftimo [Alefchimo] sono cadute la maggior parte delle case anco con qualche mortalità considerabile, oltre li feriti. Qui in città (lode a Dio) hà portato più terrore che danno, e solamente in certi luochi le Lotte della nuova Fossa Raga sono caduti. Pare, che ancora seguiti qualche cosa, ma è, si può dire, insensibile.
[c. 5v] Voglia Dio che l'altre Isole no habbino sentito qualche considerabilissimo danno, venendo da quella parte, sì che questa sia un'ammonitione della Divina Maestà perché i costumi nostri si muttino in meglio e si riverischi con cuor sinciero il suo Nome, da che principalmente può dippendere il ben della Patria. Grazie.
Corfù li 21 Genaro 1673 [more veneto] S.N., Andrea Valier, Provveditore Generale da Mar.
[... (c. 5r) Bu dünyada her mutluluk acıyla karıştığı için, bu ayın 16'sında, gecenin saat 10'undan sonra bu adaya acılar veren korkunç bir depremi nakletmem gerekiyor. Yersarsıntısı Doğu'dan vurdu, buradan yed alan Balia di Leftimo (Alefchimo) kentlerinde evlerin büyük bölümü yıkıldı, yaralıların dışında çok sayıda ölen de oldu. Burada, kentte (Tanrı'ya şükürler olsun) hasardan çok korku yarattı ve yalnızca bazı yerlerde yeni Fossa Raga'nın bölümleri yıkıldı. Söylentilere göre artçı sarsıntılar da meydana gelmiş ama pek hissedilmemiş.
(c. 5v) Tanrı'nın inayetiyle, o bölümde yer almalarına karşın öbür Adalarda herhangi bir önemli hasar olmamış, bu, ahlakımızı, davranışlarımızı daha iyiye yöneltmemiz ve onun adını içtenlikle anıp kutsamamız için, Yüce Tanrı'nın bir uyarısı olmalı; zaten vatanın birliği, huzuru da başlıca olarak buna bağlıdır. Şükürler olsun.
Korfu, 21 Ocak 1673 (more veneto) S.N., Andrea Valier, Provveditore Generale da Mar.]

Bu kayıtlar, depremin Korfu ve Paksos adalarındaki etkilerine ilişkin bilgiler verir.

Üçüncü bir memur, Gritti, 1674 Mayıs'ı başında Korfu'nun *Provveditore e Capitano*'su olmuş ve salgın bir hastalık sonrasında sağlık koşullarını denetlemek için adada incelemeler yapmıştır;[34] Alefchimo'da beş gün kalmış, ama depremin etkileri hakkında hiçbir şey bildirmemiştir. Ayrıca, tam karşıdaki Epir anakarasında bulunan Parga Kalesi'ni de ziyaret etmiş,

34 ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfu, b. 32, 1668-1677*: Yazışma no. 2, *Corfu, 10 giugno 1674 S.N. Gritti.*

buradaki kötü bakım koşullarının nedenleri arasında yakın geçmişteki depremleri de saymıştır.[35]

Harita 5, üç memur tarafından sözü edilen yerleri ve depremin etkisi hakkındaki ilk tahminleri gösteriyor: Korfu adasının güneyinde bulunan Alefchimo'da hasar, ölü ve yaralı; Korfu'nun güneyinde bir ada olan Paksos'da hasar; Epir'deki Parga Kalesi'nde hasar. Deprem yalnızca Korfu kasabasında hissedildi.

Bu örnek, burada incelenen Venedik belgelerinde, depremin etkilerinin yalnızca valinin yaşadığı yerde değil, karşıdaki anakara da dahil olmak üzere başka yerlerde de kaydedildiğine dair tek örnektir. Bir deprem yalnızca tek bir yeri değil, daima daha geniş çaplı bir alanı etkilediğine göre, bu, sismik bir olayın yorumlanması açısından güvenilir ve değerli bir belgedir.

1684 Yılına Kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun İyonya Denizi'ndeki Bir Kalesi Olan Santa Maura/Lefkas'a İlişkin Deprem Kayıtları

Korfu'nun, gerek coğrafi açıdan gerek haber alma açısından stratejik konumunu doğrulamak için, Venedik belgeleri arasında, doğrudan doğruya Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında olan bir bölgeyle ilgili olarak sadece, 1612 ve 1625'te Santa Maura'yı etkileyen iki depremi betimleyen Korfu *Provveditore e Capitano*'sunun yazışmaları bulunmuştur.

Haziran 1612

Girolamo Contarini[36] şunları kaydetmiştir:

[...] A Santa Maura sono questi giorni adietro regnati terremoti horribili per molti giorni, che hanno desertato quattro di quelle ville principali et segnato

---

35 ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfù, b. 32, 1668-1677*: Yazışma no. 3, 3, *20 giugno* 1674 S.N., Gritti: " [...] Parga, Castello piantato in T[erra] Ferma di non sprezzabil conditione per il sito suo eminente, per la facilità d'esser soccorso, e per la fede di quell'habitanti, ma con molte mancanze, e difetti, mentre sona cadenti le Fabriche pubbliche scosse da passati terremoti, guaste le polveri, l'Artigliera senza letti, e li moschetti nella maggior parte inhabili dalla ruggine e dalla fracidità proceduta dalle pioggie penetrate in quelli mal composti Magazeni". [20 Haziran 1674 S.N., Giritti: "(..) Ana k(ara)da yer alan Parga Kalesi hâkim bir yükseklikte bulunuşu, kolayca yardım ulaştırılabilmesi ve insanlarının beslediği güven nedeniyle hiç de küçümsenmeyecek bir durumda ama, çok eksiği ve kusuru var, ayrıca geçen depremlerin sarstığı halka ait imalathaneler, zarar görmüş barut, yatağı bulunmayan topçu, büyük bölümü pas yüzünden ve o üstün körü oluşturulmuş depolara sızan yağmurların sebep olduğu rutubet nedeniyle kullanılamaz hale gelmiş alaybozanlar (fitilli eski tüfek türü)"].

36 ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfu, b. 7, 1611-1612*: Yazışma, *Corfu, 15 giugno 1612 S.N., Girolamo Contarini.*

notabilmente quasi tutto quel paese, con aperture di monti et con altre rovine. Corfù à 15 giugno 1612, Girolamo Contarini.
[(...) Santa Maura'da geçtiğimiz günlerde, pek çok gün süren depremler ortalığı kasıp kavurdu ve başlıca kentlerden dördünü yıktı, hasara uğrattı; neredeyse tüm yöreye önemli zararlar verdi, dağlarda yarıklar oluştu ve başka yıkımlar meydana geldi.
Korfu, 15 Haziran 1612, Girolamo Contarini.]

Şoklar günler boyunca sürmüş ve adanın dört ana yerleşimi hasar görmüştür. Ne yazık ki, bu yerleşimlerin adları ve depremin etkilerine ilişkin başka ayrıntılar verilmemiştir.

Temmuz 1625

Haziran başında *Provveditore e Capitano* Paolo Caotorta ve Korfu *Bailo*'su Piero Marcello bir araya gelerek Senato'yu, Santa Maura'daki Türk hareketlerinin sıkı bir gözetim altına alınmakta olduğundan haberdar ederler. Bunun üzerine oraya hemen –raporu yazışmaya eklenecek olan– bir haberci, *di sen[n]o e di curoe* (akıllı ve yürekli bir adam)[37] gönderilir.[38] Bu adam, yani Dimo Vassilla, Santa Maura Kalesi'nin Malta'dan gelen bazı kadırgalar tarafından yağma edildiğini bildirir. Birçok köle öldürülmüştür, av "önemli"dir ve binaların üçte ikisini tahrip eden büyük bir yangına sebep olunmuştur:

Che il fuoco rovinò li due terzi delle Case, havendo li Christiani del borgo doppo partite le Galee riparato all'incendio con gettar à terra alcune case vicine al fuoco. Che si salvorono alcuni Turchi nascosti in luoco, dove non giunse il fuoco, et che altri si gettarono giù dalla muraglia, dove era bassa, e nuotando si salvorono in Terra Ferma, oltre quelli che si trovorono fuori alle loro possessioni.
[Yangın evlerin üçte ikisini mahvetti, kasabanın Hıristiyanları kadırgaların gidişinden sonra yangın yerinin yakınında bulunan evleri yerle bir ederek yangından korundular. Yangının ulaşamadığı yerlere saklanmış bazı Türkler de canlarını kurtardılar, öbürleri de kendilerini alçak olan surlardan aşağı atarak ve yüzerek anakaraya ulaşıp kurtuldular, o sırada evlerinin dışında bulunanlar gibi.]

Vassilla, Parga'ya ulaşamadan, "öfkeli" Türk askerlerinin tüm Hıristi-

---

37 ASVe, *Senato, Dispacci, Rettori, Corfu, b. 14, 1625-1626*: Yazışma, *Corfu, 21 giugno 1625 S.N., Paolo Caotorta e Piero Marcello.*

38 *Age*, ek, *Corfu, 23 maggio 1625 S.V.*

yanlardan intikam almak istemesi nedeniyle Preveze'de durmak zorunda kaldı. Paolo Caotorta, Senato'ya, yağmadan kaynaklanan kayıpların çok büyük olmadığını bildirmiştir fakat Santa Maura'nın yıkımını artıracak başka bir felaket daha yoldadır:[39]

> Si sono risarciti largamente li Turchi del sacco di Santa Maura, il quale però dalli accidenti viene ogni giorno accresciuto, poiché à di passati per diversi terremoti sentitisi sono rovinate del tutto più di 100 case, e cadute à terra, forse risentite dell'incendio passato, il che tenuto per tristo augurio da Turchi, vanno abbandonandola del tutto, ritirandosi in gran numero ad habitar alla Prevesa.
> Corfù a 22 luglio 1625, Paolo Caotorta.
> [Türkler Santa Maura yağmasından sonra geniş ölçüde kazanç elde ettiler, bununla birlikte olaylar her gün artıyordu, çünkü geçtiğimiz günlerde meydana gelen depremler sırasında 100'den fazla ev hasara uğradı ve yıkıldı, belki de geçen yangından etkilenmişlerdi; bunu kötü haber, kötü belirti olarak kabul eden Türkler, adayı terk ediyorlar ve kalabalık topluluklar halinde yerleşmek üzere Preveze'ye gidiyorlar.
> Korfu, 22 Temmuz 1625, Paolo Caotorta.]

Deprem, daha iki ay önce yağmalanıp ateşe verilen yerleri etkilemiştir. Bu türden yardımcı bilgiler, depremin etkilerini değerlendirmek açısından çok önemlidir: Bu örnekte, deprem Santa Maura'daki binalardan 100'ünü kötü bir biçimde etkilemişti; ama önceki belgeden, mevcut binaların üçte ikisinin yağma sırasında çıkan yangınlarda tahrip olduğunu ya da ağır biçimde hasar gördüğünü biliyoruz. Bu demektir ki, binaların çok kötü durumda olduğunun ve bu yüzden depremden etkilenme olasılıklarının arttığının altını çizen, Venedikli memurun ta kendisidir.

Bu iki deprem parametrik deprem kataloglarında yer alır, fakat sadece ikincil kaynaklardan ve meydana geldiği yıl olarak. Bizim araştırmamız dönemin tanıklarından gelen bilgileri de sunmakta, dolayısıyla bu bölgenin uzun dönemli depremselliğinin ve depremsellik riskinin sismolojik yorumunun temelini oluşturan deprem verilerinin daha iyi bir değerlendirmesinin yapılmasına katkıda bulunmaktadır.

Kefalonya ve Zakinthos adaları

Venedik belgeleri, bu iki adada hasar yaratan depremlere ilişkin pek çok bilgi içerir. Yakın geçmişte yapılan, bazıları basılmış bazıları da yayımlanma aşamasında olan araştırmalar, şimdiye dek elde edilen sonuçları bildirmektedir.[40]

---

39 *Age*, Yazışma, *Corfu, 22 luglio 1625 S.N., Paolo Caotorta.*

40 Krş., yukarıda, not 2.

Bizim incelememiz sırasında göz önünde bulundurduğumuz tek yeni yön, Mora Yarımadası'nın batı kıyısından pek de uzakta bulunmayan Zakinthos'un, Osmanlı egemenliği döneminde, yani 17. yüzyılın başlarında (1689'a kadar) ve ardından, Venediklilerin Mora'yı terk etmelerinden sonra, 1715 ve 1718 arasında bir deprem gözlem merkezi olmuş olma ihtimalini değerlendirmekti. Şimdiye dek bu konudaki örnekler olumsuz sonuçlar vermiştir.

Venedik Egemenliği Altında Mora

Bölgenin en üst düzey yöneticisi olan Venedik *Provveditore Generale in Morea* [Mora Genel Valisi] tarafından gönderilen mektupları içeren bazı dosyalar incelenmiştir. Kılavuz tarihler olarak, sırasıyla Zakinthos'ta (17 Mayıs 1710)[41] ve Mora'nın kuzey batısında bulunan Patra'da (8 Eylül 1714)[42] ağır hasar yaratan iki deprem tarihi seçilmiştir.

Bu olaylar ya da diğerleri hakkında hiçbir bilgi bulunamadı. Bunun yerine, *Provveditore Generale in Morea*'nın yazışmalarının hepsinin, tıpkı genelde Korfu'da yaşayan *Provveditore Generale da Mar*'ınkiler gibi *Romania*'dan, yani doğu Mora'daki Napoli/Nauplio'dan yapıldığı doğrulandı. Bu, 17. yüzyıl uygulamasından (Şekil 4) ve kuşkusuz 1715 sonrası dönemden önemli bir faklılaşmaya işaret eder.

Bu alışılmadık durumun nedenini yazışmalar açıkça ortaya koymaktadır. Venedik, yeni zaptettiği toprakları ve bu toprakları geri kazanmak için Türklerin yaptıkları askeri harekatları izleme konusunda Venedik'teki Senato'nun gözleri ve kulakları olarak istihdam ettiği dikkatli memurlarına güveniyordu. Bu durum, yazışmalarda yalnız depremlerin değil, askeri olmayan her türlü bilginin de göz ardı edilmesinin nedenini açıklıyor.

Gelişigüzel veya Rastlantısal Bilgiler

Kimi zaman Venedikli valiler yazışmalarına, başka ülkelerden gelen bilgiler içeren sayfalar ekliyorlardı. Bunların çoğu özel seriler halinde muhafaza edilmektedir,[43] ama pek çoğuna hâlâ resmi belgelerin eki olarak rastlanabilir.

Buradaki kısmi belge, muhtemelen İstanbul'dan gelmekte olup da bir süre Korfu'da kalan ve *Provveditore Generale da Mar*'a bir ziyarette

---

41 Krş., Albini, Ambraseys ve Monachesi, *age*, s. 16.
42 *Age*, s. 16-17.
43 ASVe, *Inquisitori di Stato, Avvisi, bb. 701-712.*

bulunan anonim bir seyyah tarafından betimlenmiş olan bir İstanbul yangını (Ağustos 1660) ile bir Kahire depremini (Eylül 1660) aktarmaktadır:[44]

> Adi 17 ottobre 1660 Stile Nuovo Corfù
> Sono due mesi in circa che à Constantinopoli seguì incendio si fatto, che delle quattro parti delle case sì abruggiorono le tre, et tutto in un tempo, principiò il fuoco [...]
> A Smirne pure del mese di settembre capitò nova, che il Gran Cairo s'era tutto abbottato da taramoti: et che il fiume Nillo non faceva più il suo corso [...]
> [17 Ekim 1660 Stile Nuovo Korfu
> Yaklaşık iki ay önce İstanbul'da yangın çıktı, öyle ki evlerin dörtte üçü yandı ve hepsi bir anda, yangının başlamasıyla (...)
> İzmir'de eylül ayında dokuz yangın meydana geldi, Kahire depremlerle sarsıldı; Nil Irmağı artık akmıyormuş (...)]

Aslında, İstanbul'daki yangına ilişkin bilgi doğrudan edinilmiş gibi görünürken, Kahire'deki depremle ilgili haberin kaynağı İzmir olarak gösterilmektedir. Kuşkusuz, Mısır'daki deprem hakkındaki bilginin, güvenilirliği için, öteki kaynaklarla karşılaştırılarak kontrol edilmesi gerekir.

Belgelerin Sonuç Biçiminde Retrospektif Olarak Gözden Geçirilmesi

Beklenebileceği gibi, Venedik belgeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırlarında yer alan Venedik Cumhuriyeti topraklarını etkileyen depremlere ilişkin bilgiler içermektedir. Bunun dışında, Venedik'e ait olmayan topraklara, sözgelimi 17. yüzyılın ilk yarısı için İyonya adası Santa Mauro'ya ilişkin bilgiler de verir.

Asıl hayal kırıklığı yaratan husus, günümüz Arnavutluk'unun bulunduğu bölgeye ilişkin çok az bilgi bulunmasıdır. *Provveditore Generale in Dalmazia e Albania*'nın kuzeye ve her ikisi de normalde Korfu'da ikamet eden *Provvedittore Generale da Mar* ile *Provveditore e Capitano*'nun güneye olan nüfuzlarını göz önüne aldığımızda, bu bölgeye ilişkin daha fazla bilgi bulmayı beklerdik.

Aynı yıllarda Ragusa Cumhuriyeti tarafından kullanılan kaynakların ölçüsünde olmasa bile, Venedikliler tarafından kurulan istihbarat şebekesi

---

44 ASVe, *Senato, Provveditori da Terra e da Mar, Provveditore Generale delle Isole del Levante, b. 1169, marzo 1660 -gennaio 1662*: rapor, *Corfu, 17 ottobre S.N.*, Yazışma no 48'in eki, *Corfu, 19 ottobre 1660 S.N., Alvise Civran.*

çerçevesinde düşünüldüğünde, Korfu, bu bölgenin en önemli güneydoğu merkezi olarak ortaya çıkmaktaydı.[45]

Çok az deprem verisi toplanabilmesi, başka nedenlerin yanı sıra, baştaki seçimin sadece tek bir seri –"Senato, Yazışmalar" serisi– yönünde yapılmış olmasına bağlanabilir. Daha önceki bir araştırmada, Venedik konsoloslarının belge üretimi araştırılmıştı.[46] 16. yüzyıl başlarından itibaren, bu alanın sorumluluğunun özel bir makama –*Cinque Savi alla Mercanzia*– verilmiş olmasına karşın, bugüne dek ulaşan belgeler hâlâ kişisel arşivlere dağılmış durumdadır ve seriler içinde toplanmış olanlar da çoğunlukla 18. yüzyıla aittir. Dahası, konsoloslar görevleri gereği depremlerin tarihlerinden ve sonuçlarının ayrıntılı betimlemelerinden çok, ekonomik sonuçlarla ilgilenmişlerdi.

Bugüne ulaşan belgelerin, yani Venedik Devlet Arşivleri'nde muhafaza edilen belgelerin 18. yüzyıla doğru azalması nedeniyle, 17. yüzyıla ilişkin daha çok bilgi bulunduğunu da eklemek durumundayız. Bu düşüş eğiliminin iki olası nedeni var:

* İdari neden: 17. yüzyılın sonunda, Korfu'da ikamet eden *Provveditore Generale da Mar*'a, *Levante* dominyonlarını yönetme ve burada olup bitenleri bildirme konusunda daha fazla yetki verilmiştir ya da hükümet, valilerin raporlarını artık doğrudan doğruya Senato'ya değil de *Provveditore Generale da Mar*'a vermelerini önermiştir. Bu durum, araştırma alanımızla ilgili belgelerin başka bir arşiv serisine yerleştirilmesine yol açmış olabilir;

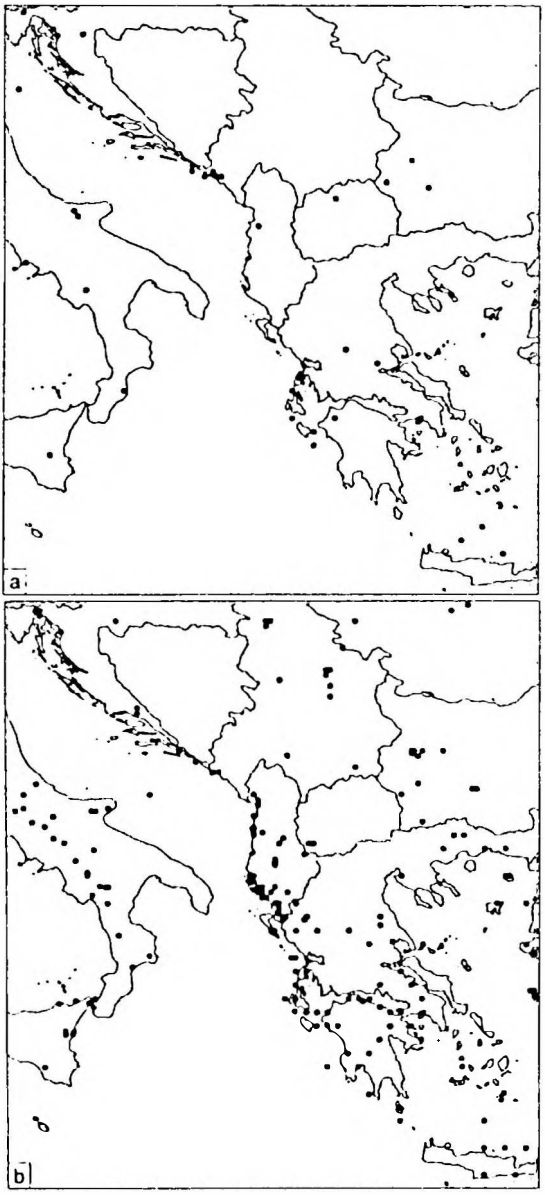
* Arşive bağlı neden: Yayımlanmış arşiv envanterindeki çok küçük, yazılı bir nota göre, 1602'den önce ve 1732'den sonra, valilerin yazışmalarına ulaşmak için, *ad hoc* [sadece bunlara ait, ayrı] dosyalar yerine, bunların yerleştirildiği Senato Karar Tutanakları dosyalarına bakmak gerekebilir; burada yine, belgelerin farklı bir tarzda muhafaza edilmiş olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

İkinci neden, Venedik idari aygıtına alışkın olmayan bir araştırmacıya, düpedüz, araştırılacak en yararlı dizilerin Senato'ya ait *Decreti* (Kararlar) olması gerektiği izlenimini verebilir. Ne var ki, bu, son derece dikkatli bir şekilde tasarlanması gereken bir incelemedir: Aslına bakılırsa, kararlar herhangi bir konuya göre düzenlenmemiştir; ayrıca depremin oluşu, yazışmanın hazırlanması, gönderilmesi, Venedik'e ulaşması ve son olarak da

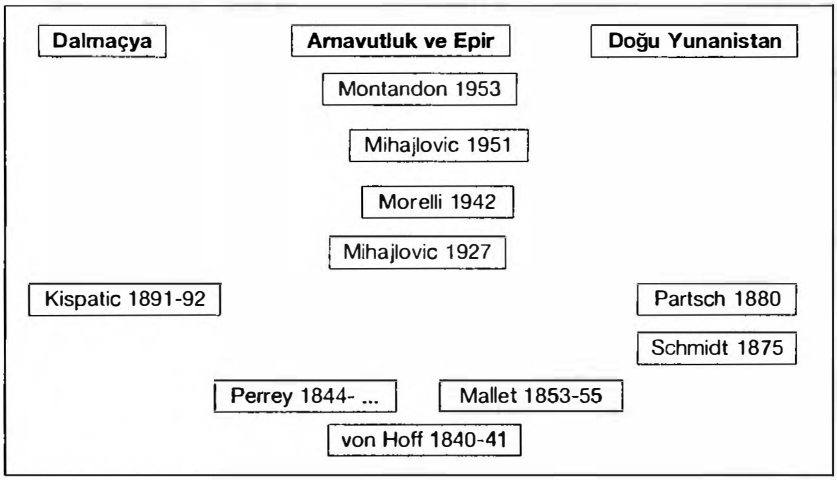
45 Krş., yukarıda, not 5.
46 Krş., Albini, *age* (not 2).

Senato'da tartışılması arasında geçen zamanı hesaplamak olanaksızdır. Daha önce incelenen örnekler, deprem tarihinden üç ay ila iki yıl arasında çıkan dosyaları kontrol etmek gerektiğini ortaya koymuştur.

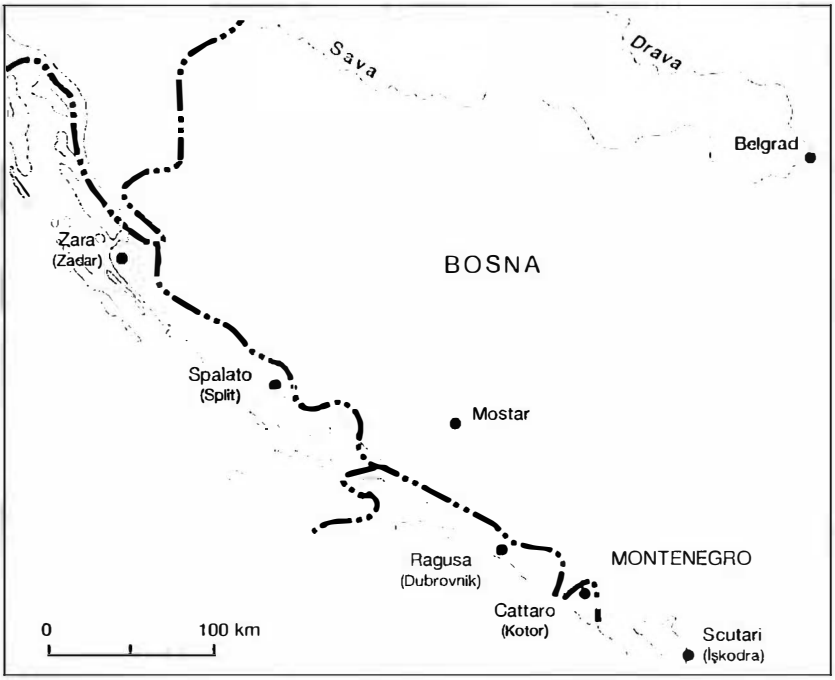
Bu yüzden, iyimser bir sonuç şu olabilir: Yalnız örneklemlerle değil, Venedik belge serilerinden oluşan bütünlüklü koleksiyonlarla yapılacak sistemli bir araştırmayla, burada incelenen bölgenin büyük çaplı ve özellikle de daha az hasar yaratan depremlerine ilişkin var olan bilgi düzeyini artırmamızın bir yolu bulunabilir.

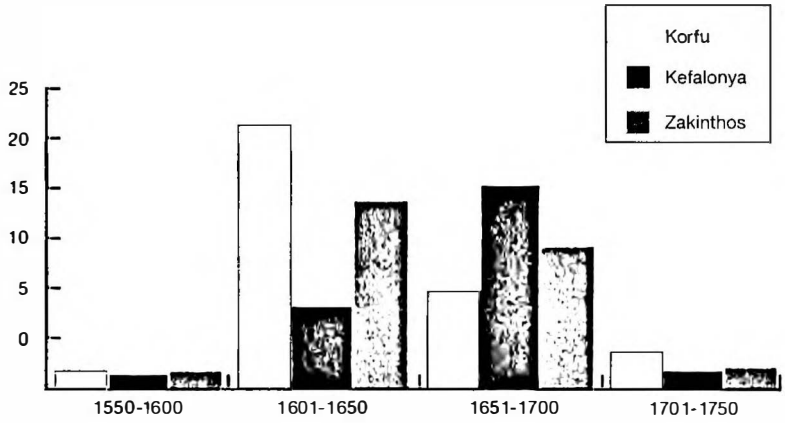
Harita 1. Mevcut parametrik deprem kataloglarından Balkanlar bölgesinin depremselliği: a) 1500-1650; b) 1651-1899 (BEECD Çalışma Dosyasından).

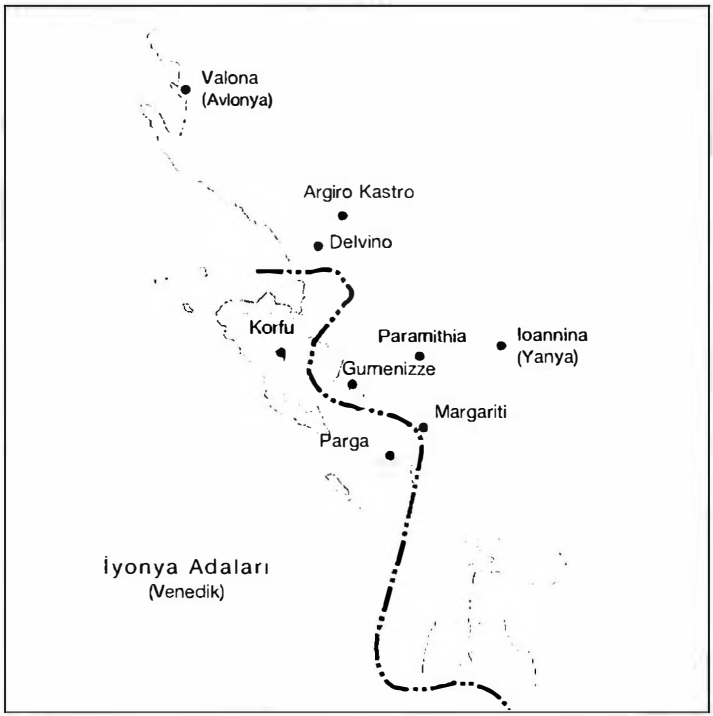
Şekil 1. Harita 1'deki parametrik deprem kataloglarının kullandığı sismolojik verilerin alındığı deprem kayıtlarının ana kaynakları. Gölgeli kutular tüm araştırma alanına gönderme yapmaktadır.

Harita 2. Provveditore Generale in Dalmazia e Albania *tarafından 1664 baharında yapılan yazışmalarda sözü geçen yerler.*

Şekil 2. ASVe, Senato, Dispacci, Rettori'*de bulunan dosyaların zaman içindeki sayısı.*

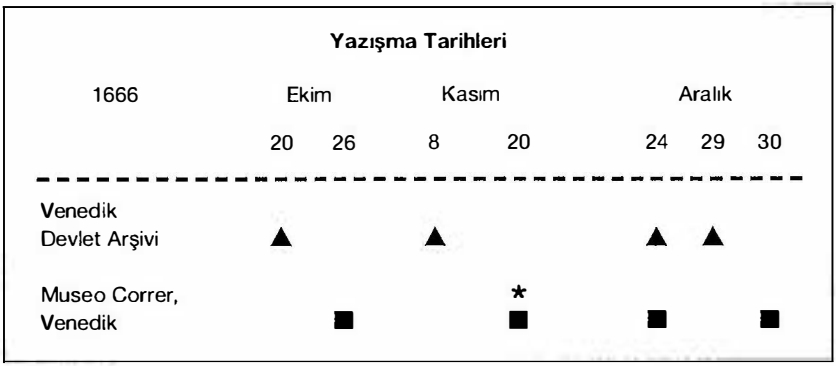

Harita 3. Korfu'daki Provveditore e Capitano'*nun belgelerinde sözü geçen, Osmanlı İmparatorluğu'na ait yerler, Kasım 1662-Mayıs 1664.*

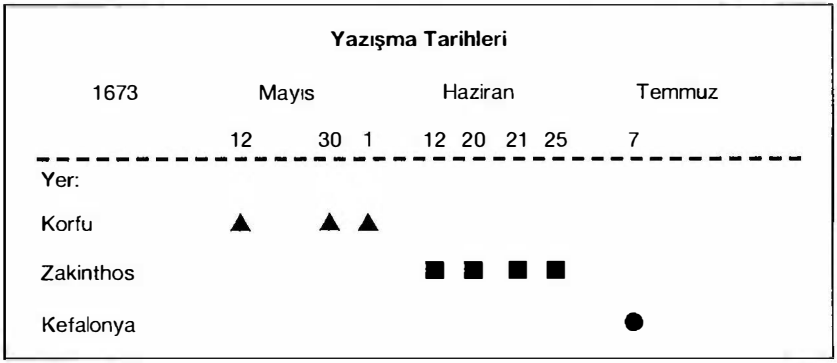

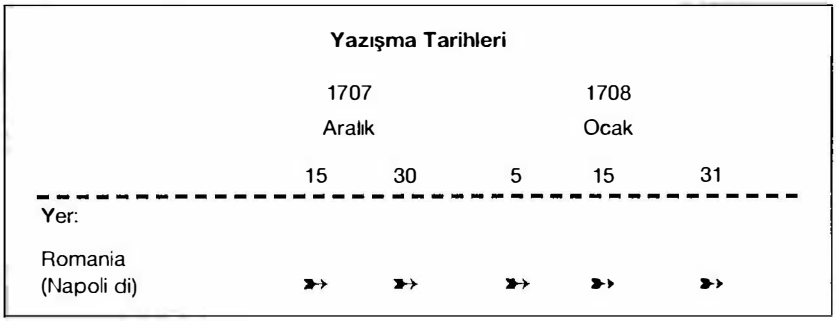
Harita 4. Andrea Marmora'dan alınan Korfu kenti haritası, Della Historia di Corfù *(Venedik, 1672). Baloardo S. Atanasio'dan (n.3) 1651 depremiyle bağlantılı olarak söz ediliyor, Porta Rimonda (n.1) ise Kasım 1666'daki sağanak yağışlar yüzünden hasar görmüştür.*

Harita 5. Andrea Marmora'dan alınan Korfu Adası haritası, Della Historia di Corfu *(Venedik, 1672). Venedik belgeleri buralardaki etkileri betimler (D= hasar; F= hissedildi).*

Şekil 3. Korfu'daki Provveditore e Capitano *Michiel Foscarini'nin, Venedik Devlet Arşivleri'nde ve Civico Museo Correr'de muhafaza edilen yazışmaları. Yıldız işareti, Porta Rimonda'daki hasara ilişkin bilgi veren yazışmayı göstermektedir.*

Şekil 4. İki farklı dönemde, a) Mayıs-Temmuz 1673, b) Aralık 1707-Ocak 1708, Provveditore Generale da Mar *tarafından yapılan yazışmaların yeri ve tarihi.*

1500-1800 DÖNEMİNDE BALKANLAR'IN DEPREMSELLİĞİ ÜZERİNE YAYIMLANMAMIŞ OSMANLI ARŞİV BİLGİLERİ

N.N. AMBRASEYS-CAROLINE FINKEL

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan devletlerin depremselliğine ilişkin araştırmalara yönelik mevcut malzeme toplamına Osmanlı kaynaklarının eklenmesi, bu bölgelerdeki deprem tehlikesine ilişkin bilgilerimizi genişletmemize bir fırsat verecek gibi görünüyor. İmparatorluktaki köylerin her birine uzanan Osmanlı bürokrasisinin çok geniş arşiv mirasında, imparatorluğun dört bir yanındaki depremlerin etkilerinin tam bir kaydına rastlamayı ümit edebiliriz.

Burada ortaya atmak istediğimiz soru, incelenmekte olan bölge ve dönem, yani 1500 ile 1800 yılları arasındaki üç yüzyıl boyunca Arnavutluk, Bulgaristan, Yunanistan ve eski Yugoslavya için başka dillerdeki yazılı malzemeye Osmanlı arşiv kaynaklarının ne kadar bilgi eklediğidir.

Yerbilimcinin, deprem tehlikesini değerlendirmek için kullanacağı veri tipi, en başta, coğrafi koordinatlarına göre bir depremin merkez üssünü ve depremin büyüklüğüne göre olayın çapını belirlemek için kullanılabilecek, belirli bir sayısal değerle ölçülebilen veridir. Bu da bir depremin etkisinin erişimi, yani şokun hafifçe hissedildiği uzak mesafeler de dahil olmak üzere, mümkün olan en çok yerdeki hasar ya da sarsıntı derecesi hakkında bilgi sahibi olmayı, ayrıca depremin, meydana geldiği yerdeki etkilerini bilmeyi ve bunları heyelan ve sismik deniz dalgaları gibi ikincil etkilerle bütünleştirmeyi gerektirir.

Yerbilimci açısından önemli olan ve yazılı kaynaklardan değerlendiril-

mesi gereken iki bilgi, depremin yeri (merkez üssü) ve çapıdır (büyüklüğü); yani, (a) azami yıkıma uğrayan alan nerededir ve ne büyüklüktedir, (b) şok hangi mesafeye kadar hissedilmiştir. İnsani ya da maddi kayıplar, olayın toplumsal ve ekonomik etkisi ve sonuçları gibi öteki bilgiler, yerbilimciden çok tarihçiyi ilgilendirse de, kimi zaman bu tür bilgiler de olayın merkez üssünün büyüklüğünü değerlendirme açısından yararlı olabilir.

Bizim bilgi toplayabilmek için kullandığımız yöntem, ilkin 1500-1800 dönemi boyunca basılı Batılı kaynaklardan Osmanlı Balkanlar'ında meydana gelen depremleri belirlemek, ardından da Yunanca ve (çoğunlukla) Slav dillerinde basılmış ek bilgileri aramak oldu. Böylece depremlere ilişkin bir ön liste hazırlandıktan sonra, Osmanlı ve İtalyan arşiv malzemeleri ve konsolosluk arşivlerinde de ek bilgi arandı ve bu ek bilgilerin, 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyıl için paha biçilmez olduğu ortaya çıktı. Bu süreç içerisinde, bizi başka kaynaklarda ek araştırmalar yapmaya yöneltecek derecede önemli bilgiler sunan pek çok yeni olay bulundu.

Bu araştırmada yararlanılan Osmanlı arşiv malzemesi, büyük ölçüde, İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki (BOA) Osmanlı merkez arşivlerinde yer alan Maliyeden Müdevver (MMD) dizilerindeki belgelerden oluşuyor. Bu belgeler ve belgelerin merkezi bürokrasi için kaydedildikleri defterler konu olarak tümüyle farklı; fakat tıpkı burada yararlanılan öteki Osmanlı belgelerinin çoğu gibi, bunların da ortak noktalarını mali sorunlar oluşturuyor. Deprem hasarlarından söz eden belgelerin yazılma amacı, şoktan etkilenen yapıların onarımı ya da yeniden inşasının tam maliyetini değerlendirmek, onarımları yürütmekte izlenecek idari yolu belirlemek ve tahsis edilen paranın planlandığı gibi harcanmasını sağlamaktı. Osmanlı belgeleri arasında yararlı olabilecek ve farklı yerlere ait başka bilgiler verebilecek bir diğer dizi de, kadı mahkemeleri kayıtlarıdır; fakat bunların Balkanlar'a ait olanları, çoğunlukla ya kaybolmuştur ya da yerleri belirlenememektedir.

En ayrıntılı belgeler arasında umumi binaların onarımıyla ilgili olanlar yer alır; bu belgelerde, bir yapının hasarlı kısmının boyutları kaydedilmiş ve bütünlüklü bir maliyet hesabı çıkarılmıştır. Belirlenen her olayla ilgili bol malzeme vardır; ama bu belgeler genellikle tek tek binalardaki ve özellikle de askeri yapılardaki hasarı aktardıkları için, tek başlarına ele alındığında, bizim açımızdan pek de yararlı olmadıkları söylenebilir. Başka yerlerdeki hasarlara ya da ölü ve yaralılarla maddi kayıplara çok enderler olarak gönderme yapılmaktadır.

İncelediğimiz bölgedeki depremleri aktaran Venedik yazışmaları da bir ölçüde benzer özelliktedir. Gerek Osmanlı gerek Venedik kaynaklarında,

parasal olmayan sorunlarla ilgili pek fazla bilgi verilmez; onarım ya da yeniden inşa için mali yardım gereken ya da istenen yerler dışında depremden etkilenen yerlerden çok ender söz edilir, ölü ve yaralı sayıları nadiren verilir ve bir depremin hasar yaratmaksızın sadece hissedildiği yerlerden hemen hemen hiç söz edilmez.

Her kaynak tipi, yazarının kaygılarını yansıtır. Osmanlı bürokrasisinin dar yönetsel kaygılarının tersine, sözgelimi dönemin tüccar ya da seyyahlarının anlatıları, bir depremin etkilerinin izlenimsel ve kişisel bir tablosunu çizer. Kilise kayıtlarıysa genellikle bir olayın tarihini vermeye dikkat eder, ki bu konuda Osmanlı kayıtları genellikle sessiz kalır. Konsolosluk raporları ve gazeteler olayların daha geniş bir görünümünü sunar, ama bu belgelere 17. yüzyılın epey geç tarihlerine kadar pek rastlanmaz. Dolayısıyla, burada incelenen bölge ve dönem için, bir depremin böylesine can alıcı özelliklerinin bu tür, Osmanlı olmayan kaynaklardan bulunması gerekmektedir.

Kaynakların çeşitliliğini, farklı diller içermesini ve ilgili malzeme tiplerinden oluşan literatürün azlığını düşündüğümüz zaman, bu tür bir araştırmanın son derece zaman alıcı olduğu açıkça ortaya çıkar. Bu durum, özellikle Osmanlı kaynaklarından deprem bağlantılı malzemelerin bulunup çıkarılması söz konusu olduğunda doğrudur. Aslında, şu istatistiki bilgiyi göz önüne aldığımızda, bu çalışmanın yapılmaya değer olup olmadığını bile sorgulayabiliriz: Kimi zaman, ilgili dönem ve bölge için, Osmanlı olmayan kaynaklardan 500 depreme ait bilgi alınabilirken, Osmanlı kaynaklarında yalnızca 41 deprem bulunabiliyor ve bunların 21'i de öteki kaynaklardan zaten biliniyor oluyor.

Depremlerle ilgili Osmanlı belgelerinin çoğu, betimledikleri olaylara ilişkin herhangi bir tarih vermez; belgelerin çıkış tarihlerinden ancak bir *terminus ante quem* [olası en geç tarih; o tarih dahil edilmeden] saptanabilir. Dolayısıyla, bir eşzamanlılık saptamak neredeyse olanaksızdır ve bu bilgiler öteki kaynaklardan bilinen depremlerle ancak varsayımsal düzeyde birleştirilebilir. Burada sunduğumuz katalogdaki kayıtların bazıları aynı olayı aktarıyor olabilir; ne var ki, bunların birleştirilmelerini ya da bilinen olaylarla ilişkilendirilmelerini haklı çıkarmaya yetecek kadar bilgi bulunmuyor.

Belirli bir yerdeki bir depremin şiddetini ya da gücünü değerlendirmekte karşı karşıya kalınan bir başka güçlük, Osmanlı belgelerindeki birçok örnekte deprem hasarının, birden fazla nedenle, sözgelimi eskilik, hava koşullarının etkisiyle bozulmaya uğramış olma, ihmal edilme ya da askeri harekâta maruz kalma gibi başka nedenlerle birlikte ya da birden çok depremin sonucu olarak verilmesidir. Yıkık dökük bir binanın çökmesi ya da hasar görmesi her zaman şiddetli bir sarsıntının işareti olmayıp daha çok yapının zarar görebilir durumda oluşunun bir sonucu olabilir. Büyük

depremler, bu tür binaları, özellikle de yumuşak ve suya doygun zemin üzerine inşa edilenleri depremin merkezinden yüzlerce kilometre uzaktan tahrip edebilir ve bunların yıkılışı çok şiddetli bir sarsıntının meydana geldiği gibi yanlış bir izlenim verebilir. Osmanlı yönetiminin, umumi binaların bakımı konusundaki ilgi eksikliği, genelde depremlerin şiddetine ilişkin yanlış izlenimlere yol açar.

1500 ile 1800 yılları arasında Balkanlar'da meydana gelen ve şimdiye değin basılmamış Osmanlı arşiv kaynaklarında kaydedilmiş olan 41 depremin özet bilgileri aşağıda sunuluyor ve Tablo 1'de sıralanıyor. Harita 1 ve Tablo 2 ise, metinde sözü geçen yerleri bugünkü adlarıyla birlikte gösteriyor.

Vakalar

Aşağıda, daha önce Ambraseys ve Finkel'in (1992) naklettikleri de dahil olmak üzere, depremlerle ilgili olarak Osmanlı kaynaklarından bulduğumuz bilgilerin özetlerini sunuyoruz. Osmanlı olmayan diğer kaynaklardan bilinen olaylar için, bu bilgi, Osmanlı olmayan kaynaklardan en uygun olanıyla destekleniyor ve kısaca belirtiliyor.

(H.) ibaresi, Hicri takvime göre olan tarihleri gösteriyor, (a.M.) ibaresi ise anno Mundi* için kullanılan kısaltma. Tüm diğer tarihler –(O.S.) harfleriyle gösterilen Jülyen takvim kullanılmıyorsa– yeni, yani Gregoryen takvime göre (a.D) (Anno Domini: İsa'dan Sonra) olan tarihleri gösteriyor. (<) işareti, olay için verilen tarihin bir *terminus ante quem* olduğunu gösteriyor. (*) işareti, yalnızca Osmanlı kaynaklarından bilinen olayları gösteriyor.

1. <29 Kasım 1577*

Karlı ili sancakbeyine gönderilen H. 17 Ramazan 985 (29 Kasım 1577) tarihli bir emir, Ayamavra (Leukas) Kalesi'nin surlarının bir deprem yüzünden "kaydığını" ve onarım gerektiğini belirtiyor.

BOA: MD 33.200

2. 27 Nisan 1601

H. 1021 (1612) tarihli bir belge, Avlonya'daki (Valona) Çerge Kalesi'nin, bir depremde tahrip olan Delvine yakınlarındaki Dukar (Dukat) Kalesi'nin "yerine" yeniden inşa edildiğini gösteriyor.[1]

Bu olay, 17 Nisan 1601'e (O.S.) tarihlendiren bir elyazmasındaki kenar notundan biliniyor.[2]

1. BOA: MMD 22402.8,211
2. Lampros (1910), 184.

* Dünyanın yaratılışı başlangıç alınarak hesap edilen tarih. -ed. n.

3. 4 Ağustos 1608

Hersek beyine verilen, muhtemelen H. Sefer 1018 (Mayıs 1609) tarihli bir emir, Novi (Erzegnovi) Kalesi'nin silahhane surlarının ve burcunun bir deprem sonucu 1.800 kübit kadar tahrip olduğunu söylüyor.[1]

Bu kayıt, 25 Temmuz 1608 (O.S.) Aziz Yakup gününde Boka Kotorska'daki ünlü depreme işaret etmekte. Bu olaya ilişkin bilgiler, Venedik ve yerel kaynaklar arasında, o dönemde yapılan ve ortaya çıkan hasar ile deprem ertesinde yürütülen onarım çalışmalarını ayrıntılarıyla betimleyen yazışmalardan edinilmiştir.[2]

1. BOA: MD 78.774
2. Kispatic (1891), 105

4. 1641

H. Şaban 1073 (Şubat 1665) tarihli bir belge, Priştine'de, Sultan II. Mehmed tarafından inşa ettirilen caminin duvarlarının, mihrabının ve kubbesinin şiddetli rüzgârlar, zamanın yarattığı aşınma ve depremler nedeniyle "çok uzun yıllar önce" çatladığını bildirmekte.[1]

Bu, belki de 1641 yılında, yakındaki Küstendil kasabasının büyük bölümünü tahrip eden[2] ve Bulgaristan'ın öteki kesimlerini etkileyen depremdir.

1. BOA: D.EVM 26284.263
2. Fermendziu (1887), 110

5. 30 Mayıs 1642*

H. 7 Cemaziyü'l-âhir 1052 (2 Eylül 1642) tarihli, Tırhala (Trikala) sancakbeyinden Bâb-ı Âli'ye gönderilen bir yazı, sancakbeyinin Londar'da (Liondari) bulunduğu sırada, Koron (Koroni) ahalisinin kendisine "... H. 1 Rebiyü'l-evvel 1052 (30 Mayıs 1642)'de Koron (Koroni) Kalesi civarında büyük bir deprem olduğunu ve kalenin bazı kesimlerinin çöktüğünü ve onarım gerektirdiğini..." söylediğini bildirir.

BOA: MMD 6415.92

6. <28 Eylül 1675*

Hersek paşasına ve diğerlerine gönderilen H. 8 Receb 1086 (28 Eylül 1675) tarihli bir emir, (Metkoviç yakınlarında) Gabella kazasındaki Seddü'l-İslam Kalesi'nin bir deprem sırasında hasar gören burcunun çökmesini önlemek için onarım gerektiğine işaret eder.

BOA: MMD 6565.94

7. 12 Ocak 1681

Mora'daki Kalamata Kalesi'ndeki bazı hasarlara, H. 15 Şevval 1095 (26 Eylül 1684) tarihli bir emirde değinilmekte. Bu emirde "... Mora sancağındaki Kalamata Kalesi'nin ana surunda deprem sonucu iki çatlak mey-

dana geldi[ği]; kuzey tarafı[nın] bütünüyle dayanıksız ve çökme noktasında [olduğu], ve acil onarım gerek[tiği]..." belirtiliyor.[1]

Bu gecikmiş not, Hellenik Yay'da* 1 Ocak 1681 tarihinde meydana gelen, kuzeydoğu Girit'i tahrip eden ve pek çok can kaybına yol açan, büyük ve iyi belgelenmiş depreme işaret ediyor gibi görünmekte.[2]

1. BOA: MMD 9860.104
2. PDE: 1681.4

8. <Haziran 1690*

H. 28 Şaban 1101 (6 Haziran 1690) tarihli bir emir, "son yıllarda" büyük bir depremin Ljuboşka (Ljubishki) Kalesi'nin bir burç duvarını tahrip etmiş olduğunu; kalenin deniz kıyısında ve düşman saldırılarına açık bir konumda olması nedeniyle acilen onarım gerektiğini bildirir.[1]

1693[2] ve 1694[3] tarihli iki başka emir, onarımların hâlâ gerçekleştirilmemiş olduğunu gösteriyor.

1. BOA: MMD 3871.377
2. MMD 9876.113
3. MMD 9879.22

9. Eylül 1693-Ağustos 1694*

H. 1105 (2 Eylül 1693-21 Ağustos 1694)'deki bir deprem, Kamengrad (Lusci) Kalesi'nde hasar yaratmıştır.

BOA: MMD 3992.130; MMD 9879.154

Ambraseys ve Finkel (1992)

10. <Haziran 1694

Ambraseys ve Finkel'in oldukça ayrıntılı bir biçimde ele aldığı, Eğriboz'daki (Halkis) yıkıcı deprem (1992).

BOA: MMD 3134.40.450; MMD 3992.332.530-32; MMD 4355.318-20,325-26; MMD 9895.36-37.124-25.

11. <23 Ekim 1694*

H. 4 Rebiyü'l-evvel 1106 (23 Ekim 1694) tarihli bir başka belge, Hersek livasındaki Ljuboşka Kalesi'nin bir depremde yıkıldığını ve kentin düşman saldırısı sonucu yandığını bildirir.

Bunun yukarıdaki no. 8 ile aynı olaydan bahsedip bahsetmediği belli değildir.

BOA: MMD 3992.116

12. 1696-<Mayıs 1697*

Bir deprem Ülgün (Ulcinj) Kalesi'ni tahrip etti.

---

* Güney Ege Denizi'ndeki adaların yay biçiminde uzandığı bölge. -ed. n.

BOA: MMD 3992.198-99.
Ambraseys ve Finkel (1992)

13. <15 Haziran 1701*
Mostar bölgesindeki Blagaj'da bir deprem.
BOA: MMD 9889.20; MMD 3882.185; MMD 9889.237
Ambraseys ve Finkel (1992)

14. 19 Ocak-16 Şubat 1703*
Korint Körfezi bölgesinde, İnebahtı'da (Naupaktos) hasar yaratan bir deprem.
BOA: MMD 3992.520; MMD 2945.504; MMD 4355.115-16,162-63.
Ambraseys ve Finkel (1992)

15. 3 Eylül 1705
Ambraseys ve Finkel'in (1992) oldukça ayrıntılı bir biçimde ele aldığı, Atina'yı tahrip eden bir deprem.
BOA: MMD 3878.324; MMD 4355.367.447; MMD 9895.124

16. <Eylül 1706*
H. Cemâziyü'l-âhir 1118 (Ağustos-Eylül 1706) tarihli bir belge şöyle diyor: "... Selanik'in merkezindeki Kasımiye Camii diye bilinen camiye, H. 898'de Sultan Bayezid tarafından yeniden hayat verilmişti; yıllar içinde depremler oldu ve birkaç yıl önce mihrab yanı tümüyle yıkıldı –bütün bina sarsıldığı için, şimdi yapının uçları ve çatısı da düştü ve tümüyle harap olup yıkılmaya yakın bir hale geldi..."[1]

Bu yapıda meydana gelen hasar, başka bir yerde ileri sürüldüğü gibi,[2] Arnavutluk'ta 5 Nisan 1701 günü olan depremden kaynaklanmış gibi görünmemektedir; Selanik'te bu hasara neden olmuş olabilecek birden çok deprem sayabiliriz. Bu olayın tam tarihi elimizde bulunmadığına göre, bu depremi o dönemde bölgede bilinen öteki depremlerle ilişkilendirmemiz mümkün değildir.
1. BOA: MMD 4355.394
2. Ambraseys ve Finkel (1992)

17. 13 Mart-3 Temmuz 1709*
İstanbul'dan gelen H. 24 Rebiyü'l-âhir 1121 (3 Temmuz 1709) tarihli, Bâb-ı Âli'ye daha önce bildirilmiş olan, Vonice (Vonitsa) Kalesi'ndeki deprem hasarının derecesinin bir tahminini isteyen emir, şöyle diyor: "...sınırda, Karlı ili sancağında, Ayamavra'nın (Leukas) karşısında bulunan Vonice (Vonitsa) Kalesi'nin evvelce onarılmış batı tarafı zayıf olduğun-

dan, bu batı tarafındaki duvar bu yılın (yani H. 1121) büyük depreminde yıkılmıştır..."[1] Daha ileriki bir tarihe, H. 27 Sefer 1124 (31 Mart 1712) tarihine ait başka bir rapor, kalenin üç yıl sonra halen onarılmamış olduğunu göstermekte.[2]

1. BOA: MMD 3882.176; MMD 9899.217
2. MMD 3439.127
Ambraseys ve Finkel (1992)

18. 13 Mart 1709-1 Mart 1710*

H. 18 Şevval 1122 (10 Aralık 1711) tarihli bir ferman, Sultan Mehmed ve Sultan Süleyman tarafından Kesriye (Kastoria) kentinin kalesi içinde yapılan camilerin bazı kesimlerinin H. 1121 (13 Mart 1709-1 Mart 1710) tarihli depremde yıkıldığını bildirir.[1]

Her ne kadar bu hasar, aynı yıl Vonitsa'ya hasar veren depremin uzak etkileri olabilirse de,[2] bu konuda daha fazla bilgiye ulaşana kadar biz burada iki olayı ayrı ayrı vermekten yanayız.

1. BOA: MMD 3882.271
2. Ambraseys ve Finkel (1992)

19. 28 Ocak-Şubat 1713*

Arnavut Belgradı (Verat) Kalesi dizdarının H. 27 Receb 1125 (19 Ağustos 1713) tarihli bir raporu şöyle diyor: "... bu kalenin suru ve burcu ve silahhanesi, bu yıl, altı ay boyunca şiddetini sürdüren büyük depremde yıkıldı..." H. 1125 yılı, 28 Ocak 1713'te başladığına göre, bu depremin tarihi, Şubat 1713 ya da belki Ocak ayının son günleri olarak verilebilir.

BOA: MMD 3882.320,511

20. Şubat 1713*

Kavala'da yıkıcı bir deprem. H. 12 Şaban 1125 (3 Eylül 1713)[1] ve H. 29 Sefer 1126 (16 Mart 1714)[2] tarihli onarım emirleri şöyle diyor: "... bu yılki deprem Kavala Kalesi surunu yeniden tahrip etti: Çömlekçi Burnu'ndaki silahhane burcunun duvarının 690 kübiti ... Kavala Kalesi'nin önceden tahrip olan 3,454 kübitine ek olarak... dış kalede su kemeri alanındaki burç da yarı yarıya yıkılmış ve emniyetsiz bir durumdadır...".

Bu, muhtemelen büyük bir depremdir ama bizim Yunanca ve Slav dillerindeki kaynaklarımızın yetersizliği, bu depremi söz konusu dönemle ilgili öteki bilgilerle bağlantılandırmamızı önlüyor.

1. BOA: MMD 3434.382
2. MMD 3882.242

21. 29 Temmuz 1714

H. Ramazan 1126 (Eylül 1714) tarihli bir belge şöyle diyor: "... İnebahtı (Naupaktos) kumandanının sarayının bazı kesimleri bu yılki depremde tahrip olmuştur ve içine girilemez bir haldedir... Kalenin rıhtımının yakınındaki Sultan Bayazid Camii depremde tümüyle yıkılmıştır." Tarihi H. 17 Receb 1126 (29 Temmuz 1714) olarak verilen bu deprem nedeniyle aşağı surlarda da onarımlar gerekmektedir.[1]

Bu belge, Korint Körfezi'nin doğu kesiminde meydana gelen bu depremle ilgili öteki kaynaklardan[2] edindiğimiz bilgileri tamamlamaktadır.

1. BOA: MMD 3367.54-57
2. Michael (1849), 254

22. <28 Mayıs 1715*

H. 23 Cemaziyü'l-evvel 1127 (28 Mayıs 1715) tarihli bir raporda "... Ülgün (Ulcinj) Kalesi'nin hendeğinin yeniden kazılmasına ve bir depremden sonra hisarın 550 guruşluk bir maliyetle onarımdan geçirilmesine gerek [olduğu]..." belirtiliyor.

BOA: MMD 2964.276

23. 1717

H. 2 Sefer 1149 (12 Haziran 1736) tarihli bir belge şöyle diyor: "... Mora'daki Koron (Koroni) Kalesi, Fetih'ten bu yana hiç tamir görmediğinden, surlarının birçoğu ihmal yüzünden harap durumda ve bir süre önce meydana gelen büyük bir deprem surların yana yatmasına sebep olmuş; şu anda bu surlar çok kötü durumda ve acil onarım gerektirmekte..."[1]

Bu, 1717 tarihinde Hellenik Yay'da meydana gelen ve Girit'in batı kesiminde geniş hasar yaratan büyük deprem gibi görünmektedir.[2] Osmanlılar Koroni'yi Venediklilerden 1715 tarihinde geri almışlardı.

1. BOA: MMD 3609.90
2. Lampros (1910), 214

24. <21 Şubat 1727*

H. 29 Cemaziyü'l-âhir 1139 (21 Şubat 1727) tarihli bir emir şöyle diyor: "... Gördüs (Korint) Kalesi'nin burcunun cephanelik tarafındaki ve Kehriz limanı karşısındaki duvarları, aşınma, yoğun sağanaklar, deprem ve yıldırım düşmesi sonucu harap olmuş ve açılmıştır..."

BOA: MMD 9918.256

25. <11 Ekim 1729*

H. 18 Rebiyü'l-evvel 1142 (11 Ekim 1729) tarihli bir emir, Eğriboz'daki (Halkis) hasara işaret eder: "... Sultan [II.] Mehmed tarafından Eğriboz'da inşa ettirilen Fethiye Camii'nin duvarları ve çatısı bir deprem-

de sarsılmış ve zamanın etkisiyle birlikte, cümle kapısı ile medrese tarafındaki duvar yıkılmıştır... artık, caminin Mekke'ye bakan cephesinde, mihrab oyuntusuna kadar uzanan kesimi tamamen çökmüş olduğundan içerde vaaz verilememektedir..."

BOA: MMD 9922.202

26. <30 Mayıs 1730*

Varoşka (Caresh) Kalesi'nin onarımına ilişkin emirler, yapının H. 13 Zilkade 1142 (30 Mayıs 1730) tarihinden bir süre önce bir deprem dolayısıyla hasar gördüğüne işaret etmektedir: "... Varoşka Kalesi'nin damları ve dört burcu, Hatun tabyası ve top dökümhane duvarı zamanın yarattığı [aşınma] ve bir deprem sebebiyle çökmüştür ve onarım gerektirmektedir..."[1]

Onarımlar, 1734 sonlarına gelindiğinde, ödemeleri kimin yapacağı konusundaki ihtilaf yüzünden hâlâ yapılamamıştı.[2]

1. BOA: MMD 3882.459; MMD 10490.264
2. MMD 9936.38

27. 21 Şubat 1742

21 Şubat 1742 depreminin Korint bölgesinde yarattığı hasarla ilgili tam ayrıntılar, Gördüs (Korint) kadısı tarafından yazılan ve H. 9 Muharrem 1156 (5 Mart 1743) tarihli benzersiz bir raporda bulunmaktadır. Gördüs kentinin içinde, pazar yerindeki camiinin minaresinin üst tarafı şerefesinden itibaren kubbeye doğru eğilmiştir; Alaybeyi Camii'nin saçakları, tıpkı ismi verilmeyen başka bir camiininkiler (? Bey Camii) gibi yıkılmıştır; Abdi Bey burcunun bir kısmı tahrip olmuş, geri kalanı da çatlamıştır: 20 dükkân ve tezgâh, pek çok ev ve kuleyle birlikte tahrip olmuştur. Tırhala (Trikala) köyünde yaklaşık 150 ev tamamen, 48 ev de kısmen yıkılmıştır; 4 ev çatlamış, 5 kilise kısmen yıkılmış ve bir kilise 3 ya da 4 yerinden çatlamıştır; aynı köyde 2 sığır ölmüştür. Rapor, bunun dışında toplam 482 ev ve binayı içeren 14 köy ve çiftlik için de benzeri bir ayrıntılı hasar listesi sunmaktadır. Rapor, betimlediği depremin tarihini vermiyor.[1]

Bu rapor, açıkça Mora'da 21 Şubat 1742 tarihinde meydana gelen bu deprem konusunda öteki yerel[2] ve Batılı kaynakları[3] tamamlar.

Yukarıda sözü edilen Osmanlıca rapor, Gördüs kadısına, bölgesinde, deprem dolayısıyla meydana gelen hasarı bildirmesi için gönderilen emir nedeniyle yazılmıştır. İlk bakışta, Mora'da, Otranto'da 20 Şubat 1743'te saat 23:15'te meydana gelen büyük depremden söz ediyor gibi görünebilir. Ne var ki, bu belgeyi Şubat-Mart 1743'te yazan kadı, İstanbul'dan bu kadar kısa sürede emir alıp depremin yarattığı hasara ilişkin ayrıntılı incelemesini tamamlayamayacağına göre, bu ayrı bir deprem olmalıdır. Dolayı-

sıyla, söz konusu Osmanlı belgesinin 9/10 Şubat 1742 (O.S.)'de meydana gelen Mora depreminin etkilerini bildirdiğine pek az kuşku vardır.

20 Şubat 1743'teki Otranto depreminin, Mora'da ek hasarlar yaratmış olması muhtemel olduğundan, bu döneme ait öteki Osmanlı belgeleri hem 21 Şubat 1742 hem de 20 Şubat 1743 depremlerinin etkilerini bir arada bildirir. Sözgelimi, minaresi ve 4 kubbesinin yanı sıra kemeri ve bazı başka yerleri de etkilenmiş olan, Korint'teki Çelebi Mustafa Paşa Camiinin uğradığı hasar,[4] 1742 depreminden kaynaklanmış olabilir. Bunun yanı sıra, Anaboli (Nauplio) ve Palamuda (Palamidi) kaleleri gibi, Anapoli'deki Şehid Ali Paşa, Kapudan İbrahim Paşa, Topal Osman Paşa ve Defterdar camilerinin uğradığı hasarların,[5] her ne kadar 20 Şubat 1743 depreminin ilgili belgelerinde tarihlendirilmişlerse de, 1742 depreminin sonucu olmaları çok daha muhtemeldir.

Bu olayla ilgili tarihsel kanıtlar ile aşağıda 1743 ve 1748 olaylarıyla ilgili tarihsel kanıtları, bu olaylara ilişkin Osmanlı olmayan kaynaklardan edindiğimiz bilgilere ve bölgenin tektoniğine göre çözmeye çalıştık. Belirli olayları, adı verilen (ve diğer) binalardaki hasarlara ilişkin raporlarla bağlantılandırmamız, Osmanlı belgelerinin bu olaylarla ve özellikle 1742 ve 1743 olaylarıyla ilgili hasar istatistiklerini bir arada verdiği varsayımına dayanmaktadır ve vardığımız sonuçlar, daha kesin kanıtlar elde edilinceye kadar varsayımsal kabul edilmelidir.

1. BOA: A.DVN 808
2. Anonim (1818); Koustas (1858)
3. VAT: SCC. Relat.b.891, 3.09.1748, 270-71; ASVe: Senat. Dispacci, Provv. da Mar Zante, 30.09 ve 18.10.1742
4. BOA: Mora Ahkâmı 4.100
5. BOA: MMD 3609.582; CD 3406

28. 20 Şubat 1743

Otranto Boğazı'ndaki bu büyük deprem, 1743 Şubat'ının 20'sini 21'ine bağlayan gece yarısından hemen önce meydana geldi. Bütün İtalya'da, batı Arnavutluk ile Yunanistan'da, hatta Sicilya ve Malta'da bile hissedildi.[1]

H. 4 Rebiyü'l-evvel 1156 (28 Nisan 1743) tarihli bir belge, depremin tarihini H. 26 Zi'l-hicce (21 Şubat 1743) olarak verir; bu tarih Müslümanların kullandığı saate göre, 20 Şubat tarihiyle tutarlıdır. Balyabadra (Patra) ve Mora Kasteli (Rio) kalelerinin 279 kübitlik bir bölümünün yanı sıra, Sultan [II] Mehmed ve Süleyman camilerinin minareleri ve bazı kesimleri yıkılmıştır; Benefşe (Monemvasia) Kalesi'nin 190 kübiti tahrip olmuş, Vostice (Aigio) kasabasında bazı evler ve Osman Paşa Camii'nin

minaresi yıkılmıştır. Bu belgede, Korint bölgesinde hasara uğradığı belirtilen 482 ev ve binanın durumu, yukarıda belirttiğimiz gibi, 1742 depremiyle bağlantılı olmalıdır; aynı durum, Nauplio-Palamidi'deki cami ve kaleler için de geçerlidir.[2]

İnebahtı'da (Naupaktos), kale surlarının ve üst burcun ana gövdesinin yanı sıra yakındaki Rumeli Kasteli'nin de (Antirrio) büyük bölümü sarsıntının etkisiyle yıkılmıştır.[3]

Delvine Kalesi'nin büyük bölümü çatlamış, bazı yerleri de yıkılmıştır; çatılar, silahhane burçları, zindan ve muhafız evi "... H. Zi'l-hicce 1155'teki büyük deprem"den sonra yana yatmıştır.[4]

H. 1156'da (25 Şubat 1743-14 Şubat 1744) Anavarin'de (Navarino) olduğu söylenen depremin, kaleye dört saatlik mesafeden su getiren kanalların tahrip olduğu 20 Şubat 1743 olayı ile karıştırılmış olması mümkündür.[5]

1. Ferrari (1987)
2. BOA: MMD 3609.582; CD 3406
3. BOA: MMD 3609.578
4. BOA: MMD 3609.590
5. BOA: MMD 3160.476

29. 25 Mayıs 1748

H. 9 Şaban 1163 (14 Temmuz 1750) tarihli bir belge, Gördüs'teki (Korint) Sultan II. Mehmed Camii'ni tahrip eden ve şimdi onarım gerektiren eski bir depreme gönderme yapar.[1]

H. 25 Rebiyü'l-evvel 1167 (19 Şubat 1754) tarihli bir başka belge şunları ekliyor: "...zamanın yarattığı [aşınma] ve büyük deprem yüzünden, İnebahtı (Naupaktos) Kalesi'nin orta kesiminin batı yönünde bulunan Kara Mustafa burcu civarındaki yukarı kalenin kapısının alt kesimi ... kötü bir durumdadır..."[2]

1742 ve 1743 depremleriyle ilgili belgelerde, bu depremde hasar gören umumi binalarla ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur; bu yeni hasarın 25 Mayıs 1748 tarihinde Korint Körfezi'nde meydana gelen ve geniş bir alanda yıkıma yol açan güçlü depremin neden olduğu bir hasar olması mümkündür.[3]

1. BOA: MMD 9968.307
2. BOA: MMD 9976.126
3. ANF: AE.Bi. 1185 (Zante)

30. 19 Kasım 1752

Bir deprem yüzünden meydana gelen hasar ile Anaboli (Nauplio) Ka-

lesi'ndeki büyük onarımdan, H. 30 Ramazan 1177 (2 Nisan 1764)[1] ile H. Şevval 1183 (1770)[2] tarihli iki belgede söz edilmektedir.

Bunlar, muhtemelen İyonya Adaları'nın güney kesiminde meydana gelen ve Zante ile Mora'da ağır hasara yol açan depremin neden olduğu hasarlardır.[3]

1. BOA: MMD 3160.476
2. BOA: MMD 3160.572vd.606
3. PANW: 1752.418

31. 20 Ekim 1756

H. 12 Rebiyü'l-âhir 1170 (4 Ocak 1757) tarihli bir belgeye göre, İnebahtı'da (Naupaktos), "... zamanın yarattığı [aşınma] ve pek çok deprem yüzünden, İnebahtı Kalesi'nin liman tarafında bulunan Sultan Mustafa Camii'nin büyük bölümü harap olmuştur."[1]

H. Cemaziyü'l-evvel 1174 (Aralık 1760) tarihli bir belge, *sene-i sabıka* (bir yıl önce) meydana gelen bir deprem yüzünden İnebahtı Kalesi'ndeki geniş onarımlar için bir hesap çıkarmaktadır. Bu deprem 40 gün sürmüştü; burçlar ve duvarlar ile kale kapılarının üzerindeki kubbeler ve savaş malzemelerini depo etmekte kullanılan yapıların deniz tarafındaki duvarları yıkılmıştı; Sultan [II] Bayezid ve Sultan [II.] Mustafa camilerinin minareleri, kubbeleri ve duvarları çatlayıp tahrip olduğundan, buralarda artık ibadet yapılamamaktaydı; Beylik Sarayı'nın büyük bir bölümü yıkılmış ve oturulamaz hale gelmişti.[2] Onarımlar için nihai rapor, on bir yıl sonra, H. Cemaziyü'l-evvel 1185'e (1771) değin verilmemişti.[3]

Yakındaki Kastel (Antirrio) Kalesi'nin kuleleri, surları ve savunma barıkatlarında zamanın yarattığı aşınmaya ve "büyük deprem" sonucu oluşan hasara, H. 1175 (1761) tarihli başka belgelerde de değinilmektedir.[4] Kastel'in onarılmasına yönelik emirler daha önce gönderilmişti.[5]

Bu deprem, Lepanto (Naupaktos/İnebahtı) Körfezi'nde meydana gelmişti. Bu depremin yarattığı hasar, hem Avrupa basınında[6] hem de başka kaynaklarda geniş bir biçimde yer almış ve 20 Ekim 1756'ya tarihlendirilmişti. Osmanlı belgelerinden birinde kullanılan ve depremin 1759 yılında geldiğini ima eden *sene-i sabıka* ibaresi,[2] geniş bir anlamda kullanılmış gibi görünmektedir.

1. BOA: MMD 6282.620
2. BOA: MMD 3160.248 vd.; CA 27288
3. BOA: MMD 3160.588
4. BOA: MMD 3160.247, 258-61
5. BOA: MD 162.219, 302-3
6. PGF: 1756.11.24, 12.11

32. 26 Mayıs 1760

H. 6 Zi'l-hicce 1181 (24 Nisan 1768) tarihli bir tahmin, Ljuboşka (Ljubishki) Kalesi'nde yapılacak onarımlardan söz eder; zaten bir süredir ihmal edilmiş olan ve onarım bekleyen kale "... büyük bir deprem..." yüzünden bir kez daha hasar görmüştür.[1]

Bu, belki de 26 Mayıs 1760 günü Ragusa Cumhuriyeti'ni sarsmış olan görece büyük depremin sonucuydu.[2]

1. BOA: MMD 3160.744
2. PMF: 1760.7.1

33. <8 Haziran 1766*

H. 29 Zi'l-hicce 1179 (8 Haziran 1766) tarihli bir belge, yakın geçmişte İskenderiye Sancağı'ndaki Bar kalesini etkilemiş olan bir depremden söz eder. Bunun dışında herhangi bir ayrıntı yoktur.

BOA: MMD 9945.228

34. <29 Ağustos 1768*

H. 15 Rebiyü'l-âhir 1182 (29 Ağustos 1768) tarihli bir belgede, Eğriboz ve Kara Baba kalelerinin "... zamanın yarattığı [aşınma] ... ve çeşitli tarihlerdeki depremler..." yüzünden gereken onarımına ilişkin tahmini bir hesap vardır. Bu bilgi, söz konusu onarımları, bu bölgede dönemin bilinen depremlerinden herhangi biriyle bağlantılandırmak için yeterli değildir.

BOA: MMD 3160.452-54

35. Mayıs 1769

H. Muharrem 1183 (7 Mayıs-5 Haziran 1769) tarihli bir hesap, Anaboli (Nauplio)'ya ve Kastel-i Bahri (Burdzi)'ye ve Palamuda (Palamidi)'ye "... zamanın yarattığı [aşınma] ve depremler..." yüzünden yapılması gereken onarımların tahmini maliyetlerini sıralamaktadır.[1] Görünüşe bakılırsa, depremden altı yıl sonra, H. 1189 (1775) yılında, Kastel-i Bahri'nin onarımları hâlâ yapılmamıştır.[2]

Bu kayıtlar, büyük bir olasılıkla, Argos Körfezi'ni ve Hidra Adası'na değin körfezin doğusundaki bölgeyi etkileyen Mayıs-Haziran 1769 depremlerinin[3] yol açtığı hasardan söz ediyor ama bu takdirde, deprem hasarının ortaya çıkması ile tahmini onarım giderlerinin hesaplanması arasında geçen zamanın çok kısa olması gerekir. Anaboli ve Palamuda ayrıca 1742 depreminden de etkilenmişti; dolayısıyla şimdi onarım gerektiren hasarın, iyice artmış ve Rus donanmasının Mora açıklarında harekâta geçtiği bir dönemde kesinlikle acil hale gelmiş olması da mümkündür. Şimdilik, bu hasarla bağlantılandırabileceğimiz başka hiçbir deprem yoktur.

1. BOA: MMD 3160.572-75, 578
2. BOA: MMD 3160.686
3. Kriezis (1860), 3

36. 1769

H. 29 Cemaziyü'l-âhir 1183 (30 Ekim 1769) tarihli bir belge, bize Kastel-i Mora'nın (Rio) Fetih'ten bu yana –herhalde 1718'deki Pasarofça Antlaşması'nın öncesinden beri– onarım görmediğini, kulelerinin, burçlarının, yeniçeri kışlasının, silahhanenin ve caminin yıkılmak üzere olduğunu bildirmektedir.[1] H. 19 Şevval 1183 (28 Ocak-25 Şubat 1770) tarihli bir hesap, kaleye "önceki depremler" nedeniyle yapılan onarımlardan söz etmektedir.[2]

Bu hasar 1743 depremi nedeniyle meydana gelmiş olabilir, ama 1769'da Korint Körfezi'nin merkezinde meydana gelen ve sismik bir deniz dalgasıyla ilişkilendirilen başka bir depremden kaynaklanmış olması da mümkündür.[3]

1. BOA: MMD 9999.113
2. BOA: MMD 3160.578-81
3. PGU: 1769.10.2

37. Aralık 1769

H. 16 Zi'l-kade 1183 (13 Mart 1770) tarihli bir belgeden, Kandiye (Heraklion) Kalesi'nin büyük bölümünün, H. Şaban 1183 (30 Kasım-28 Aralık 1769) tarihinde meydana gelen bir deprem yüzünden hasar gördüğünü öğreniyoruz.[1]

H. 15 Şevval 1198 (2 Eylül 1784) tarihli bir başka belge, Spinalonga Kalesi'nde meydana gelen deprem hasarı için gereken onarımlardan söz ediyor;[2] bu herhalde Kandiye'ye hasar veren depremle aynı depremdi.

Söz konusu hasar, Aralık 1769'daki Helenik Yay'da meydana gelen ve Ege'de büyük can kaybına yol açan depremlere bağlıydı.[3]

1. BOA: MMD 9999.225
2. BOA: MMD 3162.1004
3. PMHP: 1770.2.11

38. 9 Şubat 1785

Balyabadra'da (Patra) deprem onarımlarına ilişkin H. 15 Muharrem 1200 (19 Kasım 1785) tarihli bir belge, şu camilerdeki hasarları kaydeder: Sultan Süleyman [II ?], Fethiye/Kurşunlu, Debbağhane'deki Fethiye ve Tekye. Bunun yanı sıra kalede ve su kanallarında da hasar vardır.[1]

Bu deprem, 9 Şubat 1785'te meydana gelmiş ve kuzeybatı Mora ile İyonya Adaları'nda hasara neden olmuştur.[2]

1. BOA: MMD 3162.332-35,968
2. PRO: FO 261/1.1785.3.10

39. 24 Haziran 1785

H. 8 Cemaziyü'l-âhir 1200 (9 Nisan 1786) tarihli bir belgeden, Eğriboz (Halkis) Kalesi'nin bazı kısımlarının "geçen yılın depremi"nde hasar gördüğünü öğreniyoruz.[1]

Bu, 13 Haziran 1785'te Attika ve Boetia'yı etkileyen depremdi.[2]

1. BOA: MMD 3162.101
2. Bournias (1892), 240

40. 8 Nisan 1787

H. 4 Ramazan 1201 (20 Haziran 1787) tarihli, Travnik Kalesi'nin onarımlarına ilişkin bir belge, kalenin bazı kesimlerinin bir depremde bütünüyle tahrip olduğunu ve diğer yerlerinin de çökmek üzere olduğunu bildirmektedir.[1]

Bu, Hırvatistan ve Sırbistan'ın öteki kesimlerinde hissedilen 8 Nisan 1787 depremi olabilir.[2]

1. BOA: MMD 3162.617
2. Penzar (1982), 50

41. Ağustos 1796

H. Receb 1211 (31 Aralık 1796-10 Ocak 1797) başlarına ait bir belge, H. Sefer 1211'de (6 Ağustos-3 Eylül 1796) meydana gelen bir depremde, [Anavarin (Navarin) yakınlarındaki] Molla İsmail'in meyve bahçesi olarak olarak bilinen yerdeki su kanalının 200 kübitinin hasar gördüğünü bildirmektedir.[1]

Bu, 1796 yılındaki Cirigo Adası'nın pek çok yerinde hasara yol açan Hellenik Yay depremi olabilir.[2]

1. BOA: MMD 203.114
2. Alvanakis (1909), 23

Değerlendirme

Yayımlanmamış Osmanlı belgelerinde, 1500 ve <1577 yılları arasındaki depremlerle ilgili herhangi bir hasara ilişkin bilgi bulamadık.

Kataloğumuza göre, <1577 ile 1800 arasında meydana gelen 41 depremden 25'i Yunanistan'da, 8'i Bosna'da, 4'ü Karadağ'da, 2'si Arnavutluk'ta ve birer tanesi de Sırbistan ve İyonya Adaları'nda meydana gelmiştir; Bulgaristan ya da Makedonya'da hiç deprem yoktur. Bu depremlerden yarısı öteki kaynaklardan da bilinmektedir ve görece küçük olaylardır. İstanbul'daki Osmanlı arşivlerinde yapılan geniş araştırmalara karşın, Bal-

kanlar'daki büyük depremlerin pek çoğuna ilişkin henüz bilgi bulunamadığına dikkat çekmek gerekir.

Burada betimlenen 41 olaydan 20'si yalnızca Osmanlı kaynaklarından bilinmekte ve bunlar, ileriki araştırmaları yönlendirmek açısından bir ipucu sağlamaktadır. Balkanlar'da bilinen birçok büyük deprem Osmanlı kaynaklarında hiç geçmezken, gerçekten büyük depremlerin Osmanlı kaynakları dışında belgelenmemiş olabildiğini de gördük.

Osmanlı kaynaklarındaki malzemenin diğer 21 depremle ilgili bilgilere yaptığı katkının önemli olduğu, özellikle çok az bilinen olaylara daha fazla makro-sismik bilgi eklediği örneklerde görülebilir. Bu yalnız herhangi bir depremin yerine ve büyüklüğüne ilişkin bilgimizi geliştirmekle kalmayıp, aynı zamanda yaptığımız tahminlerin güvenilirliğini de artırır.

TABLO 1 : YAYIMLANMAMIŞ OSMANLI KAYNAKLARINDAN 1500-1800 DÖNEMİNE AİT DEPREMLERİN LİSTESİ

	Tarih	Yer	
1	<29 Kasım 1577*	Y	Leukas
2	27 Nisan 1601	A	Dukat
3	4 Ağustos 1608	K	Erzegnovi
4	1641	S	Priştina
5	30 Mayıs 1642*	Y	Koroni
6	<28 Eylül 1675	B	Gabella
7	12 Ocak 1681	Y	Kalamata
8	<Haziran 1690*	B	Ljubishki
9	Eylül 1693-Ağustos 1694*	B	Lusci
10	<Haziran 1694	Y	Halkis
11	<23 Ekim 1694*	B	Ljubishki
12	1696<Mayıs 1697*	K	Ulcinj
13	<15 Haziran 1701*	B	Blagaj
14	19 Ocak-16 Şubat 1703*	Y	Naupaktos
15	3 Eylül 1705	Y	Atina
16	<Eylül 1706	Y	Selanik
17	13 Mart-3 Temmuz 1709*	Y	Vonitsa
18	13 Mart 1709-1 Mart 1710*	Y	Kastoria
19	28 Ocak-Şubat 1713*	A	Verat
20	Şubat 1713*	Y	Kavala
21	29 Temmuz 1714	Y	Naupaktos
22	<28 Mayıs 1715*	K	Ulcinj
23	1717	Y	Koroni
24	<21 Şubat 1727*	Y	Korint
25	<11 Ekim 1729*	Y	Halkis
26	<30 Mayıs 1730*	B	Varesh
27	21 Şubat 1742	Y	Korint
28	20 Şubat 1743	İD	Patra
29	25 Mayıs 1748	Y	Korint
30	29 Kasım 1752	Y	Nauplio
31	20 Ekim 1756	Y	Naupaktos
32	26 Mayıs 1760	B	Ljubushki
33	<8 Haziran 1766*	K	Bar
34	<29 Ağustos 1768*	Y	Halkis
35	Mavıs 1769	Y	Nauplio
36	1769	Y	Rio
37	Aralık 1769	Y	Heraklion
38	9 Şubat 1785	Y	Patra
39	24 Haziran 1785	Y	Halkis
40	8 Nisan 1787	B	Travnik
41	Ağustos 1796	Y	Navarino

Not: < işaretini izleyen tarih, *terminus ante quem*'i ifade etmektedir. Yıldızlı tarihler ise, o depremin yalnızca Osmanlı kayıtlarında yer aldığını göstermektedir.
A: Arnavutluk; B: Bosna; Y: Yunanistan; İD: Iyonya Denizi; K: Karadağ; S: Sırbistan.

TABLO 2: METİNDEKİ YER İSİMLERİNİN LİSTESİ

	Eski Adı	Yeni Adı	Coğrafi Koordinatları		
			°K	°D	
1	Anaboli	Nauplio	37.57	22.82	
2	Anavarin	Navarino	36.92	21.70	
3	Arnavut Belgradı	Verat	40.70	19.96	
4	Atina		37.97	23.72	
5	Avlonya	Valona	40.47	19.50	
6	Ayamavra	Leukas	38.84	20.73	
7	Balyabadra	Patra	38.23	21.75	
8	Bar		42.08	19.08	
9	Benefşe	Monemvasia	36.68	23.04	
10	Blagaj		43.26	17.90	
11	Delvine		39.94	20.10	
12	Dukar	Dukat	40.25	19.56	
13	Eğriboz	Halkis	38.45	23.60	
14	Gördüs	Korint	37.90	22.88	
15	İnebahtı	Naupaktos	38.40	21.82	
16	Kalamata		37.03	22.12	
17	Kamengrad	Lusci	44.74	16.44	
18	Kandiye	Heraklion	35.33	25.17	
19	Kara Baba		38.45	23.59	
20	Kastel-i Bahri	Burdzi	37.56	22.80	
21	Kastel-i Mora	Rio	38.31	21.78	(Mora Kasteli)
22	Kastel-i Rum Antirrio		38.33	21.77	(Rumeli Kasteli)
23	Kavala		40.92	24.42	
24	Kehriz	Kehriae	37.86	23.00	
25	Kesriye	Kastoria	40.52	21.25	
26	Koron	Koroni	36.80	21.96	
27	Ljuboşka	Ljubishki	43.20	17.54	
28	Novi	Erzegnovi	42.45	18.57	
29	Palamuda	Palamidi	37.54	22.83	
30	Priştina		42.66	21.17	
31	Sedd'ül-Islam			43.07	17.19 c
32	Selanik	Thessaloniki	40.63	22.93	
33	Spinalonga		35.30	25.75	
34	Tirhala	Trikala	38.00	22.47	
35	Travnik		45.18	17.15	
36	Ülgün	Ulcinj	41.92	19.22	
37	Varoşka	Varesh	44.17	18.33	
38	Vonice	Vonitsa	38.91	20.89	
39	Vostice	Aigio	38.25	22.10	

KAYNAKÇA

Arşivler

ANF	Archives Nationales, Paris
AE	Affaires Étrangères
ASVe	Archivio Stat. Venet., Venedik
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
CD	Cevdet Dahiliye
CA	Cevdet Askeriye
D.EVM	Bâb-ı Defterî, Evamir-i Maliye
A.DVN	Bâb-ı Âsafî, Divan
MD	Mühimme Defteri
MMD	Maliyeden Müdevver Defterleri
MA	Mora Ahkâmı
PRO	Public Record Office, Londra
FO	Foreign Office
VAT	Archivio Segreto Vaticano, Roma
SCC	Sacra Congregatio Concilii

Basın raporları

PANW	Auszug der neuesten Weltgeschichte, Mannheim
PDE	Diarium Europei, Frankfurt
PGF	Gazette de France
PGU	Ek, Gazette d'Utrecht
PMF	Mercure de France
PMHP	Mercurio Historico y Politico

Basılı eserler

Alvanakis, A., *Kithiraiki Epetiris*, Atina, 1909.

Ambraseys, N. ve Finkel C., "The Seismicity of the Eastern Mediterranean Region During the Turn of the Eighteenth Century", *Istanbuler Mitteilungen*, c. 42, 1992, s. 148-63.

Anonim, *Logios Ermis*, no. 5, Viyana, 1818, s. 101.

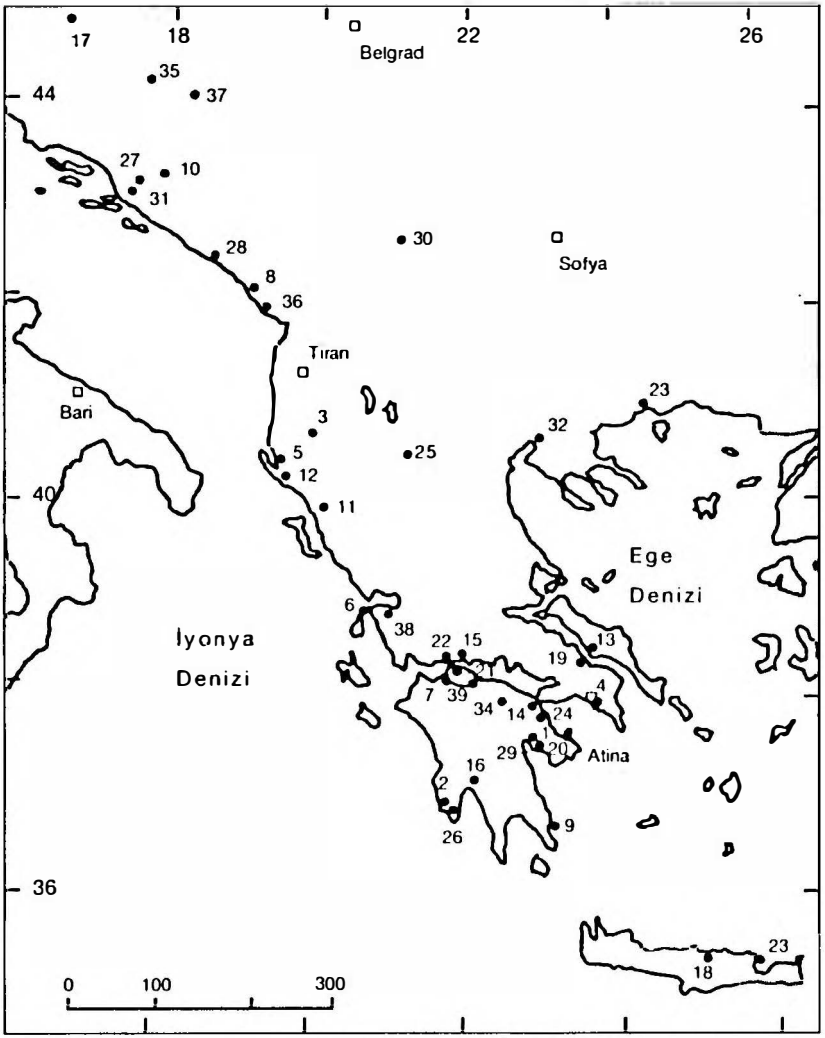
Bournias, G., *Hronikon tou IH' aionos*, Atina, 1892.

Fermendziu, E., *Acta Bulgariae Ecclesiastica ab 1565 usque 1799*, Monum. Spectant. Hist. Slavorum Merid., c. 18, Zagreb, 1887.

Ferrari, G., "Some Aspects of the Seismological Interpretation of Information on Historical Farthquakes, *Proc. Hist. Seism. Central-East. Mediterr. Region*, C. Margottini ve L. Serva (ed.), Roma, 1987, s. 45-63.

Kispatic, M., "Potresi u Hrvatskoj", *Rad Jugosl. Akad. Znan. Umjetn.*, c. 107, Zagreb, 1891, s. 81-167.

Koustas, G., "O Seismos tou Korinthu", *Pandora*, c. 9, Atina, 1858.
Kriezis, G.D., *Istoria tis nisu Idras pro tis Ellinikis Epanastaseos*, Patra, 1860.
Lampros, S., "Enthimiseon iti hronikon simiomaton sillogi proti", *NH*, c. 7, Atina, 1910, s. 113-316.
Michael, *Historia Epiri a Michaele nepote Duce conscripta*, B.G. Niebuhr (ed.), Corpus Script. Hist. Byzant., Bonn, 1849.
Penzar, I., *Zapisi o potresima u Slavoniji i Backoj iz 18 i 19 stoljeca*, Zagreb, 1982.

Harita 1. Metinde adı geçen yerlerin konumlarını gösteren harita (bkz. Tablo 2).

İKİNCİL ÖNEMDEKİ YUNANCA KAYNAKLARDA DOĞAL AFETLER (14.-19. YÜZYILLAR)

FLORENTIA EVANGELATOU-NOTARA

Bu araştırmada, ikincil önemdeki kaynaklardan aşağıdaki üç kaynak türü incelenmiştir:

1) Elyazmaları ve basılı kitaplar üzerindeki notlar: Önemli olaylara ait olan, genelde yazarlarının kişisel alımlamalarını ve yorumlarını içeren ve kendi içlerinde bir bütün oluşturan betimlemeler.[1] Notların çoğunun kural olarak 2 ila 5 satır uzunluğunda olmasına rağmen, bazıları daha geniştir ve pek çok ayrıntı verir.[2]

2) Kısa kronikler: Yazarlarının önemli bulduğu ve hem güncel hem de eski olaylar hakkında bilgi veren bir dizi kısa yazıdan oluşan listeler.[3]

1 Bu tür notların depremler hakkında bilgi edinme açısından önemi, fen bilimcileri tarafından vurgulanmıştır; bkz. E. Guidoboni, A. Comastri ve G. Traina, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, Istituto Nazionale di Geofisica, Roma, 1994, s. 28; N. Mouyiares, *Seismiki Istoria tis Aigaias Horas (opo 2400 p.H.-1990 m.H.)*, doktora tezi, Patra, 1994, s. 8, 373; B. Papazachas ve K. Papazachou, *Oi Seismoi tis Elladas*, Selanik, 1989, s. 41; M. Maravelakes, *Spoudi epi ton Seismon tis Halkidikis. Oi Seismoi tou Agiou Orous ek ton enthimiseon*, Selanik, 1937, s. 3-5. Bir tarihsel kaynak olarak notların [kenar notları ve kolofonlar (kitabın sonunda başlığı, yazanın adını ve tarihi gösteren not)] önemi ve bu konu hakkındaki kaynakça için, bkz. Florentia Evangelatou-Notara, *Simeiomata ellinikon kodikon os pigi dia tin ereunan tou oikonomikou koi koinonikou biou tou Vizantiou apo tou 9ou aionos mehri tou etous 1204*, Atina, 1982, s. 1-2, 4.

2 Örneğin bkz. 1748 yılındaki Vostitza depremi hakkındaki uzun not (53 satır); not, aynı bölgedeki Mega Spelaion Manastırı'nın baş rahibi Zacharias tarafından yazılmıştır, bkz. S. Kougeas, "Xronika enthimitika simeiomata apo to Mega Spilaion", *Peloponnesiake Protochronia*, 2 (1958) s. 6-7.

3 Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I-III.

3) Yazıtlar

Hem notlar hem de kısa kronikler, elyazmalarının ve basılı kitapların boş sayfalarında ya da kenarlarında bulunur. Her iki tür kaynağa ait ortak bir özellik, genelde sadece yılı değil, ayı ve günü de belirten kesin bir tarihin verilmesidir. Bilgilerin çoğu notlardan gelir; yazıtlarda sadece iki tane gönderme vardır.[4]

Bu araştırma için 1354 yılı başlangıç noktası olarak seçilmiştir, çünkü o dönemde Trakya'da büyük bir deprem meydana gelmiş ve eş zamanlı olarak Osmanlı Türkleri, bu doğal olayın yarattığı, tarihsel sahneyi tamamlayan kargaşadan yararlanarak Avrupa'ya yerleşmişlerdir.[5] 1821 yılı, yani Yunanlıların Türklere karşı başlattıkları devrimin yılı, incelenen dönemin bitiş tarihi olarak seçilmiştir. *Terminus post quem* [olası en erken tarih] ve *terminus ante quem* [olası en geç tarih; o tarih dahil edilmeden] geleneksel bir biçimde tanımlanmıştır, çünkü Bizans devleti, her ne kadar bazı bölgeleri Osmanlı Türklerinin denetimine girmiş ve benzer şekilde, birçok Yunan bölgesi 20. yüzyıla değin Türk egemenliği altında kalmış olsa da, 1453'e kadar varlığını korumuştur. Bunun yanı sıra, söz konusu dönemde Türk egemenliği altındaki bölgelerde, sözgelimi 1570/1571'den sonra Kıbrıs'ta meydana gelen doğal afetleri incelemekte olduğumuzun da altını çizmek gerekiyor.

Araştırmaya dahil edilen ikincil önemdeki kitaplar bütünü, daha sonraki yüzyıllardan geliyor; 15. yüzyıl yalnızca bir kez geçiyor,[6] bunun nedeni belki de Türk istilasının yarattığı toplumsal karışıklığın, halkın dikkatini, tarihsel olayların kaydedilmesi gibi barış dönemi etkinliklerinden saptırmış olması olabilir.

---

4 G. Stamires, "O seismos tou 1783 eis Gortinian", *Gortiniakon Hemerologion*, 3 (1948) s. 58 (1783 depremi); N. Bees, "Sintagma epigrafikon mnimeion Meteoran kai tis periks horas" *Byzantis*, 1 (1909) s. 559 (1544 depremi). Muhtemelen biri 1544, diğeri de 1759 olmak üzere iki depreme gönderme yapan iki yazıt daha vardır. S. Lampros, "Enthimiseon itoi hronikon simeiomaton sillogi proti, *NE*, 7 (1910), s. 229; D. Sophianos, "Oi Neofitoi Larisis tou 16ou aionos. Simboli eis tin ekklisiastikin istorian tis metavizontinis Thessalias", *Epetiris tou Mesaionikou Archeiou*, 15/16 [1965-66 (1997)] s. 104 ve l. Alexandropoulos, "Ta othomanika tourkika engrafa tis leras Monis Sotiras Dousikou: I Moni os ta mesa tou 16ou aiona", *Trikalina*, 14 (1994), s. 112-13.

5 Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 66, 613; Florentia Evangelatou-Notara, *Seismoi sto Vizantio apo ton 13o mehri kai ton 15o aiona. Istoriki eksetasi*, Parousia 24, Atina, 1993, s. 70-76.

6 S. Eustratiades ve Arkadios Vatopedinos, *Katalogos ton en ti I. Moni Vatopediou apokeimenon kodikon*, Paris, 1924, s. 205 (Athos Dağı'ndaki 1456 depremi).

Elyazmalarındaki ve ikincil önemdeki diğer kaynaklardaki notlar, geniş tarihsel kayıtların yokluğu göz önüne alındığında, Türk egemenliği döneminde Yunanistan'daki fiziksel olaylara ilişkin bilgiler sağlaması açısından özellikle önem taşır. Kaynakların büyük çoğunluğu depremlere gönderme yapar; sellere ilişkin göndermeler çok daha azdır, volkanik patlamalardan ise yalnızca bir kez, yani 1650'de Santorini'de meydana gelen ve sismik sarsıntılara yol açan patlamayla söz edilir. Temelde fen bilimciler olmak üzere, öteki araştırmacılar belli bazı kaynaklar kullanmışlardır, ancak sadece depremler ve volkanik patlamalarla ilgili olarak ve selleri göz önüne almaksızın.[7] Bizim bu konuyu tümüyle tarihsel bakış açısından araştıracağımızı vurgulamamızda yarar var.

Aynı doğal olaya ilişkin göndermeler, çoğunlukla birden fazla ikincil önemdeki kaynakta yer alır; söz gelimi, Mora, Batı Aitoloakarnania, Tesalya ve Epir'i sarsan 1743 depremi[8] ya da bir Sırpça ve beş Yunanca notta kaydedilen, Athos Dağı'ndaki 1585 depremi gibi.[9] Genellikle, gezginlerin kaleme aldığı kaynaklarda, Türk belgelerinde, Venedik konsolosluk kayıtlarında vb. koşut bilgiler yer almaktadır. Biz burada Anadolu'nun çeşitli yerlerini ve Ege Denizi'nin doğu kesimindeki adaları sarsan (merkez üssü İzmir Körfezi olan) ünlü 1739 depremine değineceğiz. Bu deprem ve sonuçları, üç elyazmasındaki notlarda kaydedilmiştir;[10] bu kayıtların

7 Ambroseys ve Finkel, *Seismicity*; Mouyiores, *Seismiki Istorio*; Popozochos, *Oi seismoi*; E. Plokotes, "Oi seismoi tis Kritis oto ton orhoiototon mehri ton koth' imos hronon", *Kretika Chronika*, 4, 1950, s. 463-526; Morovelokes, *Spoudi*, s. 3-15, vb.

8 G. Stothes, *Ta heirografa Vizantinis mousikis, Agion Oros*, Atina, 1993, s. 534; D. Sophionos, *Ta heirografa ton Meteoron*, c. III, *Ta heirografa tis monis Agiou Stefanou*, Atina, 1986, s. 113; E. Skouvoros, *Olimpiotissa*, Atina, 1967, s. 310, 340; P. Poulitsos, "Epigrofoi, enthimiseis koi sigillio eks Euritonios", *EEBS*, 3 (1926) s. 275; N. Gionnopoulos, "Istoria koi engrofo tis monis Ksenios", *Deltion tis Historikis kai Ethnologikis Hetaireias tis Hellodos*, 4 (1895-1896) s. 685.

9 D. Bogdonovich, *Katalog chrilskih rukopisa manastira Hilondara*, Belgrod, 1978, no. 280; Sırpça elyozmasından beni haberdar eden Dr. C. Pavlikianov'a teşekkür etmek isterim. S. Kadas, *Ta simeiomata ton heirografon tis monis Dionisiou Agiou Orous*, Agion Oros, 1996, s. 169; Eustrotiodes ve Arkodios Votopedinos, *Moni Vatopediou*, s. 162; S. Lompros, *Kotalogos ton en tais bibliothikais tou Agiou Orous ellinikon kodikon*, c. II, Cambridge, 1900, s. 211; S. Lampros ve K. Amontos, *Vrahea Hronika*, Atina Akademisi, *Mnimeia Hellenikis Historias*, c. I, Atina, 1932, s. 241; Spyridon Louriotes ve S. Eustrotiodes, *Katalogos ton kodikon tis Megistis Lauras (tis en Agio Orei)*, Paris, 1925, s. 219.

10 A. Komines, *Pinakes hronologimenon patmiakon kodikon*, Atina, 1968, s. 65; krş., Lompros, Enthimiseon sillogi, s. 224; S. Kovvodos, *Oi Kodikes tis Hiou*, Sakız, 1950, s. 96; aynı yazar, "Enthimiseis kai hroniko apo poloious kodikes horian tis Hiou", *Hiake Epitheorisi*, 8 (1970), s. 132; E. Stomotiodes, *Samiaka itoi istoria tis nisou Samou*, c. V, Somos, 1887, s. 615.

doğruluğu, o döneme ait ya da sonraki birçok Türk ve Batılı kaynak tarafından doğrulanmıştır.[11] Bir felakete çeşitli kaynaklarda gönderme yapılması, bu afetin tesadüfen kaydedilmesine ya da elyazmalarının veya basılı malzemenin rastlantısal varlığına değil, olayın şiddetine ve yansımalarına bağlı olmalıdır.

Konuya daha iyi bir yaklaşım geliştirmek üzere, fiziksel olayları ve insanların bu olaylar karşısındaki tutumlarını anlamak için anlatıların biçimini çözümlemeye çalışacağız. Dolayısıyla, zaman ve uzam içinde olayların tanımlanmasını, olayların kendisini ve meydana geldikleri sırada ve sonrasında insanların yaşadıklarını, çevre üzerindeki etkilerini ve de ikincil sonuçlarını inceleyeceğiz. Son olarak, olayların varsayılan nedenini ve ön uyarılarını, olayla ilgili dinsel ve itikadi algılamalarla bir arada ele alacağız.[12] Burada incelenen kaynakların, bir kural olarak, kısa oldukları göz önüne alındığında, ilgili unsurların her zaman bulunamayacağı ya da bunların genellikle tek bir sözcükle ifade edilmiş olabileceği de tahmin edilebilir.

Zaman ve uzam parametreleri, fiziksel olayların tanımlanması açısından ana noktalardır. Zamanı ele alırsak, örneklerin büyük çoğunluğunda, günün, ayın ve yılın,[13] birçok örnekte de tam saatin[14] ve olayın süresinin[15] verildiğini görüyoruz. Bu olgular, fen bilimcilere olaya ilişkin araştırmalarında kolaylık sağlamanın yanı sıra, bize olayın saati ile kurbanların sayısı

11 Ambroseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 114-116.

12 R.F. Newbold, "The Reporting of Eorthquokes, Fires and Floods by Ancient Historions", *Proceedings of the African Classical Associations*, 16 (1982), s. 28-36.

13 1399-1400 Bursa depreminde olduğu gibi kimi zaman yalnızca yıldon söz edilir: Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 623; Evongelotou-Notoro, *Seismoi*, s. 95.

14 Örneğin, 1582 yılında muhtemelen Kolompoko'do olon deprem, "gecenin" 7'sinde meydana gelmişti; Thebes'teki 1582 depremi "gündüzün" 6'sındo olmuştu; ve 1613 yılındaki sel felaketi "öğleyin" meydana gelmişti; bkz. N. Bees, *Ta Heirografa ton Meteoron*, c. II, To Heirogrofo tis monis Vorloom, Atina, 1984, s. 109; aynı yazar, *Katalagos ton ellinikon heirografon kodikon tis en Peloponniso monis tau Megalou Spilaiou*, c. I, Atina, 1915, s. 124; Lompros, Enthimiseon sillogi, s. 185. Özellikle ilginç olon, bir kâtibin koydettiği ve adı bilinmeyen bir yerde 1717 ila 1719 orasında meydana gelen beş depremin tom saatini verdiği notlordır; bkz. L. Polites, *Katalogas heirografan tis Ethnikis Vivliothikis tis Ellados, 1857-2000*, Atina Akademisi, *Pragmateiai*, c. 54, Atina 1991, s. 335. Genelde ortçı şokların süresi de verilmiştir; örneğin, iki kenar notuno göre 1585 Athos Dağı'ndaki depremde sarsıntılar 40 ila 80 gün devam etmiştir; bkz. Eustrotiodes ve Arkodios Votopedinos, *Moni Vatopediou*, s. 162; Lompros, *Katalogos*, c. II, s. 211; ya do 1797'de yine Athos Doğı'ndo, ortçı şoklar 60 gün sürmüştü; bkz. Lompros ve Amontos, *Vrahea Hronika*, s. 90.

15 Örneğin, 1564'te bilinmeyen bir yerde meydana gelen bir depremini ele alırsak, olay "oldukça uzun bir süre" (ωστε την γην σισιεσθαι επι οραν ικανην) devam etmişti: Lompros, Enthimiseon sillogi, s. 177.

arasında bir bağlantı kurma olanağı veriyor; gece saat 10'da meydana gelen 1509 İstanbul depreminde[16] veya her ikisi de gece saatlerinde olmak üzere, 1820 ve 1821'de Athos Dağı'nda meydana gelen sellerde[17] olduğu gibi. Boğdan'da (Moldavya) 14 Ekim 1804'te 8'e 5 kala meydana gelen bir depreme ilişkin bir kenar notu, sarkaçlı saatlerin yaygın bir biçimde kullanıldığına işaret etmesi bakımından ilginçtir.[18]

İncelediğimiz bu kaynaklarda belirli bir yer tanımlaması genellikle bulunmaktadır. Sıralanan doğal olayların çoğu, Balkan yarımadasının güney kesimiyle ilgilidir; başka bir deyişle, nüfusun çoğunlukla Rum olduğu yerlerdir. Bundan başka İstanbul ve İzmir'e de bazı göndermeler ile Romanya'ya,[19] Bulgaristan'a[20] ve Arnavutluk'a[21] ilişkin sınırlı sayıda gönderme bulunur. Sadece görece az sayıda kaynak, mekâna gönderme yapmaz. Bu örneklerde, söz konusu kitabın o andaki yerini tam olarak saptamaya çalışıyoruz; bu iş için, çoğunlukla aynı kitabın üstünde aynı el yazısıyla alınmış diğer notları[22] veya öteki kaynaklardan karşılıklı göndermeleri kullanıyoruz. Bununla birlikte, bazı durumlarda, örneğin kâtibin notunda genel olarak "her yerde" tanımlamasının kullanıldığı 1661 depreminde olduğu gibi, olayın yerinin hiçbir şekilde tanımlanamadığı da oluyor.[23]

Şimdi, olayların meydana geldiği süre boyunca insani boyutu inceleyeceğiz. İlk olarak, kurbanları ele almamız gerekiyor. Fiziksel felaketlerin genelde kitlesel nüfus kayıplarına yol açtığı düşünüldüğünde, bu tür pek

16 Bkz. s. 126.

17 1820'de, bazı küçük binalar tahrip oldu ve üç keşiş can verdi; bkz. E. Kourilas, *Katalogos agioreitikon heirografon, Theologia*, 21 (1950), s. 521. 1821'de sel suları, Dionisiau Manastırı'nın değirmenini, içerde uyuyan değirmencisiyle, bostanı da uyuyan bahçıvanıyla birlikte sürükledi; bkz. Kadas, *Dionisiou*, s. 266. Bkz. s. 126.

18 Bir başka örnekte, bilinmeyen bir yerdeki bir depremin 20 Ekim 1805'te saat 2.20'de meydana geldiğini öğreniyoruz; bkz. Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 255.

19 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 232.

20 S. Eustratiades, "Agioreitikon kodikon simeiomata, A) tis Lauras tou Agiou Athanasiou", *Gregorias o Palamas*, 1 (1917) s. 623.

21 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 184, 206.

22 12 Temmuz 1719 depreminin yeri, muhtemelen Athos Dağı olarak tahmin edilebilir: Lampros, *Katalogos*, c. II, s. 369; aynı yazar, Enthimiseon sillogi, s. 216. 1717 depreminin yeri, notun Girit'teki Avlapotamas piskoposu Gedeon tarafından yazılması nedeniyle, Girit olarak tahmin edilebilir; bkz. Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 210, 214. 1735 depremi, notun yazıldığı 163 numaralı elyazmasının, 1548/9 yılından beri aynı manastırda, Varlaam Manastırı'nda olması nedeniyle Meteara olarak belirlenebilir: Bees, *Varlaam*, s. 209.

23 Bees, *Varlaam*, s. 247. Benzer bir örnek de, 1674 yılı depremidir: T. Evangelidis, *I nisos Skiathos kai ai peri autin nisides*, Atina, 1913, s. 200.

çok olay bilinmektedir. Birkaç örnekte, tam sayı verilmeksizin felaketin yol açtığı ölümlere gönderme yapılır; Radovisdion'u, Litza ve Agrafa bölgelerini sarsan 1566 depreminde "sayısız ölü" olduğu belirtilir;[24] 1601 Avlonya depreminden söz eden notun yazarı, kurbanların farklı milletlerden oluşuna dikkati çekmiştir.[25]

1651'de Anadolu'daki Khonai ve Laodikeia'da (Denizli) meydana gelen depremden söz eden yazar, yalnızca Müslümanların öldüğüne ve tek bir Hıristiyan kurban bile olmadığına dikkati çekerek, ölü sayısını 700 olarak verir;[26] bu son değinme, Türk evlerinin sağlamlık derecesi ya da evlerin dayanıksız zeminde kurulmuş olması ve bu anlamda sarsıntılara dayanamamış olmalarıyla bağlantılı olmalıdır. Ne var ki, Rum tanığın, esirgeyici Tanrı'larının Hıristiyanları himaye ettiğine yönelik dolaylı bir gönderme yapıyor olması ihtimalini de gözden uzak tutmamamız gerekir. Benzer bir örnek, Bizanslı kronograf İoannes Malalas tarafından da verilir; Malalas, 528 yılında Suriye'de meydana gelen depremi betimlerken, esirgeyici Tanrı'ya dolaysız bir gönderme yapar ve aralarında yalnızca birkaç Hıristiyanın bulunduğu, çoğu Yahudi olan 7.500 kurbandan söz ederek, tüm Yahudi sinagoglarının tahrip olmasına karşın, Hıristiyan kiliselerinin, Tanrı tarafından korunduğu için hasar görmediğini ekler.[27] 1509'da İstanbul'da olan depremde 1.000'den fazla ölü olduğu belirtilirken,[28] bir başka kaynakta, aynı depremin kurbanlarının sayısı 4.000 hatta 5.000'e çıkarılır;[29] başka depremler için de, can kayıpları konusunda verilen rakamlar değişmektedir. İstanbul'da 1620 yılında meydana gelen seller sırasında 800 kişi hayatını kaybederken,[30] 19. yüzyılda Athos Dağı'nda meydana gelen iki seldeki (1820 ve 1821) ölü sayıları, sırasıyla 3 ve 2 olarak verilmekteydi,[31] ki bu durum büyük bir olasılıkla kısmen bölgedeki seyrek yerleşimin bir sonucudur. Son olarak, Santorini'de 1650 yılındaki volkanik patlama sırasında, volkanik

24 Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 540.

25 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 184 (*εγινηκαν φονοι ως λεγουν απο πασα φυλη*).

26 Aynı yazar, 1654'te Aydın'da olan depremi betimlerken, yalnızca Müslümanların ölümlerinden söz etmekle yetinir; Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 192-93.

27 İoannes Malalas, *Chronographia*, Bonn, s. 443.

28 Sophianos, *M. Ag. Stefanou*, s. 14; bkz. s. 125.

29 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 38. Yazarın kaynaklarını ya do görgü tanığı olup olmadığını bile bilmediğimiz için, verilen rakamların tutarsızlığını açıklamamız mümkün değildir.

30 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 186.

31 Bkz. s. 125.

küllerle ve zehirli dumanlarla boğulma gibi çeşitli nedenlerle, toplam 69 ölüm meydana gelmişti.[32]

Hiçbir kaynak zayiattan söz etmez, ki mutlaka olmalıydı. Dahası, Bizans'ın kapsamlı tarihsel eserlerinde yaralılardan çok ender bahsedilir. İncelenen kaynaklar, doğal afetler sırasında ya da sonrasında yapılan kurtarma çalışmalarına hiç mi hiç değinmez; bu durumu başka nedenlerin yanı sıra, kaynakların kısa ve öz olmasına da bağlayabiliriz. Bizans döneminde de bunlara görece az değinilir.[33]

Doğal olayların çevre üzerindeki etkileri pek çok referansta yer alır.[34] Verilen bilgiler geneldir; Avlonya ve çevresinde hasar yaratan 1601 depremi[35] ya da birçok köyün zarar gördüğü 1717 Girit depremi örneklerinde olduğu gibi.[36]

Ayrıca, 1647 yılındaki deprem sırasında Trikala (Tırhala) ve Larissa'da 1.500 evin hasar görmesi gibi, kentlerdeki belli bazı yıkımlar belirtilir.[37] Bu olayları bizzat yaşayan yazarlar tarafından verilen bilgilere –onların kendi ifadelerinden, betimlemelerindeki ayrıntılardan ya da öteki kaynaklarla yapılacak karşılaştırmalardan vardığımız sonuçların da gösterdiği gibi– kesinlikle güvenebiliriz. Binalarla ilgili birkaç örnek verecek olursak, bazı manastırların keşişleri tarafından tanık olunan depremler ve sellere ilişkin anlatılar arasında, 1735 depremi sonucu Meteora'daki Varlaam Manastırı'nın kilisesinde, yemekhanesinde ve mutfağında çatlaklar oluştuğundan söz ediliyordu,[38] Athos Dağı'nda 1820 ve 1821 yılında meydana gelen seller sonucu, Aziz Anna *skete*'sinde [inziva yeri], Aziz Pavlos Manastırı'nın sütunlarında, Dionisiou Manastırı'nın değirmeninde, Kutsal Havariyyun Manastırı'nın bir kuyu, bir buğday ambarı ve konuk evinde

---

32 D. Pallas, *Kotologos heirogrofon tou Bizantinou Mouseiou Athinon*, c. III, Atina, 1955, s. 76; S. Lampras, "Anekdotas diigisis peri tis en etei 1650 para tin Thiran ekrikseas," *Miktoi Selides*, Atina, 1905, s. 555 vd.

33 Bkz. örneğin, Dyrrachium'daki 1270 yılı depremi: Evangelatau-Notara, *Seismoi*, s. 29.

34 Araştırdığımız ikincil önemdeki kaynaklarda, çevre üzerindeki etkiler konusunda, ölümlere ilişkin olanlardan daha çok gönderme bulduk; böyle olması mantıklıdır, çünkü bildiğimiz gibi doğal olaylar genelde yalnızca mülklere zarar verir ve yine biliyoruz ki, öncü sarsıntılar, binalardan çıkıp açık havanın güvenliğine sığınmaları, ağır sağanaklar da yakındaki bir ırmağın taşması olasılığı konusunda insanları uyarır; bu uyarılar insanlara, özellikle gündüz saatlerinde kendilerini koruyabilmeleri için gereken zamanı verir.

35 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 184.

36 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 214.

37 Sophianos, *M. Ag. Stefonou*, s. 113.

38 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 223; Bees, *Vorloom*, s. 209.

hasar meydana gelmişti; ayrıca Athos Dağı'nın her tarafında pek çok bina ve yapı (köprüler, değirmenler, iskeleler vb.) zarar görmüştü.[39] 1748'de Vostitza'da (bugünkü Aigion) meydana gelen depremdeyse, üç kilisenin yanı sıra, mendireğin üstünde bulunan depolar ve bir saray çökerken, birçok ev bütünüyle hasar görmüş, diğerleri de çatlamıştı.[40] Bu bilgiler, depremden üç gün sonra, bölgenin Venedik konsolosu tarafından da yazılan bir mektupta doğrulanmaktadır.[41]

Hayvan ve bitki varlığına yönelik zaiyat da bildirilmektedir. Bu bilgiler neredeyse tümüyle sellerle sınırlı kalmaktadır. Bitki varlığı konusunda, 1821'de Athos Dağı'nda Aziz Pavlos Manastırı'nın ekilebilir arazisi ile Dionisiou Manastırı'nın çok geniş bahçelerinin sular tarafından bütünüyle sürüklenmesi örneğinde olduğu gibi,[42] tarıma yönelik göndermeler yapılmaktayken hayvan varlığı söz konusu olduğunda yalnızca evcil hayvanların zayiatından mı söz edilmekte olduğu çok açık anlaşılamamaktadır.[43] Buraya, 1650 yılında Santorini'de meydana gelen volkanik patlamanın ardından "kötü koku ve volkanik kül" yüzünden ölen balık ve kuş kolonilerini de dahil edebiliriz.[44]

Bu kategori içinde, ayrıca hidrolojik ve jeolojik etkilere ilişkin göndermeler yapıldığını da görüyoruz. Bu bağlamda, Kıbrıs'ta 1593 selleri sırasında önemli toprak kaymalarının meydana gelmesini ve su kaynaklarının

39 Kourilas, *Katalogos*, s. 521-22; Kadas, *M. Dionisiou*, s. 266-67.

40 Kougeas, *Hronika simeiomata*, s. 6-7.

41 Papazachos, *Oi seismoi*, s. 260. Buna benzer büyük felaketler, 1785 yılındaki deprem sırasında Patra'da da yaşandı; L. Polites, "Heirografa monastirion Aigiou kai Kalavritan", *Hellenika*, 11 (1939), s. 98.

42 Bkz. s. 112. 1820 yılındaki selde Athos Dağı'nda da, üzüm bağlarının uğradığı hasara genel bir gönderme yapılmaktadır: Kourilas, *Katalogos*, s. 521-22. Epir'de (Arta yakınlarında) 1683 yılında meydana gelen sellerde, 1748 Aigion depreminde ve son olarak, bugünkü Bulgaristan'da Phillippoupolis yakınlarında bulunan Stenimahas'da 1753 yılında meydana gelen selde tarlalara, tarla ve bağlara, tarla ve bostanlara yönelik genel değinmeler yer alır: Polites, *Katalogos*, s. 206; Kougenas, *Hronika simeiomata*, s. 7; Eustratiades, *Laura*, s. 623.

43 Tam olarak belirlenemeyen bir yerde meydana gelen 1683 selinde, birçok ineğin boğulduğu bildirilirken, Epir'de (Arta) 1794'te meydana gelen selde koyunlara ait bilgi verilir: Polites, *Katalogos*, s. 206. Aydın (Kızılassari)'da 1654 yılı depreminde birçok hayvan ölmüştü: Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 193. Öteki kaynaklarla karşılaştırma için, bkz. Amgraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 69. Trakya'da (Komotini/Gümülcine) 26 Ekim 1784 günü meydana gelen selin yanı sıra (Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 245), 4 Ağustos 1811'de Larissa'daki selde de birçok hayvanın öldüğüne ilişkin genel bilgiler var: A.S. "Enthimiseis", *Makedonika*, 1 (1940) s. 508.

44 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 192; N. Bees, "Seismologika ek ton ergon tou Konstantinou-Kaisariou Daponte", Atina Akademisi, *Praktika*, 19 (1944) s. 121.

ortaya çıkmasını sayabiliriz.[45] Agrafa'da 1566'da meydana gelen deprem sırasında, "dağların temellerine kadar sarsıldığına"[46] ve Aigion'daki 1748 depreminde kayaların yuvarlandığına değinilmektedir.[47] İstanbul'daki 1509[48] ve yine Aigion'daki 1748 depremleri sırasında gelgit dalgaları oluşmuştu,[49] tıpkı aynı bölgedeki 1402 depreminde olduğu gibi.[50] Belirlenemeyen bir yerde 1629'da meydana gelen deprem sırasında, su kaynakları çamurlanmıştı.[51] Son olarak, 1701'de Tepedelen'de toprakta derin bir çatlak açılıp içinden su fışkırdığını öğreniyoruz.[52] İzmir ile Eski ve Yeni Foça [Fokaia]'daki[53] 1739 depreminde, topraktaki deliklerden geldiği açıkça anlaşılan yaygın bir pis koku peydah olmuştu.[54]

İkincil sonuçlar arasında, depremlerin hasar verdiği dini binaların restorasyonunu sınıflandırmaktayız. Bu bağlamda, 1764 depreminden sonra, Athos Dağı'ndaki Aziz Demetrios Kilisesi'nin sütunları onarıldı.[55] Ayrıca Gortinia'daki 1783 depreminden sonra, bir *kellion*'un [keşiş hücresi] izinsiz yeniden inşasının Türklerden gizli ve çok hızlı bir şekilde gerçekleştirildiğini öğreniyoruz.[56] Buna karşın, Hipate yakınlarındaki Aziz Agathon Manastırı'nın 1742 depreminden önceki ilk haline dönüştürülmesi için restorasyonuna izin veren mahkeme emrini içeren resmi belge bugün hâlâ mevcuttur.[57] İkincil önemdeki kaynaklardan, sözgelimi 1766 İstanbul depremi hakkında Türk belgelerinden öğrendiğimize benzer şekilde, evlerin ve umumi binaların yeniden inşasıyla ilgili hiçbir bilgi bulamıyoruz.[58]

---

45 B. de Montfaucon, *Bibliotheca Coisliniana*, Paris, 1715, s. 129.

46 Bkz. s. 126.

47 Kougeas, *Hronika semeiomata*, s. 7.

48 Eustratiades, *Laura*, s. 419; krş., Schreiner, *Kleinchroniken*, c. II, s. 621.

49 Kougeas, *Hronika semeiomata*, s. 6-7.

50 Florentia Evangelatou-Notara, *O seismos tou 1402 stin Ahaia kai alles periohes, Praktika B' Topikou Sinedriou Ahaion Spoudon*, Kalavrita, 1983, s. 16-17.

51 D. Pallas, *Katalogos ton heirografon tou Vizantinou Mouseiou Athinon, Praktika Hristianikis Arhaiologikis Etaireias*, c. II, 1933, s. 6 = *Byzantinischneugriechische Jahrbücher* 11 (1934/5).

52 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 206.

53 Komines, *Pinakes*, s. 65; Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 224.

54 Başka bir kaynaktan, Eski Fokaia'da yerin açıldığını ve içinden katrana benzer bir madde (bitumen) fışkırdığını öğreniyoruz: Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 115.

55 E. Lamberz ve E.K. Litsas, *Katalogos heirografon tis Vatopedinis Skitis Agiou Dimitriou*, Selanik, 1978, s. 80.

56 Stamires, *O seismos tou 1783*, s. 56; T. Gritsopoulos, *Katalogos ton heirografon kodikon tis vivliothikis tis Sholis Dimitsanis*, EEBS, 24 (1954), s. 268.

57 G. Soteriou, *Istorika simeiomata*, Athena, 37 (1925), s. 164-66.

58 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 144.

Depremlerin vurduğu yerlerin terk edildiğinden söz eden iki örneği de bu kategoriye dahil edebiliriz: 1748 Aigion ve 1759 Selanik depremleri.[59] Aigion depremiyle ilgili olarak, sadece kentin bütün sakinlerinin evlerini terk ettiğini öğreniyoruz, Selanik'te ise kentin terk edilişinin oldukça uzun sürdüğü gibi ek bir bilgi de alıyoruz. Bu nüfus hareketleriyle ilgili notların kısa olması, herhangi bir kentin temelli terk edilip edilmediğini anlamamıza olanak vermiyor.

Sonuçta, insanların doğa olaylarını dini ve itikadi olarak düşündüğüne, yani olayları doğaüstü algılamalarla yorumlama girişimine, kaynakların kısalığına karşın sık sık rastlıyoruz. Kaynakları kaleme alanların algılamalarına göre felaketlerin nedenleri ve alametleri ya tek başına Tanrı'nın iradesine ya da Tanrı'nın iradesinin doğal nedenlerle birleşmesine yorulmaktadır. Örnek verecek olursak, Stenimahos'ta çok büyük hasara neden olan 1753 seli yalnızca Tanrı'nın iradesine yorulur;[60] 1820 yılında Athos Dağı'ndaki sellerde, selin apaçık nedeni olan çok güçlü yağışlara göndermeler vardır; ama yazar, yani keşiş Yakov, selleri "Tanrısal Gazab" (*Θειλα-τος οργη*) olarak niteler[61] ve betimlemesine, her şeyin "bizim günahlarımız nedeniyle" olduğunu, yani olayların ilahi bir ceza olduğunu belirten bir özlü sözle son verir.[62] İzmir ve Eski ve Yeni Foça'da 1739 depreminden birkaç gün önce ilahi bir işaret görünmüştü[63] ve 1779'da Athos Dağı'nı 10 gün boyunca sallayan sarsıntılar durduğu zaman, gökyüzünde bir alev işareti belirmişti.[64] Bu son olayların betimlemelerinde doğal olaylarla dolaysız bir bağlantı kurulmamıştır; fakat bu tür bir şeyi anlamak kişiye bırakılır. Benzer bir örnek de, 1738 depreminden bir ay sonra başlayan bir veba salgınından söz edilmesidir.[65] Kimi zaman olayların betimlenişi, bazı tuhaf olayların[66] ya da dolaylı olarak kehanet kabul edilen güneş ve ay

59 Kougeas, *Hronika simeiomata*, s. 7; S. Barnalides, *Anamnistikon simeioma (enthimisis) peri tou seismou tis Thessalonikis tou etous 1759*, Makedonika, 18 (1978), s. 301.

60 Bkz. s. 128.

61 1613 yılında, bir olasılık Anadolu'da, yağan yağmurlar hakkında, sadece, bu yağmurların ırmakları yataklarından taşırdığına ilişkin bir bilgi vardır: Lampras, Enthimisean sillogi, s. 185-86.

62 Kourilas, *Katalogos*, s. 521-22.

63 Bkz. s.129.

64 Spyridan Lavriotes ve S. Eustratiades, *M. Lauras*, s. 330.

65 Lampros, Enthimiseon sillagi, s. 224.

66 Selanik'teki 1677 depremine yapılan gönderme, Yahudi bir kadının iki başlı bir çocuk doğurmasıyla birlikte verilir, (bkz. Eulagios Kourilas Lavriotes ve S. Eustratiades, *Katalogos ton kodikon tis Ieras skitis Kausokalivion kai ton kalivon autis*, Paris, 1930, s. 17

tutulması gibi başka olaylarla birlikte sunulur.[67] Dönemin insanlarının algılamaları açısından ilginç olan, 1788'de Bachkovo Manastırı'ndaki bir keşiş tarafından yazılan bir kehanettir: Keşiş İgnatios'un kehanette bulunduğu bazı mutlu olaylar ve felaketler arasında, 1794 yılında olacak ve her yerde hissedilecek bir deprem de vardır.[68]

Olayların fiilen ortaya çıkmalarının ardından, bazı kaynaklar psikolojik tepkilere göndermeler yapmakta. Ölümlü insanoğlu, doğal afetlerin karşısındaki güçsüzlüğünün farkına vararak, günahları yüzünden suçluluk hissederek ve daha önce söylediğimiz gibi felaketlerin Tanrı tarafından gönderilmiş olduğunu düşünerek hayatta kaldığına şükretmektedir; tıpkı Santorini'de 1650'deki volkanik patlamada, 1733 Paros[69] ve 1820 Mora depremlerinde[70] ve son olarak da yine 1820'de Athos Dağı'ndaki sellerde, bu felaketlerin artık durması için hem kefaret ödemek hem de Tanrı'ya yakarmak üzere yapılan ayinlerde olduğu gibi. Bir başka örnekte, Mora'daki Gortinia'da 1783 yılında meydana gelen depremde, bir ayin sırasında *kellion*'ları yıkılmış olan bazı keşişlerin hayatta kalması, bir mucize ve bu yüzden Tanrı'nın inayetinin doğrudan bir ifadesi olarak kabul ediliyordu.[71] Birkaç örnekte de, afeti yaşayan insanlarda felaketin bıraktığı korku, "korku" ve "dehşet" gibi tek bir sözcükle tanımlanır.[72] Açıkça görülüyor ki, korku belirtilerinin, insan yaşamına yönelik tehdidin yanı sıra, olası maddi hasarlarla da dolaysız bağlantısı vardır. 1674 depremi örneğinde, Tanrı'nın dünyayı yok edeceği kaygısı ifade edilmekteydi.[73] İncelediğimiz dönemin insanlarının tutumları ve psikolojik tepkileri, Bizans metinlerinde gördüğümüz gibi, ortaçağ insanlarınınkine benzemektedir.[74]

---

67 Örneğin, 1661'deki İstanbul depremi, 1717 ve 1718'deki muhtemelen Athos Dağı depremleri, Mora'da 1738-1742 yılları arasındaki depremler: Bees, *Varlaam*, s. 247; Polites, *Katalagos*, s. 335; Kourilas-Eustratiades, *Skiti Kausokalivion*, s. 106).

68 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 246. 1793 ve 1794 yıllarında olacak ve her yerde hissedilecek depremlere ait başka kehanetler de vardı; ortak unsurlar barındırdıkları için her iki kehanetin de aynı metnin kopyaları olduğu düşünüyoruz (Eustratiades, *M. Vatopediou* s. 35).

69 Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 222 (*καναν δεησες με κλαματα*).

70 Kougeas, *Hronika simeiomata*, s. 11.

71 Bkz. 129.

72 1766'da İstanbul'da olduğu gibi: Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 233 (*και φοβος και τρομος ελαβεν απαντας*).

73 Evangelides, *Skiathos*, s. 200.

74 Bu konu ve metinlerden örnekler için, bkz. G. Dagron, "Quand la terre tremble...", *TM*, 8 (1981) s. 87-103; Evangelatou-Notara, *Seismoi*, s. 112-30; I. Teleles, *Metearalogika fainomena kai klima sto Vizantio* [Doktora tezi, Ioannina (Yanya), 1994], s. 439-42, 463-67.

Sonuç olarak, içlerinden birçoğu aynı zamanda görgü tanıkları da olan not yazarları,[75] bu büyük felaketler karşısında şoka uğramışlardı ve içlerinden bazıları, çok az okuma yazma biliyor olmasına karşın,[76] bu deneyimlerini kendilerine ya da yaşadıkları manastıra ait bir kitaba kaydetmişlerdi. Bu insanlardan bazıları özel ilgi ve dikkatli gözlem gücü göstermiş, olayların ve olayların yansımalarının ayrıntılı betimlemelerini, sözgelimi depremin veya selin büyüklüğüne,[77] olayların tam saati ve süresine, hidrolojik ve jeolojik sonuçlara, hem insan hem hayvan kayıplarına, binalar ve ekinlerdeki tahribata, ayrıca insanların dini ve itikadi algılamalarına ilişkin betimlemeler sunmuşlardır.

---

75 Bkz. örneğin, Paros Adası'nda 1729'daki bir salgın hastalığı, 1732'deki bir seli ve 1733'teki bir depremi ayrıntılarıyla betimleyen Antonios Mavrommates: Lampros, Enthimiseon sillogi, s. 219, 221-222. Bir başka ilginç örnek de, Philippoupolis yakınlarındaki Stenimahos'da bulunan ve 1750'deki bir güneş tutulması ile bir depremi, ayrıca 1753'teki bir seli vb. ayrıntılarıyla betimleyen Büyük Lavralı keşiş Dionisios'tur; şunları söyler "Gördüğüm gibi, öylece yazdım ve hiç yanılmam" (*καθως ειδα ετσι εγραψα και ουδεν σφαλλω*), Eustratiades, *Laura*, s. 623.

76 Bkz., örneğin, dipnot no. 15.

77 1807'de muhtemelen Patmos'ta meydana gelen depremleri betimleyen tanık şöyle yazmakta: "1807 yılının Haziran'ının 19'unda saat altı buçukta dört deprem oldu: Bunlardan ikisi şiddetliydi, diğer ikisi ise daha hafif; ve sonraki gece, saat dörtte, hiç de küçük olmayan bir başka deprem daha meydana geldi." (E. Frangiskos ve C. Florentes, *Patmiaki vivliothiki, Katalogos ton entimon, 15os-19os ai.*, c. I, 1479-1800, Atina, 1993 s. 258.

MISSIONARY HERALD'DAN 19. YÜZYIL ANADOLU'SUNDAKİ DEPREMLER

CONSTANTIA KISKIRA

... dehşet, korku, yenilgi ve kaçış
tapınaklar, kubbeler, duvarlar, evler
çevremizdeki her yer birbiri ardına çöküyor...
D. Tantalides, İstanbul, 20 Temmuz 1894[1]

The American Board of Commissioners for Foreign Missions (A.B.C.F.M.) ve Süreli Yayını *Missionary Herald* (1821-1932)

A.B.C.F.M.,[2] 1810'da kendilerini misyonerlik görevine adayan küçük bir grup tarafından Bradford, Massachussetts'te kuruldu. Bu adamların çoğu, Andover İlahiyat Fakültesi'ndeki gizli dini derneklere mensup öğrencilerdi; o zamanlarda, Andover İlahiyat Fakültesi, New England Congregationalism'ini* iyiden iyiye canlandırmaya başlamıştı. Congregation Kilisesi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki en eski Kalvinist kiliselerden biriydi. Congregationalist'ler, İngiltere kralı I. Charles tarafından İngiltere'den kovulan ilk Püritenlerin inanç bakımından doğrudan torunlarıydılar. 1660'ta İngiltere'nin Anglikan monarşisi muzaffer bir şekilde ye-

1 J.D. Tantalides, İstanbul'daki Rum Ortodoks Patrikhanesi'nde çalışan bir memur, bir şair ve 9 Temmuz 1894 günü İstanbul'u yerle bir eden depremin bir tanığıydı; bu şiirde, depremin yol açtığı hasarı betimler ve Halki'de [Heybeliada], 1844 yılında kurulmuş olan Rum Ortodoks Ruhban Okulu'nun yıkılmasından duyduğu üzüntüyü ifade eder. Şiir, *Ekklesiastiki Aletheia* adlı süreli yayında yayımlanmıştır: *Ekklesiastiki Alitheia* 20 (1895), s. 156-57.

2 R. Anderson, *History of the Mission of the A.B.C.F.M. to the Oriental Churches*, c. I-II, Boston, 1872; J. Richter, *History of Protestant Missions in the Near East*, New York ve Chicago, 1910; J. Tracy, *History of the A.B.C.F.M.*, New York, 1842.

* Her cemaati bağımsız sayan kilise örgütü sistemi ve bu sistemi uygulayan Protestan mezhebinin akide ve usulleri. -ç.n.

niden kuruldu. Bunun sonucunda Kalvinizm yasaklandı, fakat İngiliz Kalvinizmi ölmedi, Amerika'ya sığındı.[3]

New England toplumu, 19. yüzyılda bir bütün olarak sıkı bir biçimde Kalvinistlerin elindeydi. Kalvinistler, hiç kuşku yok ki New England toplumunun ekonomi ve sanayisinin gelişiminde girişimci olarak öncü bir rol oynadılar. Aynı zamanda, püriten ahlak anlayışları, Tanrı'nın onlara takdir ettiği "görevler"de tutumlu olmaya, israftan kaçınmaya ve çalışkan olmaya teşvik ediyordu. Kalvinistler, mesleki başarının temellerini oluşturan hayran olunacak eğitim sistemleri, söz gelimi Harvard Üniversitesi, Yale Üniversitesi gibi kurumlar kurdular.[4] Dolayısıyla, görece kozmopolit bir bakış açısıyla, American Board (şimdi United Church Board for World Ministries) 19. yüzyılın başında dünyanın dört bir köşesinde misyonlar örgütlüyordu.

Amerikalı Hıristiyanların dikkatinin ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu'na yönelmesi, P. Fisk ve L. Parsons'ın 1819'da Filistin'de bir misyon kurmak üzere seçilmesiyle başladı. Çok geçmeden, Filistin'de Yahudilere ve Müslümanlara ulaşma konusunda hiçbir umut olmadığı, bu yüzden de yapılması gereken ilk işin Doğu Kiliselerinde reform yapmaya girişmek olduğu anlaşıldı: Rum Ortodoks, Gregoryen Ermeni, Süryani Ortodoks ve-

ya Yakubiler, Nesturiler ve 19. yüzyılın ortasından sonra Bulgarlar[5] ile Arnavutlar. Gel gelelim, Amerika'dan ihraç edilen etnosentrik New England Protestancılığı, yalnız Protestanlığın bir din olarak üstünlüğüne değil, aynı zamanda Anglo-Amerikan kültürünün de Ortadoğu din ve kültürlerinden üstün olduğuna ilişkin varsayımlara kilitlenmiş durumdaydı.[6] Düşmanlık, eziyet, yalnız bırakılma ve yoksunluk ortamında, American Board misyonerleri karşı konulmaz bir Hıristiyan ödev duygusuyla Osmanlı İmparatorluğu'nda bir yüzyılı aşkın (1819-1931) bir süre boyunca okullar,[7] misyon matbaaları[8] ve hastaneler kurdular.[9]

---

3 M. Mullet, *Calvin*, Lancester Pamphlets, Londra ve New York, 1994, s. 60-66.

4 D.H. Finnie, *Pioneers East*, Cambridge, Mass., 1967, s. 112-36.

5 T. Nestorova-Matejic, *American Missionaries in Bulgaria (1858-1912)*, (Doktora tezi, Ohio State University, 1985).

6 B.F. le Beau-M. Mor, (ed.), *Pilgrims and Travellers to the Holy Land*, Creigton University Press, 1996, s. 224.

7 F.A. Stone, *Academies for Anatalia*, University Press of America, 1984, bölüm I-XII.

8 J. Greene, *Leaving the Levant*, Bostan-New York-Chicago, 1976, s. 136-55; E. Layton, "The Greek Press at Malta of the A.B.C.F.M." *O Eranistis*, 53 (1971), s. 168-93.

9 R. Daniel, *American Philantropy in the Near East (1820-1960)*, Atina, Ohio University Press, 1970; J.A. Field, *America and the Mediterranean World 1776-1882*, Princeton N.J., 1969; M. Curtis, *American Philanthropy Abroad. A History*, New Brunswick, 1963.

Sonuçta, misyonerler Doğu Kiliseleri Hıristiyanlarını "aydınlatma" girişimlerinde de başarısız oldular. Sadece küçük bir grup Ermeni –Gregoryen Ermenilerin yaklaşık yüzde ikilik bir bölümü– Protestan cemaatinin çekirdeğini teşkil etti.[10] Bu yeni cemaat İngiliz diplomasisini kullanarak 1850'de Osmanlı yasaları altında *millet* statüsü elde etti.

Missionary Herald (1821-1932) Board'un resmi organıydı; misyona katkıda bulunanları, uğraşılarının ne kadar başarıya ulaştığından ve daha fazla şeyler yapabilmek için var olan fırsatlardan aylık olarak haberdar ediyordu. Okuyuculara, ayrıca A.B.C.F.M.'nin misyoner etkinlikleri özetlenmektedir: a) misyonerlerin kişisel tanıklıkları (mektuplardan, günlüklerden yapılan alıntılar), b) misyon merkezlerinin resmi raporları ya da A.B.C.F.M. komitesinin yıllık toplantı tutanaklarından parçalar, c) çoğunlukla misyonerler tarafından yazılan çeşitli makaleler (dini, coğrafi, toplumsal vb.) A.B.C.F.M.'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki girişimlerine ilişkin bilgiler, her sayıdaki malzemenin yaklaşık yüzde 25-30'unu oluşturuyordu.[11] Doğal afetlerle (depremler, kıtlıklar, kuraklıklar, kıranlar, dolu fırtınaları) ile ilgili veriler, 1835-1931 yıllarına aittir. Dolayısıyla, *Missionary Herald*'da 19. yüzyılın sonuna değin kaydedilen tüm depremler Anadolu'yu etkilemiştir. Doğu Anadolu bölgelerinden daha büyük bir haber akışı gözlüyoruz: 20. yüzyılın depremleri hakkında Ararat yaylası, Yukarı Fırat (38°K-42°K ve 32°D- 44°D). 20. yüzyılda American Board, Amerikan kamuoyu ve Birleşik Devletler hükümetinin, bu bölgede yaşayan Ermenilere duyduğu ilgiyi açıkça sergilediği böylece ortaya çıkar.[12]

20. yüzyıl başında bu bölgede, Harput'taki bir misyon okulu olan Euphrates College'da [Fırat Koleji], American Board'un erken bir tarihte bir deprem merkezi kurduğuna dikkati çekmek gerekir. Bu deprem merkezi Doğu Anadolu'daki tek örnek olmalıydı. Peder H. Riggs'in, buradan gönderdiği aylık bültenler ve deprem notları 1905-1909 dönemini kapsar.[13] En az bu kadar yararlı bir meteoroloji istasyonu da, A.B.C.F.M. misyonerleri tarafından 1920'lerin başında İzmir'deki International Col-

---

10 *Encyclopedia of Missions*, Ek VI, 2. bas., New York ve Londra, 1904. 1903'e gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 15.000 Protestan Ermeni yaşıyordu.

11 C. Kiskira, "*To periodiko Missionary Herald,* mia athisauristi pigi tis istorias tou Mikrasiatikou Ellinismou," *Deltion tou Kentrou Mikrasiatikon Spoudon,* 11 (1995-1996), s. 119-23.

12 J.L. Grabill, *Protestant Diplomacy in the Near East. Missionary Influence on American Policy, 1810-1827,* University of Minnesota Press, 1971, s. 35-58.

13 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 27, 220.

lege'da [Uluslararası Kolej] kuruldu. Bu meteoroloji istasyonu, günlük saat ve hava raporları vererek, İzmir'e bu konularda kesin bilgiler sağladı. Bu hizmetten, gemilerini İzmir rıhtımlarına yanaştıran Amerikalı ve İngiliz deniz subayları da yararlanıyordu.[14]

Missionary Herald'da kaydedildiği üzere, depremlere ilişkin makro-sismik bilgiler, misyonların ana merkezlerini, dış merkezlerini (alt merkezler) ve Anadolu'daki Protestan cemaatlerinin çoğunu etkileyen depremlerde, binaların uğradığı hasar ve yıkım, ölü ve yaralı sayısı, şokun hissedildiği yerler vb. ile ilgili bilgileri içerir. Misyonerler, İstanbul'dan Van'a, Trabzon'dan Adana ve Tarsus'a kadar çeşitli merkezlerde ikamet ediyorlardı. Bu merkezlerden beş tanesi dışında tümü, ülkenin iç kesimlerinde yer alıyordu: Van, Bitlis, Erzurum, Harput, Diyarbekir, Mardin, Sivas, Merzifon, Kayseri, Talas, Ayıntab (Gaziantep), Maraş, Hacin (Adana Saimbeyli) ve Urfa.

I. Dünya Savaşı patlak verdiği sırada, A.B.C.F.M., Osmanlı İmparatorluğu'nda (çoğu Anadolu'ya yerleştirilmiş) 174 Amerikalı çalışandan oluşan bir güçle 17 misyon merkezi ve 256 dış merkez işletiyordu.[15] Yerel misyon merkezleri ve dış merkezlerden oluşan bu yoğun ağ sayesinde, misyonerlerin yazışmalarındaki yerel haberler tam ve dakik oluyordu. Bu yerel haberlerin Anadolu'nun, özellikle de Doğu ve Güney Anadolu'nun (Kilikya) en ücra kesimlerindeki (32° D-40° D, 36° K-38° K) felaketlere bile sık sık gönderme yapıyor olmaları özellikle önemli. Bunun nedeni, Ermeni katliamları dönemine değin, Protestan Ermeni cemaatlerinin çoğunun bu bölgede yerleşik olmalarıydı. Sonuçta, misyonerlerin hem iyi eğitimli olmaları hem de bölgeyi çok iyi tanımaları nedeniyle, doğal afetlere ilişkin raporlar güvenilir niteliktedir; misyonerlerden bazıları Anadolu'da 20-30 yıl, hatta daha da uzun bir süre yaşamışlardı.[16] Gecikmeksizin gelen bu yerel raporlar, Boston'daki komiteye gönderiliyor ve kısa bir gecikmenin ardından *Missionary Herald*'da yayımlanıyordu. Dolayısıyla, misyona katkıda bulunanlar A.B.C.F.M.'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki girişimlerini destekleme olanaklarından haberdar edilmiş oluyorlardı.

Kaçınılmaz olarak, doğal afetlerin yol açtığı hasarlar Protestan cemaatlerinde toplumsal gerilimler ve mali sorunlar yaratıyordu. A.B.C.F.M., Protestan cemaatinin kuruluşundan itibaren özerk ve kendi kendini ida-

---

14 Stone, *age*, s. 246.

15 L.J. Gordon, *American Relations with Turkey*, Philadelphia, 1932, s. 222.

16 Yakındoğu'daki Protestan yayıncılığının yaratıcı bir önderi olan peder E. Riggs, 1901'deki ölümüne değin 50 yıl boyunca İstanbul'da yaşadı. Peder W. Farnswarth, 1852'de Türkiye'ye geldi ve 51 yıl süreyle Kayseri'de kaldı.

me ettiren bir yerel cemaat yaratmayı amaçlamış olmasına karşın, bu konuda başarısız oldu. Dolayısıyla, Protestan cemaati, Amerikan mali desteğine bağımlı kaldı. Bu nedenle, A.B.C.F.M.'nin birincil görevi, bu cemaatlere mümkün olduğu kadar çabuk yardım etmekti.[17] Bunun yanı sıra, Amerikan ya da kimi zaman İngiliz hayırsever kuruluşları [en büyük kuruluş: Bible Mission Aid Society (İncil Misyon Yardım Derneği)] felaketlerin baş gösterdiği misyon merkezlerine odaklanmak zorunda kaldı. Misyonerler, Ortodoks Hıristiyan olsun Müslüman olsun, tüm kurbanlara sınırlı olanaklarıyla yardım ediyorlar, bölgede daha geniş bir yardım çalışması yapabilmek için ek yardım fonları gönderilmesini istiyorlardı. Felaket bölgelerinin din değiştirilmesi için zengin bir yeni alan olduğu açıkça anlaşılmaktadır.

Orta Anadolu'da Kapadokya'da Board misyonerleri tarafından 1873-1875 yılları arasında yürütülen büyük yardım çalışmalarında da durum böyledir. Bölgede kıtlık baş gösterdiğinde, çok sayıdaki Rum köylüsü büyük bir yoksulluğa düştü ve buğday karşılığında dinini değiştirmek zorunda kaldı, fakat sadece kısa bir süreliğine; çünkü kıtlığın sonunda, misyonerlere "un bitti, din bitti" diyerek yeniden Ortodoksluğa döndüler.[18]

Makro-sismik Bilgiler: Anadolu, 1835-1894

Bu bildirinin amacı, 1835-1894 yıllarında Anadolu'yu etkileyen depremler hakkında ham veriler sunmaktır. Makro-sismik veriler, American Board misyonerleri tarafından, Board'un resmi organı *Missionary Herald*'da bildiriliyordu. Ben buraya ayrıca, önde gelen iki Amerikalı misyonerin [W. Goodell (1792-1867) ve C. Hamlin (1811-1900)] anılarında geçtiği şekliyle iki deprem hakkında makro-sismik veriler ekledim.

Amerikan misyonu tarafından kaydedilen yıkıcı veya küçük on üç deprem, Anadolu'nun yüksek depremsellik gösteren üç farklı bölgesinde

---

17 Daniel, *age*, s. 108: "Yirminci yüzyılın başında, her dört kişiden biri –ki bu yüksek bir arandı– sayısız Protestan cemaatinden Amerika Birleşik Devletleri'ne gitmek üzere ayrıldı. 1895 ve 1909 katliamlarındaki can, para ve mal kayıpları, bu mali sorunları daha da şiddetlendirdi ve özerk Protestan cemaatlerinin kurulmasını önledi..."

18 1873-1875 yıllarında Orta Anadolu'daki kıtlık için, bkz. *The Famine in Asia Minor. Its history. Compiled from the pages of the "Levant Herald"*, İstanbul, 1989; *Missionary Herald* [bundan böyle *MH*], Aralık 1873, s. 394; Temmuz 1874, s. 242; Ağustos 1874, s. 241-242; Eylül 1874, s. 269-279; Aralık 1874, s. 389-390; Ocak 1875, s. 22-23, 79-81, 154-155; Haziran, s. 171; Ağustos, s. 236; Kasım, s. 362. Rumlar için, bkz. Kapadokya metropoliti tarafından misyonerler hakkında yazılan mektuplar (1871-1876) E. Kleoboulos, *Epistolimiaia Diatrivi*, İstanbul, 1878, s. 107, 133, 136.

meydana gelmiştir: Marmara Denizi bölgesi (İstanbul, İzmir, Bursa), Batı Anadolu (İzmir-Manisa), Doğu Anadolu (Harput, Sarıkamış) ve Güney Anadolu (Malatya-Adıyaman). (Harita 1).

[Tüm haritalar Selanik Üniversitesi Jeoloji Bölümü Öğretim Üyesi Profesör A. Kyratzi tarafından çizilmiştir.]

1835-1894 yıllarında Marmara Denizi bölgesini ve Batı Anadolu'yu etkileyen tüm yıkıcı depremler, Profesör V. Papazachos'un *Oi Seismoi tis Elladas* (Selanik, 1989) adlı kitabında kaydedilmiştir.

1874-1893 yıllarında İç Anadolu'yu Keban ile Toros bölgesinde etkileyen depremler, Engin Güçlü, *Türkiye ve Civarının Deprem Kataloğu*, Arz Fiziği Enstitüsü Yayınları, no. 24, Maden Fakültesi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 1967'de kaydedilmiştir.

DEPREM KATALOĞU: Anadolu 1835-1894

I. 3 Kasım 1835

Bursa şubesi misyoneri Bay Powers, günlüğüne, sabahın erken saatlerinde dua ettiği sırada meydana gelen bir depremi şöyle kaydetmişti: "...evimizin bir deprem nedeniyle sallandığını hissettik, sallantı belki yarım dakika kadar sürdü ve öylesine güçlüydü ki, o anda duaya son verdik." Oradaki misyonerler "...yakın zamanlarda iç kesimlerden böyle bir felaketi duymuş" oldukları için rahatsız olmuşlardı.[19]

II. 19 Nisan 1850

İstanbul'a yerleşen (1831) ilk misyoner olan peder W. Goodell, İzmir'deki bir meslektaşına yazdığı mektupta "dün gece İstanbul'da art arda iki deprem şoku hissedildi[ğini]" bildirir.[20]

III. Şubat ve Nisan 1855

Bursa şubesinin raporunda şöyle deniyor: "... Bursa'da Peder Sdepan'ın çabaları, korkunç depremlerle kesintiye uğramıştır; Protestanların çoğu ve başka pek kişi buradan kaçmıştır. Protestanların ibadet yerlerinin (Anadolu'daki ilk Protestan kilise yapısı) geçen yıl yandığı hatırlanacaktır. Yapı, tuğladan neredeyse yeni baştan inşa edilmişken, şubattaki depremden çok hasar gördü, nisandaki depremde de tümüyle yıkıldı... Bursa –Osmanlı İmparatorluğu'nun eski görkemi ve kadim başkenti– bütün camileri ve mozoleleri, ünlü hamamı ve hanlarıyla şimdi yıkıntılar içinde..."[21]

---

19 *MH*, Kasım 1836, s. 405.

20 W. Goodell, *Forty Years in the Ottoman Empire*, New York, 1877, s. 349.

21 *MH*, Eylül 1855, s. 270.

Bursa'yı etkileyen depremler ayrıca Peder C. Hamlin'in anılarında da ayrıntılarıyla betimlenir. Robert Kolej'in kurucusu olan Peder Hamlin, Bursa'daki depremlere, orada bir Protestan kilisesinin yeniden kuruluşunun denetleyicisi olarak bulunduğu sırada tanık olmuştu. Şubat ayındaki Bursa depremine ilişkin betimlemesinde, a) Bursa kalesinden taşların düştüğüne, b) Bursa'dan Gemlik'e giden yolun kesildiğine, c) denizdeyken depremi hisseden vapur yolcularının davranışlarına, d) Bursa'daki binaların yıkım ve hasarına değinir.

Bursa kalesinden taşların yuvarlanması üzerine şunları söyler: "Bursa korkunç bir şekilde sallandı. Yüzlerce ton ağırlığındaki bir kireç taşı kütlesi eski Bursa'dan koparak ... bir ipek ipliği atölyesinin üzerine düştü ve atölyenin içinde çalışmakta olan yaklaşık 30 işçiyi ezdi."

Hamlin, Bursa ile Gemlik arasındaki yolda bir kesilme olduğuna değinir. İddiaya göre, depremden bir gün önce oradaki bataklığa atlar saplanmıştır: "Gemlik'e doğru ... yola çıktım... bize bir gün önce, bazı yük hayvanlarının, çamura saplanıp öldüğünü söylediler... Eski yol, daha sonra gördüğüm üzere, on kadem derinliğinde bir yarıkla kesilmişti."

Ayrıca, Gemlik ile İstanbul arasında çalışan buharlı vapurun yolcuları arasında çıkan paniği de betimliyordu: "Yerin tam ortasından gelen cehennemi homurtu her kulağı esir aldı ve ardından, demirlemiş olan vapur, alttan muazzam bir çekiçle dövülmeye başlamış gibi oldu... güvertedeki kalabalık, yarım düzine kadar farklı dilde deprem diye haykırmaya başladı: Earthquake! Seismos! Zelzele! Yergrisharjootiune! Tremblement de terre!..."

Hamlin binaların uğradığı hasarı bildiriyordu: "birçok (ahşap) bina çatladı, ama çok azı ciddi biçimde hasar gördü. Protestan kilisesinin çatısı yerinden çıktı, ama büyük bir zorluk yaratmadan yerine yerleştirildi..."

Hamlin, şubattan nisana kadar Bursa'ya yaptığı birçok ziyarette, mala gelen zararın büyük olduğunu, can kaybınınsa az olması gerektiğini fark etti. Kendi başına yürüttüğü kaba bir incelemenin ardından, kurbanların sayısının 200'ü aşmadığı sonucuna vardı. 6.000-4.000 can kaybı olduğuna ilişkin tahmin gerçekle bağdaşmıyordu: "... Büyük sağlam yapıların, kiliselerin, camilerin, hamamların, pazarların hepsi o sırada boştu. İlk sarsıntı insanları evlerinden dışarıya çıkarmıştı. Asıl yıkıcı olan sonraki depremdi. Evler boştu. ... Altı bin kişinin öldüğü bildirildi... Bazıları bu rakamı 5000'e, hatta 4000'e indirdiler. Ben, 200 rakamının gerçeğe daha yakın olacağı kanısındayım."

Hamlin, binaların uğradığı ağır hasarı şöyle yorumluyordu: "... Bursa, ilk bakışta yıkıntılar içinde gibi görünüyordu. Uzaktan, görünümüne müthiş bir canlılık ve ışıltı veren 'altı yüz minare' gitmişti. Tüm taş ve tuğ-

la yapılar ya harap olmuş ya da hasar görmüş durumdaydı. Ulu Cami'nin 24 kubbesi[22] çökmüştü. Bir tanesi dışında tüm minareleri yıkılmıştı... Çarşılar tahrip olmuş ve yanmıştı. Kuşkusuz iyi inşa edilmiş ahşap evler kurtulmuş, ama en çok Yahudi mahallesindeki evler mahvolmuştu..."

Nisanda çöken Protestan kilisesi, felaketin hemen ardından yeniden inşa edildi. Bursalı Protestanlar, Hamlin'in önerdiği anti-sismik yapıyı önce düşük nitelikli buldular, ama sonunda bu tuhaf (ahşap ve demirden) kilise yapısının kullanışlılığına ve güvenilirliğine kani oldular.[23]

IV. Mayıs 1858

İstanbul şubesi misyonerleri Bay Bliss ve Bay Pettibone, Bursa'da birkaç gün geçirmişti. Bay Bliss, 20 Mayıs'ta orada gördüklerine ilişkin bir mektup yazmıştı: "... Kent hâlâ harabe halinde bir yer gibi görünüyor, bazıları onarılmış olsa bile, yüzlerce bina, dört yıl önce depremden çıktığı gibi kalmış."

Protestan şapeli ilk onarılan binalardan biri olmuştu. Aslına bakılırsa, Protestan şapelinin yeniden inşa edilme hızı, Bursa sakinleri arasında kıskançlığa bile yol açmıştı.

Peder Bliss, sürüp giden sismik etkinlik hakkında şöyle bir yorum yapıyordu: "Depremler hâlâ aralıklarla sürüyor, ama şapel hiç zarar görmeden ... çevresindeki yıkıntılar arasında, dimdik duruyor."[24]

V. Ocak 1874

Harput'taki misyonerlerden Bay Allen'ın gönderdiği bir mektup, Ocak ayında Sarıkamış'ta meydana gelen bir depreme gönderme yapıyordu. Bay Allen şöyle yazıyordu: "... Yıkık evlerde, çürümüş erzaklarıyla ve telef olmuş hayvanlarıyla, Sarıkamış halkının uğradığı kayıp çok ama çok ağır olacak. Mevcut gereksinimleri karşılanabilecekse buradan karşılanmalı. Uğradıkları bu talihsizlik, eminim onlara yardım göndermekten memnun olacak birçok kişinin duyarlılık ve anlayışına mazhar olacaktır. Rahibin evinin ve şapelin yaptırılması gerekiyor; ama öncelikle, uğradıkları bu felaket sonucu evsiz ve çaresiz kalanlara gönderilen yardımı ulaştıracağız. Bahar ya da yaz aylarında gönderilecek yardım bir sonraki kış için onlara barınak sağlanmasında kullanılacak. Daha önce hiç olmadığı kadar, Mez-

---

22 1855'teki depremden sonra Ulu Cami'ye yapılan onarımlar hakkında, yerli Rum tarihçi V.I. Kandes'in kitabına danışılabilir: V.I. Kandes, *Prousa*, Atina, 1883, s. 106-107.

23 C. Hamlin, *Among the Turks*, New York, 1877, s. 244-57.

24 *MH*, Ağustos 1858, s. 249.

murlar'daki şu dizelerin gerçek anlamını hissediyoruz: O, yeryüzüne baktı ve yer sarsıldı."[25]

VI. 14 Ocak 1874

Harput'taki Bay Allen'dan gelen bir mektup, 14 Ocak'ta bu bölgedeki ciddi bir depremi bildiriyordu: "Köylerden biri 'bir harabe yığını' halinde, diğerleri de çok hasar gördü: Birkaç insan öldü."[26]

VII. Mayıs 1874

Bay Allen, 8 Mayıs'ta Harput'tan gönderdiği mektubunda şunları yazıyordu: "...Dış merkezlerimizden biri olan Habusi çok büyük bir felakete uğradı. Geçen kutsal günde sabah saat yedide şiddetli bir deprem burayı [Harput] ve bütün ovayı sarstı. Biz Harput'a geldiğimizden beri [1857] böyle şiddetli bir sarsıntı hissetmedik. Bazı köylerde evler yıkıldı, ama ovanın doğu kesiminde bulunan Habusi'de depremin etkisi feciydi. 200 Ermeni hanesinin [1.600 sakin] bulunduğu bu köy yerle bir oldu. Ayakta kalan evler de içinde yaşamak için tehlikeli. Duvarların ve çatıların çökmesi sonucu on altı kişi öldü ve yirmi iki kişi yaralandı, yaralılardan dördünün hayatından ümit kesildi. Habusi yakınlarındaki bir Türk köyü de yıkıldı, orada da üç kişi öldü. Diğer köyler de hasar gördü, ama hasarın derecesi daha düşük; diğer yerlerde can kaybı olduğunu işitmedim..."[27] (Harita 2)

Bay Allen, Habusi'nin Protestan cemaati için kaygı duymaktadır: "İnsanlar genellikle tarlada meşguller... önümüzdeki kış için evlerini nasıl yeniden yapacaklar? Yardıma ihtiyaçları var..."

VIII. 19 Nisan 1878

Peder Bay Hitchcock ve Bayan Parsons, Bitinya'da yolculuk yapmaktaydılar. Misyonerler, İzmit (Nikomedia) ve Geyve bölgesinde bulundukları sırada güçlü bir deprem olduğunu bildirdiler: "Bayan Parsons'ın bardağındaki süt döküldü... deprem 19 Nisan gecesi saat 9'da meydana geldi ve bize bu bölgeyle ilgili eski kronikleri hatırlattı. Labonya'da üç ev yıkıldı, içlerinden birinde bir anne iki çocuğuyla birlikte öldü, bir başkasında da yedi hayvan telef oldu. Gölün [Sapanca] karşısındaki İçme'de on se-

---

25 *MH*, Mayıs 1874, s. 155.

26 *Aynı yerde.*

27 *MH*, Ağustos 1874, s. 244-45; 19. yüzyılın son onyıllarında bölgenin ilginç bir betimlemesi için bkz. H.F.B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Londra, 1901, c. II, s. 391: "[Harput] civarında 130-150 köyün bulunduğu tahmin ediliyor... evlerin büyük çoğunluğu iki katlı olarak, toprak ve tuğla karışımından inşa edilmiş..."

kiz can kaybıyla birlikte kırk ev tahrip oldu. Adapazarı ve İzmit'te binalar büyük hasar gördü."[28] (Harita 3)

IX. 1880

İzmir şubesinde bulunan misyonerlerden Bay Bowen ve Bay Crawford, gönderdikleri mektuplarda şu bilgileri veriyorlardı: "İzmir, Manisa ve kentlerin yakınındaki bölgelerde bir dizi deprem... İzmir'de ilk şok en şiddetlisiydi, ama bunu izleyen günlerin her birinde daha az şiddetli iki ila beş sarsıntı oldu. İzmir'de, maddi kayıpların bir milyon dolara vardığı tahmin ediliyor ve en az ilki kadar şiddetli başka bir şok daha olursa, İzmir'in harabeye dönüşeceğine inanılıyor."[29]

X. 3 Mart 1893

Harput şubesinden Dr. Barnum'un çektiği bir telgraf, komiteyi, 3 Mart'ta meydana gelen ve Doğu Toroslar'daki Malatya kentinin büyük bir kesimini tahrip eden feci bir depremden haberdar ediyordu. [Malatya, Harput'un bir dış merkeziydi.] Sarsıntının yarattığı hasar, kentin Ermenilerin ve birkaç Rumun yaşadığı Hıristiyan kesiminde daha ciddiydi.

Protestan cemaati olduğu gibi yıkıma uğramıştı: "Protestan kilisesi, dört okul binası ve papaz evi yıkıldı." Bu cemaatteki kayıplar "180 ölü ve 300 yaralıdan" oluşuyordu. Malatya'nın sakinleri büyük bir sıkıntı içindeydi; birçok insan bahçelere kaçmış ya da çadırlarda yaşamaya başlamıştı. Daha sonra gönderdiği bir telgrafta, Dr. Barnum Hıristiyan mahallesindeki kaybı şöyle tahmin ediyordu: "1.200 Hıristiyan evinden sadece 400'ü hasarsız durumda. Büyük miktarda erzak, yıkılan evlerle birlikte harabelerin altında kaldığı için yiyecek kıtlığı başladı."[30]

XI. 3 Mart 1893

Malatya'da böylesine yıkım yaratan deprem, Doğu Toros Dağları'nın güney kesiminde yer alan Adıyaman'ı da ciddi bir biçimde etkilemişti. Misyonerlerin yazışmaları, depremi ve etkilerini en ince ayrıntılarına kadar betimlemektedir: "Sarsıntının şiddeti o kadar fazlaydı ki, yataklarındaki insanların havaya fırladıkları söyleniyor. En az 772 ev tümüyle yıkıldı, 1.200 kadarı da kısmen tahrip oldu. En çok etkilenen, camiler oldu. Buradaki her minare yıkıldı..."

---

28 *MH*, 28 Temmuz 1878, s. 231.

29 *MH*, Ekim 1880, s. 370. Bu depreme ilişkin veriler için bkz. C. Solomonides, "Oi Seismoi stin Smirni", *Mikrasiatika Hronika*, 5 (1952), s. 244-45.

30 *MH*, Mayıs 1893, s. 172. Kasım 1893, s. 434.

Evlerin yaklaşık üçte birinin yıkılmasına karşın, can kayıpları çok fazlaydı: "... 283 kişi öldü ve kuşkusuz birçokları da ağır yaralandı." Gel gelelim, mala gelen zararlar da çok ciddiydi. Aslına bakılırsa, bu hasarın 90.000 ila 130.000 Amerikan doları arasında olduğu tahmin ediliyordu, ki bu, bölgede yaşayan yoksul insanlara göre çok büyük bir meblağdı.

Depremin merkez üssü Doğu Toroslar'daydı: "Deprem en şiddetli olarak Adıyaman civarındaki dağlarda hissedildi... köylerden birinde, 140 kişiden yalnızca ikisinin kaçabildiği söyleniyor... bir Kürt köyünün [Kızılbaş Kürtleri][31] olduğu gibi yutulduğu ya da yukarısındaki dağdan gelen toprağın altında kaldığı bildiriliyor."[32]

XII. 9 Temmuz 1894

İstanbul misyon merkezinden gelen mektuplarda şunlar bildiriliyordu: "9 Temmuz depremi bu yüzyıl içinde bölgedeki en ciddi deprem olmasına ve büyük can ve mal kaybına yol açmasına karşın, misyon çevresi herhangi ciddi bir hasara uğramadı... bu durum Adapazarı ve Bursa civarındaki misyonerler için de geçerli."

İstanbul'da Amerikan yönetimi altındaki Hıristiyan çalışmalarının dört stratejik noktasından –Galata Köprüsü'nün hemen yanındaki Bible House [İncil Evi], Gedikpaşa'daki Women's Board Mission House [Kadınların Board Misyon Evi], Üsküdar'daki Constantinople Women's College [Üsküdar Amerikan Kız Koleji] ile Boğaziçi'ndeki Robert Kolej– sadece sonuncusu hiç hasar görmedi. (Harita 4).

Her ikisi de 19. yüzyılın son yıllarında inşa edilmiş olan Amerikan ve İngiliz İncil Evlerinin karargâhı olan Bible House (1872) ile Constantinople Women's College (1876), çok küçük bir hasar gördü.[33] Gel gelelim, Gedikpaşa'daki gecekondu mahallesinde kurulmuş olan Mission House ile hemen yanında Langa semtindeki Protestan kilisesinin hasarı ciddi boyutlardaydı.[34]

---

31 Malatya-Elazığ havzasındaki Kızılbaşlar için, bkz. *MH*, Eylül 1857, s. 279, 289.

32 *MH*, Mayıs 1893, s. 172; Ağustos 1893, s. 306-307.

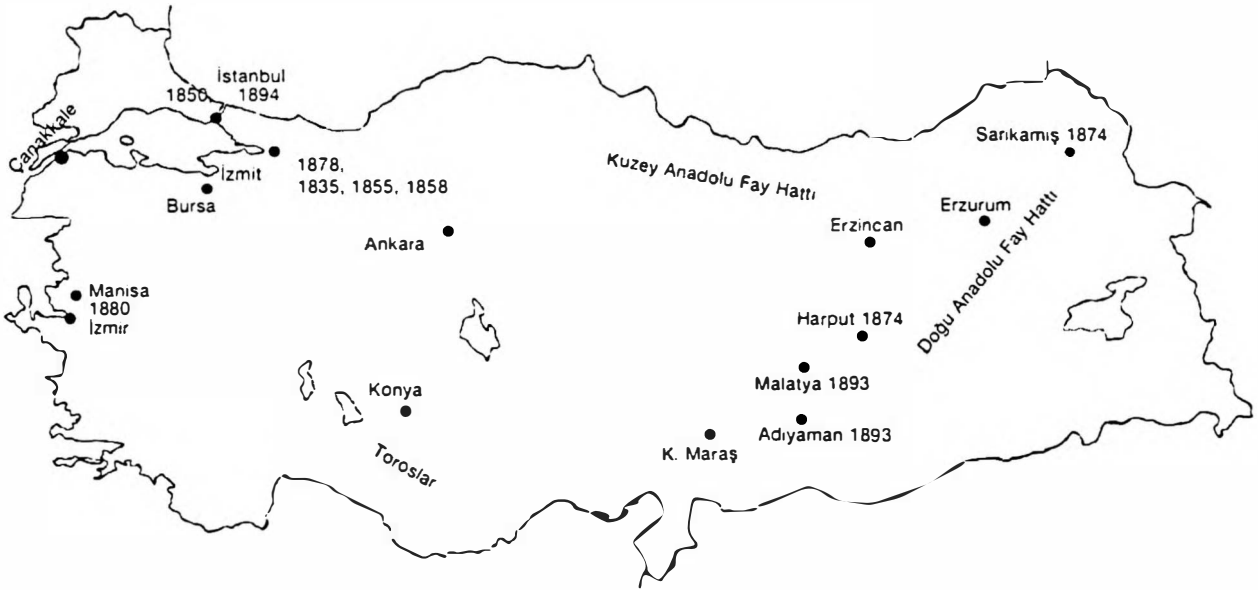
33 Bunlar, sarımtırak taştan inşa edilmiş güzel binalardı.

34 *MH*, Ağustos 1894, Eylül s. 359. Depremin ayrıntılı bir betimlemesi bir görgü tanığı tarafından kaydedilmiştir: E. Antoniades, *Ekfrasis Agias Sofias*, Atina, 1907, c. 1, s. 31-32. (Ayasofya da, depremden bir miktar hasar gördü.) Halki'deki (Heybeliada) Rum Ortodoks Ruhban Okulu deprem sırasında yıkıldı. Ek bilgi için bkz. *Ekklesiastiki Alitheia*, 20 (1895) s. 153, 156-57 ve 22 (1895) s. 169.

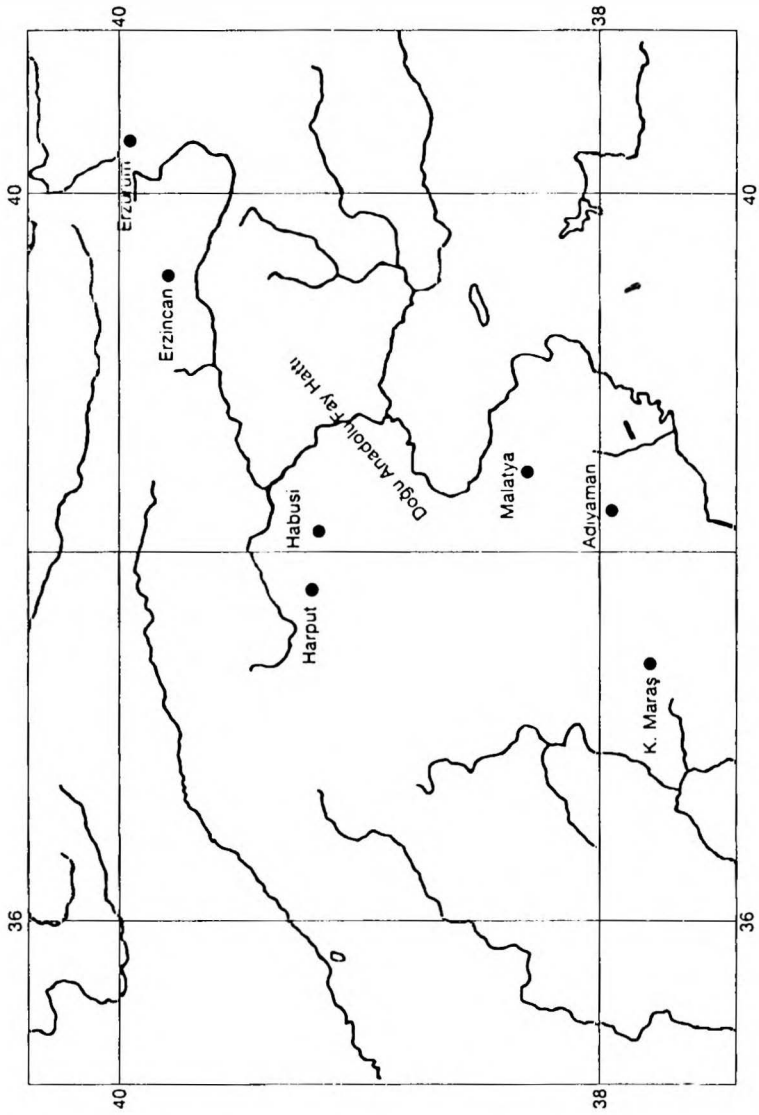
1835-1894 DÖNEMİNDEKİ DEPREMLER VE YERLERİ

KAYNAK: *MISSIONARY HERALD*

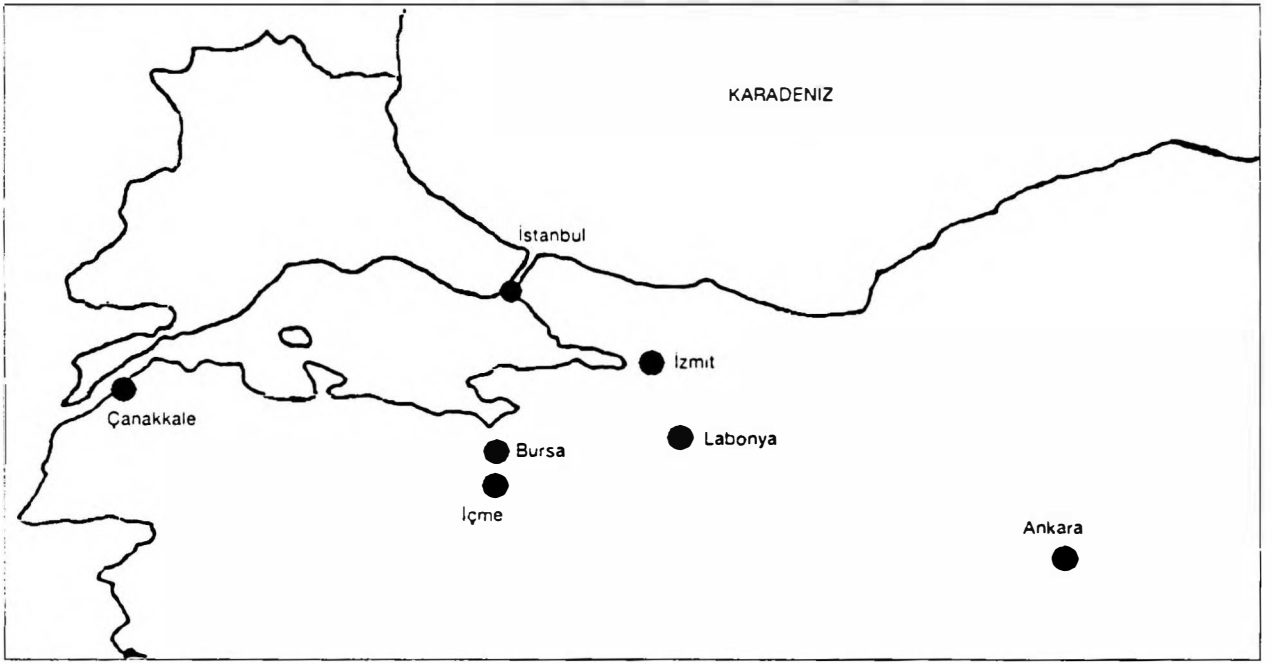
TARİH	TAHMİNİ ZAMAN	YER
3 Kasım 1835	sabah	Bursa
19 Nisan 1850	gece	İstanbul
Şubat 1855		Bursa
Nisan 1855	gece	Bursa
Mayıs 1858		Bursa
Ocak 1874		Sarıkamış
14 Ocak 1874		Harput bölgesi
Mayıs 1874		Harput-Habusi
19 Nisan 1878	21.00	İzmit-Labonya-İçme
1880		İzmir-Manisa
3 Mart 1893		Malatya
3 Mart 1893	sabah	Adıyaman
9 Temmuz 1894		İstanbul

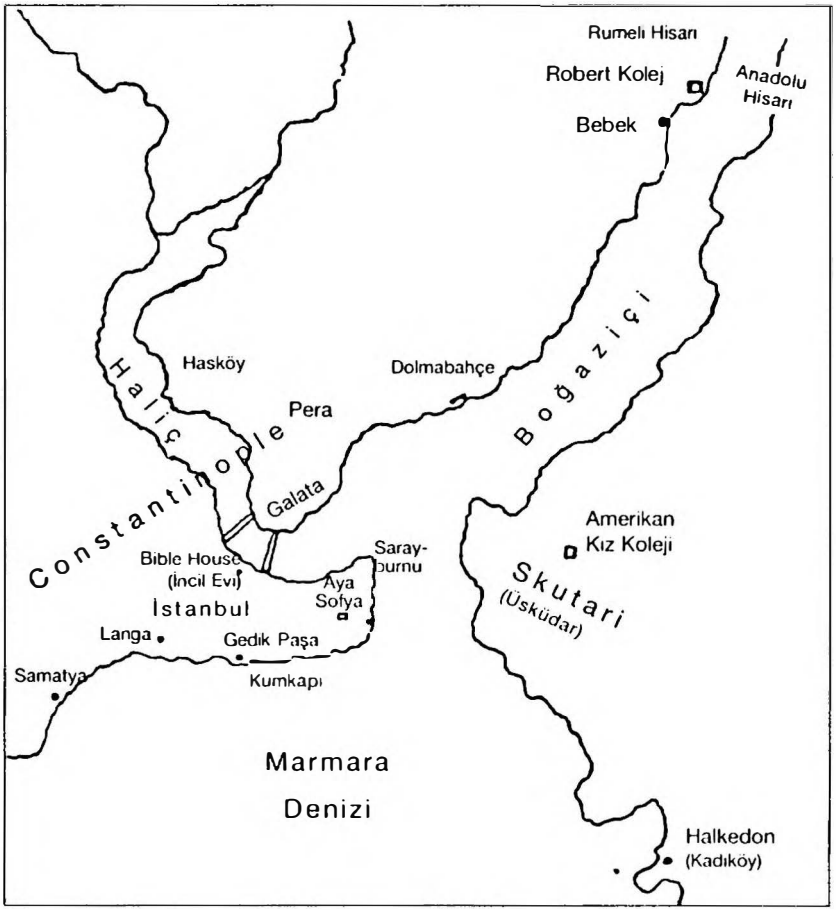
Harita 1. A.B.C.F.M. misyonerleri tarafından kaydedildiği şekliyle, 1835-1894 depremlerinin yerlerini gösteren harita.

Harita2. Depremler için yer haritası: Habusi, Mayıs 1874 ve Malatya-Adıyaman, 3 Mart 1893.

Harita 3. 19 Nisan 1878 İzmit depremi yer haritası.

Harita 4. İstanbul krokisi.

MEMLUK TARİHÇİLERİ TARAFINDAN KAYDEDİLEN DEPREM VERİLERİ: TARİHYAZIMI ÜZERİNE BİR DENEME

DONALD P. LITTLE

Her ne kadar, Profesör Ambraseys'e bir sürpriz gibi görünecek olsa da, bu bildiri benim için, yirmi altı yıl kadar önce İstanbul'a giderken Londra'ya uğrayıp onunla, 1970'te *An Introduction to Mamlûk Historiography* adıyla basılan doktora tezimdeki[1] Memluk depremlerine ilişkin kısacık göndermeleri tartışmam için yaptığı bir çağrıya gecikmeli bir cevap anlamını taşıyor. Başka işler bu çağrıya cevap vermemi engellediği için, ayrıca kendisinin ve meslektaşlarının son yayınlarının ışığı altında gereksiz bir çaba gibi görünmesine karşın, profesörün bu kadar geç bir tarihte de olsa bu bildiriyi kabahatimi bağışlatma çabası olarak kabul edeceğini umuyorum.[2] Ambraseys'in bilimsel verilerinin birçoğunu tekrarladığımı kabul etmekle birlikte, malzemeye historiyografik-edebi perspektiften yaklaşarak bazı yeni gözlemler üreteceğimden, belirli bir düzeyde özgünlük iddiasında bulunabileceğimi sanıyorum.

1971'de, Memluk İmparatorluğu'ndaki depremlere ilişkin sahip olduğum bilgi, Mısır'daki askeri ailelerden birinin üyesi olan ve 735/1336'dan sonraki bir tarihte ölen İbn ed-Devadar tarafından yazılmış genel bir vakayinamedeki sekiz sayfalık uzun bir pasajdan ibaretti. Bu pasaj, 23 Zi'l-hicce 702/8 Ağustos 1303'te meydana gelen ve yazara göre "benzeri daha önce Mısır'da hiç görülmemiş" bir depreme ayrılmıştı.[3]

1 *Freiburg ve Mantreal, 1970.*

2 N.N. Ambraseys, C.P. Melville ve R.D. Adams, *Seismicity of Egypt, Arabia, and the Red Sea*, Cambridge, 1994; Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*.

3 *Kenzü'd-Dürer ve Câmiü'l-Gurer*, IX, H.R. Roemer (ed.), Kahire, 1960, s. 100-101. Bu deprem, Ambraseys, *Egypt* s. 42-44'te ele alınır.

Kabul etmek gerekir ki, 1303 yılında yaşanan bir felaket, Osmanlı tarihine ancak ucundan girer. Bununla birlikte, şiddeti ve yıkıcı gücünün erişimi ve Mısır ile Suriye'nin olaydan toparlanma sürecinin görünüşteki kısalığının yanı sıra Memluk tarihçilerinin bu depremi geniş bir biçimde ele alması nedeniyle, Osmanlı dönemine daha yakın olan sonraki Memluk depremlerinin anlatılarına bir arka plan oluşturmak için bile olsa, ben bu depremi tartışmaya değer nitelikte görüyorum.

İbn ed-Devadar'ın tarihi, Memluk tarihyazıcılığının 14. yüzyılda girdiği *Enthistorisierung, Legendarisierung* ve *Literarisierung* olarak nitelenen bir sürecin –tarihi daha geniş bir okuyucu kitlesi için daha erişilebilir ve eğlenceli kılmaya yönelik popüleştirme çabası da denebilir– bir örneğini oluşturur.[4] Buna uygun olarak, İbn ed-Devadar'ın 1303 depremine ilişkin anlatısı, olup bitenin düz bir anlatısından ibaret olmayıp, Zekeriya el-Kazvini'nin (ö. 682/1283) depremlerin doğası ve nedenleri üzerine yazılmış bir 13. yüzyıl kozmografya eseri olan *Acâibü'l-Mahlûkat ve Garâibü'l-Mevcûdat*'tan (Yaradılışın Acayiplikleri ve Varlığın Gariplikleri) deneyimli olan bir dostu tarafından yazılan bir hutbe ile süslenmiştir. Hiç kuşku yok ki, insanoğlunun günahkâr itaatsizliğini cezalandırmak üzere Tanrı tarafından gönderilen depremlerin yıkıcı sonuçlarından korunmak ve O'nun inayetini kazanmak için pişmanlık duymak gerektiğine ilişkin uygun Kuran metinlerinin bir araya getirilmesinden oluşan hutbe, beklenebileceği üzere pek de aydınlatıcı değildir.[5] Oldukça ilginç bir nokta da, o dönemin bir tarihçisi olan el-Yusufi'nin (ö. 759/1358), Kahire'de yaşayanlarla ilgili olarak Tanrı'nın hoşnutsuzluğunun tam nedenini açıklamasıdır. Buna göre, o yılın başlarında, önde gelen Memluk memurları, Suriye'deki Spakhab'da İlhanlı ordularından birinin yenilgisini kutlamak için sultanın zafer geçidi yaptığı güzergâh boyunca bir dizi sahte kale inşa ettirmişlerdi. Bu yapıların inşası ve dekorasyonu, şarap ve hafif kadınlarla kendini eğlendiren birçok seyirci ve cümbüşçüyü oraya toplayarak sürüp giden bir şenlik fırsatı yaratmıştı. İşte Tanrı, deprem felaketini, bu insanların ahlaki düşkünlüğünü cezalandırmak üzere göndermişti.[6] İbn ed-Devadar'ın *Acâib*'inde yaptığı uzun alıntı, Kazvini'nin, Ptolemeos'un *Almagest*'inden kendi sözcükleriyle aktardığı bir bölümden oluşur. Kazvini'nin kendi sözcükleriyle anlattığı ve İbn ed-Devadar'ın aktardığı şekliyle, Ptolemeos'a göre depremlerin nedeni, dünyanın sert çekirdeğinin al-

4 U. Haarman, *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit*, Freiburg, 1969, s. 165, 200.

5 *Kenz*, IX, s. 102-103.

6 el-Ayni, *Ikdü'l-cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, IV, M.M. Amin, (ed.), Kahire, 1992, s. 262-63'te alıntılandığı şekliyle.

tında, soğuğun suya dönüştüremediği, ısının da dağıtamadığı buharların ve başka gazların yığışmasıydı; bu yığışmanın sonucunda ortaya çıkan basınç da, arzın yüzeyinin sarsılmasına neden oluyordu. Basınç yeterince güçlü ve sarsıntı yeterince şiddetli olduğunda, sıkışıp kalmış gazların çıkmasına izin verecek yarık ve çatlaklar oluşabiliyordu.[7] İbn ed-Devadar, bu alimane açıklamayla yetinmeyerek, aynı kaynak temelinde bir çamur ve su karışımından oluşup güneşte sertleşen dağların, depremler aracılığıyla nasıl yükseldiğini ve heybetli hale geldiğini, ayrıca sarsıntıların ve yeni şekillenmelerinin sebebinin de bu olduğunu açıklar.[8] İbn ed-Devadar'ın Ptolemeos usulü bilimsel açıklamaları bu şekilde devam eder; ama benim asıl amacım yenilikçi, popüleştirici bir tarihçi olarak İbn ed-Devadar'ın, ortaçağ İslam'ının bilime yaklaşımının tipik bir örneği olarak, büyük 1303 depremini, İslami teolojik açıdan ifade edilmiş bir hutbe ile bilimsel, Hellenistik bir açıklamayı nasıl bir araya getirdiğini ortaya koymak olduğundan, açıklamalarının bu kadarını vermeyi yeterli buluyorum.

Buna ek olarak, benim yakın bir zamana kadar, İbn ed-Devadar'ın muhtemelen depremin görgü tanığı olduğunu düşünmeme yol açan betimlemeleri de var; ne var ki, bu metnin, çağdaşı Mısırlı en-Nüveyri'nin (ö. 732/1332) metniyle karşılaştırılması,[9] bu metinlerden birinin diğerinden ödünç alındığı veya her ikisinin de ortak bir kaynağa dayandığını gösterir. Bu, 14. yüzyıl Memluk tarihyazıcılığının bir başka özelliğidir; bağımsız kaynaklardan yer belirtmeksizin ödünç alma alışkanlığının, bugünlerdeki deyişiyle intihal olarak nitelenmesi siyaseten yanlış olur. Böyle bile olsa, İbn ed-Devadar, anlaşılan metnine bir dolaysızlık ve renk katabilmek için başka tarihçilerden aldığı verileri babasına atfetmekle tanınır.[10] O zaman bu, Memluk tarihçilerine ilişkin hatırlanması gereken bir uyarı notudur: Dönemdeşlik mutlaka özgünlük demek değildir. Öte yandan, depremin görgü tanıklığına dayanan anlatısının nihai kaynağının ed-Devadar mı, yoksa en-Nüveyri mi olduğu o kadar da önem taşımaz, çünkü bunların verdiği bilgiler, özellikle, önde gelen bir Memluk emiri olan Baybars el-Mansuri (ö. 725/1325) ile köle olmayan Memluk alaylarında bir subay ve Memluk sarayında bir tufeyli olan, daha önce sözünü ettiğimiz el-Yusufi gibi dönemin diğer yazarlarından da doğrulanabilir.[11] Bu dört yazarın verdiği bilgilerden toplu olarak yararlandığımızda, 1303 depremi-

---

7 *Kenz*, XI, s. 104.
8 *Age*, s. 105-106.
9 *Nihâyetü'l-Arab fî fünûni'l-Edeb*, Leiden, Or. Ms., var. 5a-b.
10 Haarman, *Quellenstudien*, s. 111.
11 Baybars el-Mansuri, *Kitâbü'l-Tuhfeti'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Türkiyye*, A.H.S.

nin, Mısır'ın iki büyük kentinde, yani Kahire ile İskenderiye'nin yanı sıra Damanhur, Abyar ile Şarkıyye eyaletindeki iki yerleşimde büyük hasar yaratmış olduğu ve Garbiyye eyaletindeki Sahkâ ile Yukarı Mısır'daki Kus kasabalarının bütünüyle yerle bir olduğu anlaşılmaktadır. Tunus, Cezayir kıyıları ve Marakeş de dahil olmak üzere Kuzey Afrika'nın geri kalan kesiminde de güçlü bir sismik etki hissedilmişti. Akdeniz'de Kıbrıs yerle bir oldu; yalnızca birkaç kilise ayakta kalabildi. Muhtemelen Akdeniz'in kuzey kıyısı boyunca uzanan Frenk toprakları da etkilenmişti. Mısır'ın kuzeydoğusu, Maveraü'l-Ürdün'deki Kerak ve Şavbak kaleleri de deprem kuşağı içindeydi, tıpkı Suriye'nin, Antakya da dahil olmak üzere, dağlık ve kıyı kesimleri gibi; Şam'daki Emevi Camii'nde de hasar meydana geldi. Anadolu'dan Küçük Ermenistan, Alanya, Antalya, hatta Konstantinopolis'in sarsıldığına ilişkin bilgiler gelmişti. Memluk tarihçilerinin, depremin etki alanında kaldığını belirttikleri en doğu kesim, Mezopotamya'ydı. En-Nüveyri'ye göre, deprem beş *derece*, yani yirmi dakika sürmüştü; oysa İbn ed-Devadar, bir astronomik saatin dörtte biri (*rub' sâ'a felekiyye*) –artık bu ne demekse– sürdüğünü belirtir.[12] Ne var ki, Baybars el-Mansuri, depremin bir saatin üçte biri ya da yirmi dakika sürmüş olsaydı hiçbir şeyin ayakta kalmamış olacağını belirtir. "Fakat Tanrı inayeti ve bağışlayıcılığıyla [depremin] süresini ve hasarını sınırladı!"[13] İskenderiye ve Akkâ kentlerinde, depreme bir de gelgit dalgası eşlik etti ve Nil öylesine kabarıp dalgalandı ki, üzerindeki tekneler karaya fırladı.[14] Aylardan ağustos yani mevsim yaz olduğundan, depremi kapkara, kavurucu, kör edici bir rüzgâr izledi ve yer, yirmi günlük bir dönem boyunca sarsılmaya devam etti.[15] Mısır için bile, kaç kişinin öldüğüne ilişkin tahminleri değerlendirmek ya da bu tahminlere itibar etmek güçtür. Görünüşe göre İbn ed-Devadar İskenderiye'ye gönderme yaparak, yıkılan binaların molozları altında sayısız insanın öldüğünü söyler; bu, en-Nüveyri ve daha sonra, gelgit dalgasından pek çok kişinin öldüğünü bildiren el-Makrizi tarafından da teyit edilir.[16] Öte yandan Baybars el-Mansuri de, çok fazla kişinin hayatını kaybetmediğini ima edecek şekilde, deprem daha fazla sürmüş olsaydı "çok faz-

Hamdan (ed.), Kahire, 1987, s. 173; el-Yusufi, el-Ayni tarafından alıntılanmıştır: *İkdü'l-cümân*, s. 262-265.

12 el-Nüveyri, *Nihâyet*, var. 5a; İbn ed-Devâdâr, *Kenz*, IX, s. 101.

13 *Kitâbü'l-Tuhfe*, s. 173.

14 İbn el-Devadar, *Kenz*, IX, s. 102; en-Nüveyri, *Nihâyet*, fol. 5r.

15 el-Makrizî, *Kitabü's-Sülûk li-Marifehi'l-Mülûk*, 1, M.M. Ziyada, (ed.), Kahire, 1939, s. 943.

16 İbn ed-Devadar, *Kenz*, IX, s. 102; en-Nüveyri, *Nihâyet*, var. 5a.; el-Makrizi, *el-Sulûk*, 1, s. 944.

la insanın ölecek olduğunu" belirtir.[17] Depremler konusunda her zaman olduğu gibi, mucizevi kurtuluşlara ilişkin pek çok öykü vardır: Sözgelimi, bir yoğurt satıcısı, dükkânının ahşap çerçevesinin koruması altında ve bir kavanoz yoğurtla idare ederek enkazın altında üç gün geçirdikten sonra sağ salim kurtarılmıştır.[18]

Can kayıpları görünüşe göre az idiyse, fiziksel hasar ne durumdaydı? Görgü tanığı el-Yusufi'nin anlatısından kendi ifadeleriyle yaptıkları aktarıma bakılırsa, 15. yüzyıl tarihçileri el-Makrizi ve el-Ayni'ye göre, Kahire'de hiçbir bina şu ya da bu derecede hasar görmekten kurtulamamıştı. Daha da garip olanı, el-Makrizi, "eski ve yeni Kahire'yi görseniz, kentin bir düşman saldırısına uğrayıp harap olduğunu düşünürdünüz" demiştir.[19] Dönemin tüm tarihçileri, kentin büyük İslami anıtlarından bazılarının, başta minareleri ama aynı zamanda duvarları da dahil olmak üzere, büyük hasara uğradığı görüşünde birleşir. Bu anıtlar arasında el-Ezher, Emr ibnü'l-Âs (kentteki en eski cami), el-Hâkim bi-Emr İllâh Fatimi Camii, el-Medresetü'l el-Mansuriyye ve diğerleri bulunuyordu.[20] Halk, depremden hasar gören binaların iki yıldan önce onarılıp restore edilemeyeceğine esef ettiyse de, bu görev, kendi mali kaynaklarını, sultanın ve devlet hazinesinin kaynakları ile bağış gelirlerini kullanan Memluk memurları tarafından kısa sürede tamamlanmış gibi görünüyor. Bütün bu gelirlerle hasar gören binalar yeniden inşa edildi, hatta bazıları genişletilerek eskisinden bile iyi duruma geldi.[21] Görünüşe bakılırsa, Memluk sultanı, bugün bir "ulusal felaket" adı verilebilecek durum için devlet fonlarının kullanılmasını emretmişti. Bununla birlikte, Mısır'ın taşra kentlerindeki ve başka yerlerindeki binaların kaderi kaydedilmemiştir, ama bunların hepsi kurtarılmış gibi görünmektedir. O zaman, değinilmesi gereken asıl nokta, Memluk döneminin en korkunç, dolayısıyla en iyi belgelenen depreminin, Memluk İmparatorluğu'nun topraklarında ve nüfusunda uzun vadede olsa olsa çok az bir etki yaratmış olabileceğidir.

Şimdi, kısaca daha sonraki Memluk kaynaklarında bulunan öteki depremlere ilişkin kayıtlara döneceğim. Burada temel olarak, 852-930/1448-1524 tarihleri arasında yaşamış, dolayısıyla Osmanlıların Mısır'ı istilasına ve işgaline tanık olmuş tarihçi İbn İyas'a dayanacağım. Yazdığı tarih, *Bedai'z-*

---

17 *Kitâbü'l-Tuhfe*, s. 173.

18 el-Ayni, *İkdü'l-cüman*, IV, s. 262.

19 *es-Sulûk*, I, s. 944-945.

20 Baybars el-Mansuri, *Kitâbü'l-Tuhfe*, s. 173. Krş , Ambraseys, *Egypt*, s. 43.

21 İbn ed-Devadar, *Kenz*, IX, s. 101; en-Nüveyri, *Nihâyet*, var. 5a; el-Ayni, *İkdü'l-cüman*, IV, s. 264-65.

Zuhûr fî Vakai'd-Duhûr (Çağın Olayları Arasındaki Harikulâde Tomurcuklar)[22], 14. yüzyılda başlayan, Memluk vakayinamelerini popülerleştirme sürecinin doruğunu temsil eder; böyle bile olsa, *Bedai* depremlere yönelik olarak diğer geç dönem Memluk vakayinamelerinden daha çok gönderme içerir. Benim inancıma göre, bunun nedeni kısmen İbn İyas'ın, yaşadığı Akdeniz dünyasının sınırları içinde nerede meydana gelmiş olursa olsun depremler gibi dramatik olaylara karşı bir tür gazeteci ilgisi duymasıydı.[23] İbn İyas tarafından sözü edilen tüm depremleri, eğer varsa tarih ve yerleriyle birlikte kabaca bir araya topladım. Bu liste ektedir.

İbn İyas tarafından 1303 depreminden sonra hafif bir depremin (*zelzeletü'l-hafife*) meydana geldiği elli dört yıl sonrasına, yani 9 Ağustos 1357'ye değin başka bir sismik etkinlik kaydedilmemiştir.[24] Ne yazık ki, İbn İyas, bağlamdan yola çıkarak muhtemelen Kahire'de meydana geldiğini söyleyebileceğimiz bu depremin yerini belirtmeyi ihmal eder. Her ne olursa olsun, bu depremi "insanları hayrete düşüren yoğun, mevsimsiz bir yağış" izlemiştir; öyle ki, bu ağustos yağmuru depremin kendisinden daha dikkate değer kabul edildiğine göre, depremi bir afet olarak nitelemek güçtür.

Ağustos 1357 ile Mart 1522 arasındaki 165 yıllık dönem için, İbn İyas, yalnızca yarısı kendi yaşam döneminde olan yirmi dokuz depremden söz eder. Anlayabildiğim kadarıyla, bu depremler ayırt edilebilir herhangi bir düzenlilik ya da kalıp içinde meydana gelmedi. Sözgelimi, 1357'den sonra, 1386 yazına değin hiç deprem olmadı. Fakat Ocak-Şubat 1404 ile Aralık-Ocak 1409 tarihleri arasında üç deprem kaydedildi. Bu durumda bile, verilen tarihler sık sık çok müphem bir nitelik gösterir. Kimi zaman sadece ay adı verilir, öyle ki otuz günlük bir zaman aralığı içinde herhangi bir gün olmuş olması muhtemeldir, Mısır dışındaki depremlerde, tarihler daha da belirsizleşir; bunlar için haberin Kahire'ye ulaştığı tarih verilmektedir. Dahası, yerleri genellikle belirtilmez; sözü geçen sekiz deprem için durum böyledir, fakat olayların bağlamlarından, bu depremlerin yerlerinin el-Kahire ve Mısr, eski ve yeni Kahire olduğunu tahmin ediyorum.

---

22 4 cilt, Muhammad Mustafa (ed.), Wiesbaden, *1960-1975*.

23 Doğal olarak, bunların hepsini, özellikle de Mısır ve Suriye dışında meydana gelenleri kaydetmedi. Hazırladığı listeye, Ambraseys, *Egypt*, s. 44-54, Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 43-45, ve Yousef Ghawanmeh, "Earthquake Effects on Bilad ash-Sham Settlements", *Studies in the History and Acrhaeology of Jordan*, IV, 1992, s. 56-59'da yer alanların da eklenmesi gerekir.

24 Ne var ki, bazı ek kaynaklar kullanarak, Ambraseys 1303-1359 yılları arasında, İbn İyas tarafından söz edilmeyen beş deprem kaydeder: *Egypt*, s. 44-45. Ambraseys, 1357 yılı için bir deprem kaydetmez.

Her halükârda, İbn İyas 1422 ile 1513 arasında, özellikle Kahire'de olduğunu belirttiği on dört deprem kaydeder. Bunlardan on biri hafiftir (*hafîfe*), hatta kimi zaman öylesine hafiftir ki, çoğu insan fark etmemiştir bile. Haziran-Temmuz 1422'de olan bir deprem büyüktür (*azîme*), "çok sayıda evi tahrip etmiştir"; Haziran-Temmuz 1425'te olan bir başkasında, "evler, binalar, minareler yerinden oynadı, neredeyse yıkıldı, ama kimse ölmedi. Yerin üç kez sarsılması esnasında insanlar evlerinden çıkıp pazarlara koştular". Kasım 1434 depreminde, İbn İyas, eğer deprem daha uzun sürmüş olsaydı çok büyük hasara yol açardı, demiştir. Nisan-Mayıs 1491 depremi, tam bir güneş tutulmasının ertesi günü yeniden meydana gelmişti. İki dakika boyunca devam eden Temmuz 1500 depremi sırasında, yıldız kaymaları gözlenmişti.

Bu 165 yıl içinde Kahire'yi en kötü etkileyen deprem, muhtemelen 19 Mart 1481'de meydana gelen depremdir. Bu depremi İbn İyas bir *zelzeletü'l-muhavvile* –yerdeki sallanmaların minareleri bir o yana, bir bu yana salladığı ve yan yatırdığı dehşet verici bir deprem– olarak adlandırır. Üç *derece*'lik (12 dakika) bir süre içinde, yerin altında muazzam bir gürültü yaratmış ve kadınların peçelerini örtmeksizin evlerinden dışarı fırlamalarına neden olmuştur. Kaydedilen tüm Kahire depremlerinden, 1303'te olan hariç, bilindiği kadarıyla yalnızca bu deprem ölümlere neden oldu. İki kurban önde gelen kişilerden olmasaydı –bir kemerden düşen taş yüzünden ölen bir Hanefi baş kadısı ile kendi evinde ölen bir askeri bürokrat– kim oldukları herhalde bilinmezdi. O halde, Memluk vakayinamelerinin verdiği bilgiler temelinde, Memluk Mısır'ında büyük felaketlere yol açan depremlerden söz etmek doğru olmaz.

Geriye, Mısır dışındaki depremlere yönelik göndermelerle ilgili söylenecek birkaç söz kalıyor. İmparatorluk içinde, Suriye'de 1404 yılında Trablusşam vilayetinde bir deprem oldu. İbn İyas bu depremin Latakia'ya ve bölgedeki diğer yerlere ilerleyerek "enkaz altında birçok kişinin ölmesine yol açmadan" evvel, Markab Kalesi'nin bir bölümünü yıktığını söyler. Mayıs 1406'da, Antakya'da meydana gelen bir depremde, "evler, içinde yaşayanların üzerine yıkıldı ve sayısız insan öldü" ve benzer bir deprem, benzer sonuçlarla Latakia, Cabala ve Balatonos'ta meydana geldi. Kasım 1458'de Kahire'de yalnızca hafif bir deprem hissedildiği sırada, Suriye'de ve Maverâü'l-Ürdün'de bu deprem *muhavvile* olarak nitelendirildi: "Kudüs ve Hebron arasında bir sürü ev yıkıldı" ve Kerak'taki büyük kale çok hasar gördü. Memluk İmparatorluğu'nun dışında, Temmuz-Ağustos 1427 ve 1432 baharında Granada, Endülüs'te haberleriyle İbn İyas'ın dikkatini çekecek kadar şiddetli depremler oldu. 1432'deki depremler kırk günlük bir süre boyunca tekrar tekrar meydana geldi; sayısız

insan öldü ve Granada eyaletinde üç kasaba yerle bir oldu. Fakat bunun Osmanlılarla neredeyse hiçbir ilgisi yoktu kuşkusuz. Bu nedenle, makaleye burada son verirken, İbn İyas'ın 15. ve 16. yüzyıllarda Anadolu'yu sarsan üç depremi kaydettiğine değinmek memnuniyet vericidir. Şubat-Mart 1419'da Anadolu'nun doğusundan batısına dek her yerini etkileyen, üç gün süren ve kırk gün boyunca tekrarlanan büyük bir deprem oldu; deprem yapılara hasar verdi ve insanların evlerinden açık alanlara kaçmalarına neden oldu. İbn İyas'a göre, 1510'da İstanbul'da, –"Osmanoğulları hükümranlığının payitahtında"– dehşet verici bir deprem oldu. Bu deprem, minarelere ve başka yapılara büyük hasar verdi ve sayısız insan öldü. Son olarak, Memluk İmparatorluğu'nun Osmanlılar tarafından fethinden sonra, 1522'de, İstanbul'da "evlerin tahrip olduğu ve içindekilerin üzerine yıkıldığı, sütunların ve kubbelerin çöktüğü" büyük bir deprem olduğu bildirilir. İbn İyas sözlerini şöyle sürdürür: "Denildiğine göre, Hünkâr Süleyman'ın dedesi Hünkâr Bayezid zamanında da benzer bir deprem olmuş. Bundan kısa bir süre sonra, [Bayezid]'e, Sultan Kayıtbay'a olanlar olmuş; iki kez yenilmiş ve birliklerinde sayısız insan ölmüş." Bu ifadenin doğrulanması güçtür; ama kuşkusuz asıl önemli soru, gerçekte bu edebi ve izlenimsel raporların güvenilir ve anlamlı bir biçimde ölçülebilir olup olmadığıdır. Tarihçiler için, ister tek tek ister art arda olsun herhangi bir depremin Osmanlıların Mısır ve Suriye fethini kolaylaştırdığına ya da engellediğine ilişkin hiçbir kanıt yoktur.

EK

İbn İyas'ın *Bedai*'sinden depremlere ilişkin kronolojik kayıtlar

1. 21 Şaban 758/9 Ağustos 1357, *zelzeletü'l-hafife* (Kahire ?), c. I, pt. 1, s. 563.
2. Cemaziyü'l-âhir 787/ Temmuz-Ağustos 1386, iki *zelzele* (Kahire ?),[25] c. I, pt. 2, s. 360.
3. 791 sonu/Kasım 1389, *zelzeletü'l-azîme* (Kahire ?),[26] c. I, pt. 2, s. 423.
4. Receb 806/Ocak-Şubat 1404, *zelzeletü'l-azîme* haberi, Trablusşam, Markab, Latakia kaleleri ile havalisi, c. I, pt. 2, s. 687.

---

25 Tarihçi el-Hatib el-Cevheri *Nüzhetü'n-Nüfûs ve'l-Abdan fî Tevâhiri'z-Zamân* I, Hasan Habashi (ed.), Kahire, 1970, s. 120'ye göre, 13 Şaban 787/20 Eylül 1385'te Kahire'de iki hafif deprem meydana gelmişti. Ambraseys, *Egypt*, s. 46'da 18 Cemaziyü'l-âhir/7 Temmuz 1386'da olan bir depremi kaydeder.

26 Ambraseys tarafından kaydedilmemiştir.

5. Zi'l-hicce 809/Mayıs 1406, *zelzeletü'l-azîme* haberi, Antakya, c. I, pt. 2, s. 724.
6. Şaban 811/Aralık-Ocak 1408-1409, Cabala, Latakia ve Balatanos'ta *zelzeletü'l-kebîreti'l-azîme* haberi, c. I, pt. 2, s. 793.
7. Sefer 822/Şubat-Mart 1419, Anadolu'da *zelzeletü'l-azîme* haberi, c. II, s. 44.
8. Receb 825/Haziran-Temmuz 1422, *zelzeletü'l-azîme*,[27] Kahire, c. II, s. 83.
9. Şaban 828/Haziran-Temmuz 1425, *zelzele*, Kahire, c. II, s. 99.
10. Şevval 830/Temmuz-Ağustos 1427, *zelzeletü'l-azîme*, Endülüs, c. II, s. 116.
11. Şaban 835/Nisan 1432, Endülüs'te *zelzeletü'l-azîme* haberi, c. II, s. 138.
12. [3] Rebiyü'l-âhir 838/7 Kasım 1434, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c.II, s. 161.[28]
13. Receb 841/Aralık 1437-Ocak 1438, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. II, s. 181.[29]
14. Rebiyü'l-evvel 859/Şubat-Mart 1454, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. II, s. 323.
15. Muharrem 863/Kasım 1458, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire; Suriye'de *şedîde, sa'ba.*[30]
16. 17 Cemaziyü'l-evvel 972/14 Aralık 1467, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. II, s. 471.
17. Receb 881/Ekim-Kasım 1476, *zelzeletü'l-muhavvile* (Kahire ?), c. III, s. 121.
18. 17 Muharrem 886/19 Mart 1481, *zelzeletü'l-muhavvile*, Eski ve Yeni Kahire, c. III, s. 178.
19. Rebiyü'l-âhir 888/Mayıs-Haziran 1483, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. III, s. 201.
20. Cemaziyü'l-âhir 896/Nisan-Mayıs 1491, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. III, s. 281-82.
21. Sefer 904/Eylül-Ekim 1498, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. III, s. 399.

---

27 Başka kaynaklara dayanarak, Ambraseys, *Egypt*, s. 47, 8 Receb 825/7 Temmuz 1422'de Kahire'de meydana gelen bu depremi "hafif" olarak kaydeder.

28 Parantez içindeki tarih, el-Cevheri, *Nuzha*, III, (1973), s. 308'den eklenmiştir.

29 Belki de bu deprem, Ambraseys, *Egypt*, s. 49'da, 17 Şaban 841/25 Şubat 1438 olarak kaydedilen depremdir.

30 İbn Tagribirdi, *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûk Mısr ve'l-Kahire*, XVI, *Jamal al-Din al-Shayyal*, (ed.), Kahire, 1972, s. 127'de Kerak'a ait bir kayıt vardır.

22. 27 Zi'l-hicce 905/24 Temmuz 1500, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. III, s. 443.
23. 30 Muharrem 914/31 Mayıs 1508, *zelzeletü'l-hafife*, (Kahire ?), c. IV, s. 132.
24. 23 Zi'l-hicce 914/14 Nisan 1509, *zelzeletü'l-hafife*, (Kahire), c. IV, s. 148.
25. Cemaziyü'l-âhir 916/Eylül-Ekim 1510, *zelzeletü'l-muhavvile* haberi, İstanbul, *c. IV, s. 193.*
26. 7 Zi'l-hicce 916/8 Mart 1511, *zelzeletü'l-hafife*, (Kahire ?), c. IV, s. 207.
27. 20 Muharrem 919/29 Mart 1513, *zelzeletü'l-hafife*, Kahire, c. IV, s. 297.
28. Rebiyü'l-âhir 928/Mart 1522, İstanbul'da *zelzeletü'l-azîme* haberi, c. V, s. 440.

ONİKİ ADALAR'DA DEPREM: 1303-1513

ANTHONY LUTTRELL

Oniki Adalar'ın geç ortaçağ tarihiyle ilgili başlıca yazılı malzemeler Rodos'un Hospitaller Şövalyelerinin şimdi Malta'da bulunan arşivlerinde yer alır.[1] Ancak, burada ya da herhangi başka bir yerde Rodos'un 1346 öncesi tarihine ait hiçbir şey yoktur. Bugüne kalan, 1346 ile yaklaşık 1380 arasındaki döneme ait birkaç Rodos kayıt defteridir; 1380 ile 1522 yılları arasındaki dönemi kapsayan orijinal arşivlerin ancak bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bunların 1453'e kadar olanları hatırı sayılır bir titizlikle incelenmiş durumdadır,[2] fakat daha sonraki döneme ait malzemeler hâlâ ayrıntılı bir araştırmayı beklemektedir. Buna ek olarak, hacıların ve diğer gezginlerin, üzerlerinde çalışılmamış ve yayımlanmamış anlatıları vardır; günümüze ulaşan binaların ve surların incelenmesi, hatta kazılardan bazı kanıtlar sağlanması hâlâ mümkündür.

8 Ağustos 1303'teki büyük depremin merkezinin Rodos'un batısında bir yerde olduğu anlaşılıyor.[3] Bu depremi hâlâ hatırlanan en kötü deprem olarak tanımlayan Bizanslı tarihçi Georgios Pakhymeres İskenderiye, Girit ve Peloponnez'de ciddi yıkım yarattığını, fakat asıl Rodos *klima*'sına ya da bölgesine yakın meydana geldiği için Rodos'u "tümüyle tepetaklak"

1 Son derece geniş bir kaynak bütününe ulaşmamı Nicholas Ambraseys cömertçe sağladı.

2 Özellikle, J. Delaville Le Roulx, *Les Hospitaliers à Rhodes jusqu'à la Mort de Philibert de Naillac: 1310-1421*, Paris, 1913; ve Z. Tsirpanlis, *Anekdota Engrafa yia ti Rodo kai tis Noties Sporades apo to Arheio ton Ioanniton Ippoton, 1421-1453*, Rodos, 1995.

3 Bkz. F. Evangelatou-Notara, *Seismoi sto Vizantio apo ton 13o mehri kai ton 15o aiona. Istoriki Eksetasi*, Atina, 1993, s. 41-48. N. Ambraseys "Data for the Investigation of the Sismic Sea-Waves in the Eastern Mediterranean", *Bulletin of the Seismological Society of America*, 52 (1962), s. 901'de Rodos'ta Eylül 1303'te meydana gelen bir deniz dalgasına ilişkin bilgiyi listesine almıştır.

ettiğini bildiriyordu.[4] Çeşitli Memluk kaynakları, yirmi gün boyunca süren bu depremin Granada'dan Marakeş'e, Konstantinopolis'ten Mezopotamya'ya kadar hissedildiğini belirtiyordu.[5] Bir Venedik belgesi olan *Zibaldone da Canal*'a göre, deprem sabah meydana geldi; merkeziyse, şatoların tahrip olup insanların öldüğü Girit'ti; Venedik'te de hissedildi ve Fano'da, Rodos'ta, Akkâ'da ve İskenderiye'de hasar yarattı.[6] Yine bu döneme ait bir kaynak olan ve yaklaşık 1318'de tamamlanan *Gestes des Chiprois*'da, bu depremin Kıbrıs'ta o dönemde tanık olunan en büyük deprem olduğunu; burada hiç hasar yaratmamakla beraber Kandiye ve Rodos'ta çok büyük yıkım ve pek çok ölüme neden olduğunu ifade eder: *Mout grand damage, et mourut moult grant gent.*[7]

Bütün bunlar, 1302 yılı sonlarında Türklerin açık denizdeki adalara yönelik saldırılarından sonra[8] ve Rodos ile Kos'un 1306'da Hospitaller Şövalyeleri tarafından istilasından birkaç yıl önce meydana geldi. 1303 depremi, Latin fethini kışkırtmış ya da kolaylaştırmış gibi görünmüyor. 1306'da Hospitaller Şövalyeleri çabucak Rodos'taki Pheraklon ve Phileremos kalelerini –ikincisini hileyle olmakla birlikte– ele geçirdiler, ama görünen o ki, ana kent 1309 ortalarına değin dayandı ve sonra, belirli şartlarla –ama askeri olarak yetersiz olduğu için değil– teslim oldu.[9] Hospitaller Şövalyeleri'nin *castello* ya da *collachium*'una dönüşen ana Bizans istihkâmları zora başvurularak ele geçirilmedi ve 1306'da *kastron* dışındaki Bi-

4 Georgios Pakhymeres, *De Michaele et Andronico Paleologis*, I. Bekker, (ed.), c. II, Bonn, 1835, s. 392-93.

5 D. Little, yukarda; daha fazla bilgi için, N. Ambraseys, C. Melville ve R. Adams, *The Seismicity of Egypt, Arabia and the Red Sea: A Historical Review*, Cambridge, 1994, s. 42-44.

6 *Zibaldone da Canal: Manoscritto mercantile del sec. XIV*, A. Stussi, vd. (ed.), Venedik, 1967, s. 99-100.

7 *Les Gestes des Chiprois, Recueil des Historiens des Croisades: Documents arméniens*, c. II, Paris, 1906, s. 856. Francesco Amadi, *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi*, R. De Mos Latrie (ed.), Paris 1891, s. 239; ve Florio Bustran, *Chronique de l'île de Chypre*, R. De Mas Latrie (ed.), Paris, 1886, s. 134, *Gestes*'i temel alan bu eserler 8 Ağustos olarak doğru tarihi verirler. *Gestes*, bir kapyanın kopyası olarak bugüne ulaştığından, muhtemelen, bir hatayı tekrarladığı için *viij* yerine *vij* tarihini verir; bu üç kronik arasındaki bağlantı için bkz. S. Meloni, "A proposito dei casidetti *Memoires* attribuiti a Filippo da Novara", *Studi Mediolatini e Volgari*, 34 (1988).

8 E. Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venedik, 1983, s. 6.

9 A. Luttrell, "The Genoese at Rhodes: 1306-1312", *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età moderna: Studi in Onore di Geo Pistarino*, c. II, Acqui Terme, 1997, s. 744-53.

zans surlarından ayakta kalan olsun olmasın,[10] 1303 depreminin Rodos'taki etkilerinin sınırlı olmuş olması muhtemeldir.

Anlaşılan 1366 yılında Rodos'ta bir deprem daha meydana geldi. Depremi Malmesbury'li bir keşiş, elli ya da daha yukarı bir yaştaki ünlü bir asker olan Richard Chastellayn'dan işitmiş ve kendisine atfedilen *Eulogium Historiarum*'da kaydetmişti. Chastellayn, Aziz Philip ve Aziz James günü arifesinde, yani 30 Nisan'da gün ortasında başlayan ve ertesi günün ortasına dek süren bu depremi bizzat yaşadı. Deprem, bütün "manastır"ı, muhtemelen Rodos *castello*'sunu yıktı –*corruit totum monasterium de Rodis*; birçok küçük kale de yerle bir oldu –*multae castellulae usque humum prostratae*; hiç kimsenin huzur ya da rahat bulamadığı muazzam bir tapınak vardı. Chastellayn bir kadırgaya binip kaçtı, ama sıkıntısı kadırgada da azalmamıştı.[11] Richard Chastellayn hakkında başka herhangi bir şekilde bilgi edinilememekle birlikte, bu adı taşıyan ve 14. yüzyılın yirmili yıllarında, içlerinden Sir Hugh ve Sir Thomas'ın hayatta olduğu bir şövalye ailesi vardı.[12] Öykü doğru gibi görünmektedir; gerçekten de yaklaşık 1360 ve 1367 arasında birçok İngiliz şövalye, 1365'teki İskenderiye ya da Kilikya seferleri sırasında Rodos'a uğramıştır.[13] Bu anlatı 1366'da sona eren kroniğin ana bölümünün neredeyse tam sonuna gelmektedir yani o döneme ait bir belgedir.

Chastellayn'ın öyküsünün tam ortasında, Macar ve Gürcistan kralları ve Hospitaller'lerin üstadı ile gerçek olma olasılığı bulunmayan birçok Müslüman hükümdarın yer aldığı büyük bir muharebeyle ilgili bir kesit vardır, ama metin Hıristiyanların *Chaundelor*'da, yani Alanya'da (Kilikya) hapsedildiğinden söz etmektedir. Üstatlarının değil, amirallerinin kumandası altındaki Hospitaller Şövalyeleri, gerçekten de 1361'de Antalya'nın zaptına ve 1367'de yine buraya yapılan bir saldırıya katılmışlardır; bunun yanı sıra 1366'da Alanya'ya yapılan bir saldırıda da yer almışlardır. Kilikya Türkleri, Hıristiyanları gerçekten esir almışlar ve Kıbrıslılar –ama Hospitaller'ler değil– Kasım 1364'te Alanya'yı ele geçirmişlerdi.[14] Muhteme-

10 E. Kollias, *The City of Rhodes and the Palace of the Grand Master*, Atina, 1988, harita.

11 *Eulogium Historiorum*, F. Haydon (ed.), c. III, Londra, 1863, s. xlvi, 237-39; yeni bir baskı hazırlamakta olan Geoffrey Martin metinle ilgili bazı hususları nezaketle doğruladı.

12 C. Moor, *Knights of Edward I*, I, Londra, 1929, s. 196 (bu kaynağa ulaşmamı Nigel Saul nezaketle sağladı).

13 A. Luttrell, "English Levantine Crusaders: 1363-1367", *Renaissance Studies*, II/2 (1988)

14 Delaville, s. 141-42, 156, 159; N. Iorga, *Philippe de Mézières et la Croisade au XI-Ve siècle*, Paris, 1896, s. 275-76.

len bu yüzden, söz konusu kesinti 1364 yılındaki ya da o sıralardaki olaylarla ilgili rivayetleri yansıtıyordu. *Eulogium*'un editörü bu kesiti, 1364'te Adrianopolis'te [Edirne] yapılan bir muharebeye gönderme olarak yorumlamış ve depremi de o yıla tarihlendirmişti. Bu kesit, içine yerleştirildiği metni tarihlendirmediği için, bu husus gerçekten hayati değildir. 1366 tarihi, en muhtemel tarih gibi görünmektedir. Arapça kaynaklar, yerini vermeksizin 28 Eylül 1364/18 Eylül 1365 yılı içinde şiddetli bir depremi[15] ve Targuzlu'nun –ki muhtemelen Rodos'tan yaklaşık 170 km. mesafede bulunan bugünkü Denizli'dir– 18 Eylül 1365/6 Eylül 1366 yılında yıkıldığını kaydetmişti.[16]

Dahası, 30 Mayıs 1366'da, depremin tahmini tarihinden yalnızca bir ay sonra, Rodos'taki Hospitaller üstadı, karşı karşıya kaldıkları büyük bunalım yüzünden Batı'ya doğru yola çıkmakta olduğunu bildirmişti.[17] Bunu bildiren belgede herhangi bir depreme yönelik bir gönderme yer almaz ve bu acil durumun başka nedenleri olduğu açıkça bellidir. Hospitaller'ler, yaklaşık 1345'te Floransa kanadındaki çöküşten, 1347'den sonra gelen büyük bir veba salgınının etkilerinden ve Batı'daki büyük ekonomik durgunluktan ağır zarar görmüştü.[18] 1365'de İskenderiye'nin yağmasına katılması, Memluk Mısır'ından ve çeşitli Anadolu beyliklerinden abluka ve istila tehditleri almalarına neden olmuştu.[19] İskenderiye seferinde atlarının neredeyse tümünü yitirmişlerdi ve en azından yüz kadar yeni ata ihtiyaçları vardı.[20] Ara-

15 Celaleddin, *Keşfü's-Salsala an Vasfi'z-Zelzele*, S. Neccar, (çev.), Rabat, 1973/4 ad annum.

16 *Tarihi Takvimler*, O. Turan (ed.), Ankara, 1954, s. 72.

17 Valetta, Malta Ulusal Kütüphanesi, St. John Arşivleri, Cod. 319, var. 302-303. Burada üstat, manastıra şu sözlerle seslenmişti: *Carissimj fratres quia status mundj propter diuersa tempora que contingerunt temporibus nostris deteriorationem non modicam [as ?] superferunt inter quos religio nostra remanet non illesa, Etiam quoia nan solum prossequi promotionem fidei, ut tenemur, sed tenuj sustenationj uite nostre et nostri Conventus Rodj suffucere non ualemus, Nec minus quia religio nostra adeo est colapsa quod reformatione, et reparatione multiplici noscitur, indigere ydeo ne antequam ob indigentie angustiam uite necessaria mendigare cogamur, et etiam antequam prefatam religionem nostram in deteriorem conditionem habere? contingat...*

18 A. Luttrell, "Papauté et Hôpital: l'Enquête de 1373", *L'Enquête Pontificale de 1373 sur l'Ordre de Saint-Jean de Jerusalem*, c. I, A.-M. Legras, (ed.), Paris, 1987.

19 1 Mart 1366 tarihli metin, P. Priant, "Six Lettres relatives aux Croisades", *Archives de l'Orient Latin*, 1 (1881) s. 391-92 içinde yer alır. Bu tür istila tehditlerinden 20 Mart 1366 tarihinde de söz edilir: Malta, Cod. 319, var. 41b.

20 4 Aralık 1365, 17 Ocak 1366 ve 24 Ocak ile Mayıs 1366 arasında bir tarihte, erzak ve 100 kadar at talep edilir, çünkü İskenderiye'nin yağmalanışının ardından Türklerin kapıldığı öfke yüzünden, bunlar artık Anadolu'dan sağlanamaz olmuştu: Cod.

lık 1365'te Batı'dan insan, para, erzak ve silah gönderilmesi ayarlandı.[21] Ne var ki, bu bunalım Nisan 1366'daki bir deprem yüzünden daha da ağırlaşacaktı.

Hospitaller Şövalyeleri, Hios [Sakız], Yeni Fokaia [Foça], İkaria ve Smyrna'yı [İzmir] etkileyen 20 Mart 1389 depremiyle sıkıntıya düştü.[22] Deprem, Smyrna'da şövalyelerin aşağı kalesinin surlarının bir bölümünü tahrip etti ve bu durum Avinyon'da bulunan üstatlarına Rodos'tan bir yardım çağrısı gönderilmesiyle sonuçlandı.[23]

27 Ekim 1437 tarihli bir Rodos belgesi, ortaçağda *Lango* olarak bilinen Kos'taki gelirlerin büyük bir yıkım sonucu düşmüş olduğundan söz ediyordu: *attenta redditus dicte baiulie nostre Langonis maxima diminucione et attenta magnitudine dirupcionis, uastitatis et destructionis edificiorum et fortaliciorum dicte insule, que, nisi celerime restaurentur, magnum [occureret] perdicionis periculum, si ab infidelibus contra dictam insulam, quod deus avertet, aliquid attemptaretur..*.[24] Depremler Ekim ve Kasım 1437 arasında, 3 ya da 24 Eylül tarihindeki de dahil olmak üzere Konstantinopolis'te de hissedildi.[25] Kos'taki hasar, bir Türk saldırısı sonucu olmuş olabilir, ama daha çok bir deprem sonucu olmuş izlenimini veriyor. Kos kasabasındaki kalenin doğudaki dış surunda, Kos Kumandanı Fr. Fantino Querini'nin *1445* (M. ccccxlv) tarihli *F[rateri] Fantinus Quirinis preceptor a fu[n]dame[n]to edi[p]h[ic]av[it]* yazılı arması yer alıyordu.[26]

Rodos, 18 Mart ve 18 Aralık 1481 arasında birden çok sismik deniz dal-

319, var. 251, 252b, 316. 21 Ocak 1366 tarihli bir başka papalık belgesi, Hospitaller'in *quasi sine equis* olduğunu ifade ediyordu: var. 251b.

21 5 Aralık 1365'te Lombardiya'dan, 500 *curacias*, 500 *gorgerias*, 500 *cervelarias* ve 200 *caxias viratonum* ısmarlandı: Malta, Cod. 319, var. 315b-316.

22 Evangelatou-Notara, s. 83-92. Ermenice bir kitabın kalafonunda [kitabın sonunda başlığı, yazarın adını ve tarihi gösteren not] yer Hios ve Smyrna, zaman da öğle vakti olarak verilir: V. Hakobyan, *Manr zhamanakagrut 'yunner XIII-XVIII da*, c. II, Erivan, 1956, s. 513. Kos'taki *borgo*'nun güney surundaki bir kapı, 1377'den 1396'ya dek üstat olan Fr. Juan Fernández de Heredia'nın ve 1386'dan 1412'ye dek Kos kumandanı olan Fr. Hesso Schegelholtz'un armalarını taşır; bkz. Delaville, s. 223, n. 6, 319.

23 J. Sarnowsky, "Die Johanniter und Smyrna: 1344-1402", *Römische Quartalschrift*, 86 (1991), s. 244-45; 87 (1992), s. 67-68.

24 Tsirpanlis, s. 301-302 içinde.

25 Evangelatou-Notara, s. 103-104; V. Laurent, *Les "Mémoires" du Grand Ecclésiastique de l'Église de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence: 1438-1439*, Roma, 1971, s. 172-73 ve n. 13, s. 196-97 ve n. 4, s. 200-201.

26 A. Maiuri, "I Castelli dei Cavalieri di Rodi a Cos ed a Budrum (Alicarnassa)", *Annuario della Regia Scuola Archeologica di Atene*, 4-5 (1921-22), s. 288.

gasıyla birlikte gelen, şoklardan bazılarının çevredeki adalarda, Kahire'de ve başka yerlerde de hissedildiği alışılmadık bir dizi deprem geçirdi.[27]

Leonardo da Vinci 1505 ile 1510 arasında ya da daha sonra, deniz yatağını üç saat boyunca açıkta bırakan sismik bir deniz dalgasına, bir *terremoto nel mar di Satalia presso Rodi*'ye değinir. Adalia [Antalya], Rodos'tan 270 kilometre mesafededir ve ancak uzaktan "Rodos denizi"nde sayılabilir. Olayın tarihi, *Nello ottanta 9* ya da 1489 olarak verilir.[28] Leonardo daha geç bir zamanda yazmakta olduğundan, tarihte hata yapmış olabilir, çünkü yaptığı betimleme 1481 sismik deniz dalgasını çağrıştırmaktadır. 1484'te Rodos'u ziyaret eden Fransisken Francesco Suriano, metninin 1524'te yayımlanan versiyonunda geri çekilen dalgalar yüzünden limandaki gemilerin nasıl paramparça olduğunu ve ardından geri gelen dalgaların ana meydanı (*piazza*) nasıl sularla kapladığını anlatır. Tarihi hatalı bir biçimde 1482 olarak veren Suriano, bu betimlemeyi daha önceki 1485 tarihli metnine almamıştır.[29]

18 Ekim 1493'te günbatımından bir saat önce Kos'ta bir başka deprem daha meydana geldi.[30] 1498'de adaya gelen bir ziyaretçi, kasabanın nasıl "yarı batık" halde olduğunu betimlerken, 1497'de orada bulunan Bonsignore dei Bonsignori, Kos kasabası hakkında şunları yazmıştı: "Tuta per teremotj ruinata: che una casa sola non ui era restata inpiedi: et digia il gran maestro lhauea rifatta tutta achanto allauecchia" [deprem her şeyi yerle bir etmiş, tek bir ev bile ayakta kalmamıştı. Üstad-ı azam her şeyi eskisinin yanına yeniden yaptı].[31] Ölümlerle birlikte ortaya çıkan yıkım, bütün adayı kaplamıştı; Andimachia, Pili ve Kephalu kaleleri tahrip olmuş durumdaydı. Rodos'taki yönetici kurulun ilk düşüncesi, harabe halindeki istihkâmlara Türklerin saldırabileceği kaygısıyla adaya bir deniz gücü göndermek ve ondan sonra surları ve kaleleri onarmaktı. Afet yardımı şaşırtı-

27 Ayrıntılar için, N. Vatin, *aşağıda*; krş. Ambraseys, vd., 1994, s. 50-51.

28 Metin, Hammer Kodeksi'nden (alim Leicester), J. Richter, *The Literary Works of Leonarda da Vinci*, c. II, (2. bas., Londra, 1939), s. 213 içinde; metinde, *Atalia* değil, *Satalia* adı geçer. Richter, es-Sayuti'ye gönderme yaparak, 1489 yılında, nerede olduğu belirtilmeyen Kerak'ta meydana gelen bir depremden söz eder, ama bu bir tarih hatasının sonucu gibi görünmektedir.

29 *Il Trattato di Terra Santa e dell'Oriente di Frate Francesco Suriano, Missionario e Viaggiatore del secolo XV*, G. Golubovich, (ed.), Milano, 1900, s. 219 n. 1, s. 246 not 1.

30 A. Luttrell, *The Later History of the Maussolleion and its Utilization in the Hospitaller Castle at Bodrum: The Maussolleion at Halikarnassos*, c. II, Aarhus, 1986, s. 167.

31 *Age*, s. 180 n. 63'te alıntılanıyor.

cı ölçüde kapsamlıydı ve çevirmen olarak çalışacak bir Yunanlı rahiple birlikte cerrahlar, ayrıca ilaç sandıkları, çivi kutuları, geçici barınaklar yapmak için kalaslar, ip, şarap, taş ve duvar ustaları, taştan un değirmenleri, peksimetler, nakit para, tuzlanmış balık, silahlar, çapalar ve beller, barut vb. gönderildi. Bunların yanı sıra uzun vadeli bir yeniden inşa ve sağlamlaştırma planı da yapılmıştı. Rodos'ta gerek Yunan, gerek Latin akideleri uyarınca edilecek dualar eşliğinde geçit törenleri yapılacağı ve Kos halkının vergiden muaf tutulacağı, Yunanca mektuplarda bildirildi. Kaçınılmaz olarak, bütün bu yardımların masrafının –yapılan harcamaları gösteren ayrıntılı raporlarla birlikte– sonuçta kimin cebinden çıkacağı konusunda çekişmeler baş gösterdi.[32] Venedik'ten gelen bildiride herhalde Kos yerine yanlışlıkla Rodos denilerek, 1493 kışında "è sta gran teremoto su l'isola de Rhodi [aynen böyle], e gran parte della muraglia della fortezza è ruina, e molti possession dell' Isola è andae sotto aqua" [Rodos adasında büyük bir deprem oldu, kale duvarının büyük bir kısmı yıkıldı, adadaki pek çok mülk sular altında kaldı] deniliyordu.[33]

Gemilerin ve yardımın bir an önce Leros civarındaki sulardan Kos'a gitmesi emredildiğine ve Leros ya da Kalimnos'a hiçbir yardım gönderilmediğine bakılırsa, yakındaki adalar etkilenmemiş gibi görünüyor.[34] Deprem, büyük bir olasılıkla, yakınlardaki anakarada bulunan, klasik çağın Halikarnosos'u olduğu 1494'e kadar anlaşılmamış olan ve antik dönemlerde muhtemelen yeniden kullanılan birkaç parça dışında, ünlü Mausoleum'undan alınan taşların yaklaşık 1494'ten önce kalenin yapımında kullanılmadığı Bodrum'da da hissedildi. Bu, 1493 depreminin bir şekilde pekâlâ Mausoleum'u ortaya çıkarmış olabileceğini gösterir.[35]

Oniki Adalar'da bilinen bir sonraki deprem, Osmanlı padişahının, Fr. Gui de Blanchefort'un 22 Kasım'da seçilmesinden dört ay sonra yazmak-

32 Malta, Cod. 77, vor. 110-117v, 136-145; Cod. 392, var. 166, 170-179, 188, B. Figli, "Terremoti, Stati e Società nel XV secolo", *Acta Historica et Archoelogica Mediaevalia*, 16-17 (1995-96), s. 103-112'de bütünüyle yer almıştır. Literatürde, Kos'ta 5 Ağustos 1493'te ve de muhtemelen 1491'de meydana gelen depremlere ilişkin göndermeler, aslında 18 Ekim 1493'te meydana gelen tek bir depremi onlatmaktadır: Luttrell, 1986, s. 180 n. 63.

33 Domenico Malipiero, *Annali Veneti dall'Anno 1457 al 1500, Archivio Storico Italiono*, 7, kısım 2 (1844), 627.

34 Figliuolo, s. 104. Figliuolo, s. 103, Leros ve Kalimnos'un da etkilendiğini düşünmekte; 1494 ve 1495'te burada istihkâm çalışmalarının olduğu da doğrudur (*age*, s. 110-12), ne var ki, yeniden istihkâm kurma çalışmaları hep devam eden bir süreçti ve mutlaka bir depremin sonucunda olması gerekmiyordu.

35 Luttrell, 1986, s. 165, 167, 180 n. 63.

ta olan kaçak bir esir tarafından, Rodos'ta –muhtemelen kara yönünde– bir kulenin kale hendeğine yıkıldığından haberdar edildiği 1513 başlarında meydana geldi.[36] Kıbrıs'tan gelen bir mektup, Rodos'tan şunları bildiriyordu: "Era cazuto la cortina de muro de marina per teramoto" [deprem sebebiyle kıyı duvarının tabakaları düştü].[37] Bu haberler padişaha kaçak esirler tarafından getirilmişti ve Karaman'daki Mali kadısına 15 Mayıs'tan hemen sonra ulaşmıştı. O dönemde herhangi bir kulenin ya da deniz surunun yıkıldığına ilişkin bir işaret yoktur; ama deniz tarafında olmayan İtalyan Kulesi ve onun batısındaki surlar, o dönemde bir onarım ya da benzeri bir çalışmaya işaret edecek şekilde 1515-1517 tarihli armalar taşırlar. Dahası, üstad Fr. Fabrizio del Carretto'nun armasından, Amboise Kapısı'nın tam kuzeyinde, sarayın batısındaki iç duvarlarda tam yedi tane vardır; bunlardan iki tanesine, *F. Fabr. De Carretto. Magr. collapsam a fundamentis. restitvit.* ibaresi yazılmıştır, bir tanesi de 1514 tarihini taşımaktadır.[38] Haberlerin duyulması için gereken zaman payını da koyarsak, bu deprem muhtemelen şubat ya da martta meydana gelmiş olmalıdır; bu belki de 28 Mart 1513'te Kahire'de kaydedilen depremdir.[39]

Rodos'ta bundan sonra 1570'te bir deprem olmuş gibi görünmektedir.[40]

---

36 N. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux Sièges de Rhodes: 1480-1522*, Louvain, 1995, s. 499-502.

37 Marino Sanuto, *I Diarii*, F. Stefani, vd. (ed.), c. XVII, Venedik 1887, s. 12 [*Mazo*, mayıs demektir].

38 A. Gabriel, *La Cité de Rhodes: MCCCX-MDXXII*, c. I, Paris, 1921, s. 57, 93-95 (no. 1-18), s. 99-100 (no. 78-86); şekil 7, 52, 54.

39 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 44.

40 *Age*, s. 52.

1481 RODOS DEPREMLERİ VE BU DEPREMLERİN TARİHÇİSİ GUILLAUME CAOURSIN

NICOLAS VATIN

Rodos bölgesinin hareketli bir deprem kuşağında olduğu, artık su götürmez bir gerçektir. Ünlü Rodos heykelinin yıkılmasına da neden olan, tarihin en bilinen depremlerinden biri İÖ 227'de Rodos'ta meydana geldi. Burada konu edeceğimiz olaylardan yaklaşık bir yüzyıl önce, 30 Nisan 1364'te, ada yine bir deprem yüzünden ciddi hasar görmüştü.[1]

1 Bkz. C. Torr, *Rhodes in Modern Times*, Cambridge, 1887, s. 35. Bir önceki, Ağustos 1303'teydi. Bölgedeki depremlere ilişkin, bugün elimizde iki iyi tarihsel kotalog bulunuyor; bunlar bizi ilgilendiren dönemin çerçevesini çiziyor (omo ne yazık ki tom olarak ele almıyor), E. Guidoboni, *Catalogue of Ancient Earthquokes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, Istituto Nozionole di Geofisico, Roma, 1994; Ambroseys ve Finkel, *Seismicity*. Bu son iki yazar, Türkiye'deki ve o bölgedeki tarihsel depremler hakkında yararlı bir açıklamalı koynokço sunuyorlar, s. 23-32. Ayrıca, 320-1457 orasındaki depremlerin kronolojisi için, bkz. V. Grumel, *Troité d'études byzantines. Lo chronologie*, Paris, 1958, s. 476-81. Ayrıca Toher'in tezi, bkz. aşoğıdo, ne yazık ki hâlâ bosılmomıştır. Klasik kotologlordon, 1481 Rodos deprem(ler)inden söz edenler Karl von Hoff, *Geschichte der durch Überlieferung nachgewiesenen natürlichen Veronderungen der Erdeberflache, Gotha 1828-1841*'den *Chronik der Erdbeben und Vulkan-Ausbrüche*, c. IV, Gotho, 1840, s. 240. Ama bu yazar, J. Berryot'ın "liste chronologique des éruptions de volcons, des tremblements de terre..."ine dayanır, *Collection académique*, c. VI, Paris, 1761, s. 488-681; Berryot ise kaynağını açıklamaz, s. 536. A. Sieberg, "Untersuchungen über Erdbeben und Bruchschollenbau im östlichen Mittelmeersgebiet", *Denkschriften der medicinish-naturwissenschaftlichen Gesselschaft zu Iena*, 1932'ye ulaşomodım. Şu kaynağı do inceleme fırsatı bulamadım: Bonito, *Terra tremonte o vero continuatione de terremoti*, Nopoli, 1691 (tıpkıbosım, Bolonya, 1980).

Bununla birlikte, anlaşıldığı kadarıyla Rodos 1481 yılında da, Osmanlı kuşatmasının başarısızlıkla sona ermesinden birkaç ay sonra, hatırı sayılır şiddette bir deprem yaşayarak büyük zarara uğradı. Bu konuda elimizde birinci elden bir kaynak var: Olaylara tanık olan Guillaume Caoursin'in anlattıkları. Neredeyse olay anında kaleme alınan metinler, olup bitenleri anlatmaya ve zarar ziyan hesabı yapmaya girişmemize olanak sağlıyor; bir yandan da bizi böylesi doğal afetlerin tarihsel sonuçları ve bu afetlerin o dönemde yaşayanlar için taşıdığı anlam üzerine düşünmeye yöneltiyor.

*

Olayları anlatmaya başlamadan önce, 1481'de Rodos'u sarsan depremler konusundaki temel, hatta neredeyse tek kaynağı borçlu olduğumuz Guillaume Caoursin'den[2] kısaca söz etmek yerinde olur. Anlaşıldığı kadarıyla 1430 civarında Douai'de doğan Caoursin, Paris'te eğitim gördü. Üstad-ı azam Pierre d'Aubusson, onu "hukuk doktoru" olarak tanıtır; Rodos arşivlerinde de ona *liberalium artium doctor parisiensis* denir. Besbelli ailesinin Rodos'la bağlantısı vardı. Sonuç olarak kendisi Rodos'ta, 1459 yılında, Saint-Jean tarikatının ikinci mühürdarı olarak karşımıza çıkıyor. Taşıdığı unvan nedeniyle, üstad-ı azamların çok önemli, hatta gizli işleri konusunda bilgi sahibiydi. Üstelik onların güvenini de kazanarak, diplomatik görevlerle de onurlandırıldı. Ayrıca, eski bir Sorbonlu olan Caoursin'in yazmaya da yeteneği vardı. Tumturaklı Latincesi bizim zevkimize hiç uymasa da, o çağda yaşayan okumuşların pek hoşuna gidiyordu. Bunun yanı sıra, halka önemli konularda söylevler çekme onuruna da erişmişti. Caoursin, özellikle Rodos'un 1481 yılında Osmanlılar tarafından kuşatılmasını anlattığı,[3] daha sonraki yıllarda pek çok kez basılan (ve başka dillere çevrilen) yapıtıyla tanınır. Tarihsel yapıtları, 1496'da Ulm'da yayımlanan bir ciltte bir araya getirilmiştir.[4] Bizi ilgilendiren iki metin de, işte bu derlemenin içindedir: *Büyük Türk'ün ölümü üzerine Rodos senatosuna verilen söylev*[5] ve (özellikle) *Depremin Rodoslulara miras bıraktığı yıkıntılar üzerine* anılar.[6] Bunlar, olay anında ya da ondan kısa süre sonra kaleme alınmış eski metinlerdir; birincisi, başlığından da anlaşıldığı gibi, 31 Mayıs 1481'de irat edildi; üstad-ı azam Pierre d'Aubusson'un isteği

2 Caoursin'in yaşamı ve yapıtı için, krş. N. Vatin, *Sultan Djem. Un prince ottoman dans l'Europe du XVe siècle*: Vâkıât-ı Sultan Cem/*Oeuvres de Guillaume Caoursin*, Ankara, 1997, s. 89.

3 *Obsidionis Rhodiae urbis descriptio.*

4 *Rhodiorum Historia*, Ulm, Johann Reger, 24 Ekim 1496.

5 *Oratio in senatu Rhodiorum de morte Magni Turci habita pridie Kal. Iun MCCCCLXXXI, age*, c 2r-c 4v.

6 *De terraoe motus labe, qua Rhodii affecti sunt, age*, b 7r-c 1v.

üzerine her iki metin de özenle kopyalanıp, bugün Fransa Ulusal Kitaplığı'nda korunan şatafatlı resimlerle dolu elyazması yapıta koyuldu.[7]

Bu kısa yaşam öyküsü, genel olarak Caoursin'e duyulan güveni açıklıyor. Geniş bir genel kültüre sahip biri –iyi yazarlardan alıntılar yapmayı çok severdi– kendi çapında bir tarihçi olarak, olayların iç yüzünü bilirdi, Rodos'ta kendi evinde yaşıyordu ve anlattığı olayı yaşamıştı. Bu durumda Caoursin, 1481 depremleri konusunda, tıpkı bir yıl önceki kuşatma için olduğu gibi, birinci sınıf bir kaynaktır.[8]

İlk sarsıntı Rodosluları, "huzurun tadını çıkarıp, Türk felaketinin etkisini üzerlerinden atmaya çalışırken", 18 Mart 1481'de, öğle vakti yakaladı.[9] "Rodosluların yüreği", diye yazıyor Caoursin, "büyük bir korkuyla doldu." Görünüşe bakılırsa, korku depremin verdiği hasardan daha büyüktü; en azından *yıkıntılar üzerine* anılara göre.[10] Yine de Caoursin'i olayı büyütmekle suçlamak yanlış olur. Depremin merkez üssünün büyük olasılıkla epey uzakta bulunmasına karşın, yerden şiddetli gümbürtüler gelmiş olmalıdır; çünkü İbn İyas aynı tarihte ve yaklaşık aynı saatte, "özellikle Eski Kahire'de ve Kahire'de hissedilen büyük bir deprem," olduğunu söyler. "Yer titredi, minareler sarsılıp büküldü ve değirmentaşlarının gıcırdayışına benzeyen bir gürültü duyuldu.[11] Deprem akşama doğru

7 Latince elyazması no. 6067. Bu ünlü ve muhteşem elyazması hakkında bir değerlendirme için, bkz. F. Avril ve N. Reynaud, *Les manuscrits à peintures en France, 1440-1520*, Paris, 1993, s. 273-74.

8 1481 depremlerinden söz eden yakın dönem tarihçileri de, temel olarak Caoursin'e başvururlar. Bkz. Torr, *age*, s. 36; A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, Paris, 1921, c. I, s. 80 ve c. II, s. 12; K.M. Setton, *The Papacy and the Levant*, c. II, Philadelphia, 1978, s. 363. Başka bilgi kaynaklarından alıntılar yapanlar da vardır. Ama olayların akışını anlamak için, Caoursin yine de tek kaynaktır. 17. yüzyılda, V. Coronelli, *Epitome cosmografica*, Colonia, 1693, s. 317'da açıkça onun üzerinde şekillenmişti. A. Sardo'yu, *Discorso del terremoto*'da 1481 deniz kabarmasını örnek olarak vermeye götürenin de yine Caoursin'in anıları olduğu düşünülebilir (bkz. A. Sardo, *Discorsi*, Venedik, 1586, s. 198). Şu kaynak da ayrıca anılmalı, G. Bosio, *Dell'Istoria della sacra religione et illma militia di San Giovanni Gierosolimitano*, c. II, Roma, 1621, s. 432-38. Bu anlatı da büyük oranda Caoursin'inkine dayanır, ama bu yazarın arşiv belgeleri üzerinde çok çalıştığı göz önüne alındığında, metindeki fazladan birkaç ayrıntı akılda tutulmaya değer.

9 Günün dokuzuncu saatinde.

10 Bu konuda, *yıkıntılar üzerine* ve *Büyük Türk'ün ölümü üzerine söylev* arasındaki çelişkiler hakkında, bkz. aşağıda.

11 Özellikle merkeze yakın yerlerdeki yersarsıntılarına çoğunlukla, "uzaktaki gök gürültüsüne, rüzgârın uğultusuna, yüksek kalibreli bir obüsün patlamasına, bir araba dolusu taşın devrilmesine, sokaktan geçen bir yük arabasının sesine benzetilen" gürültüler eşlik etti, J. Rothe, *Séismes et volcans*, Paris, 1984, s. 37.

meydana geldi ve üç kademeli oldu; halk büyük bir korkuya kapıldı, kadınlar yüzlerini filan örtmeden telâşla sokağa fırladılar, herkes dehşet içinde kaldı." Kahire'de deprem birkaç kurban da aldı; Rodos'ta can kaybı olmadı.[12] Öte yandan Caoursin *Büyük Türk'ün ölümü üzerine söylev*'de "aşağı yukarı onun öldüğü gün", yani Mart ortasındaki ilk sarsıntıyla 3 Mayıs'taki daha şiddetli depremin arasında "Asya'da, Rodos'ta, komşu adalarda" "art arda depremlerin" meydana geldiğini belirtiyor.[13]

Bu durumda, o birkaç haftalık depremsel hareketlilik, Rodos'un hissettiği her depremi hisseden bölgenin tamamında[14] (hatta İbn İyas'ın sözlerine bakılacak olursa, daha uzak yerlerde bile) etkili olmuştur. Caoursin, pek şiddetli olmamakla birlikte 3 Mayıs'taki depremi haber veren "uyarıcı" sarsıntılara dikkat çekiyor.

O gün, yer yedi kez sarsıldı.[15] İlk deprem sabah meydana geldi.[16] Caoursin, bu depremin çok şiddetli olduğunu söylüyor. Ama en kötüsü "ters yönlerde hareket eden, bir tarafta toprağı, öbür tarafta denizi kabartan o buharlar; can alacak, her yeri mahvedecek gibi gözüken on ayaktan daha yüksek dalgalar, kentleri kapladı. Ve sular kısa süre sonra gerileyerek yükseldikleri gibi alçaldı; zamanla yatışarak, kendi sınırlara çekildi."[17] Deniz kabarması, akılda yer edecek bir olaydır. Rodos ve civarında, buna benzer

12 Bkz. İbn İyas, *Histoire des Mamlouks circassiens*, G. Wiet, (çev.) c. II, Kahire, 1945, s. 196-97. İbn İyas depremi, 17 Muharrem 886'ya tarihlendiriyor; bu tarih 18 Mart 1481'e, yalnız pazar gününe denk gelmesi hariç uyuyor. Yine de güne güvenilebilir; es-Suyuti de deprem için şu kısa kaydı düşüyor: "17 Muharrem Pazar", bkz. es-Suyuti, *Keşfü's-salsolat an vasfi'z-zelzele*, 1971, aktaran M.A. Taher, *Corpus des textes arabes relatifs aux tremblements de terre et autres catastrophes naturelles de la conquete arabe au XII H./ XVII J.C.* (Paris 1 Üniversitesi'nde savunulan tez, 1979, daktilo edilmiş örnek, s. 248).

13 *Circa enim dies sui excessus in Asia Rhodi insulisque adjacentibus frequentes terraemotus editi sunt.* Çelişkili metin. II. Mehmed 3 Mayıs'ta kesinlikle ölmüş olduğuna göre, Caoursin'in bu bilgiyi ancak o gün meydana gelen deprem için vermiş olabileceği akla geliyor, ancak *frequentes terraemotus* sözü, durumun böyle olmadığını düşündürüyor. Bu durumda, neden bu bilgiyi, anlaşılan Bosio'nun da (*age*, s. 433) yaptığı gibi, 3 Mayıs'ı izleyen günlerle sınırlayalım? Bu yazar sarsıntıların yalnız Rodos'ta değil, bütün Ege Adaları'nda, ayrıca Likya'da, Karya'da, Lidya'da, Meonya'da, Bitinya'da, Galatya'da ve Paflagonya'da da hissedildiğini yazıyor. Büyük olasılıkla bu etkileyici yer adları listesi, yalnızca Caoursin'in metni hakkındaki bir yorumdur.

14 Bkz. son derece etkileyici, yayımlanmış haritalar, s. 141, 147, 235; E. Guidoboni, age.

15 *Büyük Türk'ün Ölümü Üzerine Söylev*'ın elyazması biçimine bağlı kalınırsa.

16 Günün dokuzuncu saatinde.

17 *Yıkıntılar üzerine* anılar.

son derece yıkıcı olaylar kayıtlara geçmiştir,[18] ama tarihsel anılarda bu konuya rastlanmıyordu.[19] Rodos'takinin belleklere kazındığı anlaşılıyor. Yine de, Caoursin'e bakılacak olursa, 3 Mayıs 1481'de hemen hemen hiç hasar meydana gelmemiştir. Öte yandan, Rodos'u sular altında bırakan dalganın ardından, her zaman değilse de çoğunlukla görülenin tersine suların çekilmediğini belirtelim.[20]

Depremsel hareketlilik birkaç ay boyunca yoğunluğunu korudu: "O yıl tek bir gün ya da gece sarsıntısız geçmedi; toprak öyle titriyordu ki evlerin ve büyük yapıların çatılarıyla temelleri, ayrıca duvarların örgüleri yerinden oynuyor, kolayca yıkılacak hale geliyordu." 3 Ekim günü, yeni bir deniz kabarması yaşandı. Ama, en kötüsünü henüz görmemişlerdi.

Rodoslular, 18 Aralık'ta, gecenin bir vakti uyandılar. Ada, dayanılması güç üç sarsıntıyla sallandı. En iyisi yine sözü tanığımıza bırakmak: " İlk [sarsıntı], o gün, gecenin altıncı saatinde meydana geldi ve ölümlüleri uyandırdı. Korkuya kapılmış olan Rodoslular canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı; kimi açık havaya kaçarak, kimi kiliselere girerek, kimileri de evlerinde tonozların altına ya da duvar diplerine sığınarak. Bu sarsıntıyı, gecenin onuncu saatine doğru ikinci bir sarsıntı izledi; ötekilerden çok daha güçlüydü, bizleri korkuttu;[21] depremle birlikte büyük uğultular duyuldu. Herkes korkudan aptallaşmış haldeyken, yeri öncekilerden daha çok sallayan üçüncü bir sarsıntı oldu. Belli noktalarda titreşimler, su baskınları, çarpışmalar yaratarak toprağı sarstı; ölümlülerin gözyaşları ve çığlıkları

18 1609 ve 1741 yıllarında Rodos için bkz. Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 59, 116-17. İS 554-58 arasında, Kos'ta oldukça etkileyici bir deniz kabarması meydana geliyor (Krş. Guidoboni, *age*, s. 338-339). Leonarda da Vinci de bir depremden söz ediyor; *nel mare di Atallia presso a Rodi*, depremin ardından, üç saat boyunca denizin dibinin görünmesine neden olan, korkunç bir deniz kabarması meydana gelmiş. Bu olayı 1489'a tarihlendiriyor; bölgede böylesi bir olaya ilişkin başka bir işaretin görülmediği bir tarih bu. Bu durumda, ortada yalnızca basit bir tarih hatası olduğunu ve aslında 1481 Mart'ında Rodos'ta meydana gelen deniz kabarmasından söz edildiğini mi düşünmek gerekir (ki bunun, Mısır'da bile hissedilen bir depremden kaynaklandığını ya da en azından bununla aynı zamanda meydana geldiğini görmüştük)? Ama öte yandan, Caoursin'in metninin –Leonarda da Vinci'ninki gibi– denizin çekilmesinin üzerinde durmadığına da dikkat edilmelidir, krş. Jean-Paul Richter, *The Literary Works of Leonardo da Vinci Compiled and Edited from the Original Manuscripts*, c. II, Londra-New York-Toronto, 1939 s. 213, no. 1101.

19 "Akıllarda yer eden, Rodosluların ilk kez karşılaştığı bir olay", diye yazıyor Caoursin, *Büyük Türk'ün ölümü üzerine söylev*.

20 Bkz. Rothe, *age*, s. 51; E. Rothe, *Les tremblements de terre*, Paris, 1942, s. 175; B.A. Bolt, *Les tremblements de terre*, Paris, 1982, s. 69.

21 "Biz" sözcüğüne dikkat edelim; Caoursin, bunu söylemekle tarihçi konumundan çıkıp, tanık konumuna geçiyor.

arasında, gündoğumundan az önce, gecenin on ikinci saatine doğru binaları olduğu gibi yıktı. Bundan önce art arda gelen sarsıntılar sırasında, yerde birtakım çatlaklar bile oluştu. Karanlıklara gömülmüş olan kent, tepeden tırnağa şaşkınlık içinde. Yıkılan binalar yüzünden, köylerde yerler ölü dolu. Evlerinde kalmış olan kimi insanlar çatıların altında ezildiler. Erkeklerin çığlıklarını, kadınların sızlanmalarını, çocukların ağlamalarını, bebeklerin viyaklamalarını duymalıydın." Caoursin, anlaşılan sayıları oldukça kabarık olan hasarlı binalara dek uzanıyor; ardından ertesi gün bir "artçı sarsıntı"nın meydana geldiğini söylüyor; bunun öncekine göre çok daha düşük şiddette olduğunu, ama –hatalı olarak elbette– sert bir rüzgâr ve yağmur getirdiğini belirtiyor.

Rodos'un 1481'de yaşadığı depremlerin seyri hakkında öğrenebileceklerimiz bunlar. Bölgede o yıl, hatırı sayılır bir depremsel hareketliliğin kendini gösterdiği hemen hemen kesin gibi. Zaten, Yunanistan'da ve Ege'de, uzmanların bile "olağanüstü" olarak nitelediği düzenli bir depremsel hareket olduğunu bir kez daha hatırlatalım. Bugünkü Yunan topraklarında, her yıl, 4 ya da üstü şiddette ortalama 400 deprem kaydedilir; ayrıca birtakım hassas bölgeler vardır ki Ege bunların başında gelir.[22] Bu durumda, 1481 depremlerinin hangi noktaya kadar olağandışı sayılabileceğini düşünmek yersiz değildir.

Konunun uzmanı olmadığım için, böyle bir soruya yanıt verme olanağından yoksunum. Ama en azından, depremin verdiği hasarın büyüklüğünü kabaca tahmin etmeye çalışmak mümkündür.

31 Mayıs 1481 tarihli *Büyük Türk'ün ölümü hakkında söylev*'inde II. Mehmed'in [Fatih] yaşamının sona erişini haber veren depremlerden söz ederken, Caoursin "birtakım kaleleri, surları ve sarayı yıkacak kadar büyük ve korkutucu, son derece sert iki tanesini" özellikle vurguluyor.[23] Bunlar açıkça 18 Mart ve 3 Mayıs depremleridir. Ne var ki Caoursin, gayet şaşırtıcı bir biçimde, *yıkıntılar üzerine* anılarında, 18 Aralık'a dek hasarlar konusunda tek kelime etmiyor, hatta 3 Mayıs depremi hakkında şunları yazıyor: "Ne var ki deprem hiçbir zarar vermedi. Yalnızca, kıyıya demirlemiş olan bir yük gemisi, denizin kabarmasıyla kör kayalara çarpıp, darbenin şiddetiyle geri fırlayarak battı." İki metnin tek bir ciltte toplandığı, üstelik söylevin burada aktardığımız cümlesinde ifadenin çok

---

22 R. Madariaga ve G. Perriet, *Les tremblements de terre*, Paris, 1991, s. 61-63.

23 *Duo praesertim velocissimi qui adeo ingentes et horrendi fuere ut plura castella arces palatiaque prostrata sint.*

açık olduğu göz önüne alındığında, çelişki, görüntüden ibaret olmalıdır. Bu durumda iki varsayım akla geliyor: Caoursin aynı yerde, "Asya"dan ve "komşu adalardan" da söz ettiğine göre, mayıs ayındaki hasarlar derken, Rodos'tan başka yerleri kastediyor olabilir; ya da belki de, aralıktaki hasarların yanında, mayıstakiler önemsiz kalıyordur. Bunları göz önüne aldığımızda, bana öyle geliyor ki, aralık depreminden önce Rodos pek o kadar zarar görmemişti.

Bu noktadan sonra, sarsıntıların söylendiği kadar şiddetli olup olmadığı sorulabilir. Caoursin'in söylediğine göre, en serti 3 Mayıs'takiymiş; özellikle pek çok insanı etkileyen deniz baskınıyla akıllara kazınmış: "Bütün kent", diye yazıyor Caoursin, "şaşkınlık içindeydi. Her yaştan ölümlüler bu duyulmamış tehlikeyi görmek için toplandılar ve Tanrı'ya yakararak, ellerinde İsa'nın ve azizlerin tasvirleriyle denize yürüdüler." Bu alayın, ortalığın sakinleşmesinden sonra ortaya çıktığı düşünülebilir, ama zincirinden boşanmış doğayı seyretmek için toplanmış olan bu kalabalığın içinden pek çok kişinin, bu tür olaylarda sık sık görülenin tersine, ölmemesi ilginçtir.[24] Gerçekte deniz, henüz geri çekilmeye başlamamıştı; bu nedenle halkın cehaletten dolayı ihtiyatsız davranarak, suların bir an için terk ettiği topraklarda gezinmesi, ölüm oranını artırabilirdi. Hiç can kaybının olmaması şaşırtıcıdır; limanda yalnızca tek bir geminin batması da öyle. Bütün bunların ışığında, böylesi doğa olaylarının yabancısı olan halka çok etkileyici gelmesine karşın, 1481'deki iki deniz baskınının pek o kadar boyutlu olmadığını düşünmek yanlış olmaz. Caoursin "on ayağı aşan" bir yükseklikten söz ediyor; bu yaklaşık 3 metre eder; görüntü oldukça etkileyici olmalıdır. Tahminin doğruluğunu kontrol etmek güçtür, ama deniz baskınlarının çok daha güçlü olabildiğini biliyoruz: 9 Temmuz 1957 depreminden sonra, Ege Adaları'nda, Amorgos ve Astipalea'da 25 metrelik, Folegandros'ta 10 metrelik, Patmos'da 4 metrelik dalgalar kaydedilmişti.[25] Sarsıntılara gelince; deniz baskınlarının olabilmesi bile, depremin merkezinin deniz altında, yani adanın açıklarında bulunduğunu gösteriyor.

Kısacası, asıl yıkıcı olan, 18 Aralık depremidir. Yukarıda verdiğim alıntıda, Caoursin, bu depremde önemli can kaybı olduğunu kaydediyordu. Bu durumu, depremin öncekilerin tersine gece vakti, herkesin evinde uyuduğu sırada meydana gelmiş olmasıyla açıklamak akla yatkın gözükü-

---

24 "Tarihsel depremlerle tsunami'ler arasında yapılan bir karşılaştırma, kalabalık bir kıyıya vuran büyük bir tsunami'nin, pek çok şiddetli depremden daha yıkıcı olduğunu gösteriyor", Bolt, *age*, s. 67.

25 Bkz. H. Tazieff, *Quand la terre tremble*, Paris, 1962, s. 113.

yor. Ama sarsıntıların ötekilerden çok daha şiddetli olduğu da kesindir. Öte yandan, maddi zarar da büyük oldu. Yeniden Caoursin'e dönelim:

"Bu deprem kiliseleri, şapelleri, dua edilen mekânları yerle bir etti, surların temellerini ve gövdelerini yıktı. Halkın yaşadığı evler, barınaklar mahvoldu, bin parçaya ayrıldı, devrildi, ya da yıkılacak hale geldi. Limanın girişini koruyan kulelerle muhteşem saray da yara aldı. Binalardan geriye kalanlar üflesen yıkılacak haldeler; bu yüzden de baştan sona yeniden inşa edilmeleri gerekiyor. Eski Rodos heykelinin yerinde bulunan, Aziz Nikola'ya adanmış olan kule de sağlam kalmadı; Rodos heykeli de, dökülüp dikildikten tam beş yüz yıl sonra bir depremde yıkılmıştı. Göğü bulan çığlıklar, sıkıntılar, acılar arasında Rodos'un yerle bir olmuş görüntüsü, ne kadar olağandışı ve acınası; dehşete kapılan ada sakinleri evlerini terk edip karıları, çocukları ve evdeki öbür insanlarla birlikte sığınmak üzere kentin ve hisarın kavşaklarında ahşap kulübeler kurdular. Zaten yıkımlar yüzünden evlere girmemiz olanaksız; evlerden geriye kalanlar da direklerle desteklenen temellerin üzerinde düştü düşecek gibi."

Felix Faber, kendi araştırmalarına ve Saint-Jean Şövalyelerinin ifadelerine dayanarak, o zamanlar kuşatmanın verdiği zararların daha yeni giderildiğini, depremin, Osmanlı toplarından kurtulmuş her şeyi yerle bir ettiğini ifade ediyor. Ama bu sözler, ne gibi yıkımlardan bahsettiğini tahmin etmemizi sağlayacak kadar açık değildir.[26] O dönemde Rodos'tan geçen seyyahlardan olan Breydenbach, depremlerden hiç söz etmiyor,[27] Legherand ise depremleri ansa da, gördüğü yıkıntıları kuşatmaya bağlıyor; zaten 1485 Temmuz'unda adaya geldiğinde, "onarımlar tamamen bitmiş durumdaydı", diyerek sözlerini bağlıyor.[28] Belki kendisi

26 *Cum ergo civitos jam reaedificata staret, occulto Dei judicio aliud turbativum Rhodiis accidit, improvise enim tota insula tremere coepit et tanto motu agitabatur, ut turres, quas Turci reliquerunt, dejicerentur, et muru, quibus prae crassitudine nocere non potuerant, scinderentur et multa aedificia ruerent. Haec in secunda mea peregrinatione vidi et ab omnibus Rhodiae militibus audivi, quod major angustia, timor, tremor et pusillanimitas cunetos acceperit in illis terraemotibus et majus nocumentum factum fuerit, quam in omni Turcorum impetu,* Felix Faber, *Evagatorium*, c. III, Stuttgart 1843-49, s. 260-61. Kuşatma hakkındaki tanıklıklara bakarak, Faber'in son açıklaması, bilgiden çok, parlak bir söz karakterindedir.

27 B. Breydenbach, *Sonctarum peregrinationum in montem Syon ad venerandum Xti sepulecrum in Hierusolem atque in montem Synai ad divam Virginem et Martyrem Kotharinem opusculum*, Mayence, 1486, XXXIa. Sonuç olarak, onu en çok etkileyen, yerin gücüdür: *Est civitas fortissimis muris et turribis firmissimis edificata aliisque propugnaculis et fortaliciis bene munita...*

28 G. Lengherand, *Voyage de Georges Lengherand, mayeur de Mons en Haynaut, à Venise, Rome, Jérusalem, Mont Sinai et le Kayre 1485-1486*, marquis de Godefroy Ménilglaise, Mons, 1861, s. 103, 105.

fazlasıyla iyimserdi, ya da yalnızca resmi binalara bakarak konuşmuştu; çünkü 1484 Ağustos'unda Fransiskenlerin kent dışındaki evleri kuşatmada olduğu ve kent içindeki manastırları da deprem sırasında yıkıldığı için, Peder Francisco Suriano, rahatsız, ahşap bir barınakta gecelemek zorunda kalmıştı.[29]

Doğrusu Fransisken manastırı, hakkında bilgi sahibi olduğumuz tek sivil binadır. Daha başka binaların da aynı yazgıyı paylaştığı düşünülebilir, ama seyyahların tepkilerine bakılırsa, hasarlar çabucak giderilebilecek kadar hafif olmalıdır. Torr ve Gabriel, 1485'ten sonra yapılmış binaların ötekilere göre iyi durumda ve çoğunlukta olduğuna dikkat ediyorlar; bunu da büyük oranda depreme bağlıyor[30] ve belki biraz ileri gidiyorlar. Gabriel'in gözden geçirdiği kiliselerin çoğu 1481'den önce inşa edilmiş; görünüşleri de, depremde zarar gördüklerini söylemesine izin verecek gibi değil. Kısacası, "deprem kiliseleri, şapelleri, dua edilen mekânları yıktı", diyen Caoursin'in her sözüne güvenmeyeceğiz.

Anlaşıldığı kadarıyla, tarikat üyelerinin yaşadığı *collachium* binası zarar görmüştür. Bu konuda, Caoursin'in elyazmasında, deprem anılarının resimlendiği minyatürde bir ipucu vardır.[31] Minyatürde ön planda, hasarsız bir kilisede (büyük olasılıkla Saint-Jean) şükür ayinine katılan şövalyeler ve halk görülür; arka planda ise depremden bir sahne vardır, üst tarafları yıkılmış, iskeletleri gözüken, işlemeli pencereleri olan güzel evlerin önünde üç kişi, belki umutsuzluktan, belki dua etmek için ellerini havaya kaldırmakta.[32] Provence misafirhanesinin yıkıldığını (Bosio sayesinde)[33] zaten biliyoruz. İlk binası ortadan kalkmış olan, o zamanki binasının inşasına da 1492'de başlanan Fransız hanının "depremlerde kuşkusuz çok hasar gör-

---

29 Bkz. Peder Francisco Suriano, *Treatise on the Holy Land*, Th. Bellarini ve E. Hoade, (çev.), Kudüs, 1949, s. 238.

30 Bkz. Torr, *age*, s. 36; Gabriel, *age*, s. 155: "zaten 1480'den öncesine ait pek az bina ayakta kalmış. Bu tarihte kent üç ay kuşatma altında kaldı (1480 Mayıs-Ağustos); bu dönemde Türklerin topları kentte büyük tahribat yarattı. Gerekli onarımlar yeni tamamlanmışken, son derece şiddetli yersarsıntıları felaketin üzerine tuz biber ekti (1481). Binaların pek azı hasar görmedi; pek çoğu da yerle bir oldu; öyle ki P. d'Aubusson'un, E. d'Amboise'ın ve F. De Carretto'nun üstad-ı azamlıkları sırasında, kenti neredeyse yeni baştan inşa etmek gerekti; bu da 1485-1520 arasında yapılmış binaların, neden çoğunlukta ve ötekilere göre iyi durumda olduğunu açıklıyor."

31 Bibliothèque Natianale de France [Fransa Ulusal Kitaplığı], Latince elyazmaları, no. 6067, 120a.

32 Çok daha şaşırtıcı olan Ulm baskısını resimleyen tahta gravür (b VIII b), belge niteliği taşıyamayacak kadar gerçeklikten uzaktır.

33 *Age*, c. II, s. 438.

düğünü" söylememizi sağlayacak hiçbir veriye sahip değiliz.[34] Sonuç olarak, en azından 1482 Temmuz'unda Osmanlı şehzadesi Cem'i ağırlayacak kadar iyi durumdaydı.[35] Üstad-ı azamın sarayının uğradığı zararlardan ise, Caoursin öncelikle sembolik nedenlerle söz ediyor. Binanın pek çok yerinde üstad-ı azam Pierre d'Aubusson'un armasına rastlanıyor; bu da binanın zarar gördüğünün bir işareti.[36] Bununla birlikte, yapının kuşatma sırasında zaten yer yer yıkıldığını da akılda tutmak gerekir. Hatta kısa bir süre sonra Rodos'tan geçen Felix Faber, "üstad-ı azamların sarayı ve surlar, ölü devler gibi yere serilmişlerdi" der.[37] İfade en hafif deyimle abartılıdır. Depremden sonra bile, büyük sarayın ilk katındaki tonozlar, hatta şapelin vitraylarındaki üstad-ı azam Zacosta'ya ait armalar yerinde duruyordu.[38] Bu durumda, sarsıntıların şiddetine karşın, yapının 1481 depremi sırasında pek değişmediğini söylemek yanlış olmaz. Breydenbach tarafından anlatılan ünlü 1483 Rodos manzarasında, saray olanca görkemiyle kente hâkimdir.

Geriye limanı koruyan kuleler kalıyor. Caoursin'in elyazmasını süsleyen, 29 Temmuz 1482'de Cem'in Rodos'a gelişini gösteren güzel minyatürde Değirmenler Kulesi, Naillac Kulesi ve Deniz Kapısı, ayrıca liman surları açıkça görülmektedir. Hepsi iyi durumda gibidirler, ama ne yazık ki bu belgeye güvenemeyiz. Sanatçı (ya da minyatürü sipariş eden Pierre d'Aubusson?), estetik kaygılarla, ya da Saint-Jean tarikatının saygınlığını korumak için Rodos'u en görkemli haliyle, yani hasarsız göstermeyi mi yeğlemiştir yoksa? Breydenbach'ın yayımladığı ünlü gravür, bunun kanıtıdır. Gravürde, Değirmenler Kulesi'nden biri çok zarar görmüş, çokköşeli ve çokyüzlü üst kısmını kaybetmiştir (Caoursin'in elyazmasındaki

34 Gabriel, *aynı yapıt*, c. II, s. 47 n.1. Sur l'auberge de France, krş. J.-C. Poutiers, "L'auberge de France à Rhodes. Architecture et héraldique", *Des Hospitaliers de Saint-Jean-de-Jérusalem de Chypre et de Rhodes hier aux Chevaliers de Malte aujourd'hui*, Paris, Conseil International de la langue française, 1985, s. 91-113.

35 29 Temmuz 1482'de Şehzade Rodos'a geldiğinde, üstad-ı azam Pierre d'Aubusson, Saint-Sébastien Kilisesi'nin önüne, onu karşılamaya geliyor –kilisenin durumu anlatılmıyor, ama Ulusal Fransız Kitaplığı'nda bulunan elyazmasındaki minyatürde, iyi durumda gözüküyor (175a)– ve "onun için hazırlanmış daireye doğru" ona eşlik ediyor. "O gün için muhteşem bir biçimde süslenmiş olan Fransız şövalyelerinin sarayına geldiklerinde birbirlerinden ayrıldılar, üstad-ı azam kendi konutuna gitti", Caoursin, *De casu Regis Zizimi* 1496, metin N. Vatin, (çev.), *Sultan Djem*, age, s. 296 içinde yayımlandı.

36 Bkz. Gabriel, *age*, c.II, s. 12.

37 Faber, *age*, s. 260, *propugnacula et dominorum palatia tamquam gigantea cadavera prostrata jacebant*. Devlere yönelik bu imada ahlaksal bir niyet mi güdülmektedir?

38 Bkz. Gabriel, *age*, c. II, s. 12 n. 4. Zacosta, 1461'den 1467'e dek üstad-ı azam mevkiinde bulundu.

minyatürdeyse, kule apaçık ortadadır). Ama bundan, hasarların yalnızca yersarsıntılarından kaynaklandığı sonucunu çıkarmamak gerekir,[39] kuşatmadan sonra kulenin yeniden inşasına başlanmıştı.[40] Bu onarımlar hızla tamamlanmış, 18 Aralık 1481 depremi de yapılanları yeniden al aşağı etmiş olabilir mi acaba? Aziz Nicolas Kulesi için de durum aynıdır; onun da Osmanlı toplarından ve saldırılarından çok büyük zarar gördüğü bilinir. Belki de yapı –kentteki bütün öteki yapılar gibi– eski sağlamlığını yitirmişti, bu nedenle depremden her zamankinden daha çok etkilendi. Ama, onarımlar sonuç olarak çok sonra, 1482 Mart'ında bitirildiği için, kuşatmanın ya da depremlerin hasarlardaki payını ölçmek mümkün değildir.[41] Ünlü Rodos Heykeli'nin (o da bir depremde yıkılmıştı) yerine dikilmiş olan ve 1480'de son derece güçlü saldırılara uğrayan Aziz Nicolas kulesi, çok büyük bir sembolik anlama sahipti; bu nedenle, Caoursin'in başka yapılardan çok, onun üzerinde durması doğaldır; bu durum kilisenin mutlaka olağanüstü zarar gördüğü anlamına gelmez. Ayrıca, öyle olsa, Caoursin "felaketten yakasını kurtaramadı" demekle yetineceğine, çarpıcı ayrıntılar verirdi.[42]

Peki, felaketin maddi boyutu nedir? Bunu da, doyurucu biçimde tahmin etmek olanaksızdır. Öte yandan, maddi boyutu küçümsemek hem gülünç hem de haince olur. Rodosluların acı çektiğine kuşku yok. Korktular, yakınlarının öldüğünü gördüler, ayrıca hemen hemen hepsi geçici bir süre için bile olsa evlerini terk etmek zorunda kaldı. Arap yazar es-Semhudi'nin olayın tanıklarına dayanarak ortaya koyduğu ve Caoursin'inki kadar "edebi" olmayan manzaranın gerçeğe sadık olması gayet mümkündür: "Allah onlara, kent surlarını, kiliseyi çeviren duvarların bir bölümünü, evlerinin çoğunu yıkan, olağanüstü bir deprem yolladı. Sayılamayacak kadar çok insan öldü. Deprem günlerce sürdü. Ben bunu, İskenderiye limanından gelme, güvenilir insanların yazdığı metinlerde gördüm: Tanıklar, Rodos'tan gelen denizcilerdi. Onlar adayı terk ederken, sarsıntılar sürüyormuş.[43] Kurbanlara ulaşmak için enkazları kaldırmak gerekmiş; sağ kalanlar, ölüleri kent dışına çıkarmışlar."[44] Üç yıl sonra, Peder Francesco Suriano adaya

39 Gabriel'in hissettirdiği gibi, *age*, c. 1, s. 60 n.2.

40 Bkz. Faber, *age*, s. 260.

41 Bkz. Gabriel, *age*, c. I., s. 80.

42 *Nec expers discriminis turris Sancti Nicolao dicata conspicitur.*

43 Pek açık olmayan bir ifade. Söylenilmek istenen Rodos'ta demirlemişken depreme yakalanan gemilerin kaptanlarının hemen yelken açtıkları mı, yoksa es-Semhudi burada ertesi günkü artçı sarsıntıdan mı söz ediyor?

44 es-Semhudi, *Vefaü'l-vaka be-ahbâri dâri'l-mustafa*, Kahire, 1955, alıntıyı yapan Ta-

geldiğinde, bazı yapılar hâlâ tamir görmemişti. Sonuç olarak, 1481 yılındaki depremsel hareketliliğin olağandışı, 18 Aralık'taki sarsıntıların da her zamankinden farklı olduğu kabul edilebilir. Bu tür tahminlerde bulunmanın ne kadar tehlikeli olduğunu unutmadan, bence, 18 Aralık depremine M.S.K. yoğunluk ölçeğine göre 8 –hatta belki 9– şiddetinde denebilir.[45] Yani depremselliği bu kadar yüksek bir bölge için duyulmamış bir felaket olarak değerlendirilmesi doğru olmasa da, önemli bir olaydı bu.

Artık geriye, insanların o dönemde ne tepki gösterdiklerine ve olaya ne gibi anlamlar yüklediklerine bakmak kalıyor.

Rodosluların hemen o an gösterdikleri tepkiler konusunda, Caoursin panikten kaynaklanan çok doğal davranışlar arasında bir de, Rodosluları kaygı verici bir doğa olayı olan deniz baskınını izlemeye yönelten, sıkıntıyla karışık meraktan söz ediyor. Aynı yerde yaşayan bu insanlar için, bir araya gelip bireysel kaygıları unutmak kuşkusuz çok rahatlatıcıydı. Ama en çarpıcısı, insanların nasıl hareket ettikleri. Doğal (üstelik salık verilmeyen) tepkilerden biri "evleri terk edip açık havaya çıkmak"tır; ama kimileri de, (isteyerek ya da istemeyerek) evde kalıp tonozların altına ya da duvar diplerine sığınarak, böylesi koşullara uygun tedbirler almış gözükmektedirler.[46] Elbette Caoursin bize çığlıklardan, sızlanmalardan, ağlamalardan söz

her, *age*, s. 170. Es-Semhudi'nin, kesinlikle felaketi olduğundan daha hafif göstermeye çalışmadığına dikkat edelim; çünkü depremi, Medine'de çıkan bir yangına densizce sevinen Rodoslulara Tanrı'nın verdiği bir ceza olarak görüyor.

45 Bu ölçek hakkında (Medvedev, Sponheuer ve Karnik), bkz. Bolt, *age*, s. 158-60, ya da Madariaga ve Perrier, *age*, s. 197-201. 8 şiddetinde, B tipi bazı binalar (tuğla, ahşap çatkılı kâgir ve yontma taş binalar) 3. derecede (ciddi hasar, geniş ve derin çatlaklar, bacaların devrilmesi) zarar görür; A tipi pek çok yapı (kerpiç evler, köy evleri, taş binalar) 4. dereceden (duvarlarda gedikler; olası kısmi yıkıntılar; iç bölmelerin ya da dolguların yıkılışı); birkaçı da 5. dereceden (tam yıkılma) etkilenir; akarsu yollarında ya da dik yokuşlu yolların kenarlarında ufak tefek toprak kaymaları olabilir; yerdeki çatlaklar birkaç santimetrelik genişliğe ulaşır. Caoursin'in ve es-Semhudi'nin tarifleri, belki B tipi yapıların ötekilerden daha çok zarar gördüğü izlenimini vererek, 9. derece bir depremi akla getirebilir, ama kulelerin, surların ve sarayın, topa tutulduğunda zaten çok hasar görerek sağlamlığını yitirdiğini unutmayalım.

46 "İçerideyseniz –deniyor bugün, deprem anı için önerilen tedbirlerde– orada kalın. Sağlam bir eşyanın altına sığının; bir duvara yaslanın ya da iç kapılardan birinin altına geçin; pencerelerden ve dış kapılardan uzak durun", krş. Madariaga ve Perrier, *age*, s. 204. Antik dönemden beri, deprem anında korunmak için izlenecek yol konusunda öğütler geliştirilmişti, krş. B. Bousquet, J.-J. Dufaure ve P.-Y. Péchoux, "Connaitre les séismes en Méditerranée: de la vision antique à la visian actuelle", *Tremblements de terre. Histoire et archéologie*, IV es rencantres internationales d'archéalogie et d'histoire d'Antibes, Valbonne, 1984, s. 23-37 (s. 34). Bkz. V. Coronelli, *Epitome cosmografica*, Colonia, 1693), s. 284: "Benche il Tremuoto sia un castigo di Dio, dal quale non vi e seampo, ad ogni modo Plinio, ed altri Filosofi assegnano molti

ediyor, ama en azından ilk başta halk, bir dereceye kadar soğukkanlılığını korumuş gibidir. Ayrıca, yol kavşaklarına –yani yıkılmış duvarlardan mümkün olduğu kadar uzağa– sarsıntılardan taş binalar kadar etkilenmeyen geçici ahşap korunaklar yapmak da bilgi gerektirir. Kısacası Rodoslular –en azından bir bölümü– depremlere alışık insanlar gibi davranmışlardır.

Bunlar, iyi yöndeki davranışlardır. Başka bir eğilim de (aslında her zaman ötekiyle çelişmeyebilir), Tanrı'ya yönelmektir. Sonuç olarak –bu noktaya yeniden döneceğiz– felaketin kaynağı Tanrı'dır, bu durumda ondan koruma beklemek de gayet doğal gelir insanlara. Böylece 18 Aralık'ta, sarsıntıya yakalanan Rodoslulardan bazıları kiliselere sığınmıştır; oysa kendilerini dışarı attıkları anda herhangi bir binadan uzak durmaları, çok daha akıllıca olurdu. Depremden sonra, elbette bütün toplum Tanrı'ya yönelir. 3 Mayıs'ta, diye anlatıyor Caoursin, "bir yığın ölümlü bu duyulmamış tehlikeyi görmek için toplanıp, Tanrı'ya yakararak, ellerinde İsa'nın ve azizlerin tasvirleriyle denize yürüdü." 18 Aralık felaketinin ertesi günü, kuşkusuz Rodos toplumuna kendini toplama ve Tanrı'ya yönelme fırsatı vermek için tatil ilân edildi: "Bu korkunç doğa olaylarıyla alt üst olmuşken, gözlerimizi ve ruhumuzu Tanrı'ya çevirerek, birleşmiş ellerimizi Tanrı'ya uzatarak, elimizden geldiğince oruç tutup sadaka dağıtarak, bu tatil gününde okuduğumuz duayla Tanrı'ya yardım elini uzatması için yalvarıyoruz." Caoursin, bu sözlerin ardından, pek sevdiği tumturaklı üslupla uzun bir dua yazıyor. Bu *oratio* (o ya da başka biri tarafından) gerçekten okundu mu, yoksa elimizdeki yalnızca bir edebi metin mi? Her ne olursa olsun, 1481 depremi anılarını süsleyen minyatürde (bkz. s. 180) dualara adanan o gün adada yaşayan herkesin bir araya toplandığı özellikle vurgulanıyor; çünkü tasvir bize vaaz kürsüsünün (Caoursin'in duası?) önünde diz çökmüş kadınlı çocuklu kentlileri,[47] arka planda da çevresinde şövalyeler, elinde tespihiyle ayakta duran Pierre d'Aubusson'u gösteriyor.

Özetlemek gerekirse, üstad ı azamın ve hükümran konseyin ilk müdahaleleri, dinsel yönde olmuştur. Bu ayrıca, üstad-ı azamın Rodosluları kendi çevresinde toplamaya yönelik, siyasal bir girişimiydi de. Görünüşe göre Pierre d'Aubusson, Papa VI. Sixte'e, –belki biraz abartarak– felaket-

rimedii in questi rincontri (...) il migliore sia la fuga. (...) Sicuri sono gli angoli delle mura, le lamie, le pareti fabbricate di pietre dolci".

47 Minyatürdekiler, açıkça Latinlerdir; büyük olasılıkla Saint-Jean Kilisesi olan yerde, şövalyelerle birlikte dua etmektedirler. Bu kuşkusuz, yüksek tabakadan Rodosluların çarpıtılmış bir görüntüsüdür. Ama sanatçının (Bourbon kardinalinin ustası) bu durumdan hiç haberi olmamasının dışında, zaten resimdeki çeşitli unsurları ayrı ayrı ele alacak yeri de yoktu. Geriye kalan tek çözüm, tek bir resimde, siviller ile tarikat üyelerini bir araya getirmektir ve bana anlamlı gelen de bu seçimdir.

Coursin'in elyazmasından minyatür, Bibliothèque Nationale de France, Latince elyazması 6067, var. 120a.

ten sonra halkı adada tutmakta zorlandığını bildirmişti.[48] Elbette binaların onarımıyla çok uğraşıldı. Ama bu şiddette bir depremin Tanrısal bir cezadan başka bir şey olamayacağı kabul edildiği anda, ahlaksal önlemlerin alınması da zorunlu hale geliyordu. Bu tür bir önlem 9 Şubat 1482'de alındı.[49] Batıl inançları, büyücülüğü, çocuk düşürmeyi, küfrü, bayramlara saygısızlığı, tefeciliği, kumarı, oğlancılığı, zinayı, ırza geçmeyi, kadın satmayı, kalpazanlığı, yalancı tanıklığı, evrakta sahteciliği, kısacası Tanrı'nın gazabını neden olabilecek her tür ahlaksal başıboşluğu dizginlemeye yönelik bir düzenleme yapıldı.

Ama üstad-ı azamın başka ülkelere yönelik kaygıları da vardı, çünkü adanın savunma sistemleri, kuşatma sonrasına göre zayıflamıştı. Üstelik düşman yani Osmanlılar, böyle fırsatları kolluyorlardı. 1513'te Rodos surlarının bir bölümünün bir depremde yıkıldığı, kaçak bir esir tarafından kısa sürede sultana haber verildi ve söylenti çok geçmeden bütün Anadolu'ya yayıldı.[50] 1493'te Kos'a oldukça zarar veren depremin ardından, Pierre d'Aubusson ve konsey hızla harekete geçip yardım göndererek, deprem kurbanlarının yaralarını sarmaya çalıştılar.[51] Konseydeki tartışmalar, adanın harabeye dönmesiyle kolaylaşan Osmanlı saldırılarından çekindiklerini ortaya koyuyor.[52] Doğruyu söylemek gerekirse, 1481 Aralık'ında tehlike o kadar büyük değildi. II. Mehmed'in ölümünden sonra, Osman-

48 Bkz. Papa'nın yardımcısı Guillaume d'Estouteville'in Pierre d'Aubusson'a gönderdiği 2 Temmuz 1482 tarihli mektup (AOM 76, 123a; S. Paoli, *Codice diplomatico del Sacro Militare Ordine Gerosolimitano oggi di Malta*, c. II, Lucques 1737, s. 409'da yayımlandı. Floransa'daki Ulusal Merkez Kitaplığı'nda [La Biblioteca Nazionale Centrale de Florence] (Bibl. Magliabecchana, elyazması. II-III 256, var. 268 ekler) IV. Sixte'e ait, 1482 Haziran-Temmuz tarihli bir dizi yayımlanmamış mektup bulunuyor; mektuplarda çoğunlukla şu görüş ele alınıyor: *Nuper accepimus insula Rhodi adeo terremotibus quassata est ut nisi de aliquo presidio succuretur cogantur illius incole eam omnino deserere* (Torinolulara, 1 Haziran, 268b); *Auditis proxime terremotibus quibis insula Rhodi vexata est ita ut nisi succuratur deseri quodam modo ililam necesse sit* (Imparatora, 15 Haziran, 282a), vb.

49 Bkz. Malta Kraliyet Kitaplığı'nda korunan Tarikat Arşivleri (AOM); AOM 76, 92-96; krş. J. Mizzi, *Catalogue of the Records of the Order of Saint-John of Jerusalem in the Royal Malta Library*, c. II, Malta, 1970, s. 48 (*Bulla statutorum conditorum tempore magni terraemotus*). Orijinalini inceleyemediğim için, Bosio, *age*, c. II, s. 438'den yararlandım.

50 Bkz. N. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean-de-Jérusalem, l'Empire ottoman et la Méditerranée orientale entre les deux sièges de Rhodes, 1480-1522*, Louvain- Paris, 1995, s. 450-51; Venedikli bir haber kaynağıyla ilgili alıntı Sanudo, *Diarii*, c. XVII, F. Stefani, G. Berchet ve N. Barozzi (ed.), Venedik, 1886, col. 12.

51 AOM 73, 110b-113b, krş. Mizzi, *age*, s. 74; Bosio, *age*; c. II, s. 512-13.

52 AOM 73, 136a-137a.

lı İmparatorluğu'nda iç savaş çıkmış, yenik düşen Şehzade Cem (II. Beyazıt'ın rakibi) Mısır'a kaçmak zorunda kalmıştı, ama geri dönüp şansını deneyeceğine hiç kuşku yoktu. Öte yandan, Karaman Sultanı Kâsım Bey fırsattan yararlanarak baş kaldırmış, sadrazam Gedik Ahmet Paşa'yı kışın zorla Karaman'da tutmuştu; Kâsım Bey, Kasım ayında, Saint-Jean tarikatından yardım bile istemişti.[53] Özetle, Osmanlı sultanının Rodos'a saldırmaktan daha önemli işleri vardı; bu da Rodos'a yaralarını sarmak için zaman kazandırıyordu. Buna karşılık, uğranılan hasarlar Saint-Jean Şövalyelerini daha temkinli davranmaya zorluyordu. Görünüşe bakılırsa, deprem, Midilli'ye saldırmaktan vazgeçmelerinde etkili olmuştu (saldırıyı, II. Mehmed'in ölümünün verdiği sevinçle tasarlamışlardı).

Öte yandan, deprem Batı'yla diplomatik ilişkilerin gelişmesinde rol oynayabilirdi. Kuşatmanın üstüne gelen bu felaket, gelirini temelde Avrupa'dan sağlayan tarikatın, daima ihtiyaç duyduğu Katoliklerin sevgisini kazanması için bir fırsat değil miydi? Üstad-ı azamın yolladığı Peder Bagnani'nin, 1482 Mayıs sonuna doğru Rodos'ta meydana gelen deprem hakkında Papa IV. Sixte'e rapor verdiğini biliyoruz. Elçiyi dinledikten sonra, Papa birkaç hafta içinde çeşitli Katolik ülkelere mektuplar yazarak, önceki yıl, Rodos yararına, bağış belgeleri karşılığında toplanan, ama çoğunlukla toplandığı yerde kalan paraları istedi. Mektupların çoğunda –ama hepsinde değil– eski borçların kapatılmasını dilemesinin nedeni olarak depremi gösteriyordu;[55] papa ayrıca, yardımcısı olan kardinali, üstad-ı azama, deprem yüzünden göç etmek üzere olan halkı adada tutabilmesi için, Osmanlılarla ve Memluklarla ateşkes için pazarlık yapması, Rodoslulara da Müslümanlarla ticaret yapmaları için izin verdiğini bildirmekle görevlendirdi. Bununla birlikte papanın bu davranışıyla olağandışı herhangi bir yetki vermediğine dikkat etmek gerekir. Rodos için istediği para, zaten bir borçtu; paranın toplanması için gereken süreye bakıldığında, kesinlikle acil bir yardımdan söz edilemez; daha 1479 Temmuz'unda, IV.

53 1481 Osmanlı krizinin Rodos'taki yankıları için krş. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean*, *age*, s. 151-55.

54 *Age*, s. 152.

55 Bibl. Magliabecchiana, elyazması II-III 256 (Biblioteca Nazionale Centrale, Floransa), 268b-a (Torinolulara, 1 Haziran); 282a-b (İmparatora, 15 Haziran); 282b-283a (Bavyera Düküne, 16 Haziran); 288a-b (Balanyalılara, 18 Haziran); 288b (Venedik Daçuna, 19 Haziran); 296b (Polanya Kralına, 26 Haziran); 296b (Krakovi başpiskoposuna, aynı tarih); 296b-297a (*universis et singulis exccclesiasticis secularibusque prefulgentibus dignitate tam in Italia quam in Gallia Hyspania et Cathalania*, aynı tarih). 309b'de de, Papa'nın üstad-ı azama ve Rodos Manastırı'na yolladığı, 11 Temmuz tarihli taziye mektubu vardır.

Sixte, Rodoslulara Memluklarla odun ticareti yapma izni vermişti;[56] zaten üstad-ı azam da Osmanlılarla anlaşma yapmak için Aralık 1481 depremini –bu durumda papanın iznini de– beklememişti: 26 Kasım 1481'de, sultanla uzun süreli bir barış anlaşmasının hazırlanabilmesi için, Peçin subaşısıyla ateşkes imzalamıştı bile.[57] O dönemde, Rodos'ta ve Roma'da verilen kararlar üzerinde yersarsıntısının etkisini abartmamak gerekir.

Rodos'taki halkın ve yöneticilerin tutumundan sonra, gözlerimizi bu depremler üzerine bir inceleme yazısı yazma zahmetine girmiş olan Caoursin'in yaklaşımına çevirmeliyiz. Neydi bu olayın anlamı? Öncelikle, olaylara "bilimsel" bir bakış açısıyla yaklaşan kültürlü bir entelektüelle karşı karşıya olduğumuzu hatırlatalım. "Deniz kabarması, fizik yasalarına harfi harfine uyan bir olaydır," der laf arasında.[58] Ayrıca, *yıkıntılar üzerine* anılarına, depremlerin doğal sonuçları üzerine bir açıklamayla giriş yapar ve söylevine başlamadan önce, Rodos ve Küçük Asya'nın her zaman depremleriyle tanındığını hatırlatır –"Tanrı bizi bundan korusun" diye eklemek koşuluyla– ve olayda hiç de olağanüstü bir taraf olmadığı sonucuna varır: "Kuşkusuz, depremin filozof ve tarihçilerin anlattığı sonuçlara neden olduğunu görüyoruz: Binaların yıkılması, çatıların çarpışması, titreme, sarsıntı, çalkantı, su baskını, toprakta yarık ve çatlaklar."

Caoursin ayrıca bir ortaçağ Hıristiyanıdır da. Deprem gibi çarpıcı bir olay, mutlaka Tanrı'nın işi olmalıdır.[59] Olayların mantıksal olarak açıklanmasına aykırı da değildir bu: Üstad-ı azam ve konsey de ahlaksal tedbirler almakla yetinmemişlerdi. Caoursin, iğneleyici kişiliğiyle, birincil ve ikincil nedenleri özenle ayırıp duruşunu sağlamlaştırır: "Filozoflar depremde doğa kanunlarını görürler. Onların izinden giden Katolikler de (İsa'ya tapanlar) bu noktada onlarla uzlaşır; ama sarsılmaz imanlarıyla, nedenleri Tanrı'nın inayetine bağlarlar.(...) Bu yüzden, din yolundan şaşmadan, Tan-

56 Bkz. Vatin, *L'Ordre de Saint-Jean, age*, s. 75.

57 *Age*, s. 156 notlar.

58 *Licet phisicis principiis haereat (Büyük Türk'ün ölümü üzerine söylev*, c IIv).

59 Depremleri tanrısal bir hareket, hatta Tanrı'nın bir cezası olarak değerlendiren Hıristiyan bakış açısı için –bir biçimde 18. yüzyıla kadar da sürmüştür–, bkz. Guidoboni, *age*, s. 27, 46 notlar; G. Dagron, *Quand la terre tremble, TM*, 8 (1981) s. 87-103; P.L. Gatier, "Tremblements du sol et frissons des hommes. Trois séismes en Orient sous Anastase", *Tremblements de terre, age*, s. 87-94 (s. 89); F. Jacques ve B. Bousquet, "Le cataclysme du 21 juillet 365; phénomène régional ou catastrophe cosmique?", *age*, s. 183-93 (s. 184); A. Ducellier, "Les séismes en Méditerranée orientale du Xıe au XIIIe siècle; problèmes de méthode et résultats provisoires", *Actes du IV e Congrès International d'Etudes Byzantines. Athènes, septembre 1976*, IV (Histoire), Atina, 1980, s. 103-13 (s. 110-11).

rı'nın kadir-i mutlak olduğu birincil sebebe bağlı olmadıkça, ikincil sebeplerin etkisiz olacağını ifade etmekte tereddüt etmeyeceğim."[60]

Ama, doğal afet Tanrısal bir işaretse, ne anlama geldiğini de belirlemek gerekir. 31 Mayıs 1481'de, II. Mehmed'in halkı pek üzmeyen ölümü üzerine verdiği söylevdeki –söylev halka yönelik olduğuna göre– resmi yorum iyimserdi. 3 Mayıs sarsıntısının, bir yıl önce Rodos'a saldırmış olan sultanın ölümüyle aynı zamana denk gelmesi bir rastlantı olamazdı: "Toprağın bu kadar kıyıcı, iğrenç ve vahşi bir ölüyü karnında taşıyamayarak, çok geniş bir kırıkla bağrını açıp onu merkezine, o sonsuz cehennem karmaşasının içine attığını düşünüyoruz. Pis kokusuyla cehennemi bile sararak, cehennem azabını daha da dayanılmaz hale getiriyor." Olup bitenleri anlattıktan sonra da şunları ekliyor: "Rodosluların ilk kez tanık oldukları bu unutulmaz olay, fizik ilkelerine uygun olsa da, belli bir noktayı vurgulamaktadır. Çünkü o gün, yer üstünde yaşayanlar ve göklerde sonsuz mutluluğun tadını çıkaranlar için, mutlu bir gündür. Din yolunun o pek çetin düşmanının hak ettiği azapları çektiğini anlarlar", vb.

Ancak 18 Aralık dramından sonra bu kadarı yeterli gelmiyordu. Tanrı bu kez Rodosluları cezalandırır gibi gözükmektedir,[61] neden acaba? Üstad-ı azam ile konseyin halka büyük bir içtenlikle sunduğu neden, geleneklerdeki bozulmadır.[62] Caoursin kuşkusuz bu açıklamaya karşı çıkmaz, ancak o daha büyük bir ahlaksal bozulmadan söz eder; bu, halktan çok tarikatı hedef alan bir yorumdur: Söylevinde, Rodosluların nankörlük ettiğini ifade eder. Tanrı, onları açlıktan ve İstanbul'un fethi sonrasında II. Mehmed'den korumuştu: "Kesin olan şudur ki, büyük iyilikler görerek birbirimize kenetlendiğimizi, ama nankörce davrandığımızı itiraf edi-

60 Bkz. Ducellier, *age*, s. 111: "En ılımlı düşünce sahipleri, her şeyin takdir-i ilahiye bağlı olduğu ilkesinden yola çıksalar da, manevi yön ile kendilerince bilimsel olan yönü kaynaştırmayı biliyorlardı"; ve Guidoboni, *age*, s. 46, 51 (burada, *Del terremoto di-ologo*'nun (Modena 1571) yazarı olan J.A. Buono'nun da, bir ilk nedenle bir ikinci neden tanımlayarak, Tomasçı bir kavram kullandığını kaydediyor).

61 Lengherand, *age*, s. 105'e göre bu konuda en ufak bir kuşku yoktur: "Ne scay quel gouvernement il y audit Roddes, mais ilz ont été fort batus des verges de nostre Seigneur par la guerre et siège du Grand Turcq et ses gens en telle quissance que chascun scet: la seconde (verge), du tramblement de la terre audit Roddes par plusieurs fois; et durèrent huit mais entiers; et la tierche, de la grande famine qui a été audit Rodes...". [Bu Eski Fransızca metinde şunlar anlatılıyor: ...Rodas yönetimi Tanrı'nın sapasını yemiştir, önce büyük Türk'le girilen savaş ve kuşatma gelir (ki herkes büyük Türk'ün adamlarının ne kadar kuvvetli olduğunu bilir), sonra art arda yaşanan ve sekiz ay boyunca süren yersarsıntıları olur, üçüncü olarak da açlık başlar ...] Hangi açlıktan söz ettiğini bilmiyorum.

62 Bizans dünyasından benzer yorumlar için, bkz. Dagron, *aynı makale*.

yoruz." Öte yandan Caoursin olayda olumlu bir işaret de görür: "Küçük Asya ve Rodos'u böyle çalkalayan sarsıntılar, vaktiyle kâhinlere göre, Romalıların Eski Yunan imparatorluğunu alacağını haber veren depremleri hatırlatıyor. Dileğimiz Latinlerin, böyle sarsıntılardan sonra, imparatorluk tahtına kurulan canavar Osmanlı ailesinin egemenliğini yıkmasıdır." Bu arada, anlaşılan Caoursin, iki metni aynı ciltte topladığına göre, ilk sarsıntıları II. Mehmed'in ölümüne bağladığı 31 Mayıs yorumunu yadsımıyor.

Yazarımız birbirinden bu kadar farklı, hatta birbiriyle çelişkili yorumları nasıl bağdaştırıyordu? Edebi değerleri için kaleme aldığı metinlere önem vermeyip, sadece Aristo'nun *Meteorologika*'sına dayanan "bilimsel" açıklamada titizlik gösterdiğini söylemek, tarihi gerçeklere ters düşer. Ona göre, çok yönlü bir ortamda ele alınan olayın, bakış açısına ve hedef aldığı kitleye göre değişen pek çok anlamı vardı. Başka bir deyişle Caoursin, üstad-ı azam ve konseyin, daha önce de gördüğümüz gibi sorunlara ve karşılarındaki insana göre tepki vermeye dayalı siyasal tutumunu edebiyata uyarlıyordu.

Bu durum, bu metinlerin neden yazıldığı sorusunu akla getirir; hele Caoursin'in pek çok kez tarikat adına konuşmakla görevlendirildiği göz önüne alınırsa. Gerçekte, II. Mehmed'in ölümü üzerine yazdığı söylev, huzur ve güven dolu siyasal bir bildiriydi; Rodos'un bir yıl önce zorlu bir kuşatmaya uğramakla kalmadığı, son ana kadar, sultanın bu "Hıristiyan kavşağı"na yeniden saldırmasından korkulduğu hatırlanırsa, anlamı açıklığa kavuşur. Ancak *yıkıntılar üzerine* anıların amacı, o kadar açık değildir. Bu dokunaklı metin, Batı'da tarikatın propagandasını yapmaya yarayabilirdi. IV. Sixte'e haber yollanırken, belki de hedeflenen buydu. Ne var ki böyle olmadı. Kuşatmanın öyküsü Avrupa'da hemen basılıp halk dillerine çevrilirken,[63] bizim iki metnimiz Caoursin'in eserlerinin 1496'daki basımına dek elyazması olarak kaldı. Caoursin, onları önce üstad-ı azama adadığı derlemeye,[64] sonra da olaylardan on beş yıl sonra basılan cilde dahil ederken olayın anısını saklamak istiyordu kuşkusuz; kısacası tarih yazıyordu.

*

1481'deki yersarsıntıları hakkında bu kadar özenli tasvirlere, olayların önemini kavramamızı sağlayan ayrıntılara ve Rodos halkı ile yöneti-

---

63 İtalyanca ve İngilizce'ye. Caoursin hakkında yayımlanan yapıt hakkında, bkz. A. Hiersemann ve H.P. Kraus, *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, c. VI, Stuttgart-New York, 1968, kol. 111-18.

64 Fransa Ulusal Kitaplığı'nda korunan, Caoursin'in öbür elyazmasında (Latince el yazması, no. 6068) II. Mehmed'in ölümü hakkındaki söylev vardır, ama *yıkıntılar üzerine* anılar yoktur.

cilerinin tepkileri üzerine değerli bilgilere sahip olmamızı sağlayan, Caoursin'in tarihçi kafasıdır. Olup bitenleri daha iyi anlamak için incelenebilecek başka kaynaklar, ancak Caoursin'in metinlerinin varlığıyla bir değer kazanır.

Ancak tarih yazmak, biraz da tarih yaratmak değil midir?

1481'de bölgede önemli bir depremsel hareketliliğin yaşandığı kesin gibidir. Ancak Caoursin'in söylediği gibi, bütün sarsıntılar gerçekten birbirleriyle bağlantılı mıdır? 18 Aralık depreminin şiddetli ve gerçekten yıkıcı olduğu açıktır. Ancak, önemi biraz olsun şişirilmemiş midir? Ana depreme ve yıl içinde gelen artçı sarsıntılara böyle bir değer biçen Caoursin, eserinin 1496 baskısına, 1493'te Kos'u yerle bir eden ve tarikat arşivlerinden elde edilen bilgilere göre en az Rodos'taki kadar büyük olan deprem için birkaç sayfa eklemeye gerek görmemiştir. Malipiero'nun *Annali Veneti*'sinde 1493'te Rodos'ta –Kos yerine yanlışlıkla Rodos yazmıştır– büyük bir deprem olduğuna dikkat çekilirken,[65] 1481 depreminin ihmal edildiğini unutmayalım.

Bu açıklamaları yaparken amacımız, olayların önemini azaltmak değil, olanların gerçek değerlerinin, akıllara kazınmalarındaki tek etken olmadığını vurgulamaktır. Unutulmaması gereken büyük olay 1480 kuşatması, ya da daha iyi bir söyleyişle, birkaç yüz Rodos şövalyesinin II. Mehmed'in ordularına karşı kazandığı akıl almaz zaferdir. Ardından gelen yer sarsıntıları, özellikle de birkaç aya yayılmış olayların güzel bir dille toparlanıp 18 Aralık 1481 felaketine bağlanması, bu zaferin önemini artırıyordu.[66]

Caoursin, *Depremin Rodoslulara miras bıraktığı yıkıntılar üzerine* yazdığı anılara başlarken de farklı bir şey söylemez: "Bana öyle geliyor ki, depremin neden olduğu yıkıntıları ayrıntısıyla anlatıp, Rodos kentinin bunun peşi sıra uğradığı kayıpları hatırlatırken konudan uzaklaşmamış olacağım. Bence bunun ucu, Türk kuşatmasının yol açtığı felakete dayanıyor. Çünkü böyle birbirine bağlanmış olayları birbirinden ayırmaya kalemin gücü yetmez."

---

65 Domenico Malipiero, *Annali Veneti dall'anno 1457 al 1500*, Floransa, 1843-1844, c. II, s. 627.

66 Bkz. daha eski bir dönem hakkında, Guidoboni, *age*, s. 30'daki şu açıklamalar: "Depremler, erken dönem ortaçağ kaynaklarında, genellikle, doğrudan zarara neden olan bir etken olmaktan çok, zaten son derece rahatsızlık verici olan bir toplumsal ortamda meydana gelen ek bir rahatsızlık olarak nitelendirilirdi. Bu kaynaklardan edindiğimiz izlenime göre depremlerin başlıca etkisi, başka felaketler ve toplumsal düzenle ilgili sorunlar nedeniyle zaten zor olan bir ortamda insanları telaşlandırmaktı."

Ek

Caoursin'in 1481 Depremleri Üzerine Yazdığı Metin ve Çevirisi

Burada ele alınan metinlerde, 1496 baskısı temel alınmıştır. Bazı durumlarda tercih edilen Fransız Ulusal Kitaplığı'ndaki 6067 numaralı Latince elyazması versiyonla karşılaştırma yapılmıştır. Dipnotlarda, *Ulm* 1496 baskısını, *Ms.* de Fransız Ulusal Kitaplığı'ndaki elyazmasını ifade eder. Yazım düzeltilmiştir.

Guillelmi Caoursin Rhodiorum vicecancellarii de terremotus labe qua Rhodii affecti sunt[67]

Haud ab re duxerim fore si terrae motus gravem profecto labem perscripserim Rhodiaeque urbis jacturam ex ea secutam commemoraverim. Hanc enim cladem et quam Turcorum obsidio attulit nectendam arbitror. Quippe quod temporis series copularit calamus non disjungat. Philosophi rerum physicarum reconditos effectus perspicaciter enuntiantes ac atheniensis Aristoteles ingenii acumine doctrinaeque splendore qui facile caeteris praestat de terrae motu ejusque causis diserte atque inter se acute discernere ac physicae exhalationis jormidolose discrimen[68] docuere. Quos plerique historiographi quoque[69] imitati complura quidem miratione digna in suis editionibus dixere. Ex quorum doctrina id ad summam de terrae motus quidditate[70] delegimus. Exhalationem fesvidam siccamque ex terra frequentiori umbre madescente radiis solis influentibus in soli venis genitam conclusam atque[71] retentam ei a natura concessum locum expectentem eoque velocius sese moventem atque vehementius cam ipsam terram impellentem motum edere constat, instar vitalis spiritus venis humani corporis conclusi qui plerumque spasmum repentinam nervorum[72] contractionem gignit ex quo ipsum corpus repente contremit. Haec naturalium dogmata sentiunt. Quorum vestigiis catholici qui Christum colunt inhaerentes id ipsum adstipulantur causarumque connexione ad Dei providentiam aeternam quidem et cuncta gubernantem constanti fide relata a qua per temporum series ducitur exlicaturque. Quare catholice af-

67 *Ulm* b 7r-c 1 r; Ms. 11r-125 v.
68 *Ms*: formidolosa discrimina.
69 *Ms*: geographi quoque.
70 *Ulm*: quittitate.
71 Atque *om. Ms.*
72 Nervorum *om. Ulm.*

firmandum non dubitarim secundas causas non nisi in virtute primae, quae Deus est omnipotens omnium creator et gubernator, effectus edere. Quod et sapiens Graecus vulgato proverbio dictitat: τα παντα ορα Θεος και παντα διακοσμει και ταττει[73] Hinc quoque arbitror physicos quidem effectus ad nostram correctionem vel animadversionem divinae justitiae non injuria instrumenti vicem gerere. Quibus certo[74] famulantibus et nutu divino agentibus in nequam et perversos mortales justissimus Deus animadversione gravi iram dirigit. Quamvis hujusque tremoris horridum sit discrimen, id tamen etiam terrori accedit cum motus incertior existimetur eventus. Nam licet motum imminentem conjectare quandoque possumus, temporis tamen punctum quo contingit[75] natura humanae cogitationi occulit.[76] Philosophorum quidem editiones subtilissimus quisque scrutari poterit ex quibus ampliorem notitiam adipisci licebit quorum nuper quaedam ad vulgi delectationem in vernaculam vertimus linguam. Id tantum dixisse sat erit qui ad enarrandam motus soli labem et jacturam calamum et buccam destino.

Insignis quidem annus octagesimus millesimo quadringentesimo adjectus apud Rhodios habetur, quo Turcorum rabies urbem rhodiam appugnavit de quibus divino praesidio muniti victores evasimus quemadmodum in
188 obsidionis commentariis latius descripsimus. Annum ipsum memoratu celebrem. Annus nota dignus sequitur qui rhodianos[77] incolas ingenti discrimine jacturaque[78] terrore affecit ea ipsa etiam opsidione horridiori. In illo enim mortales contra pugnatum est; in hoc autem naturam ipsam omnium alktricem perhorescimus. Cujus effectus mirari potius quam vitare licet.

Hine quoque sumemus exordium quo primum ejus anni terrae motus labe quatimur. // Quiescentibus enim Rhodiorum animis et paululum a Turcorum clade respirantibus terrae tremor validus quidem quindecimo kalendas Aprilis proxime decursi hora nona a solis ortu repente editur, qui grandi cum impeto terram concutit. Ex quo ingens terror Rhodiorum mentes incessit. Sequuntur hunc assidui minores terrae motus qui nos non parum anxios reddunt. Tandem exhalatione coalescente quinto nonas Maii tremor validissimus hora diei ferme tertia erumpit.

---

73 *Ms.*'de bu söz Yunan harfleriyle veriliyor (*Ulm*: ta panta ora theos ke ta panta diakosmi ke tati).

74 *Ms.* : certe.

75 *Ms.*: contigit.

76 *Ulm*: occultit.

77 *Ms.*: rhodios.

78 *Ms.*: jactura.

Qui diluvium prae se ferens Rhodios terrore concitavit. Contrariis namque exhalationibus altera quidem terram propulsante altera mare agitante fretum supra decem pedes elevatum interitum ewterminiumque minitans urbem inundavit. Moxque refluens quot pedes auctum est subsidit ac temporis decursu aequor redditur praefixosque limites temuit, sicut in congratulatione de excessu Magni Turci nuper edita annotavimus. Eum ipsum tamen terrae motum jactura nulla sequitur. Sola quidem novis oneraria[79] anchoris subnixa maris ebulitione cautes attigit ictusque impetu elisa mergitur. Ingenti profecto terrori ob maris imundationem is motus extitit. Tota enim urbe trepidatum est. Multi mortales omnisque aetas ad inauditum visendum discrimen concurrit invocatoque divino praesidio cum Christi et sanctorum insigniis mare petunt. Nec cessant totis diebus ejusdem[80] anni interdiu noctuque motus terram propulsantes qui domorum aedificiorumque tecta bases parietumque[81] compages quatiunt ad facilemque ruinam disponant. Inter quos terrorem adtulit is[82] qui quinto nonas octobris contigit, qui ejus qui Maio advenit maris ebulitione persimilem quidem pavorem prae se fert. Post[83] id vero paucos dies terrae motus sopiti sunt. Demum ejus tremoris naturalibus causis auctis accumulatisque quindecimo calendas Januarii circa hiemale soltitium motus tres eduntur qui validissime terram quatiunt. Primus quidem tremor hora sexta noctis ejus diei fit. Qui mortales somno repente excitat. Rhodii quidem perterriti de salute providentes alii tecta exeuntes propatulo se constituunt, alii sacras aedes intrant, alii sub fornicibus aut parietum angulis domi se continent. Alius sequitur terrae motus caeteris vehementior hora ferme noctis decima qui nos perterruit, ad cujus concussionem ingentes quidem eduntur clamores. Dum omnes pavore essent adtoniti evenit alius qui[84] validius his solum concutit. Modo vibrando, modo undandi, modo in unam partem impellendo terram quatit et cum flebili mortalium clamore hora duodecima noctis paulo ante diluculum aedificia subvertit diruitque. Pos crebros quoque motus qui[85] hos precessere etiam[86] quaedam terrae rima patuit. Tota quidem urbe tenebris tre-

79 *Ms.*: oneraria lignium.
80 *Ms.*: ejus.
81 *Ms.*: parietum.
82 Is *om. Ms.*
83 Post *om. Ulm.*
84 *Ms.*'nin burasında, çözemediğim bir sözcük var: *certum*?
85 *Ms.*: Crebri quoque motus.
86 *Ms.*: et.

pidatur. Multi mortales aedificiorum collabentium ruina vicis prosternuntur. Quidam quoque domi se continentes tectorumque lapsu conteruntur. Audisses virorum clamores mulierum ejulationes puerorum fletus infantium vagitus. Eo ipso profecto terrae motu sacrae aedes sacella oratoriaque[87] solo aequata et[88] bases parietum[89] compages[90] perfriguntur. Civium domus quaeque etiam incolarum tecta dirupta fracta lapsa vel ruinam minantia, palatia vero magistratus, turres etiam quae portus aditum muniunt incolumitatem non servant. Si quid enim aedificiorum superest adeo imbecille fit ut erectione aegeat. Nec expers discriminis turris Sancti[91] Nicolao dicata conscipitur, quae eo loco sita est ubi rhodius collossus olim locatus fuit qui terrae motu cum[92] annos tres et quinquaginta ante steterat[93] postea quam fusus erectusque fuisset corruit. Deflendum monstruosumque videre est urbem rhodiam ita[94] labefactam summoque civium clamore ac[95] dolore adflictam qui tremoris pavore perterriti tectis relictis urbis compitis[96] arcisque passim ligneas casas sibi struxere quibus se uxores liberos familiam quoque protegunt. Nam ea ipsa labes domorum aditu nobis interdicit atque aedificiorum pars superstes tignis innixa vix basibus haeret. Postridie ejus deflenduae lucis noctu hora // fere duodecim non tam gravis oritur tremor quem[97] ventus notus demum procellosus africus nymbosis umbribus commixtus sequitur. Hic Rhodios molestat inquietat atque[98] turbat. Mortalium clamor oritur fibilis eunctorumque animos grandis terror incessit. Venit profecto in mentem Rhodiorum insulam terrae motu historicorum assertione olim enatam et verebamur[99] eum exitum habituram quem ortum adeptam legimus. Occurit nobis eam ipsam insulam tot terrae motibus priscis temporibus labefactam ut incolae eam derere compulsi sint. Subiit nobis minorem Asiam

190

87 *Ms.*: oratoria.
88 *Ms.*: aut.
89 *Ms.*: vel parietum.
90 *Ms.*: compagines.
91 Aynen böyle.
92 Cum *om. Ms.*
93 Ante steterat *om. Ms.*
94 Ita *om. Ms.*
95 Ac *om. Ms.*
96 Compitis *om. Ms.*
97 *Ulm.*: que
98 Atque *om. Ms.*
99 Et verebamur: *Ms.*: veremur enim.

Rhodumque terrae tremore agitatam[100] ut vates olim cecinerint[101] Romanos vetus Graecorum imperium voraturos. Sic optamus ut Latini post tantos terrae motus Othumanicorum[102] monstruosae quidem familiae quae sedem imperialem occupat principatum devorent. Experimur profecto motu ipso contingere quae a philosophis historicisque traduntur: aedificiorum ruinam, tectorum arietationem, tremorem, pulsum, vibrationem, undationem, soli rimas hyatusque a quo Deus nos tutetur. His quidem formidolosis rerum eventibus perculsi oculis menteque Deum suspicientes, duplicesque palmas ad caelum tendentes ac divinum auxilium implorantes unde[103] otio justitioque in dicto orationi jejunio helemosinisque[104] operam dantes in haec exorabamus verba:

Aeterne Deus: unus quidem divinitate trinus in personis; qui stabilis manens das cuncta moveri; qui caelum in principio creasti; qui elementa miro certoque[105] foedere copulasti; qui hominem rationalem quidem naturam aeternae vitae capacem de terrae pulvere plasmasti; qui vegetabilia sensibilia quaeque etiam[106] animantia condidisti ut his homo a te formatus uteretur sic quoque per ea transiret ut demum deitatis aeterna visione ad quam creatus est fruatur atque vero permanentique amore tibi in aeternum[107] inhaereat. Sine tuo scitu mundus inferior non regitur. Sine tuo nutu planetea erraticae stellaeque fixae influentiarum vires non demittunt.[108] Sine tuo placito elementa non symbolizant et vices suas non mutant. Sine tua providentia impressiones supremo aere, cometae, globi ignei, stellae cadentes, ardentes quoque[109] lanceae non apparent. Sine tua cognitione medio quidem aere pluviae, grandines, nubes, fulgura tonitruaque[110] non gignuntur. Sine tua virtute in[111] infirima aeris regione venti vaporesque non concreantur. Sine tua voluntate exhalationes terram mo-

---

100 *Ulm*: agitatum.

101 Aynen böyle.

102 *Ms.*: Othomannorum.

103 unde *om. Ms.*

104 Ms.: Helemosinae.

105 Certoque: *Ms.*: certe dissidii.

106 Etiam *om. Ms.*

107 In aeternum *om. Ms.*

108 *Ms.*: dimittunt; *Ulm*: demittuntur (yanlış bir yazım söz konusu, çünkü hatalı bitiş, son t'nin üzerindeki bir kısaltmayla gösterilmiş).

109 Qoeque *om. Ms.*

110 *Ms.*: tonitrua.

111 In *om. Ms.*

ventes in soli venis non coalescunt[112] et retinentur. Fato namque atque ordine dispositione quoque aeternae et ineffabilis providentiae non temere quidem ut nonnulli falso adstruunt, sed summa cum sapientia, summa cum virtute, summa cum bonitate regis, gubernas atque[113] dirigis. Fatemur clementissime Deus Rhodios tuas quidem creaturas ab eo tempore quo novae Romae imperiale tribunal saevissimi tyranni formidolosum jugum subiit ingentia beneficia gratias praesidiaque[114] a tua divina pietate excepisse. Quibus indigni eramus et pro quibus nedum gratias referre verum nec agere facultas est. Tanta quippe est nostra imbecillitas ut ad gratiarum actiones digne reddendas impar censeatur. Octo quidem et viginti annos quo tyrannus crudellissimus in christianam religionem armis saevit Rhodios a nephandissimae tyrannidis servitute liberasti. Assidua incursione quae agros populata est protexisti. Pestilenti sidere quod nos dudum adfecit conservasti. Famis molestia annonae quoque penuria sublevasti. A[115] locustae et vermis segetes ac[116] vineas rodentis jactura libertos reddidisti. Demum nuper de Iurcorum Rhodum obsidentium acerrima adgressione oppugnatione atque[117] invasione tuae pontentiale digito tutatus es te etiam nos pertinaces peccatores ac[118] reos ab his terrae motus
192 periculis protegis. Ineffabilis enim tua misericordia inenarrabilisque tuae divinitatis pietas ac imcomprehensibilis aeternae majestatis sapientia nos paterne defendit.[119] Quos certe diligis castigas. Fatemur profecto nos[120] tantis beneficiis et gratils adstrictos, devinctos, obnoxios[121] non parum ingratos esse. Nec vere recognoscimus quae a tua clementia accepimus et in dies experimur. Meritoque plagis virgis discriminibusque[122] vapulamus, cedimur et[123] adfligimur. Sed suppliciter exoramus piisime Deus ne perdere sinas creaturas tuas tandemque earum[124] misereres digneris, hanc

---

112 *Ms.*: colescunt.
113 Atque *om. Ms.*
114 *Ms.*: praesidia.
115 A *om. Ms.*
116 Ac: *Ms.*: et.
117 Atque *om. Ms.*
118 *Ms.*: et.
119 *Ms.*: Inneffabilis enim misericordiae inenarrabilis tuae divinitatis pietas incomprehensibilis aeternae majestatis sapientia. -Nos paterne defendit *om. Ms.*
120 Ulm.: de tantis...
121 Astrictos, devinctos, obnoxios *om. Ulm.*
122 *Ms.*: discriminibus.
123 *Om. Ms.*
124 *Ms.*: eorum.

quoque turbulentiam exhalationum impressionem sopire diluere ac[125] resolvere placeat ne Rhodiorum insula quae tibi paret, quae tuo nomini dicata, quae te laudat exterminium patiatur et incolae crucis signo fronte signati[126] et pectore redempti pereant. Verum pro tua clementia per ineffabilem admirabilem quoque divinae naturae[127] pariter et humanae in filio tuo naturali Ihesu Christo domino nostro inseparabilemque[128] unionem atque per[129] adsumptionem naturae humanae miraculosam quoque conceptionem ac nativitatem per merita acerbissimae passionis quam subire pro nobis peccatoribus Christus verus deus et homo dignatus est, per signum vivificae crucis in qua pependit ad intercessionem quoque Virginis Mariae quam colimus veneramurque ad preces Sancti Ioannis Baptistae mediatoris Dei et hominis[130] Christi Ihesu praecursoris nostri quidem patroni et caeterorum caelicolarum aeterna vita fruentium supplicationem dignetur tua majestas nos ab his periculis et angustiis protegere tutari ac defendere, ut versari in laudem tui nominis possimus et pro virili parte gratias tuae majestati dum vita comes fuerit agere valeamus. In te quidem nostra spes; in te nostra salus; in te nostra protectio; in te praesidium et verrum refugium. Ada te creatorem omnium et naturae dominum qui rerum naturalium habenas tenis casque pro tuo nutu relaxas et cohibes supplices ore confessi et corde contriti confugimus qui vivis et regnas Deus[131] in saeculorum saecula. Amen.

Rodosluların ikinci mühürdarı Guillaume Caoursin'in, depremin Rodoslulara miras bıraktığı yıkıntılar üzerine [anıları]

Bana öyle geliyor ki, depremin neden olduğu yıkıntıları ayrıntısıyla anlatıp, Rodos kentinin depremin peşi sıra uğradığı kayıpları hatırlatırken konudan uzaklaşmamış olacağım. Bence bunun ucu, Türk kuşatmasının yol açtığı felakete dayanıyor. Çünkü böyle birbirine bağlanmış olayları birbirinden ayırmaya kalemin gücü yetmez. İleriyi görme yetenekleriyle, doğanın gizli güçlerini dile getiren filozoflar (özellikle zihninin derinliği

125 *Om. Ms.*
126 Signati *om. Ms.*
127 Naturae *om. Ulm.*
128 *Ms.*: inseparabilem.
129 Atque per *om. Ms.*
130 *Ms.*: hominum.
131 *Om. Ms.*

ve kuramının parlaklığıyla ötekileri geçen Atinalı Aristo[132]) yersarsıntılarıyla bunların nedenlerini ince ve güzel sözlerle tartışarak, doğal gazların ne kadar tehlikeli olduğunu gösterdiler. Onların ardından pek çok tarihçi,[133] kitaplarında şaşırtıcı şeyler anlattı. İşte depremin doğasını özetlemek için, onların öğrettiklerinden aklımızda kalanlar. Güneş ışınlarının çok sık yağan yağmurlarla iyice ıslanmış toprağa değince çıkardığı yanıcı ve kuru gazlar, toprağın damarlarında yeri yırtarcasına hızla ilerleyerek, doğanın onlara verdiği yeri ararken depreme yol açar; tıpkı insanın damarlarında spazmlara ve sinirlerin birdenbire kasılmasıyla bedenin titremeye tutulmasına yol açan yaşam soluğu gibi. [Filozoflar] bunda doğa kanunlarını görürler. Onların izinden giden Katolikler de, yani İsa'ya tapanlar, bu noktada onlarla uzlaşırlar; ama sarsılmaz imanlarıyla, nedenleri Tanrı'nın inayetine bağlarlar. Bu yüzden, din yolundan şaşmadan, Tanrı'nın kadir-i mutlak olduğu birincil sebebe bağlanmadıkça ikincil sebeplerin etkisiz olacağını ifade etmekte tereddüt etmeyeceğim. Yunanlı bir bilgenin şu çok bilinen özdeyişinde yinelediği gibi: "Tanrı her şeyi görür, her şeyi düzenler ve ayarlar." Bundan, Tanrı'nın doğal olayları hatalarımızı düzeltip bizi cezalandırmak için hakkıyla kullandığı sonucunu çıkarıyorum. Kuşkusuz ki Tanrı kötü ve sapkın ölümlülere yönelen öfkesini, hak yolunda hareket eden hizmetkârlarına ve temsilcilerine çektirdiği ağır cezaya döker. Böyle bir deprem tehlikesi ne kadar korkunç olursa olsun, olayın ne zaman olacağını bilmemenin verdiği korku bambaşkadır. Aslında, bazen bizi neyin tehdit ettiğini kestirebiliyoruz, ama yine de doğa, olayın gerçekleşeceği anı insan zekâsından gizliyor. En zekiler, filozofların eserlerini inceleyebilir ve isterlerse, şimdilik halkın zevki için günlük dilde kaleme aldığımız birkaç olayla bilgilerini genişletebilirler. Kalemini ve dilini depremin yol açtığı yıkımı anlatmaya adamış biri olarak, bunları söylemiş olmak bana yeter.

Rodos kentinin Türklerin öfkesiyle kuşatıldığı, bizimse, kuşatma hakkındaki Yorumlarımızda[134] anlattığımız gibi, Tanrı'nın yardımıyla galip geldiğimiz 1480 yılı, Rodosluların gözünde önemli bir tarihtir. Olayları tekrar anımsatarak o yılı kutlamamda kusur bulunmasın. Ardından, getirdiği yıkımlar ve tehlikeyle, Rodosluları kuşatmadan bile çok korkutan, akıllardan çıkmayacak bir yıl geldi. Aslında ilkinde ölümlülerle savaşmış-

---

132 Caoursin'in deprem hakkındaki görüşleri, daha ileride de görüleceği gibi, Aristo'nun *Meteorologika*'sı üzerine kurulmuştur (II. Kitap, 8. Bölüm).

133 *Ms.*: et géographes.

134 *Obsidionis urbis rhodiae descriptio.* Caoursin'in yazıları hakkında, krş. Yukarıda.

tık; ama yüreğimizi dehşetle dolduran ikincisinde her şeyin anası olan doğanın kendisiyle karşı karşıyayız; etkileri insanları gafil avlayabilir ve ne yapsak bunlardan kurtulamayız.

O yıl depremin bizi ilk sarstığı anla başlıyoruz. Rodoslular huzurun tadını çıkarıp Türk felaketinin etkisini üzerlerinden atmaya çalışırken, Nisan'ın ilk gününden 15 gün önce (17 Mart), gün doğumundan 9 saat sonra dağı taşı sarsan büyük bir yer sarsıntısı oldu.[135] Ardından Rodosluların zihni büyük bir korkuyla doldu. Daha sonra, yüreğimizi az buz hoplatmayan, daha önemsiz sarsıntılar oldu. Derken gazlar çoğaldı, 7 Mayıs'tan 5 gün önce (3 Mayıs'ta), günün aşağı yukarı 3. saatinde[136] çok büyük bir sarsıntı oldu; arkasından getirdiği tufan da, Rodosluların yüreklerini hoplattı. Ters yönlerde hareket eden, bir tarafta toprağı, öbür tarafta denizi kabartan o buharlar; can alacak, her yeri mahvedecek gibi gözüken on ayaktan daha yüksek dalgalar, kentleri kapladı. Ve kısa süre sonra sular gerileyerek yükseldikleri gibi alçaldı; zamanla yatışarak, Büyük Türk'ün ölümünü[137] selamlamak için kısa süre önce yazdığımız metinde de belirttiğimiz gibi, kendilerine biçilmiş sınırlara çekildiler. Ne var ki, yer sarsıntısı hiçbir zarara neden olmadı. Sadece demirlemiş bir yük gemisi, denizin kaynaşmasıyla kör kayalara sürüklendi ve darbenin şiddetiyle geri fırlayarak battı. Depremle birlikte deniz suyunun kıyıları basması, açıkça hissedilen, büyük bir korku doğurdu. Kent halkı şaşkınlığa kapıldı. Genciyle, yaşlısıyla bütün ölümlüler, bu duyulmadık tehlikeyi görmek için toplanıp, ellerinde İsa'nın ve azizlerin tasvirleriyle deniz kıyısına yürüyerek, kendilerini esirgesin diye Tanrı'ya yakardılar. O yıl, tek bir gün ya da gece sarsıntısız geçmedi; toprak öyle titriyordu ki evlerin ve büyük yapıların çatılarıyla temelleri, ayrıca duvarların örgüleri yerinden oynuyor, bir dokunuşta yıkılacak hale geliyordu. En korkuncu, 7 Ekim'den beş gün önce (3 Ekim) olandı; denizi kabartarak, Mayıs ayındaki sarsıntı gibi korku yarattı. Bundan birkaç gün sonra yer yatıştı. En sonunda depremleri doğuran doğal nedenlerin iyice birikmesiyle, Ocak ayına 15 gün kala (18 Aralık), kış gündönümüne doğru, yeri beşik gibi sallayan üç deprem oldu. İnsanları ansızın uyandıran ilki, o günün gecesinin altıncı saatinde[138] meydana geldi. Dehşete kapılan Rodosluların kimisi, çatıların altından uzaklaşıp açık havaya çıkarak, kimisi tapınaklara girerek, ki-

---

135 Öğleden sonra.

136 Sabah.

137 II. Mehmed'in ölümü hakkındaki söylev, el yazısında *yıkıntılar hakkındaki* anılardan önce gelir; basılı örnekte durum tam tersidir.

138 Geceyarısı.

misi de evde tonozların altına ya da duvar köşelerine sığınarak canını kurtarmaya çalıştı. Gecenin onuncu saatinde, ötekilerden de güçlü bir deprem içimize korku saldı. Sarsıntıları büyük uğultular izliyordu. Herkes dehşetten şaşkına dönmüşken, bir üçüncüsü dağı taşı ayağa kaldırdı. Çalkantılar, su baskınları yaratarak, ya da belli noktaları vurarak, yeri alt üst etti; insan ağlamaları ve çığlıkları arasında, şafak vaktinden hemen önce, gecenin on ikinci saatinde binaları yere çaldı. Daha önce olan bir dizi sarsıntı yüzünden, toprakta derin yarıklar oluşmuştu. Karanlığa gömülen kent karmaşa içindeydi. Yıkılan binalar, köylerde çok insanın canını almıştı. Erkeklerin bağırışlarını, kadınların yakarışlarını, çocukların ağlamalarını, bebeklerin viyaklamalarını duymalıydın. Sarsıntı kiliseleri, şapelleri, dua edilen mekânları, surların temelleriyle birleşme noktalarını yıktı. Kentlilerin evleri, halkın barınakları harabeye döndü ya da her an yıkılacak hale geldi. Şahane saraylar, limanın girişindeki gözetleme kuleleri bile sağlam kalmadı. Pek az binadan geriye kalanlar da o kadar dayanıksızdı ki, yapının yıkılıp baştan yapılması gerekiyordu. Eritilip dikildikten 53 yıl sonra, bir depremde devrilen Rodos Heykeli'nin yerine dikilen, Aziz Nicolas'a adanmış olan kule bile yıkımdan payını almıştı.[139] Rodos kentini korku ve acıdan doruğa ulaşmış çığlıklar içinde böyle yere serilmiş görmek, ne kadar da dokunaklı, ne kadar da olağanüstüydü; dehşet ve korkunun pençesindeki bu insanlar, yuvalarını terk edip, kentin ve kalenin yol ağızlarında, çoluk çocuk başlarını sokmak üzere, ahşap kulübeler yapıyorlardı. Yıkıntılar evlere girmemizi engelliyor, binalardan arta kalanlar da kirişlerin yardımıyla, temellerinin üzerinde zor ayakta duruyordu. Bu acıklı günün ertesinde, daha zayıf bir sarsıntı oldu; peşinden de sağanak yağmurlarla, Afrika'nın fırtınası lodosu getirdi. Bu Rodosluları üzdü, şaşırttı, huzurlarını iyice kaçırdı. Uğultular ve ağlayışlar göğe yükseldi, bütün yürekler dehşetle doldu. Mutlaka Rodosluların akıllarına, tarihçilerin, adanın bir yersarsıntısından doğduğunu söylediği gelmiştir;[140] korkumuz da, adanın kitaplara göre doğduğu gibi ortadan kalkmasıydı. Eski zamanlarda yersarsıntılarının adayı, halkı kaçırtacak kadar sık yıktığını düşündük. Küçük Asya ve Rodos'un vaktiyle böyle depremlerle sarsıldığını, kâhinlerin de buna bakarak destanlarında, Romalıların Eski Yunan imparatorluğunu yutacağını söylediklerini hatırladık. Dileğimiz, Latinlerin

139 Rodos Heykeli, genellikle İÖ. 227'ye tarihlendirilen depremde, yani yapılışından 77 yıl sonra yıkılmıştır. Caoursin açıkça ezberden Plinius'a dayanıyor; Plinius, heykelin, dikilişinden elli altı yıl sonra yıkıldığını yazmıştı. Bu mesele hakkında, krş. Guidoboni'nin sentezi, *age*, s. 140-142.

140 Krş. Pindoros, *Olympique VII* (Ode à Diagoras de Rhodes), 54 dize, vd.

de böyle sarsıntılardan sonra, imparatorluk tahtına kurulan canavar Osmanlı ailesinin egemenliğini kırmasıdır. Gördüğümüz kadarıyla filozofların ve tarihçilerin bütün söyledikleri, depremde harfi harfine gerçekleşti: Binaların yıkılması, çatıların çarpışması, titreme, sarsıntı, çalkantı, su baskını, toprakta yarık ve çatlaklar. Tanrı bizi korusun! Bu korkunç doğa olaylarıyla alt üst olmuş bir halde, gözlerimizi ve ruhumuzu Tanrı'ya çevirerek, birleşmiş ellerimizi Tanrı'ya uzatarak, elimizden geldiğince oruç tutup sadaka dağıtarak, işlerin ertelendiği bu tatil gününde okuduğumuz duayla Tanrı'ya yardım elini uzatması için yalvarıyoruz:

"Ey ezeli ve ebedi Tanrı. Sen ki tanrısallıkta tek, kişilikte üçsün; hiç değişmeden her şeye hareket verensin; yaratmaya göklerle başlayan, maddeyi kusursuz, kesin bir sözleşmeyle bir araya getirensin; sen ki insanı toprağın tozundan yaratıp ona akıl ve sonsuz yaşamı ihsan eyleyensin; şekil verdiğin insan yararlansın diye; tanrısallığın sonsuz görüntüsünü [ki zaten onun için yaratılmıştı] içine sindirerek, her birinde ölsün diye; gerçek, değişmez bir aşkla sana sonsuza dek bağlansın diye bitkileri, cansızları ve hayvanları yaratansın. Emrin olmadan şu ölümlü dünya yürümez; iraden olmadan hareketli gezegenlerle sabit yıldızların güçlü etkisi [bize] varmaz; keyfin istemezse maddeler birbirine çekilip yenilenmez; inayetin olmadan atmosferin üst bölümündeki çarpışmalar, uydular, ateş topları, göçmen yıldızlar, ateş mızrakları ortaya çıkmaz; senin bilgin dışında atmosferin orta katında yağmurlar, çiğler, bulutlar, yıldırım ve şimşekler doğmaz; gücün olmadan atmosferin bağrında rüzgâr ve buharlar oluşmaz; iraden olmadan yeri yerinden oynatan gazlar gelişip yerin damarlarına yuvalanmazlar. Çünkü başkalarının hatalı olarak savunduğu gibi rastgele değil; en yüce bilgelik, kusursuzluk ve iyilikle; kader, düzen, sonsuz inayet aracılığıyla, hükmeder ve yönetirsin. Ey bağışlayıcı Tanrım, biliriz ki yeni Roma'daki imparatorluk tahtı acımasız zorbanın boyunduruğuna girdiğinden beri, Rodoslu kulların, layık olmadıkları o tanrısal lütfuna, hidayetine ve himayene nail oldular; biz ise bunlara şükredip minnettarlığımızı bildirmeye muktedir olmadık; çünkü bizim zayıf doğamız, böyle bir lütfa gerektiği gibi şükretmekten acizdir. Acımasız zorbanın silahlarını Hıristiyan dinine çevirdiği yirmi sekiz yıl boyunca, Rodosluları, bu zorbalara kul olmaktan, tarlaları kırıp geçiren baskınlardan, kısa süre önce bize çarpan o pis kokulu gök cisminden korudun. Açlık çekerlerken, erzakları tükenmişken onları teselli ettin. Tarladaki tahılları çekirge ve kurtlarından, bağları kemirgenlerden korudun. En sonunda, kudretli parmağınla, kentlerini kuşatan Türklerin o pek çetin saldırı, hücum ve akınlarından onları korudun; hatta bizi, inatçı günahkârlar olan bizleri, depremden bile esir-

gedin. Aslında –bizim kavrayamayacağımız– söze sığmaz mağfiretin, yenilmez tanrısallığının hakkaniyeti ve sonsuz görkeminin bilgeliğiyle, bir baba gibi üzerimize kol kanat gerdin. Sen, gerçekten sevdiğini cezalandırırsın. Ve biz de kesinlikle büyük iyiliklerle tutulup zincirlendiğimizi ve çok nankörlük ettiğimizi itiraf ediyoruz. Gerçekte biz, o her gün tecrübe ettiğimiz bağışlayıcılığına neler borçlu olduğumuzu bilmezlikten geliyoruz. Üzerimize inen, bizi yere seren o darbeleri, değnekleri ve tehlikeleri hak ediyoruz. Yine de sana yalvarıp yakarıyoruz, ey adil Tanrı, kullarının yitip gitmesine izin verme, lütfedip acı onlara, bu karmaşayı ve gazların sert etkilerini yatıştır, dağıt ve yok et ki, kendilerini sana adamış olan, senin adını öven Rodoslu kullarının adası daha fazla yıkılmasın; alınlarında ve göğüslerinde istavroz çıkaranlar huzur içinde ölsünler. Mağfiretin adına, efendimiz oğlun İsa Mesih'te insan ve Tanrı doğasının anlatılamaz, hayran olunası bir biçimde birleşmesi adına, insan doğasının göğe kaldırılması, rahme düşmesi ve mucizevi doğumu adına, gerçek Tanrı ve aynı zamanda insan olan İsa'nın günahlarımızın affedilmesi için lütfedip çektiği azaptan ötürü hak ettikleri adına, hayat veren haç işaretine asılması adına, saydığımız ve kutlu bildiğimiz Meryem Ana'nın şefaati adına, Tanrı ve insanoğlu arasında arabuluculuk eden, İsa'nın habercisi Vaftizci Yahya ve

sonsuz yaşamın tadını çıkaran göğün öteki sakinleri adına; ey Ulu Tanrım, bizi koruyup kollamak lütfunda bulun, hayatta olduğumuz sürece sen ulu Tanrımıza şükürlerimizi sunacak, adına övgüler düzecek gücü bulmamız için bizi tehlikelerden, zorluklardan esirge. Umudumuz, selametimiz, himayemiz sende; yardımcımız, gerçek sığınağımız sensin. Ağzımızdan dökülen itiraflar ve çırpınan yüreklerimizle ettiğimiz dualar sanadır; sanadır her şeyin yaratıcısı ve doğanın efendisi, doğadaki her şeyin dizginini elinde tutan, tanrısal iradesi doğrultusunda bırakıp tekrar çeken; sanadır Tanrım, her şeyi gören ve yüzyıllardır hükmeden sana. Amin."

Caoursin'den alıntı, *Oratio in senatu Rhodiorum de morte Magni Turci habita pridie calendas junias M CCC LXXXI*[141]

Arbitramur enim tam scelestum tam foetidum tam saevum cadaver terram intra suq viscera minime continuisse sed amplissimo hyatu dehiscentem praecordiis apertis ad centrum demisisse et in damnatorum perpetuum cahos dejecisse. Ejus[42] foetor enim ipsum etiam infernum inficit et damnatorum suplicia graviora reddit. Circa enim dies sui excessus in Asia Rhodo insulisque adjacentibus frequentes terrae motus editi sunt.

---

141 *Ms.*: 91b-93a; *Ulm*: c 2v.

142 *Ulm*: cujus.

Duo praesertim velocissimi qui adea ingentes et horrendi fuere ut plura castella arces palatiaque[143] prostrata sint. Ipsum quoque mare elevatum supra decem pedes riparum limites exivit et illico in imum refluens tot pedes quot sublevatum est subsidit demumque fluxu suo ad aequalitatem ductum est. Tanta quippe fuit exhalationis copia atque velocitas intra terrae cavernas conclusa ut septies terram acriter percusserit et repention exitu mare commoverit eoque ingens[144] admiratio Rhodiorum animos incessit. Res quidem memoratu digna nec jam pridem ab Rhodiis visa quae licet physicis principiis haereat quippiam tamen protendere solet. Hunc enim diem laetum ducunt superni cives caelicolaeque[145] aeterna beatitudine fruentes. Intelligunt quippe orthodaxae fidei inimicum acerrimum christianorumque[146] persecutorem vivificae crucis et ordinis crucigerorum assiduum hostem meritas poernas luentem. In eoque divinam justitiam relucere conscipientes immenso adficiuntur gaudio.

Çevirisi

Toprağın bu kadar kıyıcı, iğrenç ve vahşi bir cesedi daha fazla karnında taşımayarak, çok geniş bir kırıkla bağrını açmak suretiyle onu merkezine, cehennemliklerin o sonsuz karmaşasının içine attığını düşünüyoruz. Pis kokusu cehennemi bile bulandırıp, cehennem azabını daha da dayanılmaz hale getiriyor. Çünkü Asya'da, Rodos'ta ve komşu adalarda, onun öldüğü gün art arda depremler oldu. Bunlardan en güçlü olan ikisi pek çok kale, hisar ve sarayı devirecek kadar büyük ve ürkütücüydü. Deniz ise, on ayaktan bile daha çok yükselerek, önce kıyıya taştı, sonra geldiği kadar gerileyerek nihayet sakinleşti. Çünkü yer altındaki oyuklara o kadar çok gaz sıkışmıştı ve bu gaz öyle hızlı [üflüyordu ki], toprak yedi kez şiddetle sarsıldı; deniz ansızın ayaklanarak kabardı ve Rodosluları büyük bir şaşkınlık aldı. Rodosluların ilk defa tanık oldukları bu unutulmaz olayın, fizik ilkelerine uygun olsa da, özellikle vurguladığı bir şey vardır. O gün, yer üstünde yaşayanlar ve göklerde sonsuz mutluluğun tadını çıkaranlar için, mutlu bir gündür. Din yolunun o pek çetin düşmanının hak ettiği azapları çektiğini anladılar. Ve onun üzerinde ilahi adaletin kıvılcımlarının ışıldadığını görenler, sonsuz bir mutluluğa ulaştılar.

143 *Ms.*: palatia.
144 *Ms.*: vigens.
145 *Ms.*: caelicolae.
146 *Ms.*: acerrimumque christianorum.

BİR OSMANLI KADISININ GİRİT'TE ÇEKTİĞİ ÇİLELER

BARBARA KELLNER-HEINKELE

Bu yazının başlıca amacı, Staatsbibliothek zu Berlin'de [Berlin Devlet Kütüphanesi] muhafaza edilen bir elyazmasını sunmak ve bir Osmanlı kadısının 1856-1857 yıllarında, özellikle de 1856'daki büyük deprem sırasında Girit'te görevdeyken yaşadığı deneyim ve serüvenlerden bazılarına ilişkin olarak aktardıklarını özetlemektir.

Söz konusu elyazması büyük bir olasılıkla bir otograftır*.[1] Şimdiye kadar başka bir nüshasına rastlanmamıştır. Yazarı, Hafiz Nuri Efendi'dir ve eserine *Divan-ı Hafiz Nuri* başlığını vermiştir. Fatin Tezkiresi'nde adı geçen Abdülkerim Nuri değilse, kim olduğu bilinmemektedir.[2] Fatin tarafından sunulan veriler, Hafiz Nuri'nin, *Divan*'ının içinde yaşamına ve profesyonel kariyerine ilişkin genellikle kronogramlar halinde verdiği görece geniş bilgilerle örtüşür.

Bu *Divan*'a göre, Hafiz Nuri 1223'te (başlangıcı 28.02.1808), orta Anadolu'da, Isparta'da (var. 233) doğdu ve eğitimine Ömer Hafizzade Efendi'nin (ö. 10 Receb 1268/30.04.1852, krş. var. 183a-b) yanında

* Yazarın kendisi tarafından yazılmış bir belge. -ed.n.

1 Staatsbibliothek zu Berlin, Ms. or. var. 4114. Şimdiye dek başka bir nüshası bulunamamıştır: Krş., Hanna Sohrweide, *Türkische Handschriften*, Teil 5, Verzeichnis der Orientalischen Handschriften in Deutschland, c. XIII, 5, Wiesbaden, 1981, no. 220, s. 202-204. Bu yazıdaki tüm var. göndermeleri bu elyazmasına aittir.

2 Bkz. Davud Fatin, *Tezkire-i hatimetü'l-eşâr*, İstanbul 1271/1855 s. 425, Abdülkerim Nuri Efendi adı altında. *SO*, c. IV, s. 594'te Sultan Abdülmecid (1839-1861) döneminde birbiri ardına ölen dört Nuri Efendi'den söz edilir, ama ölüm tarihleri verilmez. Mehmed Süreyya, Fatin'in verdiği (1850'lerin başlarına dek gelen) bilgileri kullanmış olabilir, çünkü bu dört şair arasından, Nuri Abdülkerim Efendi olarak adlandırdığı hakkında verdiği bilgilerde Fatin'in sunduğu verilerin kısaltılmış biçimini görüyoruz.

başladı.[3] İyi eğitim görmüş, ama yoksul düşmüş bir adam olan babası, annesinden önce öldü. Babasının ölüm tarihi verilmiyor, ama annesininki 1244'tür (başlangıcı 14.07.1828) (var. 183b). Annesinin ölümünün ardından, Hafız Nuri İstanbul'a taşındı, burada öğrenimine devam etti ve iki yıl sonra da hafiz oldu (1246/başlangıcı 22.06. 1830). 1250'de (başlangıcı 10.05.1834) hocalık diplomasını (*rüûs-i tedrîs*) aldı. Ardından, *imâm*, *mektubî* ve sonunda eski şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi'nin (1825-1828'de görev yapan)[4] *kethuda*'sı oldu ve Kadızade'nin 1245'teki (başlangıcı 27.03.1838) ölümüne değin bu görevde kaldı. Hafiz Nuri'nin kariyerindeki bir sonraki adım, Sultan Bayezid Camii vakfının *kaim-makam*'lığı oldu (1256/başlangıcı 05.03.1840) ve 1257'de (başlangıcı 23.02.1841) İstanbul'daki şeri mahkemeye kadı olarak atandı (var. 232b). Bunun ardından, iki dönem İstanbul Beşiktaş'ta kadı (*hâkim*, *nâib*) olarak hizmet etti (var. 231a-b). 1 Receb 1272'de (08.03.1856), 48 yaşındayken, Hafiz Nuri'yi *eyâlet-i Girid* mollalığına atayan bir *fermân-ı âlî* çıkarıldı (var. 227b); bir uzatmayla beraber sonunda burada on dört ay boyunca kaldı (var. 264a-b).[5] İstanbul'a dönüşünden sonra, sadece yazarak, işsiz iki yıl geçirdiği anlaşılıyor. 1275'te (başlangıcı 11.08.1858), Beşiktaş kadılığına üçüncü kez tayin edildi (var. 269b). 1279'da (başlangıcı 29.06.1862) Hafiz Nuri'ye Bursa'daki şeri mahkemede kadılık görevi verildi; burada ünlü kişilerin mezarlarını ziyaret etme fırsatı buldu (var. 270a). Hafiz Nuri'nin *Divan*'ında sözünü ettiği son makam, 1282 sonlarında (başlangıcı 27.05.1865) yaptığı Mekke kadılığıdır. Ölüm tarihi bilinmemektedir, ama bu tarihin 1866'dan sonra olduğu kesindir.[6] Hafiz Nuri'nin notlarından, üç tarikat ile bağlantılı olduğunu öğreniyoruz: Kadiriyye, Nakşibendiyye ve Mevleviyye (var. 260b/263a).

Hafiz Nuri bize özel yaşamını da açar. 25 Zi'l-kade 1252'de (03.03. 1837) (var.184a), eski şeyhülislam Kadızade Mehmed Tahir Efendi'nin yanında çalıştığı sırada, geleceğin *müdîr-i bekçiyân-ı mâbeyn-i hümâyûn*'u Emin Ağa'nın kızıyla evlendi (var. 262b).[7] Dokuz çocukları oldu: sekiz

---

3 Hafız Nuri'nin bu kısa yaşam öyküsü, Sohrweide, *Türkische Handschriften*, s. 203-204'te verilen, elyazmosındaki verilerle desteklenmiş biçimiyle yakından örtüşür.

4 Bkz. *İlmiyye Salnamesi*, İstanbul 1334/1916, s. 587-89; Danişmend, c. V, s. 153.

5 var. 227b'de verilen atama tarihi, kendisinin "şubat" (var. 235b) diye açıkça ifade ettiği Girit'e gidiş tarihiyle uyuşmamaktadır. Hafız Nuri, Girit'ten 3 Ramazan 1273'te (27.IV.1857) ayrıldı (var. 264b).

6 *Divan*'da söz edilen son tarih Muharrem 1283'tür (başlangıcı 16.05.1866); Hafız Nuri, burada bütün ailesiyle birlikte Mekke yolunda olduğunu yazar (var. 270a).

7 Krş., *SO*, c. I, s. 415, el-Hac Emin Mehmed Ağa (Alizade) adı altında. Ayrıca, kayın-

oğlan, bir kız (var. 186a-187b). Ne var ki, bu çocuklardan yalnızca ikisi yaşayabildi: 1254'te (başlangıcı 27.03.1838) doğan Mehmed Şevket ile 1261'de (başlangıcı 10.01.1845) doğan Emin (var. 184b). Her ikisi de beş yaşına geldiğinde Kuran okumaya başladı ve ilk diplomalarını (*rüûs*) on iki yaşında aldılar (var. 184b, 185a). Mehmed Şevket kâtiplik diplomasını (*izn-i yazı*) 1269'da (başlangıcı 15.10.1852) aldı (var. 184b) ve Cemaziyü'l-evvel 1275'te (başlangıcı 07.12.1858), Beşiktaş kadısı olan (var. 204a, 269b) babasının kâtibi oldu. Ayrıca babasının yanında Girit'e de gitti (bkz. aşağıda). Babası bize iftiharla, oğullarının zekâsını ve ilim tutkusunu anlatır. Büyük oğlu bir şair olarak da hatırı sayılır bir yetenek sergiliyordu (var. 262b).

Elyazması, her birinde ortalama 17 satır bulunan 422 büyük boy varaktan oluşur. Bu güzel görünüşlü cilt, altın yaldızla süslenmiş koyu yeşil deriyle kaplıdır. Yazı kaligrafiktir, altın yaldızlı çizgilerle çerçevelenmiş ve dikkatle yazılmış *nestalik* stildedir ve başlangıç sayfasında bulunan renkli çiçekli *unvan* gerçekten güzeldir. Unvanlar, yıllar ve kenar süsleri kırmızı mürekkeptendir.

Metnin büyük bölümü (341 varak), birkaç tane daha eski tarihlere ait olanlar da bulunmakla birlikte, çoğunlukla 1250'den (başlangıcı 10.05.1834) itibaren olan olaylar için ve büyük ölçüde kronolojik bir düzen takip eden uzun kronogramlardan (*tarih*) oluşur. *Tarih* kısmı, Cemaziyü'l-evvel 1272 (başlangıcı Şubat 1856) sonuna tarihlendirilmiştir; ama ilginçtir ki, şiirlerden bazıları Muharrem 1283'e (başlangıcı 16.05.1866) kadarki olaylarla ilgilidir. Kitap, 14 varaklık *münâcât* (dua) ve bir tanesi 1274 (22.08.1857'den başlayan yıl) tarihini taşıyan *naat* (Muhammed Peygamber'e övgü şiiri) ile başlar. Şeyhülislam Arif Hikmet Bey Efendi (görevde bulunduğu tarih 1846-1854)[8] ve Sadrazam Mehmed Emin Ali Paşa (görevde bulunduğu tarihler 1852, 1855-1856, 1858-1859, 1861, 1867-1871)[9] gibi çeşitli ileri gelen kişilere övgü olarak yazılan altı *kasîde-i bahâriyye* (sekiz varak), *tarih* bölümünü izler. Alfabetik uyak düzenindeki kırk beş varaklık gazel bölümüyle kitap sona erer. Hafiz Nuri'nin kronogramları, geleneksel ve gelenek dışı konu başlıkları içerir. Geleneksel gruba girenler, Sultan I. Abdülmecid'in tahta çıkışı (hükümranlık yılları 1839-1861), ileri gelenler için yeni yıl dilekleri,

pederinin 1253'teki (başlangıcı 07.04.1837) tayini şerefine düşülen tarih için bkz. Hafız Nuri, *Divan*, var. 32b. Emin Ağa, Ramazan 1256'da (başlangıcı 27.10.1840) öldü (var. 59a-b).

8 *İlmiyye Salnamesi*, s. 591-592; Danişmend, c. V, s. 152-153.

9 İ.M.K. İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, (İstanbul, 1964), s. 4-58; Danişmend, c. V, s. 78-79, 81-83, 85.

doğumlar, ölümler (sözgelimi, *kıral-ı Moskov* I. Nikolas, 1825-1855), düğünler, sünnetler, tayinler, askeri olaylar (sözgelimi, Kırım Savaşı sırasında, 1855'te Sivastopol'un fethi) ve umumi binaların tamamlanması gibi olayların anılmasıdır. Pek de şaşırtıcı olmayan bu şiirsel çalışmaların yanı sıra, gündelik yaşamla genelde de suç olaylarıyla –üst düzey ulema arasındaki cinsel suçlar, ayrıca rüşvet, mezarlara zarar verilmesi, adam kaçırma, cinayet, tecavüz, eşkıyalık vb.– ilgili oldukları için oldukça gelenek dışı, şaşırtıcı sayıda şiir yer alır.

Kronogramların büyük bir bölümü, daha az tüyler ürpertici konulara, yani yazarın mesleki ve özel yaşamındaki olaylara ayrılmıştır. Hafiz Nuri'nin Girit'teki yaşamına ilişkin bilgileri verdiği bölüm de buradadır. Bu, toplam 32 varaktan oluşan bir metindir. Bölüm başlığı şöyledir: "Bâ irâde-i hazret-i şâhâne ve bâ fermân-ı âlî eyâlet-i Giride mevleviyyetle gidib ve oltarafda vukû-yâfte olan zelzele-i azîme ve tanassur ve mürtedd olan kâfirlerin ahvâli ve eyâlet-i mezkûrenin hâli ve sâ'ir husûsların beyânında [...]" (var. 234a).

Şubat 1856'da, Hafiz Nuri, onu uğurlamak için gelmiş olan bazı dostlarıyla vedalaştıktan sonra, Girit baş kadısı olarak görevine başlamak üzere yola çıktı. Karısı (*harem*) ve sırasıyla 19 ve 11 yaşlarında olan iki oğlu Mehmed Şevket ile Emin'in eşliğinde, Girit üzerinden Trieste'ye giden, yelkenlerle donanmış bir Alman ya da Avusturya (*nemçe*)[10] buharlı gemisine (*vapur*) binmişlerdi. İki gün sonra İzmir'e vardılar ve Hafiz Nuri, vali Süleyman Paşa tarafından iyi bir şekilde karşılandı.[11] Yolculuklarının üçüncü gününde, Şire Adası'na (Siros) vardılar ve geceyi orada geçirdiler. Girit'in limanı Hanya'ya doğru yol alırlarken, korkunç bir fırtına patladı ve 58 saat süren sağanak yağışlar oldu. Kaptan bile çok *şaşırdı* (var. 234b, 260a). Ailesi aşırı kalabalık bir kamarada kalırken, yazarımız güverteye çıktı ve dalgalarla denize sürüklenmemek için bir direğe yapıştı. Değirmen Deresi'nin ötesinde (muhtemelen Milos Adası), elverişsiz rüzgârlar, geminin güvenli bir limana dümen kırmasını önledi. Direk kırıldığında ise, kaptan bile geminin kaderinden korkmaya başladı (var. 235a). İnsanlar *sure-i innâ fatahnâ* okumaya,[12] ağlayıp yakarmaya başladılar. Hafiz Nuri,

---

10 J. Ballot, *Histoire de l'insurrection crétoise*, Paris, 1868, s. 3'de o günlerde Avusturya Lloyd şirketinin Adriyatik Denizi ve Yunan adalarında hizmet verdiğinden söz edilir.

11 *SO* c. III, s. 110'a göre, 1855 Şubatı'ndan Eylül'üne dek İzmir valisi olan Süleyman Refet Paşa (1222/1807-1281/1864) olmalı. Ne var ki, bu varsayım, Hafız Nuri'nin verdiği bilgilerin Mehmed Süreyya'nınkinden daha güvenilir olmasını gerektiriyor.

12 Kuran, 48. Sure (*Suretü'l-feth*), *innâ fatahnâ laka fathan mübînan* sözcükleriyle başlar. Bunu izleyen ayetler, Allah'ın esirgeyiciliği ve bağışlayıcılığından söz eder ve müminlerin cennete ulaşacaklarını söyler.

yardım için, peygamberlere ve sufi erenlerine (*pîrân*), Abdülkadir Geylani, Mevlana Celaleddin Rumi ve Bahaüddin Nakşbandi'ye yalvardı.[13] Sonunda, Girit dağları görüş alanına girdi ve rüzgâr dindi (var. 235a).

Yolcular kurtuldukları için Tanrı'ya şükrediyorlardı ve Hafiz Nuri kaptanla mürettebata yüklü bir bahşiş dağıttı. Fakat, heyhat, Hanya sahiline yaklaştıklarında, geminin tam burnundan güçlü bir rüzgâr esmeye başladı. Bu durumda, kaptan, Hanya'nın küçük limanına girmeyip, Suda'da karaya yanaşmaktan başka çare bulamadı. Hafiz Nuri Suda koyunun kıyı şeridinin dalgaların yüksekliğinden görünmediğini hatırlamakta. İki saat sonra gemi Suda'nın büyük limanına güvenli bir şekilde girdi (var. 236a).

Bütün bu güçlüklerin ardından, Hafiz Nuri ve ailesi, gelişlerinden önceden haberdar edilmiş olan *Vali* Veli Paşa tarafından karşılanıp ağırlandı.[14] Valinin *müdîr-i dâiresi* Emin Ağa, aileyi Hanya'ya götürmek üzere iki *fayton* ve bir süvari birliğiyle (*süvâr*, *kavvâs*) bekliyordu (var. 236b). Hafiz Nuri, bu güzel karşılamayı büyük bir beğeniyle betimler; öyküsü boyunca *alay* ve şenliklerden, kısacası Girit kadısı olarak görevlerini yerine getirmeye gittiği her yerde onu karşılayan hareketlilikten söz etme fırsatını hiç kaçırmaz. Son derece dindar bir adam olan yazarımız, bu aşamada önce, Girit'e sağ salim gelebilmelerini sağladığı için Tanrı'ya şükretmek üzere alnını toprağa değdirdi. Ardından bütün aile faytonlara bindi ve Hanya'ya gitti. Şubat ayında oldukları için, yol üzerindeki bahçelerdeki ağaçlar (*portakal ile limon*) tomurcuklanmıştı. Hanya Kalesi'nin önüne geldikleri zaman, heyet, halk tarafından ve dokuz pare top atışıyla karşılandı.[15] O gece, kadımız Vali Veli Paşa'nın konuğuydu ve Emin Ağa'nın evinde ağırlandı (var. 237a).

Ertesi sabah, Hafiz Nuri yeniden bir faytona bindirilip valinin *saray*'ı-

---

13 Düştüğü umarsızlık içinde, Hafız Nuri derviş tarikatlerinden, sırasıyla Kadiriyye, Nakşibendiyye ve Mevleviyye'nin kurucuları olarak kabul edilen üç kutsal kişilikten yardım umuyordu.

14 Bu eski Fransa sefirine ilişkin biyografik veriler, sırasıyla 1271 (başlangıcı 24.09.1854) (var. 156a-157b) ve 1272 (başlangıcı 13.09.1855) (var. 172a-173a) tarihini taşıyan altı kronogramda yer alır. Krş. ayrıca *SO*, c. IV, "Veliüddin Paşa" başlığı altında. Mehmed Süreyya'ya göre, Veliüddin Paşa eski Girit valisi ve Sadrazam Giridî Mustafa Nâilî Paşa'nın oğludur (görev tarihi 1853 ve 1857'de tekrar); krş. İnal, *Son Sadrazamlar*, s. 74-82; Danişmend, c. V, s. 79, 81. "Veli Efendi" 1268/1853 ve 1277/1860'ta Fransa'ya gönderildi. Receb 1271'den (başlangıcı 20.03.1855) Zi'l-kade 1274'e (başlangıcı 13.06.1858) kadar Girit valisiydi. 70 yaşını aşmış olarak 23 Rebi 1309'da (26.11.1891) öldü.

15 Bu, muhtemelen bir kadı için yapılan geleneksel selamlamaydı, çünkü Hafız Nuri, şerefine yapılan her karşılama töreninde dokuz pare top atıldığından söz eder.

na götürüldü;[16] burada yerel meclis üyeleri (*azâ-i meclis*), müftü, *nakîbü'l-eşrâf* ve bazı şeyhler gibi önde gelen kişilerle tanıştırıldı. Hafiz Nuri'nin tayinini bildiren ferman-ı hümayun ağırbaşlılıkla okundu; müftü padişah ve vali için dua etti ve dokuz pare top atıldı, bando (*musika*) müzik çaldı. Hafiz Nuri büyük bir ihtişamla mahkeme binasına götürüldü; alt ve üst kesimlere mensup büyük bir kalabalık yine dua için burada toplanmıştı (var. 237b).

Ardından, günlük yaşam başladı. Hafiz Nuri, hiç vakit kaybetmeden işe başladı. Yerel duruma ilişkin bir fikir edinebilmek için, her kazanın, sözgelimi Resmo (Rethymnon) ve Kandiye'nin (Herakleion) temsilcilerine (*nâib*) yazdı ve çok yoksulluk olduğundan, en yoksul Müslüman (*ehl-i İslâm*) ve gayrimüslimlerden (*reâyâ*) mahkeme harcı almamalarını tavsiye etti. Memurların ve yöneticilerin (*müdîr*, *kaim-makam*) raporlarını dinlediğinde, kısmen selefi Ahmed Efendi'nin ihmali yüzünden (var. 238a), işlerin oldukça cesaret kırıcı bir noktaya gelmiş olduğunu gördü. Hafiz Nuri ayrıntılı bir biçimde ve tekrar tekrar Girit halkının karşı karşıya olduğu ekonomik, yasal ve psikolojik güçlüklerden ve hüküm süren adaletsizliklerden yakınır. Söz gelimi, önceki uygulamaya (*âdet*) göre, gayrimüslimlerin en yoksulları, varislerinin sokakta kalacağını ileri sürerek, ölenin mülkünü (*tereke*) kaydettirmeyi reddediyordu. Yeni bir isyandan kaygılanan vali şeriatın uygulanması için diretmekten korkuyordu (var. 238b). Girit'teki son günleri yaklaştığında, Hafiz Nuri sürüp giden düzensizliğe bir çare bulacağına ilişkin umutlarını artık açıkça yitirmiş durumdaydı (var. 258b).[17] Bir an, görevinden istifa etmeyi bile düşünmüş, ama işsiz kalacağı korkusuyla yerinde kalmaya karar vermişti (var. 254a-b).

Kişisel sorunları da göz ardı edilir gibi değildi. Kandiye kentine –buradaki mali durumu araştırmak için– yaptığı ikinci resmi ziyarette, iklime bir türlü alışamamış olduğu için ciddi bir biçimde hastalandı. "Ölüm döşeğinde" yatarken (var. 242b), beraberindeki büyük oğlu Mehmed Şevket'i çağırdı ve ona son arzusunu söyledi. Yazarımıza göre, kendisinin ha-

---

16 1850'den beri, Girit'teki Osmanlı valilik merkezi Hanya kentinde bulunuyordu, bkz. R. Mantran, *EI²*, "Ikritish" başlığı altında.

17 Hafız Nuri'nin, Osmanlı-Girit ilişkileri hakkındaki düşünceleri, siyasal olmaktan çok, dinsel niteliktedir; sözgelimi, sık sık meydana gelen İslam'dan çıkma olaylarını şiddetle eleştirir. Manzumesinin uzun bir paragrafı bu konuya ayrılmıştır (var. 251b-259a). 1866 Girit ayaklanmasında bir grup Rum gönüllü arasında yer alan bir Fransız, Jules Ballot, Girit halkına karşı yumuşak başlı Osmanlı tutumuna ilişkin değerlendirmesinde son derece açıktır. Ballot'ya göre, 1820'lerden beri Girit'te şiddetin tırmanmasına, Şark Meselesi'nin içinde olan çeşitli devletlerin çıkar çatışmaları, yol açmıştı; Ballot, *Histoire de l'insurrection crétoise*, çeşitli yerlerde.

yatını kurtaran, 30 zaptiye neferi göndererek birkaç hekim çağırtan *kaimmakam* Hasan Paşa oldu. Hekimler, sülüklerle kan almak ve kanını serinletmek için alnına kar koymaktan oluşan bir tedavi uyguladılar (var. 242a). Hafiz Nuri sonunda iyileşti, ama hastalığı bir yana bırakılsa bile, bu *nizamsız* memlekette, hatırı sayılır *mihnet, sıkıntı, dert* ve *zahmet*'e katlanmak zorunda kaldığı yorumunu yapar (var. 243a).

Bir başka zaman, Resmo'ya (Rethymnon) yaptığı bir ziyaret sırasında, karısı, yazdığı bir mektupta, küçük oğlu Emin'in hastalanmış olduğunu bildirdi ve derhal geri dönmesini istedi (var. 243b). "Şevketim ile Eminim ola anlar nâm-dâr, ikisin gayet sever cânım iki gözüm gibi"[18] ve "Aceb fevt oldu mu, ger sahîh ise bana da hâzır olsun bir mezâr"[19] diye haykırdı üzüntüden harap olan baba. Bunu izleyen sayfalarda, babalık sevgisinin dokunaklı bir tanıklığı yer almakta. Hafiz Nuri ve büyük oğlu, *mecnun gibi*, Hanya'ya doğru yola çıktılar. Dağların arasından yapılan zorlu yolculuk genelde on iki saat alırdı (var. 244a). Kiraladıkları on dokuz katırla (*ester*), dört saat sonra Resmo yakınlarındaki Piskopo köyüne vardılar. Geceyi burada geçirdiler; Hafiz Nuri, oranın Kadiriyye Şeyhi Tahtalı Arif Efendi ile tanışma fırsatını buldu (var. 244b). Şafak vakti, hepsi birden tekrar yola koyuldular. Göklere yükselen dağlara örümcek misali tırmanırken, uçurumların görüntüsü içlerine ürperti vermekteydi. Ne var ki, yazarımız, dizelerinde bölgenin güzelliklerini övmekten de geri durmaz: Onun için Hanya'nın anlamı, dağlardaki derelerin tatlı suları, yol boyunca uzanan meyve ağaçlarının ve gül bahçelerinin (*gülistân*) güzelliğidir (var. 245a). Hanya'dan yaklaşık bir saat mesafede bulunan Suda yakınlarına vardıklarında, Hafiz Nuri, küçük oğlunun hayatta olup olmadığını öğrenmesi için önden bir adamını gönderdi. Oğlan hayattadır (var. 245b).

Hafiz Nuri ve ailesinin Girit'te yaşadığı en olağandışı deneyim, şiddetli bir depremdi. Sefer 1273'te (başlangıcı 01.10.1856)[20] bir kış akşamı saat yedide, doğudan şiddetli bir rüzgâr başladı ve git gide güçlendi. Saat dokuzda, üç dakikadan az sürmeyen, *misalsiz* bir deprem meydana geldi (var. 246a). Aile, kıyamet koptuğunu sanarak yatağından fırladı (*kıyamet kopdu, misâl-i rûz-ı mahşer*): "Kabul etmez kıyâs hiçbir mahallde böyle dehşetle!"[21] Hafiz Nuri'nin sahilde kiraladığı *konak*'ın dördüncü katındaki yatak odasının duvarları ve pencereleri denize *uçtu*. Etraf zindan gibi ka-

---

18 var. 244a.

19 var. 244a.

20 Bu ünlü depremin tarihi 12 Ekim 1856 Pazar olarak kabul edilmiştir. Bu bilgi için Prof. N.N. Ambraseys'e teşekkür ediyorum.

21 var. 246b.

ranlıktı ve hiç kimse yatağından çıkmaya cesaret edemiyordu (var. 246b). Dehşet içindeki Hafız Nuri ailesi, merdivenlere giden kapının arkasında kaldıklarını fark ettiler. Sonunda, deprem sona erdi; kapıyı büyük bir güçlükle açtılar, 80 basamağı koşa koşa indiler ve açık havaya çıkmayı başardılar. Herkes Tanrı'ya şükrediyor ve adaklar adıyordu (var. 247a). Hafız Nuri, depremi, "Yeniden cümlemiz dünyaya geldi şâdmân oldu"[22], fakat "Bize Hakk terbiye için mesâ'ib [felaketler] verdi,"[23] diye yorumlar. İki oğlunun, "Kabrden sanki çıkmışlar görenler der bu hâletle"[24] görünen, solmuş güller kadar sararmış yüzlerine baktı. Çok geçmeden, Vali Veli Paşa ve kentin diğer ileri gelenleri kadının ailesine olup bitenleri görmek için olay yerine geldiler (var. 247b). Girit'teki görev süresinin geri kalan bölümünde, Hafız Nuri ve ailesi, konağın giriş katındaki bir odaya yerleşti; yedi ay sürecek olan artçı şoklar sırasında buradan dışarı çıkmak daha kolay olduğundan, kendilerini güvende hissediyorlardı (var. 248a).

Hafız Nuri'nin dizeleri, olayın korkunçluğunu son derece canlı bir biçimde betimler: Genç uşak paniğe kapıldı ve kendisini denize fırlattı (var. 248a). On beş talihsiz insan, evlerinden kaçmaya çalışırken öldü ve ardından yandaki bir duvarın çökmesiyle toprağın altına gömüldü (var. 248b). Denize fırlayan bir anne ve bebeği bir teknenin içine düştü ve kurtuldu (var. 249a).

Meydana gelen hasar yabana atılmayacak boyutlardaydı. Hanya'da evlerin, dükkânların ve camilerin çoğu yıkıldı; Cenevizlilerden kalma (*Cenevîz-mânde*) sağlam taş evler (*kârgir*) ve binalar bile tahrip oldu.[25] Kış yağmurlarından korkan halk, derhal onarımlara girişti (var. 246b, 247a, 248b). Ne yazık ki, bir yıl sonra konut durumu pek düzelmemişti (var. 259a-b). İki üç köy yerle bir olmuş ve izleri bile kalmamıştı. Bu köylerin bulunduğu yerlerin üzerini deniz örtmüş, bin yıllık bir çınar ağacı toprağa gömülmüş (var. 251a) ve pek çok kişi hayatını kaybetmişti (var. 250a).

Kandiye kentinde yalnızca on üç ev ve Valide Sultan Camii hasar görmedi. "O sahib-i hâneler ol gece birden etdi vâveylâ."[26] Depremden önce de zaten yoksulluk hüküm sürdüğü için, halkın büyük bölümü artık

---

22 var. 247b.

23 var. 248a.

24 var. 247b.

25 Yayımlanmamış bir İngiliz konsolosluk raporu (PRO FO. 78.1210), depremin yol açtığı kayıpları şöyle sıralar: Hanya'da (Canea) toplam 53 bina yıkılmış, 2.456 bina hasar görmüştü. Can kaybı yoktu, oma dört kişi yaralanmıştı. Bu belgelenin ilgili sayfalarının kopyalanını bana verdiği için Profesör N.N. Ambraseys'e teşekkür ederim.

26 var. 249a.

tam bir sefalete düşmüştü. Dahası, depremin tahrip etmediği ahşap evler ve binalar da deprem sonrasında çıkan yangınlarla yanıp kül oluyordu.[27] Ne var ki, halk, çıkan yangınları söndürmek için hiçbir çaba göstermedi –öylesine şaşkın durumdaydılar. "Sokaklarda olub hayme-nişin [çadırda oturan] mihnet ile gûyâ."[28] Bütün bunlara soğuk, açlık ve susuzluk eklendi (var. 249b-250a).

Hafiz Nuri'nin, Vali Veli Paşa hakkında söyleyecek pek çok olumlu sözü vardı; Veli Paşa Hanya'dan bedava ekmek ve peksimet (*beksemad*) dağıtmak için gelmişti. Ayrıca su borularının ve fırınların onarımı işini örgütledi ve İstanbul'a bu durumu bildiren bir rapor gönderdi (var. 250b). Hafiz Nuri de aynısını yaptı. Sultan Abdülmecid son derece cömert bir yanıt verdi ve ihtiyaç sahiplerine 1.000 *kese* altın ve kendi erzağından 150.000 *okka* un bağışladı. Erzak en yoksullar arasında dağıtıldı ve her aileye tahtadan bir *kulübe* inşa edildi. "Ehâli-i Kandiya çekdi ne zahmetler tezelzülden [zelzeleden]!"[29]

Hafiz Nuri'nin büyük Girit depremine ilişkin betimlemesi, son derece kişisel bir belgedir. Tam doğru bir görgü tanığı raporu olmaktan çok, doğanın yıkıcı güçlerinin ve Tanrı'nın hikmetinin bir anlatısıdır. Öykülerinin içten ve naif tonu, *Divan-ı Hafiz Nuri*'yi Osmanlı dünyasının Akdeniz kesimindeki gündelik hayatına ilişkin genel olarak ilginç bir kaynak yapar.

27 n. 25'te aktarılan belge, Kandiye (Herakleion) kasabasındaki kayıpları şöyle sıralar: 2.396 bina (aralarından beş tanesi cami olmak üzere) yıkıldı. 1.717 bina (aralarından sekiz tanesi cami) hasar gördü, 48 dükkân ve fırın yangında kül oldu; 229 kişi öldü, 244 kişi yaralandı. Aynı belge, Girit adasının bütünü için 6.512 binanın yıkıldığını, 11.317'sinin hasar gördüğünü, 538 kişinin öldüğünü, 637'sinin de yaralandığını belirtir.

28 var. 250a.

29 var. 251b.

17. YÜZYILDA SANTORİNİ YANARDAĞI'NDA MEYDANA GELEN PATLAMANIN BİR BETİMLEMESİ

IRIS TZACHILI

Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sinde,[1] Santorini Yanardağı'nın patlamalarından biri kaydedilir.[2] Evliya Çelebi, Chandax'ın (Herakleion/Kandiye) düşüşünden ve Mora'daki Mani isyanına karşı başlatılan seferden önce Ege'de yaptığı seyahatlere ilişkin anlatısında, bu olayın uzun bir betimlemesini verir. Rodos ve Kos betimlemesinden sonra ve çeşitli adaların boyutlarını verirken, bu doğal afete yeniden gönderme yapar.[3] Bu betimleme, Santorini Yanardağı'ndaki volkanik etkinliklerle ilgili literatürde bilinmemektedir.

Yanardağın ve Santorini'nin coğrafi özelliklerinden bazı ayrıntıları hatırlatmak yararlı olacaktır. Santorini adalar topluluğu, iki büyük ada olan Thera (Santorini) ve Therasia ile küçük bir ada olan Aspronisi'den oluşur. Bu üç ada, birbirini izleyen volkanik etkinlikler nedeniyle orta kısmı suya gömülmüş olan önceki adanın şu anda görülebilen kesimini oluşturur. *Kaldera*, yani şimdi adanın büyük ve korunaklı koyu olan volkanik çöküntü bu şekilde oluşmuştur (Harita 1). Patlamaların kronolojik sırası, *kaldera*'nın morfolojisinin birbiri ardına aldığı şekiller ve art arda gelen volkanik etkinliklerle ortaya çıkan küçük adalar, son kırk yıldır yoğun bir biçim-

1 Prof. Vassilis Demetriades'e, yardımları, önerileri, özellikle de Evliya Çelebi ve Piri Reis'in metinlerini çevirdiği için, en içten teşekkürlerimi sunmak isterim.

2 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. VIII , Türk Tarih Encümeni, Kilisli Rıfat Bilge, (ed.), İstanbul, 1928, s. 573-75; Evliya Çelebi hakkında, bkz. H.W. Duda (J.H. Mordtmann), *EI*^{2}, "Ewliya Celebi" maddesi. D. Loupes, *Odoiporiko stin Ellada (1668-1671)*, Atina, 1994'te yapılan Yunanca çeviri çeşitli hatalar içerir.

3 Evliya Çelebi, *age*, s. 638.

de incelenmekte. Bilinen en büyük patlama, İÖ 16. yüzyılda Minoalılar döneminde meydana gelen ve Minoa kenti Akrotiri'yi yok eden patlamaydı. Volkanik etkinlik bundan sonra da sürdü ve daha sonraki patlamalar, *kaldera*'nın merkezinde yeni adalar oluşturdu.[4]

Antik dönem literatüründe Strabo (I. 57) ve Plinius (II. 87, IV. 12) döneminden itibaren bu patlamalara göndermeler vardır; daha öncesinde yoktur. Yüzyıllar geçtikçe, bu konuyla ilgili bilgiler sıklaşmıştır. İS 16. ve 17. yüzyıllarda, şaşırtıcı derecede volkanik etkinlik vardı ve çoğu, misyonlarda yaşayan Katolik rahip ve keşişlere ait olmak üzere, çeşitli tanıklıklar mevcuttur.[5] Bunun dışında, içinde bulundukları umutsuz durumu betimleyerek yardım isteyen Yunanca raporlar, ileri gelen kişilerin mektupları ve şarkılar vardır.[6] Bunların arasına şimdi biz de Evliya Çelebi'nin bu pasajını katabileceğiz.

Evliya Çelebi, Kandiye'nin düşüşünün (Eylül 1669) ardından buradan ayrıldı ve Osmanlı donanmasının peşinden kuzeye ilerledi. Kandiye açıklarında, Dia Adası'nda büyük güçlükler ve fırtınalı bir hava atlattıktan sonra Santorini'ye geldi. Betimlemesine, Santorini'nin –ya da daha doğrusu, "Santorunlar Adası"nın– üç adadan oluştuğunu söyleyerek başlar ve diğerlerine göre daha büyük olanın çevre uzunluğunu verir. Yorumlama sorunları daha bu ilk cümleden başlar. Evliya Çelebi hangi adayı kastetmektedir? Çünkü onun döneminde hiç kuşku yok ki beş ada bulunuyordu: Diğerlerine göre daha büyük olan Santorini ve Therasia, daha küçük olan Aspronisi, ayrıca Mikri[7] ile onun zamanında volkanik patlamalar sonucunda denizden yükselmiş ve görünür hale gelmiş olan Palaia Kameni (Harita 1).

Anlatısına adanın kalesinin ne zaman ve kimler tarafından zaptedildiğini anlatarak devam eder; kalenin Cenevizliler tarafından inşa edildiğini

---

4 J. Keller, "Summary of the Progress in Vulcanology", *Thera and the Aegean World*, c. III, Londra, 1990, s. 486-87 (Üçüncü Uluslararası Thera Kongresindeki kapanış sözleri); W. Friedrich, *Feuer im Meer. Vulkanismus and die Naturgeschichte der Insel Santorin*, Spektrum Akademischer Verlag, Heidelberg-Berlin-Oxfard, 1994.

5 Krş. örneğin, Père Richard, *Relation de ce qui s'est passé du plus remarquable à Saint-Erini*, Paris, 1657.

6 Eldeki antik ve modern kaynakların bir derlemesi L. Ross'un seyahatlerinde bulunabilir, *Inselreisen*, I. Bölüm, Halle, 1912-1913, s. 162-78'de daha fazla gönderme için bkz. H. Reck, (ed.), *Santorin-Der Werdegang eines Inselvulkans und sein Ausbruch*, 19251928, c. III, Berlin, 1936, s. 14-28.

7 Mikri Kameni, 1570-1573'te ortaya çıkan minik bir adaydı; daha sonra, 1866-1870'te Nea Kameni ile birleşti ve günümüzdeki Nea Kameni meydana geldi (Şekil 1 ve 4); bkz. Friedrich, *age*, s. 180-87.

söyler; boyutlarını, sakinlerinin sayısını verir ve çok güzel bir görünüme sahip olduğunu belirtir. Adını vermez, ama hiç kuşku yok ki, Skaros Kalesi'ne gönderme yapmaktadır; bu kale, Santorini'nin ünlü müstahkem mevkiidir (Çizim 1). Evliya Çelebi adada eşsiz üzüm bağları olan iki köy olduğunu söyler. Burada yine yanılmaktadır, çünkü adada kesinlikle üçten fazla köy olduğunu biliyoruz. Yönetsel merkezlerden oluşan ve birkaç köyün bağlı olduğu *kastellio*'ların sayısı tek başına beşe ulaşmaktaydı.[8] Ardından, denizcilere yararlı bilgiler verir. Liman yoktur –herhalde yapay mendireklerle yapılmış limanları kastetmektedir– ama her türlü havada gemilerin korunaklı bir noktaya demir atmaları mümkündür, ayrıca küçük doğal limanlar vardır. Bu betimleme, zamanının portolanlarını hatırlatır.[9] Hatta bunlardan birine bakmış olması mümkündür ve yaklaşık bir yüzyıl önce yani 1520'lerde, denizcilik ve gemilerin demirlemesi hakkında bilgi verirken Santorini'yi betimlemiş olan Piri Reis'in eserinden de muhtemelen haberdardı.[10]

Evliya Çelebi şöyle devam eder: "...küçük Santorun ile büyük Santorun [Therasia adını ya bilmiyordu ya da o dönemde bu isimler yaygın olarak kullanılmıyordu] adaları mâbeynlerinde hikmet-i hudâ bir adacık peydâ olup yıldan yıla bi-emr-i hayy-ı kaîr ol cezîrecik büyüyüp üstünde zirâat olunup..." Bu, beş adanın içinde üçüncü büyük olan ve bugün Palaia Kameni olarak adlandırılan ada olmalıdır; Evliya'nın döneminde muhtemelen yalnızca Kameni olarak biliniyordu. Bu ada, Strabo'ya göre *Hiera*, yani İS 197 yılında denizden doğan "kutsal" adadır. İfadesini formüle etme biçiminden, Evliya'nın bu adanın diğerlerinden daha sonra ortaya çıktığını ve volkanik etkinlik sonucu biçim değiştirdiğini bildiği anlaşılıyor.

Bu iki adanın yakınında, diye sürdürür sözünü yazar, *bî-menâfi* [işe yaramaz] bir ada daha vardır. Bununla Mikri Kameni Adası'nı kastettiğini sanıyorum; 100 yıl kadar evvel 1572'deki patlamadan sonra ya da Buondelmonti tarafından çizilen bir haritada yer aldığı şekliyle bu tarihten önce ortaya çıkan adadır bu (Harita 2). Bugün artık Nea Kameni Adası'yla birleşmiş durumdadır. Evliya'nın burayı işe yaramaz olarak betimlemesi, adanın volkanik kayalardan oluşmasından ve bu nedenle bugünün Nea Kameni'si gibi ekilebilir olmamasından kaynaklanmış olabilir.

---

8 B.J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre la colonisation latine et l'occupation ottomane*, İstanbul, 1982, s. 18.

9 Anna Avramea, *I Hartografisi tou paraliou horou, Elliniki Emboriki Nautilia (1453-1850)*, National Bank of Greece, Atina, 1972, s. 179-230.

10 Piri Reis, *Kitab-ı Bahriyye*, İstanbul, 1935, s. 820; krş. S. Soucek, *EI*^{2} "Piri Reis" maddesi.

Bu noktadan itibaren, betimleme yalnızca volkanla bağlantılı olaylarla ilgilidir. Ada paramparça olmuştur ve gece gündüz yanmaktadır. Duman çok yükseklere, gökyüzünün sonuna dek yükselmekte ve patlamalardan gök gürültüsü gibi sesler gelmektedir. Bu sözlerin ardından, gürültünün ne kadar uzaktan işitilebileceğine ilişkin uzun bir tartışmaya girer. İlkin, elinin altında olan bilgiyi aktarır ve gerçekçi bir değerlendirme yapar. Gürültü, üç saat uzaklıktan, hatta bir günlük yürüme mesafesinden işitilmektedir. Bir ölçü olarak, normalde gürlemenin bir günlük yürüyüşten daha uzak bir mesafeden işitilemeyeceğini söyler. Bu sözler, patlama sesinin Leros ve Patmos arasından işitilebildiğini söyleyen başka kaynaklarca da doğrulanır.[11] Hemen ardından abartmaya başlar: Seslerin, dünyanın yedi ikliminde (Ptolemeos'un coğrafi bölümlemesi), Baktria, Buhara, İran, Çin, Mançurya ve Kafkasya'dan bile işitilebildiğini söyler. Geniş bir dünya coğrafyası anlatısıyla devam eder; burada dünyanın bildiği bütün kısımlarını sıralar; çünkü volkanın etkileri dünyanın her köşesinde hissedilebilmektedir. İnsanlar korkup kiliselere koşmuşlardır.

Evliya Çelebi, coğrafi bilgisini bu şekilde sergiledikten sonra, Santorini konusuna geri döner ve volkanik olaylara ilişkin betimlemesine devam eder. Hamamların ve camilerin kubbeleri kadar büyük kayalar havada savruluyordu. Bu kayalar, pamuk kadar beyazdı ve batmıyordu. Bunlar büyük bir olasılıkla sünger taşıydı. Rüzgâr onları uzağa, çok uzağa sürüklüyordu. Bu durum ona coğrafya bilgisini sergilemesi için başka bir fırsat daha verir; sünger taşının rüzgârla taşındığı yerleri anlatır bize. Bu kez dünyanın deniz ve nehir güzergâhlarını sıralar. Bir kez daha, önce akla uygun mesafeler vererek başlar, ama çok geçmeden bütün gerçekçilik havasını bir yana bırakıverir. Sünger taşı İstanbul'a kadar gidip oradan Karadeniz'e çıkıyor ve Tuna üzerinden Almanların yaşadığı topraklara ulaşıyordu. Don nehri üzerinden Moskova'ya dek gidiyordu. Kayalar Atlas Okyanusu'nda dans ediyor ve Yeni Dünya'ya kadar yolculuk ediyordu. Cidde Boğazı yoluyla Çin'e gidiyorlardı. Adanın ateşi öylesine güçlüydü ki, 10 mil mesafedeki gemilerin yelkenlerini yakıp kül ediyordu. Evliya, bunları başkalarının söylediğini belirttiğine ve sorumluluk almadığına göre, kendisi de bu sözlere inanmıyordu.

Evliya Çelebi bu noktaya değin, aktardığı tüm bilgileri işitmiş ya da okumuş olduğunu sezdirir. Bu son cümle ile birlikte, başkalarından duydukları ile kendi gözleriyle gördükleri arasında bir ayrım yapmaya başlar.

---

11 Bir Yunan halk şarkısına göre; bkz. C. Doumas, "Eruptions of the Santorini Volcano from Contemporary Sources", *Thera and the Aegean World, Proceedings of the Second International Scientific Congress*, C. Doumas, (ed.), Londra, 1978, s. 819-23.

Patlama tarihini vermemekle birlikte, gürültüyü ve patlamaları kendi kulaklarıyla duyduğunu açıkça vurgular ve hemen ardından, Tanrı'nın yardımıyla, bu yılın başında Tanrı'nın büyüklüğünü kendi gözleriyle gördüğünü söyler (1081/Mayıs 1670 sonu). Adayı ve parçalanmış toprağı, küllere benzeyen derin yarıkların açılmaya başladığını görmüş ve ayağının altındaki ısıyı hissetmiştir. Sadrazam hafif bir gemiye (*felukka*) binerek, neler olup bittiğini görmek için yanmakta olan küçük adaya gider. Evliya Çelebi, betimlemenin başında bu olay için bir tarih vermeye niyetlidir, fakat cümlesini kesin bir tarih vermeksizin bırakır; bu yüzden yalnızca adaya gidiş tarihini biliyoruz.

Bunun hemen ardından, konuyu birdenbire değiştirir ve Mani'ye karşı yapılan seferin planlanmasını ve örgütlenmesini betimlemeye başlar. Yeni bir bölüm başlatır ve kesin bir kronolojik referans noktası, tam bir tarih verir. 10 Muharrem 1081'de Santorini'den ayrılarak, (30.05.1670) diğer Kiklad Adaları (Hristiana, İos, Melos, Kimolos, Sifnos, Serifos, Kithnos) üzerinden Mora'ya doğru yola çıkar.

Evliya Çelebi Santorini volkanına ilişkin betimlemesinin hem öncesinde hem de sonrasında, çeşitli tarihsel olayları ele alır. Betimlemeden önce, Kandiye kuşatmasının sonunu ve donanmanın ayrılışını ardından Mani'deki ayaklanmanın bastırılması için yapılan hazırlıklarını anlatır. Dolayısıyla, birinde, donanmanın peşinden Ege Adaları'nda yaptığı yolculuğunu betimler, ötekinde de, Mani'deki savaş için yapılan hazırlıkların ayrıntılı bir anlatısını sunar. Santorini ve hemen ardından ziyaret ettiği Melos betimlemeleri arasına, her iki tarafın askeri gücüne ilişkin bilgileri sokar ve tıpkı daha önce Kandiye'nin zaptı için yaptığı gibi, kendisine, Mani seferinin de bir anlatısını vermesi için yapılan öneriyi ayrıntılarıyla aktarır. Bundan başka, kaygılarını ve bunların üstesinden nasıl geldiğini anlatır. Santorini betimlemesinde bir muğlaklık olması, köylerin ve küçük adaların sayılarının vb. yanlışlıklar içermesi, onun bu metni sonradan yazmış olduğunu ve belki de Santorini'yi, hemen sonra ziyaret ettiği başka adalarla karıştırmış olabileceğini akla getiriyor. Piri Reis, adalar hakkında, içinde hatalar da olsa, çok daha kısa fakat kesin ve ayrıntılı betimlemeler verirken, Santorini'nin Evliya Çelebi'nin aktardığı ve belki de anımsadığı tek isim olması önemlidir (krş. Ek II ve Harita 3).

Evliya Çelebi'nin betimlemeleri, ayırt etmesi kolay bir biçimde gerçek ve hayali unsurların bir karışımını içerir. Gerçek olgularla işe girişir; fakat çok geçmeden volkanik patlamanın sesi, ona coğrafi bilgisini tekrarlaması için bir fırsat verir. Bilinen dünyanın tamamı metin içinde bir resmi geçit yapar, öyle ki biz okuyucular, gürültünün yüksekliğine ve ulaştığı mesafe-

nin büyüklüğüne kani oluruz. Volkanik olaylar, hayranlıkla karışık bir şaşkınlıkla, bir masal anlatıcısının dünyada olup biten mucizeleri anlattığı bir üslupla aktarılır. Ada ateş püskürtür, gürültü yeryüzüne hâkim olur, *hamam* kubbesi boyutlarında devasa kayalar çevrede uçuşmaktadır, beyaz kayalar ağırlıklarını ve yoğunluklarını yitirip Moskova ve Çin'e kadar uçarlar. Herkes dünyanın sonunun geldiğini düşünüp kiliselere koşar. Bu konuda, Evliya Çelebi'nin anlatısı, orada yaşayanların ve Batılı gözlemcilerin anlatılarıyla bağdaşır. Onlara göre de dünyanın sonu çok yakındır. Belki de bu nedenledir ki, hem inananlar hem kâfirler, hem iyiler hem de kötüler için dünyanın sonunun yakın olduğu, her şeyin değiştiği, yeni adaların doğduğu ve denizin ateş püskürttüğü bir dehşet atmosferinde, Evliya Çelebi bu doğaüstü olaylara erişebilmek için bütün dünyayı yardıma çağırmaya hakkı olduğunu hisseder.

Yaklaşık yirmi yıl önce, 1650'de, adada dört ay boyunca süren korkunç bir felaket meydana gelmişti. Adanın yerlileri bu olayı Kötülük Çağı olarak adlandırmıştı. Bu olay hakkında çok bilgimiz var, çünkü elimizde olayı bütün ayrıntılarıyla aktaran bir dizi kronik ve rapor bulunuyor. Bu olayda bazıları depremlerden, bazıları ise zehirli gazlardan olmak üzere pek çok kişi hayatını kaybetmiştir. Patlamanın alışılmadık özelliği, merkezinin

kaldera'dan dışarıya kayıp, adanın kuzeydoğusuna, Kolumbo Burnu yakınlarına ilerlemesi ve zehirli gazlar yüzünden özellikle ölümcül olmasıydı.[12] Bilinen başka hiçbir patlamanın, ada sakinlerini bu kadar korkuttuğunu ya da böylesine silinmez izler bıraktığını sanmıyorum. Eylül 1650'de, denizin içinden alevler arasından bir ada doğdu; bu ada, insanların alışmış olduğu üzere *kaldera*'nın içindeki adalar gibi siyah değil, beyazdı. Gökyüzü gittikçe karardı, çünkü çıkan *tephra** güneşi örttü ve patlamanın sesi Leros'dan bile işitildi. Gemileriyle uzaktan geçen denizciler, "Tanrı, Santorini'yi mahvetti" dediler. Gökyüzünden ölü kuşlar düştü, suyun üstüne ölü balıklar çıktı, hayvanlar öldü. Havada her yerde kükürt vardı. İnsanlar öldüler ya da kör oldular. Ağızları kükürtle doldu ve yemek yiyemediler. Korkudan ve patlamaların etkisiyle uyku bile uyuyamadılar. Kilise ayinleri aralıksız sürdü. Devasa gelgit dalgaları meydana geldi. Anlatılar bize, denizin yatağından çekildiğini söyler. Deniz, yolları ve kiliseleri götürdü, Perissa'da antik kentlerin ve mezarların üzerlerini açtı. Gemiler yardım etmek üzere adaya yaklaşamadılar, çünkü yüzen sünger taşı tabakaları denizi karaya dönüştürmüştü ve gemilerin yaklaşmalarını engelliyordu. Dalgalar Girit'e dek ulaştı. Denizin dibi açığa çıktı. Kandiye'yi

---

12 Friedrich, *age*, s. 180-181.

* Volkanik patlama sırasında çıkan katı madde; Yunancadaki kelime anlamıyla kül. -ed.n.

kuşatan Osmanlı gemileri, Dia'ya sığınmak zorunda kaldı ve kasabanın sakinleri karışıklığı işitip denizin gidip geldiğini görünce sonlarının geldiğine inandılar. Sonunda, Aralık 1650'de, bu şeytani kötülük dindi; deniz, bu korkunç beyaz adayı yuttu ve insanlar yeni bir kilise inşa ederek buna İyi Meryem adını verdiler.[13]

Dehşet havası, Evliya Çelebi'nin betimlemesinde de kendini gösterir. Anlatısı, bu patlamanın birçok özelliğini, özellikle de yerli halkın hissettiği dehşeti, her şeyin kendi günahları yüzünden olduğu ve bu şekilde Tanrı'nın gazabına sebep oldukları inancını içerir. Kuşkusuz, Evliya Çelebi patlama sırasında orada bulunmuyordu. Bütün bunlar yaklaşık yirmi yıl önce, 1650 sonlarında meydana gelmişti. Dolayısıyla, en önemli soruna geliyoruz: Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği patlama hangi patlamaydı? Çünkü o da bir patlamaya, en azından bir çeşit volkanik olaya tanık olmuştu. Bunu, *Seyahatname*'sinin iki farklı yerinde açıkça belirtir. Başka kaynaklarda 1669-1670 arasında bir patlama yoktur; bundan sonra bilinen ilk patlama 1707'de olmuştur.[14] Dolayısıyla, şu ikilemle karşı karşıya kalmaktayız: Evliya ya yalan söylemektedir ya da şimdiye kadar bilinmeyen bir patlamayı betimlemektedir.

Gördüğümüz gibi, 1650 patlaması özellikle korkunç bir olaydı; fakat Evliya'nın tanık olduğu patlama o kadar da korkunç görünmemektedir. Evliya'nın kendisi, bu patlamadan dehşete kapılmışa benzemez. Kaçmaya çalıştığı Mani seferinden çok daha fazla korkuyordu. Her halükârda sadrazamın bir gemiye binip olup biteni kendi gözleriyle görmeye gitmesi, olayın çok da tehlikeli olmadığını sezdirir. Dominiken keşişler de, önceki kadar kötü anılar bırakmayan 1707 patlamasında yanan küçük adayı ziyaret etmişlerdi.[15] Ben burada olayların birbirine karıştırıldığına inanıyorum. Evliya 1650 patlamasını biliyordu. Bu patlama çok eski sayılmazdı: İnsanlar bu olayı hatırlıyorlardı ve muhtemelen yirmi yıl önce bizzat Evliya da duymuştu. Bu patlama ile daha küçük bir patlamayı, kendisinin de gördüğü daha az yıkıcı ve muhtemelen daha uzun bir dizi patlamadan birini birleştirmektedir. Evliya'nın tanık olduğu bu yeni patlama, *kaldera*'nın içinde meydana gelmişti, çünkü parçalanan ve muhtemelen Mikri Kameni olan adanın yeri burasıdır. Kulakları sağır edici gümbürtülere,

---

13 Metinleri alıntılayan, Doumas, *age*.

14 Friedrich, *age*, s. 182.

15 Krş., örneğin, Reck, *age*'de alıntılanan Père Gorée, *A Relation of a New Island, which was raised up from the Bottom of the Sea, on the 23rd of May 1707 in the Bay of Santorini in the Archipelago*, Londra, 1711.

sünger taşına ve yerin yüksek sıcaklığına gönderme yapar ama 1650 patlamasının en acı verici yönü olan zehirli gazlardan söz etmez.

Tıpkı betimlemelerinin gerçeğin ve hayalin bir birleşimi olması gibi, burada da görmüş olduklarıyla işitmiş olduklarını bir araya getirmiştir. Santorini'nin dramatik görünümü, sakinlerinin dehşeti, denizden çıkan alevler, sıcak toprak ve *felukka* içindeki sadrazam onun hayal gücünü harekete geçirmeye yetmiş ve dünya, Tanrı'nın ulu bağışlayıcılığı ve dünyanın pek çok harikası hakkında ne çok şey bildiğini göstermesi için bir fırsat yaratmıştı. Evliya Çelebi, muhteşem hikâyeler anlatmaktan, ilgimizi çekmekten, bizi büyülemekten, etkilemekten, fethetmekten büyük bir zevk alır. Onun gözünde volkan yeni bir harika fırsat anlamına geliyordu. 1669-1670'te, yani bilinen bir önceki patlamadan yirmi yıl sonra ve bilinen bir sonrakinden otuz yılı aşkın bir zaman önce, *kaldera*'da bir ya da iki yüzyıl önce denizden doğmuş olan yeni, minik Mikri Kameni adasının merkezinde şimdiye dek bilinmeyen bir patlama meydana gelmiştir. Bu konuda Evliya Çelebi'ye inanabileceğimizi düşünüyorum: Verdiği ayrıntılar, gerçek bir tanıklığın işareti gibi görünmektedir.

EK I

Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. VIII, s. 573-75.

Evsâf-ı cezîre-i ibret-nümâ Santorunlar

Üç aded adacıklardır amma büyüğü yigirmi mil ihâta eder adadır. Kal'ası sene ... tarihinde Süleyman Han asrında Piyâle Paşa feth etmişdir. Mâ-tekaddem Venedik elinde olup Ceneviz binâsıdır. Bir latîf sarp kaya üzre bir şeddedî taş bina, bir kal'a-i ra'nâ küçük sûr üstüvârı vardır kim dâiren mâ-dâr cirmi yedi yüz aded adımdır. Bir kapusı var, içinde elli kadar evleri ve dizdârı ve neferâtları ve nâib-i şer'îsi olup kapudan paşa hükmünde idi. Yine kapudanlara has kayd olunup ma'mûr olmak fermân olundu. Cümle halkı Urum kefereleridir. Kandiye kal'ası ibtidâ feth olunca bu reâyâların hedâyâlarıyla on gemi kireçleri imdâd gelip iki pâre bâğ-ı irem-misâl köyleri vardır ammâ limanı yoktur. Her kankı rûzgâr eserse gemiler bu cezirelerin bir tarafında demür bıragup yatarlar. Sekiz aded rûzgârdan sığınılır hudâyî limanları vardır, ammâ küçük Santorun ile büyük Santorun adaları mâbeynlerinde hikmet-i hudâ bir adacık peydâ olup yıldan yıla bi-emr-i hayy-ı kadîr ol cezîrecik büyüyüp üstünde zirâat olunup gayet latîf toprağı olup bu cezire halkı anda bağ ve bağçeler inşâ ettiler.

Der beyân-ı ibret-nümâ-yı sun'-ı hudâ-yı bârî

Bu cezîre-i Santorunlara karîb yine Santorun adası derler bir bî-menâfi' bir ada var idi. Dâiren mâdâr cirmi yedi mil ihâta ederdi. Hikmet-i hudâ sene ... tarihinde günlerde bir gün ol mezkûr ada müteharrik olup gece ve gündüz âteş-i Nemrûd içinde kalup dûd-ı siyâhı evc-i âsmâna peyveste olup cemî rûy-i arz ve cümle rûy-i deryâ elhâsıl rub'-ı meskûn aydınlık olup geceli ve gündüzlü bilâ-had ve'lâ-gayet toplar atılırdı. Ne gûne toplardır kim her bir top atıldıkda cemî' cezire büsbütün lerze-nâk olup cemî' dünyâ halkı havf u haşyet çekip bu hâl kıyâmet alâmetidir derlerdi. Hatta her topların sadâsı hudâ hakkıçün öyle sît u sadâ verirdi kim sâikasından edîm-i arz dir dir ditrerdi. Kâr-ı insân topunun sadâsı üç saâtlik yerden öte yahud bir merhale yerden ziyâde işidilmek ihtimâli yokdur. Rûy-i semâda kaçan gök gürlerse bir günlük yoldan öte işidilmek muhâldir, ammâ hikmet-i bârî bu cezîrenin kudret-i hak toplarının sadâları yedi iklîm ve çâr kûşenin Irak Sıfahanında ve Belh-i Buhara ve İran ve Turan ve Çin ve Maçin ve Fağfûr ve Hıtâ ve Hotin ve Kûhü'l-bürz ve Kûh-ı Demavend ve Kûh-i Alman'da işidilip cemî' dünyâ halkı eşrât-ı saât alâmetleridir deyü havfa düşüp tazarru' ve nâlişler edüp nice kere yüz bin ibâdullah her gûne muharremâtlarından tâib ve tâhir olup vasiyetler ettiler. Hatta bir gün bir gece bu Santorun cezîresinde öyle toplar atıldı kim Leh vilâyetinde bir şehir yere geçti ve Moskov diyârında Heyhât sahrâsının bir mahalli yere geçmiş bu abd-i hakîr Dağıstan padişahı Sultan Mahmûd Han Şemhâlden izin alup Moskov vilâyetine giderken yere geçen zemîni görmek müyesser olup azamet-i hudâ öyle bir hafr-ı azîm etti kim tâ çâh-ı gayyâ-misâl ka'r-ı zemîni görünmez bir derk-i esfel âhir-i kâr bu hafrın yedi konak çevresin deverân edüp güyâ cehennem derelerinden bir hafr-ı azîm idi. Elhâsıl bu Santorun adası nâr-ı hudâ ile ihrâk olup kudret topları atılıp sâikaları tâ vilâyet-i Donkarkızda vilâyet-i Danimarka ve Aşga ve Kulurda ve Yeni Dünya'da ve Luncatta ve İngiltere'de ve Engürüs'te ve İslovin ve Macar ve Erdel'de ve Eflâk ve Boğdan ve Kırım'da ve Dağıstan ve Türkistan ve Abaza ve Çerkesistan'da ve Lazistan ve Gürcistan ve Kürdistan ve Acemistan ve Hindistan ve Irak-ı Arabda ve Irak-ı Acemde ve Irak-ı Dadyanda ve Bağdad ve Basra ve Lahsa ve Yemen ve Aden ve Habeşte ve Tibete ve Funcistan ve bilâd-ı Sudan ve Karmanika ve Bağalegki ve Dacu ve Rumletü'l-himâl'de ve Bornu Arapları ve Berberistan ve Afnovfis ve Mankeruş ve Telmesan ve Tunca ve Cezâyir ve Tunus ve Trabulus ve Mısır ve Kudüs ve Şam ve Anadolu ve Rumda ve Kızılelmada ve dib Frengistanlarda velhâsıl cemî' ekâlîmlerin büldân-ı azîmlerinde ve cemî'î sâhil-i Bahr-i Sefîd ve Bahr-i Ummân ve Bahr-i Hazer ve Bahr-i Kulzem ve Bahr-i Hurmüz ve Bahr-i Okyanus ve Bahr-i Magilan ve Bahr-i Zule-

mât kenârlarında olan şehirlerinde Santorun adasının kudret topları atıldığı istimâ' olunup Rum vilâyetinde kıyâmet kopuyor derlermiş. Hatta bu Santurun adasının panen taşları hamımâm kubbeleri ve câmi kubbeleri gibi taşları Kandiye lağımı gibi havâya perân atılıp cemî'î deryâya düşüp cemîî dünya deryâlarına müstevli oldu ammâ hikmet-i hudâ ne gûne yanmış taş idi kim hammâm kubbesi kadar taşları bir ma'sûm-ı nâ-resîde getürmeye kadir olup beyâz-ı pembe-misâl göz göz taşlar rûy-i deryâda şinâverlik edip aslâ deryâya batmayup tâ kûh-ı Kafa ve Bahr-i Zulemâta varmış kav gibi taşları nice yıl rûy-i deryâda sekiz rûzgârda pâre pâre şinâverlik edip taşlar gezerlerdi hatta Septe Boğazından taşra deryâ üzere taşlar yüze yüze Bahr-i Muhîte çıkıp tâ Bahr-i Malgiyan'dan Yeni Dünyaya ve şark tarafında Bahr-i Umman içre tâ Çin-i Maçin deryâsına ve bir keskin lodos rûzgârlarıyla taşlar İslambol'a andan Karadeniz ile ta Azak kal'asında Ten Suyu ile tâ Moskov vilâyetine ve Keli kal'ası boğazından nehr-i Tuna ile tâ Alman diyârlarına bu Santorun taşları âb-ı revânlar ile gidip cemî' dünya halkına cenâb-ı bârî sun'un izhâr etmek için yanmış taşları gönderip herkes taaccüb-künân olup engüşt ber-dehen olurlardı hatta İslambol limanına nice bin hamımâm kubbesi kadar taşlar deryâ üzre şinâverlik ederek gelip nice yüz bin taşları pâre pâre edip hamımâmlarda ayak taşı

ederlerdi sünger gibi göz göz bir gûne suya batmaz hafîf taşlar idi kim gûyâ kav idi hakîkatü'l-hâl bir değirmen taşı kadar bir taş parçasın beş yaşında bir oğlan kaldırır idi bir garîb temâşâ-yı sun'-ı hudâ idi kim bu adanın âteşi şiddetinden yanına on mil alarka gemiler varsa yelkenleri münharik olurdu el-uhdetü ale'r-râvi ve ol zaman sâika-i topları cümle istimâ' ederdim ammâ hamd-i hudâ bu sene gurresinde cezîresini ve kül gibi olan zemîni hafrların hakîr görüp âlem-i hayrette kaldım (innallahi alâ külli şeyin kadîr) ve bu cezire âteş-i kudret ile münharik olalı ... sene olup hâlâ bizler gördükde yine zemîninin harâreti var idi sadr-ı azam dahi bir filikaya binip cümle temâşâ edip âlem-i hayrette kaldı ba'dehû bu cezîrede cümle Mora vilâyetinin a'yân-ı kibâr ve ulema ve sulehâları ve nice yüz reâyâ ve berâyâları Manye vilâyeti kâfirinden şikâyet ettiklerinde sadrazam-ı müdebbir (elmüşâvereti hayr) deyip cemî' vüzerâ ve vükelâlar ile müşâvere edip Manye vilâyeti feth olunmasın fermân edip ibtidâ.

[çevrimyazı: Ayşe Atalık]

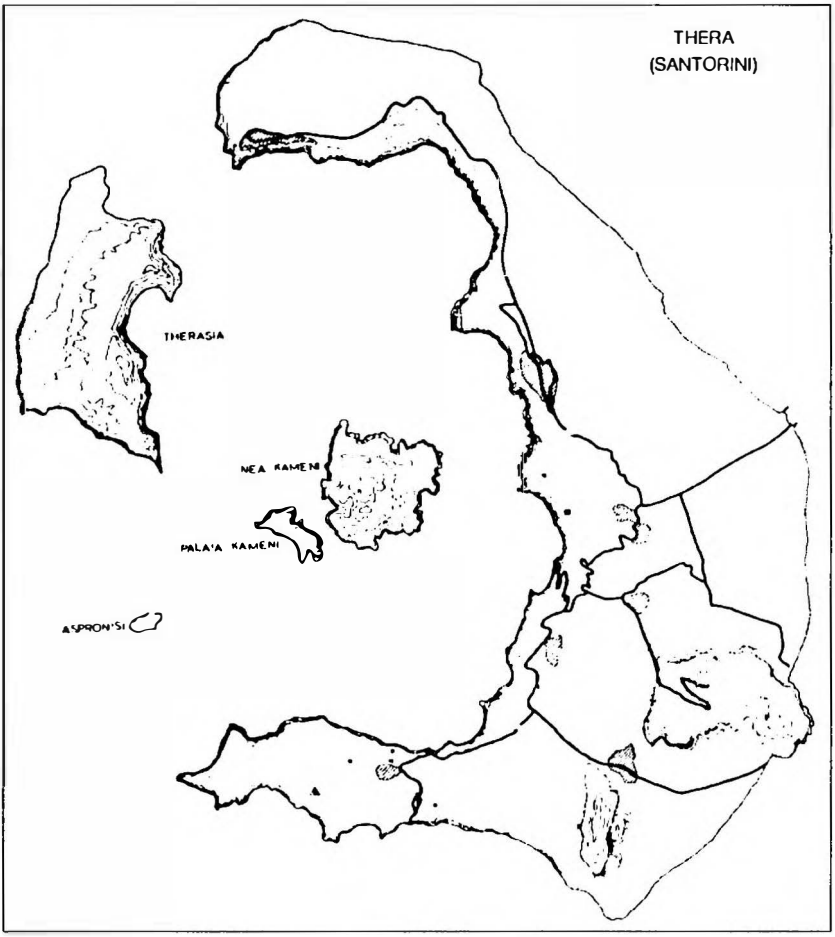
EK II

Piri Reis, *Kitab-ı Bahriyye*, İstanbul, 1935, s. 820

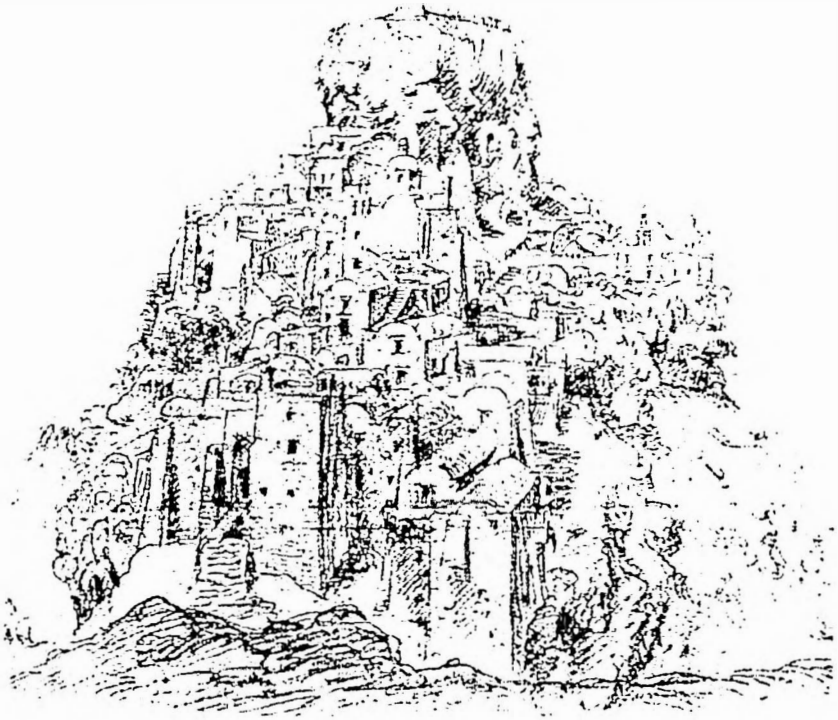
Bu fasıl Santorun nam cezire beyan eder

Mezkûr adanun nişânı budur kim, üstü düz bir alçak dağ gibi görü-

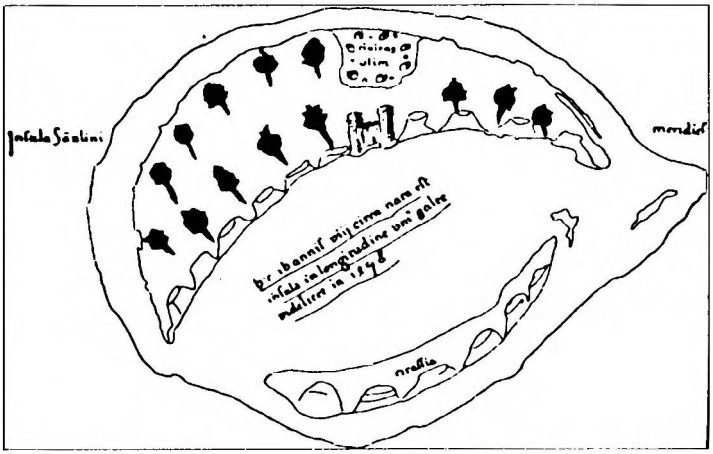
nür. Hem kıble tarafi iyü demür yeridür. Santorun dedikleri taş kim suya batmaz mezkûr adada çoktur. Asıl kal'ası cezire-i mezburun karayel tarafında vaki olmuştur ve ol kal'anın günbatısı tarafında Firasiye derler bir ada vardur. Ol kara adanun poyraz tarafında bir harab kilise var. Mezkûr kiliseye Aya İrini derler. Ol kilisenün önü küçük gemiye yataktur. Amma yılduz tarafından varurken poyraza mukabele olan burun sığdur ve eğer iki adanın ortasına demür korlarsa derindür, demür yeri bulunmaz eğer yirmi kulaçtan artuka demür korlarsa demür de tutmaz. Hem ol boğazda bir küçük adacuk vardur. Mezbur adacuk heman kedi ayağına benzer. Adına Kameni derler. Mezkûrun yıldız burnu sığdur ve badehu mezkûr Santorun adasından Karistiyan'a on sekiz mildir. Günbatısı lodos üzerine mezkûr Karistiyan iki alçak adalardur. Yassı mezkûrân adalarun bir[bir]ine karşu olan kenarları sığlıdur. Velî gemi yatur yataktur ve badehu mezkûr Santorun adasından Eyne [İoş]_cezires̱i yirmi beş mildir. Ol yirmi beş mil olan mayinin kırk kulaçtan derin yeri yoktur. Şöyle biline vesselam.

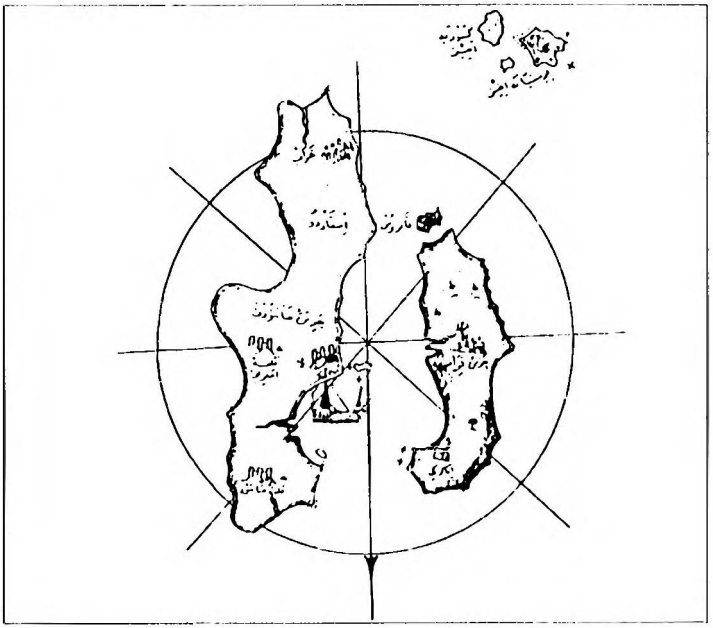
Harita 1. Thera ada grubu

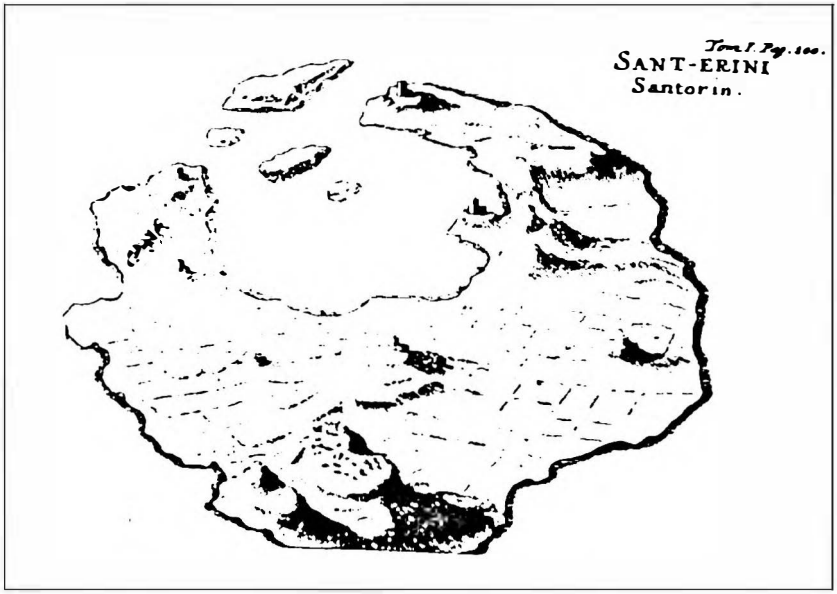
Çizim 1. Skaros Kalesi, Thomas Hope (1769-1831). Atina, Benaki Müzesi.

Harita 2. Santorini'nin Buondelmonti tarafından yapılan haritası. Latince metne göre, 1458'de kaldera *'nın tam ortasında küçük bir ada belirmiştir.*

Harita 3. Piri Reis tarafından çizilen Santorini haritası.

Harita 4. 1700'de Santorini. Çizim: Pitton de Tournefort. Mikri Kameni, kaldera*'nın içindeki küçük adadır. Daha büyücek olanı ise Palaia Kameni'dir.*

VAN BÖLGESİYLE İLGİLİ İKİ SORUN:

TEBRİZLİ ARAKEL'İN 1646 DEPREMİ ÜZERİNE YAZDIKLARI VE GÖLÜN DÜZEYİNDEKİ YÜKSELMEYE İLİŞKİN KANITLAR

TOM SINCLAIR

Bu bildiri, Osmanlı döneminde Van Gölü havzasında herhalde çok ilginç iki doğal olayla, yani muhtemelen 1646'da meydana gelen deprem ve gölün düzeyindeki yükselmeyle ilgilidir. Bu bildiri, depremle ilgili olarak ana kaynak olan Tebrizli Arakel üzerine ve yerel Ermenilerin felakete gösterdiği tepkiler hakkında bir yorum biçiminde tasarlandı. Ambraseys ve Finkel, Ermenilerin tepkisini bütünüyle işlemiştir.

1646 depremi, gölün doğu ve güneydoğusunda meydana geldi. Bu konu hakkındaki en ayrıntılı kaynak, Ermeni yazar Tebrizli Arakel'e aittir. Ermeni kolofonları ile küçük kroniklerde de çeşitli göndermeler bulunur; ayrıca Ambraseys ve Finkel, Kâtip Çelebi'nin *Fezleke*'sinin ve İranlı yazar Sani ed-Devle'nin bu olaya gönderme yaptığını tespit etmiştir. Arakel en zengin kaynak olmasına karşın, verdiği 1648 tarihi yanlış gibi görünmektedir; Ambraseys ve Finkel 1646'nın, çeşitli Ermeni kaynaklarının raporlarına uygun düşecek tek tarih olduğunu ve bunun paradoksal bir biçimde Arakel'in depremin Kutsal Cuma (Paskalya öncesindeki cuma günü) gecesi meydana geldiğine yönelik ısrarına da uyduğunu göstermişlerdir.[1]

1 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 65. Ermeni kaynaklarından, 1646 tarihi verenler şunlardır: V. Hakobyan, (ed.), *Hayeren jeragreri ZE dari hisatakaranner (1641-1660 t't')* [*Kolofonlar, 17c., 1641-1660*], Erivan, 1974, s. 204 [Kutsal Cuma gecesi (yani, 28.03 1095/1646]; *age*, s. 218 (*yukarıdaki gibi*), s. 240 (*yukarıdaki gibi*, fakat açık bir şekilde 28.03 tarihini verir); V.A. Hakobyan, (ed.), *Manr Zamanakragut'yunner. XIII-XVIII DD.* [*Küçük kronikler*], c. I-II, Erivan, 1951, 1956, c. I, s. 355 (02.04.1095/1646)

Deprem, bizzat Van kentini etkiledi; bir dizi kilise hasar gördü, anlaşılan kalenin bulunduğu kayalıktaki de dahil olmak üzere bazı camiler yıkıldı ya da hasar gördü ve kent surlarının bazı kesimleri yıkıldı.[2] Van kentinin dışında, etkilenen ana alanlar Van Ovası, Hoşap Vadisi ve onun hemen batısındaki Norduz Çayı havzasıydı. Erçek Gölü kadar kuzeyde bulunan bir manastır da bu deprem yüzünden yıkılmış gibi görünmektedir; depremin etkisi aynı zamanda, gölün güney kıyısında bulunan ve şimdiki adı Gevaş olan Vostan'da da hissedildi.[3]

Köylerin yanı sıra bir dizi manastır da tahrip oldu; Arakel on beş manastır ve iki kiliseden oluşan bir liste verir.[4] Van paşası tarafından bir rapor hazırlandı ve sonunda İstanbul'dan yeniden inşa izni geldi. Ne var ki, Arakel'e göre, Yukarı ve Aşağı Varag, Krunk ve Khekk manastırları olmak üzere sadece dört manastır onarıldı.[5] Van bölgesi Ermenilerinin kilise ve manastırları yeniden inşa programını önceden başlatmış olduğu göz önüne alındığında, onca manastırı yeniden inşa etmekte gösterdikleri başarısızlık şaşırtıcıdır.[6] Arakel'in, Yukarı Varag Manastırındaki kiliselerden, ilk

---

Belki de ipucunu, 1095/1646'da, Van Kalesi'nin bir bölümünün yıkıldığı Tebriz'deki büyük depremden söz eden *Küçük kronikler*, c. I, s. 161 verir; Tebriz'deki depremle karıştırılması, sonunda yanlış bir tarihe yol açmış olabilir. 1647, yalnızca *Kolofonlar, 17c., 1641-1660, yukarıda*, s. 272'de belirtilmekte (yalnızca 1096/1647 yılı). 1648: *Girk' Patmut'eanc' Arak'el Dawrizec'i* [Tebrizli Arakel, *Book of Histories*], L.A. Xanlaryan, Erivan, 1990, s. 377 (2.4.1097/1648); *Küçük kronikler*, c. II, s. 284 (02.04.1097/1648, Kutsal Cuma gecesi); *age*, s. 412 (sadece 1097 yılı); *age*, s. 483 (04.02.1097).

Kâtip Çelebi, *Fezleke*, c. I-II, İstanbul, 1286-75/1869-70, c. II, s. 292 ve Muhammed Hasan Han Sani ed-Devle, *Muntazâm-i Nasırî*, c. I-III, Tahran, 1298-1300/1880-82, c. II, s. 194, tarihi 1056 H./17.02.1646-05.02.1647'ye yerleştirir.

2 Van kenti için bkz. Tebrizli Arakel, *Book of Histories*, s. 377 (kaledeki camiden de söz eder); Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 66. Kaledeki cami için bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, Ahmed Cevdet, (ed.), c. I-VI, İstanbul 1314/1896-1318/1900 (Latin harfleriyle devamı, İstanbul 1928-1938) c. IV, s. 179-180; krş. *IA*, "Van" maddesi, S. Göney-N. Göyünç, sütun 199-200, sayfayı hatalı bir biçimde aktarmış gibi görünür.

3 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 65. J.M. Thierry, "La renaissance architecturale du XVIIe siècle au Vaspurakan", D. Kouymjian, (ed.), *Armenian Studies: In Memoriam Haig Berberian*, Lizbon 1986, (s. 793-827) s. 796-97, 1650 yılında buralardaki bazı binaların onarımdan geçirildiğine dayanarak, bu depremin Bitlis ve Ahlat yörelerini etkilediğini öne sürer.

4 *Girk' Patmut'eanc' Arak'el Dawrizec'i* [Tebrizli Arakel, *Book of Histories*], s. 380.

5 Krunk hakkında, Thierry, "La renaissance architecturale", s. 800 n. 27. Sxruvank', aşağıda n. 8. Varog hakkında Thierry, *Monuments arméniens du Vaspurakan*, Paris, 1989, (Inst. Franç. d'Archéologie du Proche-Orient, Bibl. Arch. et Hist., CXXIX), s. 132-49.

6 Yeniden inşa etkinliği üzerine, Thierry, "La renaissance architecturale". İnşası, ya-

olarak 981'de yapılmış olan en eskisi Aya Sofya dışında tümünün yeniden inşa edildiğinden söz etmesi de en az bu kadar şaşırtıcıdır.[7] Yine de, tek bir istisnayla (Hoşap vadisindeki Sxruvank), Arakel'in onarımsız kaldığını ima ettiği manastırlar bugüne ulaşmamıştır; Yukarı Varag'daki Aya Sofya Kilisesi'nden geriye sadece apsisi kalmıştır. Bu durum, kilisenin yeniden inşa edilmediğini gösterirken, yapımı 1648'de bitirilen büyük bir *zhamatun* [papazların toplantı binası] bugüne kadar gelmiştir.[8]

Deprem, depremden etkilenen binalar ve yerleşimler ile bütün bunlara Ermenilerin gösterdiği tepkiler, Ambraseys ve Finkel tarafından kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır.[9] 1646 depremiyle bağlantılı olarak benim temel amacım, olaydan çok, kaynak üzerine yorum yapmak olacak. Arakel'in tarihi parçalı niteliktedir; bir konuyu, sözgelimi 17. yüzyıl başlarındaki sınır savaşlarını baştan sona ele aldıktan sonra başka bir konuya atlayarak onu da sonuna dek inceler ve böylece ilerler.[10] Bu durum, metnin, her biri belli bir konuda uzmanlaşmış bir dizi haberci ya da kaynaktan alınarak bir araya getirilmiş, ama Arakel'in daha az eklemli bir anlatıda bütünleştirmeye yönelik hiçbir çaba göstermediği bir tarih anlatısı olduğunu düşündürür.

1646 Van depreminin betimlemesini, Mahmudi Beyliği'ndeki aileler arasındaki kan davasının ayrıntılı bir anlatısı izler.[11] Bu Kürt beyliğinin başkenti ünlü Hoşap Kalesi'ydi; beylik kuzeye doğru Erçek vadisi ve Saray Platosu'na kadar ve Hoşap'ın batısında Norduz Vadisi'ne kadar uzanıyordu.

Beylik toprakları içinde, bey tarafından aile üyelerine tahsis edilen mülkler vardı. Beylik babadan oğula geçiyordu ve mülkler sancak sistemi

pımı veya yenilenmesi 1646'dan önce yürütülmüş ya da başlatılmış olan kilise ve manastırlar için, bkz. *age*, s. 798, 800 n. 27, s. 802 n. 28, 29, s. 808 (hem Xult'ik' ve hem Karmrawor). Bu anıtlar hakkında, Thierry, *Monuments du Vaspurakan*, s. 152-53 (Karmrawor), s. 154-55 (Kurubaş), p. 179 (Lim), s. 367 (Xult'ik'); J.M. Thierry, *Monastères du Vaspurakan*, VIII, *REA*, 11 (1975-1976), s. 377-421, 390.

7 *Girk' Patmut'eanc' Arak'el Dawrizec'i* [Tebrizli Arakel, *Book of Histories*], s. 380. Thierry, *Monuments du Vaspurakan*, s. 137'ye karşın, Arakel'in metni kilisenin onarımından söz etmeyi sadece ihmal eder; onarımı açıkça reddetmez. Genel olarak, bkz. Thierry, *Monuments du Vaspurakan*, s. 144.

8 Varag'daki *zhamatun* hakkında, bkz. Thierry, *Monuments du Vaspurakan*, s. 141-47. Aya Sofya Kilisesi hakkında, bkz.*age*, s. 137-38. Sxruvank' hakkında, bkz. *age*, s. 339-42. Bölgenin depremden etkilenen ve bugüne ulaşan manastırları ve kiliseleri hakkında, bkz. *age*, s. 123-58, 269-349, 437-65.

9 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 65-67.

10 *Girk' Patmut'eanc' Arak'el Dawrizec'i* [Tebrizli Arakel, *Book of Histories*], III.-XII. bölümler sınır savaşları üzerinedir, ardından gelen XIII.-XIV. bölümler, savaşların Ermeniler üzerindeki olumsuz etkilerini ele alır.

11 Tebrizli Arakel, *Book of Histories*, XXXVIII.-XLII. bölümler.

altında bir araya getirilmişti. Mahmudi beyi, Hoşap'a bağlı ve muhtemelen Norduz Havzası'na dahil bir yöre olan sınırlı bir bölgenin babadan oğula geçen yönetiminde sancak beyiydi. Mülklerin en azından ikisi, yani Erçek ve Saray, somut olarak öteki sancakların sınırları içinde kalıyor gibi görünen kale dizdarlıklarına dönüştü. Beyin ailesinin bu mülkleri tahsis ettiği üyelerinden en azından bazıları, tam olarak babadan oğula geçerek değil, ama en azından zaten babadan oğula geçen aile sistemi temelinde kale dizdarlıklarına atandılar.[12]

Arakel'in anlatısı öylesine ayrıntılıdır ki, buradan, beylikteki aile ilişkilerinin ve mülklerden bazılarının bulunduğu yerlerin bir tablosu oluşturulabilir. Arakel, beylikteki aile ilişkileri hakkında, günümüze kadar gelen en geniş kaynaktır. Arakel'in kaynağı, bölgeyi çok iyi bilen ve bir anlamda köy düzeyinden daha üstte, belki resmi düzeydeki bilgilere ulaşabilen biri olmalıdır. Mahmudi Beyliği'ndeki olayların anlatısının kaynağı konusunda bundan daha kesin konuşamayız.

Peki, ya Arakel'in deprem hakkında verdiği bilgiler ne niteliktedir? Gerek deprem gerek depremin en çok etkilediği bölgelerin büyük bölümünü kapsayan Mahmudi Beyliği hakkındaki ayrıntılı bilgiler, Arakel'in yıkılan manastır ve kiliselere ilişkin listesinin ve belki de deprem hakkındaki diğer bilgilerinin kaynağının, bir anlamda resmi olduğunu düşündürecek niteliktedir. Arakel'in yıkılan kiliseler ve manastırlar listesi, Van'da derlenip İstanbul'daki padişaha gönderilen bir raporla ilişkili olamaz mı; bu rapordan doğrudan kaynaklanıyor olmasa bile? Kanıtlanması kesinlikle mümkün olmamakla birlikte, Arakel'in yıkılan manastır ve kiliseler listesi, bu raporun kendisinden alınmış olmaktan çok, bir manastırdan diğerine gidilerek derlenmiş, başka bir deyişle, bu tür bir raporda kullanılan alan araştırması notlarından geliyor gibi görünmektedir. Depremin ardından girişilen yeniden inşa faaliyetine ilişkin bilgilerin asıl kaynağını tahmin et-

12 Beyliğin Osmanlı dönemindeki tarihi hakkında, bkz. *Şerefname*, V. Véliaminaff-Zerkaff, c. I-II, St. Petersburg, 1860-1862, s. 302-10. Erçek Vadisi ve Saray Platosu (Saray'a Evliya Abâga der) hakkında bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 131, 274-75. Norduz Havzası (Aghchaqal'a), *Şerefname*, c. I, s. 303-304, 307. Beylerin, ailenin diğer üyelerine yönelik davranışları hakkında, bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, F.B. Charmou, (çev.) (*Chéréf-ouddine, Prince de Bidlis... Chéréf-name ou Fastes de la Nation Kurde*, c. I-II, St. Petersburg, 1868-1875) c. I, 1, ayrıca Arakel. V.A. Hakobyan, (ed.), *Manr Zamanakragut'yunner. XIII-XVIII DD.* [*Küçük kronikler*], c. I, s. 362, 365, 367. Beyliğin sancağı hakkında, A. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, Wiesbaden, 1976 (TAVO B/13), s. 178. Kara Kale dizdarlığı (Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 275, Van Karahisarı başlığı altında), bölgenin Osmanlı egemenliği altına girişinin sonrasına eklenebilir.

mek ise bundan da güçtür; ama Arakel'in metni, yine, bir çeşit incelemeden alınmış olduğu izlenimini vermektedir.

1646 depremine son vermeden önce, daha çok Ermenilerin yerel dünyasıyla ilgili olan, fakat paradoksal olarak bir de deprem bağlantısı bulunan bir kaynak olarak Arakel hakkında bir yorum daha yapmak isterim. Söz konusu bölümden bir sonraki ve 1646 depremi betimlemesinden hemen önceki bölüm, bir depremi, ama bu kez 1641'de Tebriz'de meydana gelen bir depremi ele alır.[13] Arakel, bizi batı İran'dan Van Havzası'na götürürken, bu esnada bir imparatorluktan diğerine geçmekte olduğumuzu belirtmeye gerek görmez. Bu örnek, bize Arakel'in sayfalarından genel olarak çıkan bir şeyi hatırlatır: 1639 antlaşmasından beri, Van Havzası'ndaki Ermenilerin dünyası çok değişmiştir. Sınırdan yalnızca düşüncelerin özgürce gelip gitmesi söz konusu değildi; aynı zamanda Van Ermenileri kültürel esin kaynağı olarak, kendi bölgelerine olduğu kadar, ortaçağ sonlarında Ermeni kültürünün birincil odaklarından biri olmuş batı İran'a da bakıyorlardı.[14]

1646 depreminin kaynaklarından biri hakkındaki bu kısa yorumla birlikte, Van Gölü'nün düzeyindeki yükselmeye ilişkin diğer konuya geçmek istiyorum. Belirsizliğe yer vermemek için, öncelikle ortaçağın ikinci yarısını ve Osmanlı dönemini kapsayan bir dönem için temel görünen olayları sunup, ardından bu olayların gölün kuzey kıyısındaki üç kent –Ahlat, Adilcevaz ve Erciş– üzerindeki etkileri incelemek istiyorum.

Her şeyden önce işaret edilmesi gereken husus, konumuz olan göl düzeyindeki yükselmenin, geçmişte, Pleistosen Çağı'nda temelde buzulların genişlemesinin ve daralmasının bir sonucu olarak meydana gelen hareketlerle karşılaştırıldığında, daha küçük bir ölçekte olduğudur. Yaklaşık 24.000 yıl önce, Geç Pleistosen Çağı'nda, gölün bugün olduğundan 70 metre daha yüksek olduğu tahmin edilmektedir. İÖ 8000'e gelindiğinde, gölün yüzeyi bugünkünden 300 metre daha aşağıdaydı. Çarpıcı bir yükselme İÖ 7. binyılda başladı. Göl düzeyinin belirli bir hızda yükseldiği son dönem, İS 200'den, yaklaşık İS 500'e kadar sürdü.[15] O zamandan bu yana hareketler yavaşlamıştır; ortaçağ ve Osmanlı döneminde meydana gelen yükselmenin tümü sadece 20 metre olmuştur.[16]

11. yüzyıl ortası ile 15. yüzyıl başları arasında, göl düzeyinde bir yük-

---

13 Tebrizli Arakel, *Book of Histories*, XXXV. bölüm.

14 Bkz. örneğin, G. Dédéyan, (ed.), *Histoire des Arméniens*, Toulouse, 1982, s. 412-19; Thierry, "La renaissance architecturale", s. 793-827, özellikle s. 793-99.

15 E.T. Degens ve F. Kurtmon, (ed.), *The Geology of Lake Van*, Ankara, 1978, Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü Yayınları, 169, s. 61-62.

16 *Age*, s. 61-62, 66-68, 78-79.

selme oldu. Bu yükselmenin etkileri, bir adanın gözden kaybolduğu Adilcevaz'dan bilinmektedir. Su düzeyi Osmanlı dönemi başlarında daha da yükselmiş olabilir, ama açıkça görülebilen bir sonraki yükselme, 19. yüzyıl başlarında meydana geldi ve bu, bir ortaçağ yerleşimi olan Erciş'in terk edilmesine yol açan olaydı. Su düzeyi 19. yüzyıl sonlarında yeniden yükseldi. Buna ilişkin en temel kanıt, gölün güney kıyısının batı ucunda yer alan, yarı yarıya suya gömülü Uran Gazi kraterinde yapılan gözlemlerde ortaya çıkmaktadır.[17] Son olarak, göl, 19. yüzyıl sonu ile 1930'lar arasında en azından eski Erciş yerleşimindeki camilerden birinin kısmen suya gömülmesine yol açacak kadar yükseldi.

Bu üç kent arasından en küçüğü olmakla birlikte, en başta Adilcevaz'ı ele almak yerinde olacak; çünkü en uzun değişiklikler dizisi burada gözlemleniyor ve literatürde gölün düzeyindeki değişikliklerle ilgili tanıklıklar buradan başlar. İlkin, yerleşim topografyasının, en azından gölün üstünde kalan kısmın betimlenmesi gerekiyor. Kentin eski sur içi göle bakan, tek başına bir kayalığın güney eteğinde uzanır. Kayalığın tepesi, dar bir sur bölümüyle korunur; bu, dar alanın elverdiği tek burçtur. Kentin surları kaleden göle dek uzanır, bir başka deyişle, surlar gölün yükselen sularıyla kesilmiştir.[18]

Önceki dönemlerin birinde göl yatağının bir parçasını oluşturan geniş bir vadinin ağzında bulunan, terk edilmiş sur içinin doğusunda, üst kesimi yakın dönemdeki bir restorasyonla yeniden yapılan bir Osmanlı camisi bulunur. Üslubu ve tarihsel koşullar, caminin 16. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olduğunu düşündürür.[19] Ne var ki, camii tek başına durmaktadır; çevresinde yaşayan halk, artık her kimler idiyse, başka yere taşınmıştır. Şu anki kent göl kıyısından epeyce geride uzanır. Kalenin ve eski sur içinin yer aldığı kayalığın arka kesiminde, derin olmayan ama çok geniş ve açık bir vadinin tabanında, bağlar ve bahçeler arasındadır.

7. yüzyıl başlarına ait bir Ermeni kaynağı, Van Gölü'nde, adları Arcke, Cipan ve Tok'ean olan üç ada bulunduğunu belirtir.[20] Bu sonuncu ada-

---

17 F. Oswald, *A Treatise on the Geology of Armenia*, Beeston, Notts 1906, s. 104.

18 T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. I-IV, Londra, 1987-1990, c. I, s. 275-76.

19 Cami hakkında, bkz. Sinclair, *Eastern Turkey*, c. I, s. 276; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Londra, 1971, s. 308.

20 R.H. Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak (Asxarhac 'oyc'). The Long and the Short Recensions*, R.H. Hewsen (sunum, çeviri ve yorum), Wiesbaden, 1992 (TAVO B/77), s. 63. *Asxarhac 'oyc' (Geography)* metninde, Arcke yer alır. *Asxarhac 'oyc'* tarihi hakkında, bkz. *age*, s. 7-34, özellikle 32-34. Krş. H. Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, Strasbourg, 1904, (yen. bas., Amsterdam, 1969), s. 322-23.

nın yerini saptamak imkânsız gibi görünmektedir. Arcke ise, Adilcevaz'ın Ermenicedeki adıdır ve kentin bugünkü yerinin açıklarında bulunuyor olmalıdır. Cipan, Adilcevaz'ın hemen kuzeydoğusundaki bir sönmüş yanardağ olan Süphan'la aynı addır.[21] Bu nedenle Cipan Adası, Arcke'nin doğusunda bir yerlerde bulunuyor olmalı.[22]

Bu kaynak, 7. yüzyıla ait bir Yunanca kaynaktan bildiğimiz[23] Arcke yerleşiminin o dönemde ada üzerinde bulunup bulunmadığı hususunu belirsiz bırakır, fakat bir 11. yüzyıl kaynağı olan Lastivert'li Aristakes, böyle olduğunu açıkça belirtir; ne var ki, sur içi, ana karadaki bir kayalık, yani bizim de bildiğimiz kayalık üzerinde yer almaktadır.[24] Bir tanıklık ile diğeri arasında, gölün düzeyinde hatta yerleşimin çevresinde bile bir değişiklik olduğunu varsaymak için hiçbir neden yoktur. Muhtemelen yerleşim 7. yüzyılın başında da ada üzerinde bulunuyordu, ama kaynak bu hususu belirtmeyi ihmal etmiştir.

Metsoplu Thomas, 15. yüzyıl başlarında Arcke'deki olaylara ilişkin betimlemesinde herhangi bir adadan söz etmez ve o dönemde ana yerleşimin sur içinde olduğunu açıkça ortaya koyar.[25] Metsoplu Thomas'ın betimlemesini, biraz da rastlantısal olarak arkeolojik veriler destekler. Sur içinde, muhtemelen 14. ya da 15. yüzyıla ait küçük bir ortaçağ camii yer alır[26] ve 1930'larda Adilcevaz'da bulunan bir ziyaretçi, kent surunda

---

21 Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 324.

22 İçlerinden ikisinin eskiden Arcke ve Cipan adası olması gereken su altı tümsekleri hakkında, bkz. E.T. Degens ve F. Kurtman, (ed.), *The Geology of Lake Van*, s. 13-14, 136. Sanjian, *Colophons of Armenian Manuscripts, 1301-1480* içinde, A.K. Sanjian, (derleme, çeviri ve notlar), Cambridge, Mass, 1969, s. 392, Arcke'nin tam karşısındaki bir adada, diğer adlarının yanı sıra C'ipnay diye de adlandırılan bir manastıra değinir. Ne var ki bu durum Arcke ve Cipan adalarının aynı olduğunu düşündürür. Kolofonların hiçbiri C'ipnay manastırının bir ada üzerinde bulunduğunu ya da öyle olsa bile, Arcke kentinin karşısında olduğunu ya da Arcke manastırının bir ada üzerinde bulunduğunu söylemez.

23 Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 328.

24 Patmut'iwn Aristakeay vardapeti (Lastivert'li Aristakes, *History*), Venedik, 1901, s. 84-85. Krş., Hübschmann, *Die altarmenischen Ortsnamen*, s. 328 n. 3, Aristakes'in farklı bir baskısından alıntı yapar; aktarılan olaylar için, bkz. R. Grousset, *Histoire de l'Arménie des origines à 1071*, Paris, 1949, (yeni basım 1973), s. 600; tarih için, *age*, s. 596.

25 T'ovma Mecobec'i (Metsoplu Thomas), *Patmut'iwn Lank-T'amuray ew yajordac'iwroc'*, K. Sahnazarean, Paris, 1860, s. 89.

26 T.A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey*, c. I, s. 275-76.

1437-1467 tarihlerinde Karakoyunlu sultanı olan Cihan Şah'a ait bir kitabe bulduğunu ileri sürer.[27]

Kesin olan husus, ana yerleşimin adadan sur içine taşınmış olduğudur. Adanın yok olup olmadığı ya da eğer hâlâ göl yüzeyinde duruyorsa yerleşimin bir kısmının adada kalıp kalmadığı belli değildir. Herhangi bir adadan söz edilmeyişi ve ana yerleşimin sur içine taşındığını kesin olarak biliyor olmamız, adanın ortadan kalkmış, yani gölün yükselmiş olmasını muhtemel kılmaktadır.[28]

Eğer ada kaybolduysa, belki de kentin ikincil odağı, yani sur dışı da, şu anda mevcut Osmanlı camisinin çevresindeki alana taşınmıştı. Her ne olursa olsun, bu olay caminin inşa edildiği 16. yüzyıl sonlarında gerçekleşmiş olmalıydı. Caminin hiçbir şekilde iskân edilmemiş bir kesime inşa edilmesi olasılık dışıdır. Aynı şekilde olası görünmeyen bir başka husus da sur dışında yerleşim bulunmamasıdır. Başka bir deyişle, eğer ada 15. yüzyılın başlarında suya gömüldüyse, surların içine sığmayan halkın Osmanlı camii yönündeki düzlüklere gitmiş olması muhtemeldir.

17. yüzyıl ortalarında, ne Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma*'sı ne de Evliya Çelebi yerleşimi olan bir adadan söz eder ve bu dönemde, adanın suya gömülmüş olduğundan oldukça emin olabiliriz. *Cihannüma*, kentin bir tepenin üzerinde yani ana yerleşimin, hâlâ kayalık üzerindeki sur içinde olduğunu söyler. Kentin gölün ortasında bulunduğunu söylemekle göle doğru uzandığını ima eder.[29] Evliya, sur içindeki sivil halkı ve karargâhı betimler. Aynı zamanda suru da betimler, özellikle de doğrudan doğruya gölün üzerinden tamamlanan bir sur halkasından söz eder.[30] Buradan, gölün, surun en alçak kesimlerini su altında bırakacak kadar yükselmediği, sur içinin hâlâ ana yerleşim olduğu ve ister büyük olsun ister küçük,

27 İ. Kafesoğlu, "Ahlat ve çevresinde, 1945'de yapılan tarihî ve arkealajik seyahat raporu", *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1 (1949-1950), s. 167-89.

28 Biraz müphem olmakla birlikte, bir başka kanıt parçası da, Oswald'ın Şeyh Ora'da (Lynch'in Uran Gazisi, bkz. aşağıda, n. 43.) gördüğü dev bir dut ağacıdır. Kökleri yarı yarıya suya gömülmüştür ve ağacın (Oswald'ın tahminiyle) yaklaşık 800 yıllık yaşı göz önüne alındığında, gölün 800 yıl boyunca en yüksek noktasında olduğunu gösterir. Bu da, gölün 19. yüzyılın sonlarından 800 ya da daha fazla yıl önce, yani 1100 civarında ya da daha önce yükselmeye başladığı anlamına gelir.

29 Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, yukarıda, n. 12, s. 227. Kasabanın *şimdi* gölün ortasında olduğunu söylemekle, metin, bir değişikliğin meydana geldiğini ima eder ve bu değişikliğin, gölün düzeyindeki yükselmeden başka bir şey olması çok zordur. Başka bağlamlarda, kasabanın gölün ortasında olduğu iddiası, bunun bir ada üzerinde olduğunu ima eder ama burada bağlam bu ihtimali dışarıda bırakır.

30 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 142-44.

bir dış yerleşimin sur içinin doğusundaki Osmanlı camisinin çevresinde bulunduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Aşağıda ele alınacak olan Erciş örneğinden de bildiğimiz gibi, 19. yüzyıl başlarında gölde başka bir yükselme daha meydana geldi; ayrıca, jeolog Oswald'ın gözlemlerinden, Van Gölü'nün güney kıyısında 1898'e kadarki 20 yıl içinde gölde yeniden bir yükselme olduğunu öğreniyoruz.[31] De Cholet, 1890'dan kısa bir süre önce Adilcevaz'a geldiği zaman, hem sur içi hem de Osmanlı camisinin çevresindeki göl kıyısındaki kesim terk edilmiş durumdaydı. Kıyıdan kaçış, yine 1890'dan kısa bir süre önce meydana gelmiş olması gereken bir depremle daha da hızlandı. De Cholet'ye göre, kasabanın büyük bölümü dalgaların altında kaldı, 150 ev yok oldu.[32] Herhalde söz konusu olay yalnızca bir deprem değil, belki bir de toprak kaymasına yol açan bir depremdi; her halükârda, sonuçta gölün düzeyi yükselmişti ve caminin civarında, muhtemelen göle yakın meskun alanı rahatlıkla su basmıştı.[33]

Halkın göl kıyısından taşınmasıyla mevcut durum ortaya çıktı.

Ahlat, Moğol döneminde büyük bir şehirdi; Ermenistan bölgesinde Van Gölü çevresi ile kuzeyde Erzurum vb. bölgelerinden oluşan İlhani eyaletinin başkenti ve herhalde yönetici ya da en azından bölgede mali bir çıkarı olan birkaç Moğolun kümbetlerdeki defin yeriydi.[34] Daha sonraları, daha güvenli bir yerleşim olarak Bitlis'in bir çekim noktası olması nedeniyle gitgide sönükleşti.[35] Kentin kalıntıları 959-60/1551-53 seferleri

---

31 Oswald, *A Treotise on the Geology of Armenia*, s. 104-105.

32 A.P. de Cholet, *Voyage en Turquie d'Asie, Arménie, Kurdistan et Mésopotamie*, Paris, 1892, s. 216. Deprem, Oswald'ın sözünü ettiği 1881 depremi olabilir, bkz. Oswald, *Treatise*, s. 154. 1893'de Adilcevaz'da De Cholet'nin ziyaretinden *sonra* bir deprem daha oldu, bkz. Oswald, *Treatise*, s. 167. 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Adilcevaz ahalisi hakkında daha fazla bilgi için, bkz. *Haykakan Savetakan Hanragitaran*, c. I-XII, Erivan, 1974-1976, "Arcke", s. 71.

33 Buradaki hafif eğimli kıyıya ilişkin bir betimleme için, bkz. Oswald, *Treatise*, yukarıda, n. 31, s. 163.

34 F. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, Ankara, 1991 (TTKY XIX, 10), III. bölüm, 8, 9 no.lu başlıklarda iyi bir özet yer alır.

35 Bitlis'in genişlemesinin bir belirtisi için, ilk Müslüman yapıların betimlemesine bakınız, M.O. ARIK, *Bitlis Yapılarında Selçuklu Rönesansı*, Ankara, 1971, s. 27-28, 51-53, 63-66 ve ilk manastırlar için, bkz. L.S. Xacıkyan, *XV dari hayeren jeragreri hisatakaranner [Kolofonlar, 15 c.]*, c. I-III, Erivan, 1955, 1958, 1967, c. I, s. 63-64 (Veri Vank'), s. 165 (Golmuc' Vank'); H. Oskean, *Vaspurakan-Vani Vank'erë*, 3 bölüm, (Viyana 1940, 1942, 1947) III. bölüm, s. 914 (St. Ananias). Her iki kentten kanıt olarak ilginç sikkeler vardır ve Ahlat'ın Müslüman dinsel ve kültürel yaşamının Bitlis'e aktarıldığına ilişkin kanıtlar bulunur. Ben de, her iki kentin bu dönemdeki tarihleri hakkında makaleler hazırlamaktayım.

sırasında Şah Tahmasp tarafından yağmalandı. Bu, kümbetler dışındaki bütün umumi binaların ve geniş bağların tahrip edildiği anlamına geliyor gibi görünüyor.[36] Ne var ki, Osmanlı hükümetinin burada bir karargâha ve yerleşime ihtiyacı vardı. Başlangıçta Ahlat başlı başına bir sancaktı, bir süreliğine de Adilcevaz sancağının bir nahiyesi oldu.[37] Evliya bu sancağın, sonraları daha batıda yer alan Nemrut sönmüş yanardağının ardında uzanan Muş sancağıyla birleştirildiğini söyler. Ahlat'a vardığında, Muş sancak beyinin burada ikamet ettiğini görür ki bu da, Ahlat'ın geçici bir üs olmadığının açık bir kanıtıdır.[38]

Yörenin küçük nüfusunu güvenlik altına almak için, batıdaki derin vadinin kıyısında olan eski yerde değil, eski meskun alanın dışında, göl kıyısında yeni bir surlu alan kuruldu. Burası bir sur içinden çok, kale niteliğine sahipti, ama yukarıdan bir iç surla ayrılmış aşağı kısım, sivil işlev görüyordu. Bu işlev, aşağı kısmın yukarı ucundaki iki caminin varlığıyla daha da belirginleşir.[39]

Evliya, göl kıyısındaki surda, üç kat yüksekliğinde demirden yapılma ve 963 (yani 1555-56) tarihini taşıyan bir kapıdan söz eder.[40] Bu betimlemeden biraz önce, kalenin 965 yılında (yani 1557-58) I. Süleyman'ın emriyle yapıldığını söyler.[41] Evliya'nın burada bulunduğu tarihte, göl kıyısında, dikdörtgeni tamamlayan bir sur olduğu açıktı. Kıyının, gölün suları altına girmesi için daha iki yüzyıl geçmesi gerekecekti. 1838'de Ahlat'ı ziyaret eden İngiliz konsolosu Brant, betimlemesinde, Osmanlı kentinin, göle bakan yüzü de dahil olmak üzere, dört bir tarafının surlarla çevrili olduğu konusunda ısrarlıdır.[42] Ne var ki, Lynch 1893'te Ahlat'a geldiğinde bu sur yıkılmıştır ve göl sularıyla kaplanmıştır.[43] Gerçi bu olayın bir sonucu olarak yüzyılın daha ileriki tarihlerinde aşınmanın devam etmiş olması

---

36 Şah Tahmasp'ın eylemlerine ilişkin iyi bir özet için, bkz. Sümer, *Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, s. 62-63. Ne var ki, Evliya, eski meskun alanda yıkılmamış bir cami bulmuştu, bkz. Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 137.

37 Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, s. 175; Sümer, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, s. 63.

38 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 137-38, kentin betimlemesiyle birlikte.

39 Sinclair, *Eastern Turkey*, c. I, s. 207 ve özellikle s. 208'deki göndermeler.

40 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 137. Krş. A. Gabriel, *Voyages archéologiques dans lo Turquie orientale*, c. I-II, Paris, 1940, c. I, s. 250 n. 3.

41 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 137.

42 J. Brant, "Notes of a Journey through a part of Kurdistan", *Journal of the Royal Geographical Society*, 10 (1840), s. 341-432, s. 407 ve ziyaretin tarihi için, s. 341.

43 H.F.B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, c. I-II, Londra 1901, (tekrar basım Beyrut 1965, New York, 1990), c. II, s. 287-88.

mümkünse de, söz konusu olayın 1838 kışında başlayan ve eski Erciş nüfusunun dağılmasına yol açan olay olma olasılığı yüksektir.

Erciş kenti, burada ele alınan üç kentin sonuncusudur. Burası da, ortaçağ sonlarında Moğollar zamanında gelişmişti.[44] Hem kent hem de civardaki bir iki manastır, başka şeylerin yanı sıra, Ermeni elyazması üretiminin etkin merkezlerindendi.[45] Kent, ortaçağ sonlarında Ahlat gibi bir gerilemeye uğramadı. Erciş ve Adilcevaz, Van Gölü bölgesinde doğrudan Kara Koyunlular tarafından yönetilen tek iki kent olmuş gibi görünüyor. Hanedanın en azından iki üyesi burada gömülüdür.[46] Ne var ki, böylesine düz bir arazideki bir yerleşimin savunulması çok güçtü ve Osmanlı işgalinden önceki bir dönemde, kent surlarının bakımından vazgeçilmiş olması pekâlâ mümkündür.[47] Ortaçağın son 150 yılında, anlaşıldığı kadarıyla Erciş yerleşiminin zayıflığı, bütün Van Gölü bölgesinin yönetim merkezi olarak Adilcevaz'ın seçilmesi ve büyük bir olasılıkla Erciş'in nüfusunu yitirmesi anlamına geliyordu.[48]

---

44 Etkinlik ve nüfusa ilişkin kanıtlar bol ve çeşitlidir. Sözgelimi, 13. yüzyıl sonları için, kolofonlarda üç farklı kilisenin adı verilir, bkz. A. Matevosyan, *Hayeren jeragreri ZG dari hisatakaranner*, Erivan 1984, s. 600-601 (S. Step'annos), s. 66-67 (S. Yakob), s. 685 (S. Georg). Aynı dönem içerisinde, Van Gölü çevresindeki tüm kentlerdekinden fazladır bu sayı. 1312 ile 1324 yılları arasında bir tarihte surlar yeniden inşa edildi, bkz. D. Krawulsky, *Iran -das Reich der Ilhane: eine tapagraphisch-historische Studie*, Wiesbaden, 1978 (TAVO B /17), s. 419. Çok miktarda sikke basılmıştır. Ahlat için olduğu gibi, ortaçağ sonları Erciş'i üzerine de bir makale yayımlayacağım.

45 *Haykakan Savetakan Hanragitaran*, c. I-XII, Erivan 1974-1976, c. II, s. 88; bu hususu, Erciş hakkındaki makalemde geliştireceğim.

46 A. Şerif, *Ahlat Kitabeleri*, İstanbul, 1932, s. 12-13, 61; O. Aslanapa, "Kara Koyunlu Kümbetleri", *Yıllık Araştırma Dergisi* Ankara, 1 (1956), 105-113, s. 105 (Kadım Paşa Hatun ve çocukları); F. Sümer, *Kara Koyunlular*, c. I, Ankara, 1967 (TTKY VII. 49) s. 112, 115, 117 (Kara Yusuf); Ebu Bekr Tıhranî, *Kitâb-ı Diyarbakriyya. Ak Kayunlu Tarihi*, N. Lugal ve F. Sümer, c. I-II, Ankara, 1962 (TTKY III. 7), c. II, s. 426 (Cihan Şah); Barbara ve Cantarini, *Travels to Tana and Persia*, W. Thomas ve E. Roy, (çev.), Londra, 1873, Hakluyt Society, no. 49, s. 84 (Cihan Şah'ın annesi).

47 959-960/1551-1553 kuşatmasında, Safavi birlikleri tarafından üç ay boyunca kuşatılan ve zaptından sonra parçalanan kesim sadece burç bölümüydü, bkz. *A Chronicle of the Early Safawis, being the Ahsanu't-tawarikh of Hasan-ı Rumlu*, c. I (Farsça metin), C.N. Seddon (ed.), Baroda, 1931, s. 367-70; *Şerefname*, V. Veliaminoff-Zerkoff, c. I-II, St. Petersburg, 1860-1862, c. II, s. 205.

48 Adilcevaz: T'ovma Mecobec'i (Metsop'lu Thomas), *Patmut'iwn Lank-T'amuray ew yajordac' iwroc'*, s. 89-90, krş. s. 92-93; burada sözü edilen Sawalan, kaza yöneticisi gibi görünmektedir. *Age.*, s. 29 (krş., s. 12): 1387'de, kentin *isxan*'ına ("bey") Timur tarafından valilik verildi. Ebu Bekr Tıhranî, *Kitab-ı Diyarbakriyya. Ak Koyunlu Tarihi*, c. II, s. 408: 1467'te Adilcevaz'da vali.

Erciş: Kent defalarca Timur, Şah Ruh, Kara Koyunlu, Ak Koyunlu ve Kızılbaş kuvvet-

Kent 1553-35 savaşlarında ve diğerlerinde yakılıp yıkıldı.[49] Ne var ki, bir sancak merkezi olduğundan Osmanlı hükümeti burada yine bir karargâh kurma ve nüfus barındırma ihtiyacı duydu. Sonuç olarak, kale onarıldı ve küçük bir kent nüfusu burada kaldı.[50]

Terk edilen kent 1893'te Lynch tarafından ziyaret edildiğinde geri kalanlar şunlardı: Bir tepecik üzerinde bulunan bir kale, kalenin yaklaşık 300 metre güneyinde bir ana cami, daha güneyde ve kıyıda bulunan daha küçük bir cami, bir şapel harabesi ve ilk tepeciğin yaklaşık 2 kilometre batısındaki bir başka tepecikte bulunan bir ortaçağ mezarlığı.[51] Belki de, 1841'de terk edildiği zaman kentin kalıcı yapıları aşağı yukarı bunlardan ibaretti ve Evliya 17. yüzyıl ortasında burayı ziyaret ettiği zaman, kentte bu yapılardan sadece bir miktar daha fazla yapı bulunuyor olması muhtemeldir. Bu döneme gelindiğinde, yerleşim sele maruz kalmıştı bile.[52] Bu durum, ileri sürdüğümüz gibi, 11. ve 15. yüzyıllarda Adilcevaz'da gölün düzeyinde bir yükselme meydana geldiğinin bir başka kanıtı olabilir. Eğer böyleyse, sonunda yerleşimin terk edilmesine yol açacak olan bu yükselme, ortaçağ sonlarında ve Osmanlı döneminin başlarında Erciş nüfusundaki düşmenin nedeni de olabilir. Ne var ki, yerleşimin nihai olarak terk edilmesine neden olan etken, 19. yüzyıl ortasındaki olaylardı. 1838'den itibaren göl yükselmeye başladı ve 1841'e kadar, hatta daha sonra da yükselmeye devam etti; 1841'e gelindiğinde 12 kadem yükselmişti. Göl suları toprağı kapladı. Evlerin temelleri artık güvenilir değildi ve içme suyu kaynakları da tükendi. Yerleşim bütünüyle terk edildi.[53]

Erciş adını miras alan ve gerçekten de göl kıyısındaki ortaçağ kentinin devamı olan köy, Akanlar idi. Bu yalnızca tarımsal işleve sahip bir köy değildi, fakat İran'dan Erzurum'a ve ilerisine giden yol ile gölün kuzey kıyısı üzerinden gelen Mezopotamya yolunun kavşak noktasında bulunuyor-

---

lerinin saldırısına uğradı. Örneğin, Metsap'lu Thamas, s. 47, 49 (1394 ve 1395'te Kara Yusuf), s. 88-89; krş. Sümer, *Kara Koyunlular*, c. I, s. 130 (1429'da Kara Kayunlu İskender ve Kara Yülük Osman).

49 Hakabyan, (ed.), *Manr Zamanakragut'yunner, XIII-XVIII DD.* [*Küçük kronikler*], c. II, s. 231 (1533); Hasan-ı Rumlu, s. 367-370 (959-960/1551-1553 çarpışması)

50 Sancak için bkz. Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches*, s. 177. Kale vb. için, bkz. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 165; Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 148-49 (1.000 hane).

51 Lynch, *Armenia*, c. I, s. 29-30.

52 Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. IV, s. 148-49. Mutlaka bir fark aranacaksa, 17. yüzyıl artası ile 19. yüzyıl başları arasında nüfusta bir artış vardı. *Haykakan, Savetakan Hanragitaran*, c. I-XII, Erivan, 1974-1976, "Arces", s. 88, daha sonraki dönem için 1500 hanelik bir nüfus bulunduğunu bildirir.

53 Lynch, *Armenia*, c. I, s. 29-30.

du. Klasik dönemde, ortaçağ Erciş'inin yerinde göl kıyısında hiçbir yerleşim bulunmadığına, fakat Akanlar'da bir kent bulunduğuna ilişkin kanıtlar vardır. 19. yüzyıl nüfusu, Akanlar'ın dışında batıdaki Çelebibağı ve yine batıda, göle akan küçük bir dere kıyısındaki Madavanlar gibi civar köylere taşındı.[54]

Toprağın suya doyması ve su baskınları, 1893'te Lynch tarafından gözlemlenen durumla sona ermedi. Öğretmenliğinin yanı sıra, çok sayıdaki arkeolojik kalıntıyı bir keşif ve sergi aracı olarak kullanarak tarih kitapları da yazmış olan Abdurrahman Şeref, 1930'larda Erciş'i ziyaret ettiği zaman, iki camiden daha güneyde olanının, yani başlangıçta göl kıyısında bulunanın suya gömülmüş olduğunu ve dalgalar arasından sadece minaresinin göründüğünü ileri sürmüştür.[55] Hiç kuşkusuz bu bir abartmadır, ama göl düzeyinde bir miktar daha yükselme olmuş olmalıdır.

Durumu özetlemeden önce, dördüncü bir yerleşim, yani Van hakkında da ayrı bir gözlem yapacağım. Osmanlı kumandanı Cigalazade, 1604'te Safavi kuvvetleri tarafından Van'da sıkıştırıldığı zaman tekneyle Adilcevaz'a kaçmıştı.[56] Bu olay, bizi hemen, göl kıyısının kente şimdikinden daha yakın olduğunu varsaymaya itiyor: Eğer şimdiki gibi 2 kilometre ötede olsaydı, Cigalazade'nin, Safavi kuvvetlerince önü kesilmeden tekneye yetişmesi çok zor olurdu. Ne var ki, şimdiye kadarki tartışmamız, kıyının kentten bugün olduğundan daha yakında değil, daha uzakta olması gerektiğini göstermektedir. Bu nedenledir ki, Cigalazade, tekneye binmeden önce Safavilerden kaçmanın bir yolunu bulmuş olmalıdır.

Özetlemek gerekirse, 11. ve 15. yüzyıllar arasında göl düzeyinde bir yükselme olduğuna ilişkin yalnızca ikincil kanıtlar vardır. Bu yükselmenin etkileri, Adilcevaz'da, ana yerleşimin adadan sur içine aktarılmasında, adanın muhtemelen kayboluşunda ve belki de surlu kentin doğusunda bir dış yerleşimin oluşumunda gözlenebilir. Aynı yükselme, 17. yüzyılda bilinen eski Erciş yerleşiminin su baskınına karşı zayıflığının bir nedeni de olabilir.

Kent bölgelerinden içeriye ve dışarıya nüfus hareketleri bu süre içinde

---

54 1893'de Akanlar hakkında bkz. Lynch, *Armenia*, c. I, s. 25-26. Kâtip Çelebi, *Cihannüma*, s. 166 (hatalı bir biçimde Diyadin adını verir). Klasik dönem için bkz. T.A. Sinclair, "The Site of Tigranocerta. II", *REA*, 26 (1996-1997), s. 51-118, VII, 3. bölüm (1). Öteki köyler için bkz. R. İzbırak, *Cilo Dağı ve Hakkâri ile Van gölü Çevresinde Coğrafya Araştırmaları*, İstanbul, 1951, s. 142.

55 Şeref, *Ahlat Kitabeleri*, s. 19, 62.

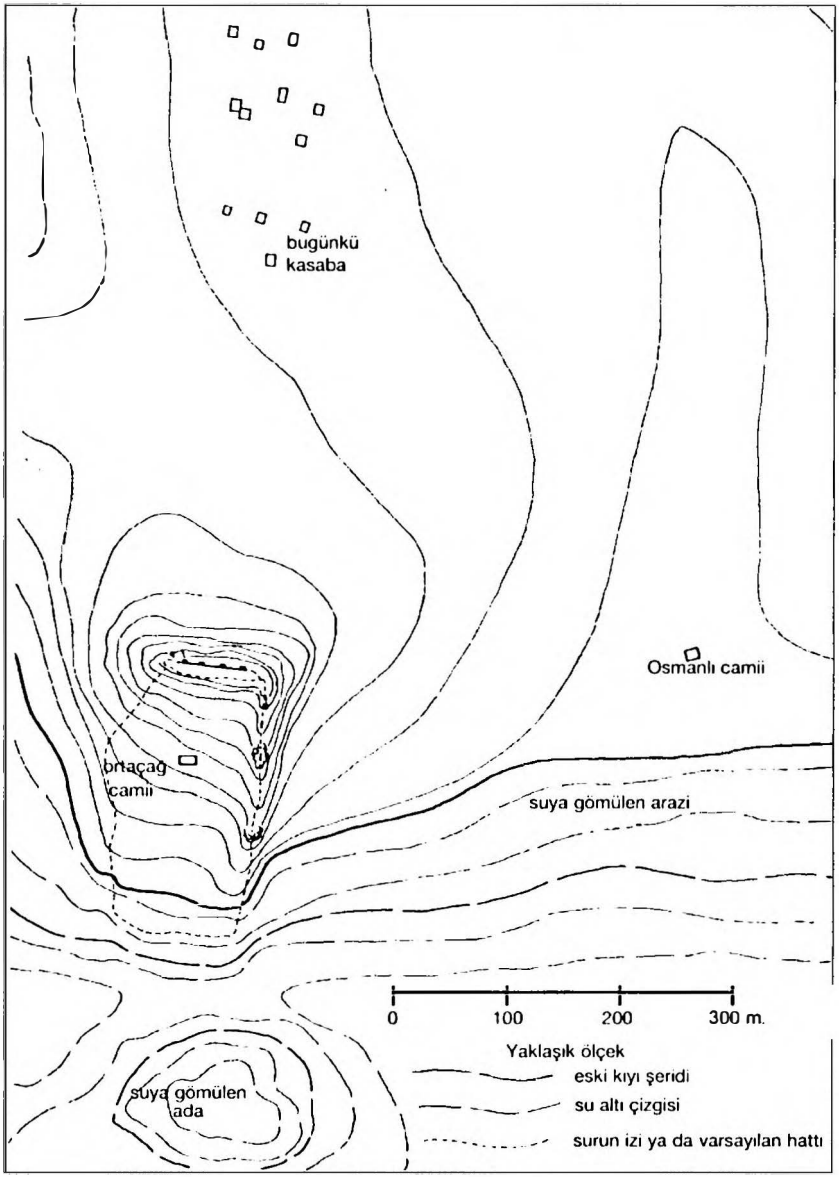
56 Mustafa Naima, *Tarih-i Naima*, c. I, İstanbul, 1864-1867, s. 380-81; İskender Bey Türkmen (Münşi), *Tarih-i âlam-ârа-yı Abbasi*, c. I-II, Tahran, 1971, c. II, s. 683-85; *Girk' Patmut'eanc' Arak'el Dawrizec'i* (Tebriz'li Arakel, *Book of Histories*). Krş., *EI*, "Wan" maddesi; *IA*, "Van" maddesi.

durmamasına karşın, gözlemlenebilen bir sonraki yükselme 1838'den itibaren başladı. Bu, Erciş halkının kenti terk edip yakın köylere, en başta da Akanlar'a yerleşmesine neden oldu. Evliya'nın Ahlat'ta anlattığı sur ve kapıyı tahrip eden de, muhtemelen bu yükselmeydi. Osmanlı döneminde bilinen son olay, 1896'da Oswald tarafından gözlemlenen yirmi yıllık yükselmedir. Adilcevaz'da, gölün düzeyinde olan bu yükselme ve aynı yüzyılda olan önceki yükselmeler, sur içinin ve Osmanlı camiinin çevresindeki bölgenin terk edilmesine neden oldu ve meskun alanı, hisar kayalığının ardında, göl kıyısından uzakta bulunduğu bugünkü durumuna getirdi. Son olarak, göl 1930'larda daha da yükseldi ve Erciş'teki iki camiden daha güneyde kalanı, minaresi dışında görünmez oldu.

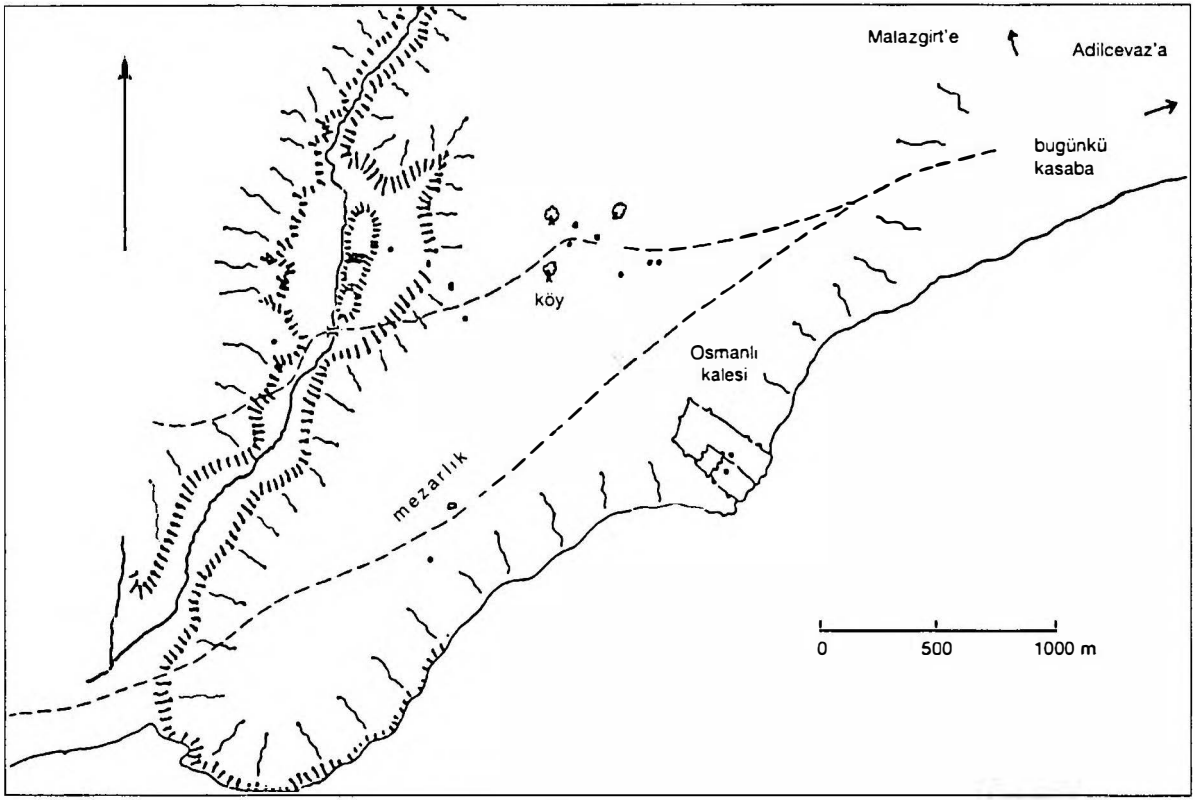
Sonuç nedir? Göl, hemen 24.000 yıl önceki düzeyine ulaşmayacaktır; ama şimdi bile tarihsel yerleşimler göl tarafından yutulmuş durumdadır.[57] Gölün yükselişinin ortaçağ sonlarında ve Osmanlı döneminde yalnızca kent nüfusunun yerleşim yeri açısından değil, aynı zamanda siyasi ve idari tarih açısından da bazı ciddi sonuçları olmuştur. Yükselme neden meydana geldi? Bu konuya sadece bir tarihçi açıklık getiremez ama sorun jeologlar tarafından incelendiğinde, tarihçi de, nedenlerin doğal olduğu kadar insan yapımı olabileceğini hesaba katabilir.[58]

57 Sözgelimi, Ağtamar ada-manastırına yakınlarda gitmiş olanlar, son otuz yılda bir artış olduğunu farketmektedirler.

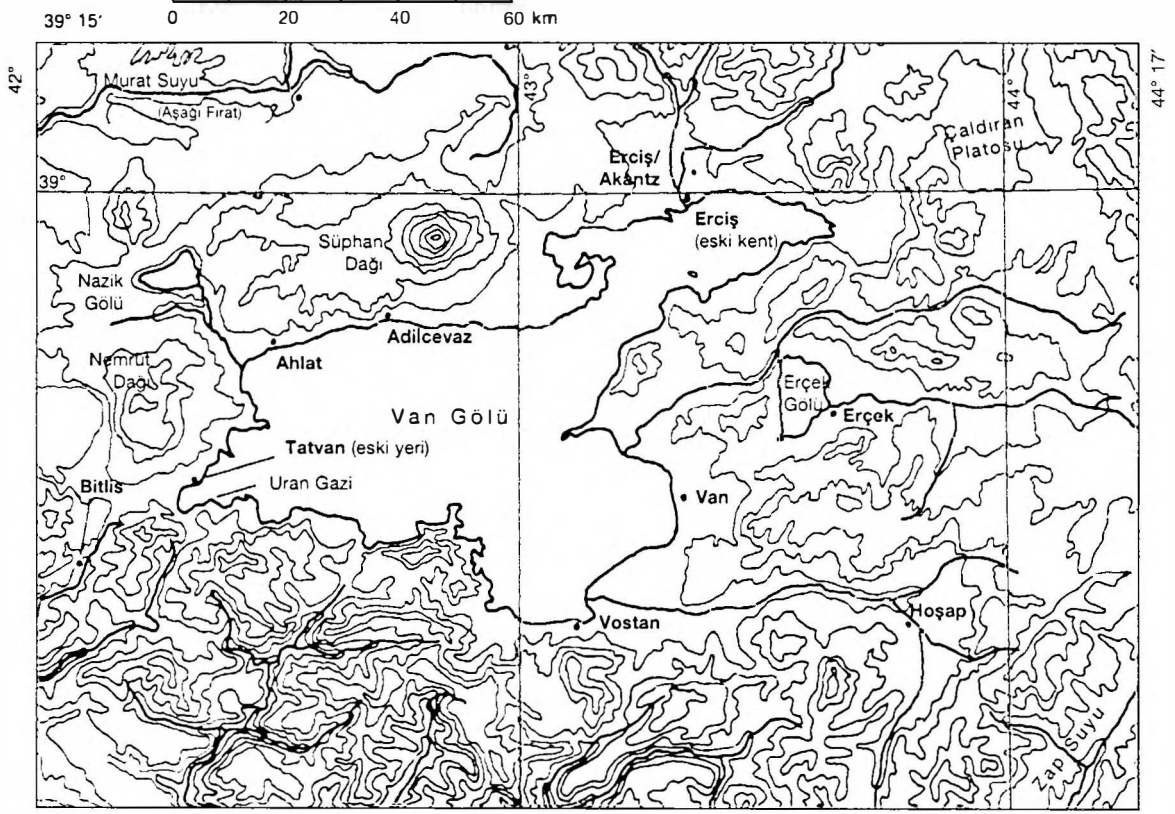
58 Degens ve Kurtman (ed.), *The Geology of Lake Van*, s. 62'de yaklaşık İS 200 ile 500 yılları arasında göl düzeyinde meydana gelen yükselmenin, iklimdeki soğumaya bağlı olduğu, ama İS 1300'den sonraki dönemde, çökeltinin kahvemsi rengi ve çökelti oranındaki artışın demir madenlerinin kullanımına ve ormanların tahrip edilmesinden sonra erozyonun artmasına işaret ettiği ileri sürülür. Demir madenlerinin kullanımının bu duruma neden olması pek muhtemel değildir ama ormanların erozyonu artıracak şekilde tahrip edilmesinin etkenlerden biri olması mümkündür. Öte yandan, doğal çevre üzerindeki insani etki, olayı tek başına açıklamaya yeterli görünmüyor. 19. yüzyıl sonunda, Oswald, *A Treatise*, s. 155'te Van Gölü'nün hemen batısındaki sönmüş Nemrut Yanardağı'nın kroter gölünün düzeyinin de son an yılda yükselmiş olduğunu farketmişti. Bu yükselme, insani etkenlerden kaynaklanmış olamazdı.

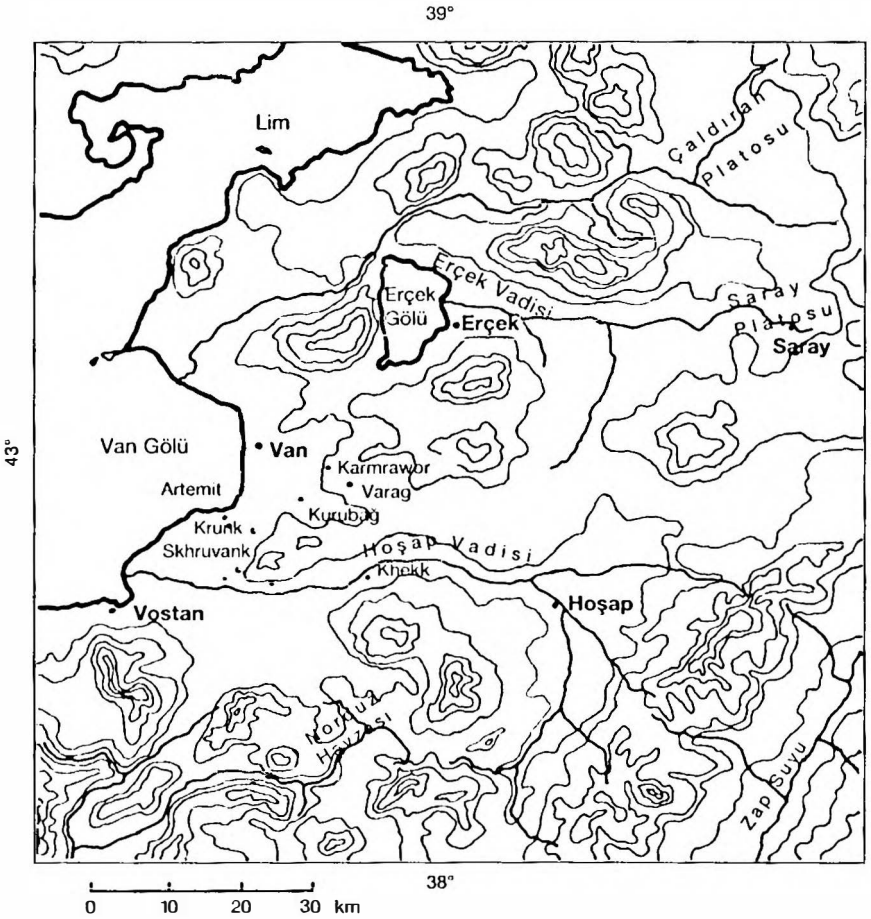
Adilcevaz. Şematik taslak. Çizim: T.A. Sinclair

Ahlat. Çizim: T.A. Sinclair

Harita 1. Van Gölü bölgesi. Çizim: T.A. Sinclair

Harita 2. 1646 depreminin etkilediği bölge. Çizim: T.A. Sinclair

YETERİNCE İYİ OLAN BİR ŞEYİ GÜZELLEŞTİRMEYE ÇALIŞMAK: TESALYA, "HELLAS", "VLAHİA" VE 1544 DEPREMİ

JOHN C. ALEXANDER (ALEXANDROPOULOS)

Bu bildiri, Yunanistan'ın birbirine bitişik iki bölgesine odaklanıyor: (a) batıda Pindus, güneyde Agrafa Sıradağları ve doğuda Ege Denizi ile sınırlanmış olan Tesalya bölgesi (η εν Ελλαδι Βλαχια)[1] ve (b) Fthiotis, Fokis

1 J. Koder ve F. Held, *Tabula Imperii Byzantini. 1. Hellas und Thessalia*, Viyana, 1976, s. 39-41. Ayrıca, bkz. G. Soulis, "The Thessalian Vlachia", *Zbornik Radova*, 8 (1963) s. 271-73 [aynı yazarın "Vlohio -Megali Vlohio- i en Elladi Vlahia" *Geras Antoniou Keramopoullou*, Atina, 1953, s. 489-97'sinin daha kısa bir anlatımı]. Her ikisi de *Istorika Meletimata*, Atina, 1980, s. 109-17, 121-23'de yeniden basıldı. "Proclus-Comnenus"o göre (15. yüzyıl başı), η εν Ελλαδι Βλαχια bütün Tesolyo'yo işaret ediyordu; sınırları, küçük Neai Patroi devletiyle örtüşüyordu: Güneyde Hipote ve Lamia, kuzeyde Olimpos Dağı, Servia ve Katakalou, doğuda Ege kıyısı, ve batıda Pindus Sıradağları. Bu tanımlama, hem Tesalya'yı hem de Sterea Hellas'ı, yani burada söz konusu olan iki bölgeyi de kapsar. Ayrıca bkz. V. Katsaros, "I kata tin Ellada vizantirii moni tou Prodromou, teleutaios stathmos tis zois tou Mihail Honiati", *Byzantiaka*, 1 (1981), s. 99-137, s. 125-26: "peri tin Fthiotida koi Fokida horan", *apud* Anna Avramea, *H Vizantini Thessalia mehri tou 1204*, Atina, 1974, s. 36. Öte yandan, Y. Papayioannou "Dio megali seismoi stin Fokida koi Euritania", *Lamiakos Tipos* (21 Kasım 1993), Hellas'ı Sperheios Nehri bölgesiyle sınırlar; Vlahia'yı "Vlahaharia of Euritonia" ya da "Yukarı Vlahia" olarak tanımlar. Ayrıca bkz. B. Popazachos ve K. Papazachou, *Oi seismoi tis Elladas*, Selanik, 1989, s. 245, "Yunanistan ve Tesalya'nın tamamı"; aynı yazarlar, *The Earthquakes of Greece*, Selanik, 1997, s. 199: "Yunanistan'ın (Sperheios Nehri bölgesi) ve Vlahia'nın (Karpenisi bölgesinin doğu kesimi) tamamında". P.I. Spiropoulos, *Hroniko ton seismon tis Ellados apo tin arhaiotita mehri simera*, Atina-Ioannina, 1997, s. 111 n. 3'te Papaioannou'yu izler. Daha önceki çalışmamda (bkz. aşağıda n.3) sözünü ettiğim meslektaşlarımın yanı sıra, sabırla ve cömertçe bilgilerini benimle paylaşan profesörler Vasiles Katsaros, Aristotle Mentzos, Nicos Moutsopoulos, Demetres Papastamatiou ve Thomas Sinclair'e teşekkür ederim.

ve Aetolo-Akarnania'da merkezlenen Sterea Hellas*. Öncelikle, 24 Eylül 1544'te iki ya da büyük ihtimalle üç bölgeyi etkileyen bir deprem dizisiyle ilgili kaynakları gözden geçireceğim. Kolaylık olsun diye, bu bölgeler "kuzey bölgesi" olarak adlandırılabilir. Ardından, aynı deprem dizisinin diğer parçasını oluşturan ve bir kaynağa göre 22 Nisan 1544, bir başkasına göre 24 Nisan 1544 ve bir başkasına göre de 24 Mart 1545'te şafaktan hemen önce meydana gelen "güney bölgesi" depremleriyle devam edeceğim.[2] Özetlemek gerekirse, elinizdeki bildiri, "kuzey bölge"sindeki deprem dizisinin etkilerini ve "güney bölge"siyle ilgili belgelerin birbirini izleyen yorumlarının iniş çıkışlarını inceleyecek.

Kuzey Bölgesi

24 Nisan 1544 Salı gününe tekabül eden 951 Sefer ibtidasında[3] bir *zelzele-i kiibra* ("çok büyük" veya "olağanüstü ölçekte bir deprem"),[4] ova tabanından 200 metre kadar yukarıda, batı Tesalya'daki Trikala'nın [Tırhala] 20 kilometre kadar batısında yer alan Güney Pindus (Kozakas) Sıradağları'nın[5] doğu yamaçlarındaki eğimli bir platoda kurulu Kurtarıcı İsa Manastırı'nı (daha çok Dousiko olarak tanınır) vurdu ve yapıları şiddetle tahrip etti. Bu olay, Larisa Metropoliti Bessarion'un, kendi anlatımına göre,[6] ma-

* Kuzey Mora, Epir ve Tesalya arasında kalan bölge. -ed. n.

2 "Güney bölgesi" ile ilgili olarak altı kaynak vardır: (a) iki Yunan "klasik" kaynağı; bir tanesi 22 Nisan 1544 salı gününü belirtir; (b) iki Batılı kaynak, ki bunlarda biri 24 Mart 1545 tarihini verir; (c) bir Yunan kaynağı yalnızca yılı verir ve sadece bir kasabanın, Zetouni'nin etkilendiğinden söz eder; ve (d) bir başka Yunanca, "yeni" kaynak, haftanın, ayın gününü ve yılı verir; ayrıca yalnızca tek bir kasabadan, (c)'deki kasabadan söz eder. Bu kaynaklar aşağıda tartışılacaktır.

3 İbtida, burada daha teknik bir terim olan gurre'ye denk gelecek şekilde kullanılmıştır. Dousiko hakkındaki veriler, Kasım 1993'de Trikala'da (Tırhala) verilen yerel bir konferansta sunulan bir tebliğden kaynaklanmaktadır: J.C. Alexandropoulos (Alexander), "Ta othomanika tourkika engrafa tis ieras monis Dousikou: i Moni os ta mesa tou 16ou aiona" *Trikalina*, 14 (1994), 101-20. Elinizdeki bildiri, S. Vogiatzes (Voyacis), *Simvoli stin istoria tis ekklisiastikis arhitektonikis tis kentrikis Elladas kata ton 16o aiona. Oi mones Agiou Vissarionos (Dousiko) kai Osiou Nikanoros (Zavorda)*, c. I-II (yayınlanmamış doktora tezi, Atina, Metsovio Politehniko, 1995)'te ortaya konulan görüşlerdan bazılarını içermektedir.

4 Krş., aşağıda, φοβερος, φοβεροτατος, τρομερος, σφοδρος, μεγας gibi, buna karşılık gelen geleneksel Yunanca sıfatlar.

5 Diğer adıyla Kerketeion Sıradağları; deniz düzeyinin 680 metre yukarısında yer alır. Bkz. Tablo I ve bu bildiride anılan, orta Yunanistan'daki yer adları için, bkz. şematik harita, Tablo II.

6 Bessarion, Porta Panayia diğer adıyla Megalai Pilai'nin (bugünkü Pile) yerlisiydi; 12 Mart 1527'den 13 Eylül 1540'taki ölümüne değin metropolit olarak hizmet etti. Bes-

nastır cemaatlerini yeniden diriltip başka şeylerin yanı sıra *katholikon* [manastır kilisesi] ve çevresini yeniden inşa ettirmesinden en fazla on yedi yıl sonra, manastırın keşişlerini binalarını onarmak için zor ve yüksek maliyetli bir işe girişmeye zorladı.[7] Osmanlı Türk belgeleri, Bessarion'un kilisesini beş kubbeli ve kare haç biçimli olarak betimlemekteyse de önceki yapının ve müştemilatının biçimi ve boyutları meçhuldur. İlginçtir ki, 1994'te bu depreme ilişkin bilgilerin yayımlanmasına değin, ikinci, yani deprem sonrası yapılan yeniden inşanın nedeni araştırmacıların dikkatini çekmemişti.[8]

21 Rebiyü'l-evvel 951 (14 Haziran 1544) tarihli bir hüccete göre, Trikala kazasındaki keşişler, manastırın *katholikon*'unun bir depremde *bozulub*, dört bir yanındaki duvarlarda "bir insanın geçebileceği büyüklükte" gedikler açıldığını bildirerek onarım için acilen yardım istediler.[9] Yapının boyutlarını da içeren tanıklıkları, *udul* [âdil] *müslümanlar* tarafından da desteklendi ve kendilerine kiliselerini, geleneksel formül uyarınca, eski boyut ve biçimiyle restore etmeleri için izin verildi. Sonradan anlaşıldığına göre, yerel Müslüman memurlar (*ehl-i örf*) "ve diğerleri" arasında etkili bir muhalefet vardı ve bu muhalefet aynı yılın ağustos ortasında doğrudan Bâb-ı Âli'ye şikâyette bulunmalarına neden oldu; buna cevaben çıkarılan ferman, Trikala kadısına keşişlerin iddialarını inceleme emrini verdi. Eğer koşullar gerçekten iddia ettikleri gibiyse ve kilise deprem anına kadar kullanımda idiyse, kadı, kilisenin eski durumuna getirilecek şekilde onarılması için gerekeni yapacaktı.[10]

sarion yerel bir azizdi, bkz. D.Z. Sophianos, "O Agios Vissarian mitropolitis Larisis (1527-1540) kai ktitoras tis monis Dousikou. Anekdota agiologika kai alla keimena" *Mesaionika kai Nea Ellinika*, 4 (1992), s. 191-92. Porta Panayia veya Megalai Pilai [Büyük Kapılar] hakkında, bkz. aşağıda, s. 249.

7 Bugüne ulaşan üç yazı kendi tanıklığını böyle sunmaktadır, bkz. Sophianos, *Vissarion*, s. 217-31. Bununla birlikte, manastır, en azından 1485'ten itibaren işlevini sürdürmekte gibi görünür; Alexander, *Dousiko*, c. I, s. 44 vd., Bessarion'un, manastırı harabe halinde alıp yeniden ayağa kaldırdığına ilişkin tanıklığını edebi bir söylem olarak kabul eder.

8 Alexander, *Dousiko*, s. 110.

9 *Age*, s. 111 ve n. 25: *İşbu sene dokuz yüz elli birde vâkı olan mah-i Safer'in ibtidasında vâkı olan zelzele-i kübrada etraf-ı erbaasında duvarları yarılub yarıklarından dahi adam girmek mikdar olmuşdır. Bozulub tekrar yapılmasına tamam şiddet ihtiyacı vardır.* Bkz. Rossitsa Gradeva, "Ottoman Policy towards Christian Church Buildings", *EtBal*, 4 (1994), s. 14-36; yazar, onarım işlemlerinin uygulomasını tartışırken, yukarıdaki örneğin aksine, söz konusu kiliselerin boyutlarının kadı belgelerinde genellikle verilmediğini belirtir.

10 Alexander, *Dousiko*, s. 111. Belge, keşişlerin payitahta "bir adam" gönderdiklerini, bu kişinin Bâb-ı Âli'ye *arz-ı hal* ettiğini ve bu *arz-ı hal*'de depremden kaynaklanan hasarın, udul müslümanlann tanıklıklarının, önceden verilen iznin ve onarımlar karşısındaki engellemelerin yer aldığını bildirir.

Ne var ki, manastır cemaatinin karşılaştığı güçlükler bununla bitmedi. Aldıkları izne ve ferman-ı hümayuna karşın, yerel kişiler tarafından ısrarlı bir biçimde engellendiler; ilk hasar, sonraki aylarda, anlaşılan arada yaşanan mevsimlerin yağmur, kar ve dondurucu soğuk gibi etkenleriyle daha da ağırlaştı. 19 Ekim 1545'te (12 Şaban 952), ilk iznin verilmesinden aşağı yukarı on altı ay kadar sonra, Trikala kadısı tarafından bir hüccet daha çıkarıldı. Bu belgede keşişler, bu süre içinde ortadaki kubbeyi destekleyen iki sütunun çöktüğünü, bunun da kubbelerin beşinin, yani aslında çatının tümünün çökmesine neden olduğunu, binanın içine düşen yıkıntılarınsa iç mekânın daha fazla hasar görmesine yol açtığını bildiriyorlardı.[11]

Bu belge, keşişlerin onarımlara başlamaları için ilk iznin çıkarılmasından önce yaptıkları –ve gerektiği gibi *in situ* [yerinde] doğrulanmış olan– ilk başvuruda dile getirdiklerini tekrarlamaktadır. Buna uygun olarak, Bessarion'un kilisesi sırasıyla 26, 19 ve 22 *zira-i benna* (yapı kübiti) uzunluk, genişlik ve yüksekliğinde (yani 1:0,731:0,846 oranında) bulunmuştu. Ya-

11 Aynı yazar, s. 112 ve n. 30: ... *kenise-i mezburenin beş kubbesi yıkılub ve iki direğinin başında mebni olan taşları çatlayub ufandıkdan sonra paydar olmayub yıkılub yıkılan taş ve kirec zarbından direkleri dahi ufanub harabe müşrif olmuşdır tamire şiddet ihtiyacı vardır tehire imkân olmayub, tamir olunmasına istizan taleb ederiz dediklerinde* ... [yeri inceleyenlerin destekleyici tanıklığı şöyledir]: *beş kubbesi yıkılub ve direkleri üstünde olan taşları dahi ufanub, yıkılan taş ve kirec zarbından direkleri dahi ufanub ve sair binası kağşayub*...

Krş. Depremlerde kiliselerin kubbe ya da kubbelerinin çöktüğü yerlerle paralellikler. Örneğin, G. Millet vd., *Recueil des inscriptions chrétiennes de l'Athos. Première portie*, Paris, 1904, s. 113, 1584 depremi: *ολη η κοβα εσχισθη και η δυο χοροι*; age, s. 338: 7093 [1584], 18 Haziran Cuma, günün 4. saati: *εγινε σεισμος μεγας και φοβεροτατος και εχαλεσε τον τουρλον της ιερας λαυρας και το κουμπεν του νοσοκομειου, εξεσκεπασθη και η τραπεζα*... Ayrıca, S.N. Kadas, *Simeiomata ton heirografon tis monis Dionisiou tou Agiou Orous*, Agion Oros, 1996, s. 169, n. 521, aynı deprem dizisi hakkında, günün 3. saati, *εγινεν ο φοβερος σεισμος εισ το Αγιον Ορος και επεσαν η πλακες και εσχισθησαν οι τουρλαις τ(ης) εκκλησι(ας) και επεσον οι πυργοι εις τον Ι:ρισον*. Ayrıca, İstanbul'daki Aya Sofya'nın damının "doğu kısmı"nın çökmesi hakkında, aşağıda, s. 257.

Dousiko'nun *katholikon*'unun 1544 Nisan'ı ortalarından görece kısa bir süre önce iyi bir tamirden geçirildiğini ve muhtemelen yeniden inşa edildiğini, dolayısıyla bu tarihten önce yapısının sağlam olduğunu göz önünde bulundurur ve bina için rapor edilen, o andaki ve sonraki hasarı düşünürsek deprem Dousiko bölgesindeki tepelerde hissedildiği şekliyle epeyce şiddetli olmuş olmalıydı. Papazachos ve Papazachou, aşağıda, s. 254 n. 41'de "güney bölgesi" için belirtilen şiddet ve büyüklükle karşılaştırınız. Dousiko için herhangi bir artçı şoktan söz edilmiyor, manastırın müştemilatlarındaki herhangi bir hasarla ilgili bir belge de bulunmuş değil; iki "klasik belge"de daha uzun ("pek çok gün") bir artçı şok dönemine işaret eden ayrıntılı anlatımlar için bkz. aşağıda, s. 252.

pı kübitinin 19. yüzyılda standartlaştırılmasına değin, (özellikle yerel düzeyde) değişken bir nitelik taşıdığı göz önüne alındığında ve *zira-i benna* için 0,5775 m. karşılığı seçildiğinde, metropolit Bessarion tarafından saptanmış olan *katholikon* boyutları, yaklaşık 15 m. uzunluğunda, 11 m. genişliğinde ve 13 m. yüksekliğinde bir yapıya denk düşer.[12]

Vogiatzes'in (Voyacis) dikkatli ölçümlerine göre, bugünkü *katholikon*'un boyutları, apsisin çıkıntılarının başladığı yerden dış narteksin dış duvarına kadar 23 m. uzunluğunda ve 11,5 m. genişliğindedir (iki *horoi*'den az). Bugünkü narteks ve dış narteksler çıkarıldığında, Bessarion'un kilisesinin yukarıda verilen ölçülerine çok yakın bir sonuca ulaşıyoruz: 14,75 m. uzunluk ve 11,5 m. genişlik.[13] Ne var ki, *katholikon*'un, restorasyon sırasında biraz yükselmiş olduğu anlaşılmaktadır. Şimdiki ana kubbenin yüksekliği (iç ölçümü) aşağı yukarı 14,5 metredir; bu da deprem öncesindeki yapının 0,846 olan oranı yerine 0,954'lük bir oran anlamına gelir.[14] Dolayısıyla, manastır *kodeks*'inde Chatzigogides (Hacigogidis) tarafından alıntılanıp Vogiatzes tarafından sözü edilen bir not bulunması ve bu notun Bessarion ve kardeşi zamanındaki haliyle *katholikon*'un –yeniden yapım tarihi şöyle dursun– boyutlarına ve biçimine işaret etmesi kesinlikle olasılık dışı görünür. Bu daha çok, mütevazı ve muhtemelen tek koridorlu bir bazilika olan *katholikon*'un yanlışlıkla Bessarion'a atfedilmesini yansıtıyor olabilir; sonuç –kasıtlı veya değil–, azizleştirilen metropolitin yeğeninin yüceltilip kutsanması olur: "7023 [yılında], İsa'nın doğumundan sonra 1515'te [Bessarion] biraderi İgnatius ile birlikte, ahşap çatılı küçük bir kilise ile bu kutsal manastırı inşa etti..."[15]

---

12 Alexander, *Dousiko*, s. 115. Bu, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. III (1991), s. 411-13'te arşın olarak verilen değerin bir alternatifidir. M.Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c. I, İstanbul, 1945, s. 88'de verilen değer olan 0,758 metreyi (mimar arşını) kabul etmek (İnalcık ve Quataert, *ESHOE*, s. 987'de olduğu gibi: "duvarcı ya da mimar arşını"), depremden önce 19,908 m. uzunluğunda, 14,402 m. genişliğinde ve 16,676 m. yüksekliğinde bir yapıya, yani bugünkü ana *katholikon*'dan açık bir biçimde daha büyük bir deprem öncesi yapısına denk düşmesi anlamına gelirdi.

13 Vogiatzes, *Simvoli*, c. I, s. 53; ana yapının uzunluğunu, c. II, Tablo I'de 1:0,78 aranıyla vermektedir. Benim 1993'te yaptığım yaklaşık bir ölçüm, 15,2 m. uzunluk ve 11 m. genişlik (yani 1:0,724 oranı) vermişti; benim tersi olduğunu ifade etmeme karşın (Alexander, *Dousiko*, s. 114), eski boyutlar açıkça apsis çıkıntısını da içermekteydi.

14 *Age*, s. 115. Bu rakam, Vogiatzes, *Simboli*, c. II, Tablo IV'ten alınan oranla yakından örtüşür: 14,53 m. (içten) ve 15,2 m. (dıştan).

15 N.G. Chatzegogides, "Thessalika-Monai Gouras koi Agiou Vissarionos i Dousikou kai naos vizantiakos en Porta-Panayia", *Eikonografimeni Estia*, 1894, s. 347'den alıntılandı: *Ζκγ' απο δε Χριστου γεννησεως 1515 κτιζει την ιεραν ταυτην Μονην με-*

Sonunda, kararlı bir biçimde devam eden yerel Müslüman muhalefetine karşın, restorasyon çalışmalarının ikinci evresinin sona erişine işaret eden duvar resmi, depremden on üç yıl kadar sonra, Bessarion'un yeğeni ve Larisa metropolitinin halefi olan Neofitos döneminde, 8 Kasım 1557'de tamamlandı. Bu süreç içinde, iç ve dış narteksIerin muhtemelen gizlice, ama kesinlikle izinsiz ve yasa dışı bir biçimde eklenmesiyle ***katholikon*** yaklaşık üçte bir oranında büyütülmüştü. Şaşırtıcı bir biçimde, bu büyütme ve süsleme, kilisenin ana girişinin üzerinde yer alan ithaf kitabesinde iftiharla ilan edilir.[16] Tahmin edilebileceği üzere, bu izinsiz yapısal büyüme kısa bir süre sonra keşfedildi ve yetkililere ihbar edildi. Sorun, büyük şeyhülislam Ebussuud Efendi tarafından (bir olasılık Mayıs 1573 tarihlerinde) çıkarılan bir fetva ile[17] ve herhalde resmi esnekliği sağlamak için devlet çarkının maddi olarak kolay işler hale getirilmesi sayesinde, cemaat için sonsuza dek gömülmeden evvel oldukça meşum boyutlara ulaştı.

τα του αδελφου του Ιγνατιου την εκκλησιαν μικραν με νταβανι. Bu pasaj, Bessarian ve biraderi tarafından yapıldığı ileri sürülen binanın içinin betimlenmesiyle devam eder. Manastır *kodeks*'inin incelenmesi, bu pasajın yazarı ve tarihi ile ilgili bazı sonuçlar verebilir. Örneğin, Vagiatzis, *Simvoli*, c. I, s. 51'de yukarıdaki pasajdan söz eder ve Chatzegagides'in "ilk" (Vogiatzes bunu Bessarian'un yapısı olarak anlar) *katholikon*'un "ahşap çatılı küçük bir kilise" olduğu şeklindeki "belgelenmemiş tanıklı[ğını]" ihtiyatlı da olsa kabul eder ve alıntılar. Ne var ki, s. 79'da, Bessarion'un 1530-1540 tarihlerinde, "bugün ilk hali bilinmeyen" bir *katholikon* inşa ettiğini bildirir. Görünen o ki, kilisenin hamisi olan Bessarion'un kendi tanıklığının aksine, Vogiatzes yeniden inşa sürecinin Bessarion'un ölümüne dek sürdüğünü düşünmektedir. Neofitos'un inşaat etkinliğiyle ilgili olarak ortaya çıkan efsane, 8 Kasım 1557 tarihli ithaf kitabesinden kaynaklanmış olabilir. Bkz. not, aşağıda.

16 Alexander, *Dousiko*, s. 116-117: *Ανηγερθη... πρωην μεν εν αλλω σχηματι παρα του εν αγιοις π(ατ)ρ(ο)ς ημων Βησσαριωνος... κ(αι) του αυταδελφου αυτου Ιγνατιου... Υστεραν δε εν τουτω τω περικαλλει σχηματι, οιω νυν οραται, ανηγερθη εκ βαθρων και ανιστορηθη παρα του κυπου Νεοφυτου, του αυτων ανεψιου...*: "Eskiden şimdi azizler arasında yer alan kutsal peder Bessarian ... ve kardeşi İgnatius ... tarafından başka bir biçimde inşa edilmişti... Daha sonra temellerinden [yeniden] inşa edildi ve bu güzel biçimiyle bayandı ve şimdi onların yeğeni yüce Neofitos'un gözetimi altında bulunuyor..." Tam metin ve kitabe hakkındaki görüşler için, bkz. D. Sophianos, "Istorika Sholia se epigrafes, epigrammata, haragmata, kai enthimiseis tis Monis Dousikou. Simvoli stin istoria tis Monis", *Mesaionika kai Nea Ellinika* 1 (1984), s. 10, 19; ayrıca Vogiatzes, *Simvoli*, c. I, s. 67-68.

17 Alexander, *Dousiko*, s. 116-118: fetva metni, s. 117 n. 43: Şehirden baid bir dağ içinde kadimden amel olunagelen kenisenin termimine ihtiyacı alıcak üzrine hakim varub sancakbeği marifetiyle vazı-i sabık üzre termim olunmasına keferenin yedlerine hüccet verüb vazı-i sabık üzre termim olundukdan sonra, on altı yıl sonra kimesneye zarar ve ziyan yok iken, haliya bazı kimesneler merkum kimesne vazı-i sabıkdan ziyade benna olundı diyü şehadet etmeleriyle, yıkdırmaya kadir olurmı beyan buyurulub beyan oluna. El-cevab: Allahu âlim. Olmazlar.

Yukarıda sözü geçen olayların ışığı altında, yeniden inşanın boyutunu Bessarion'un bırakmış olduğu ana yapıyla karşılaştırarak araştırmak mümkündür. Vogiatzes'in, manastırın 1557'ye kadarki mimari tarihiyle ilgili katkısına bakmak gerekir. Ne var ki, Vogiatzes, yapının deprem öncesi boyutları ve biçimiyle ilgili Osmanlı belgelerini görmezden gelerek, bunları açıkça reddederek ya da bu belgelerin geçerliliğine ilişkin kabulünde seçici davranarak, çarpıtmalar ve hatalarla dolu Osmanlı belgelerinden ziyade nesnenin kendisine (yani, bugünkü haliyle *katholikon*'a) itibar ettiğini söyler. Bunun bir sonucu olarak, Chatzegogides'in tanıklığını ikircikli bir şekilde kabul etmenin ötesinde, ithaf kitabesini ve buradan doğan efsaneyi izlemeyi tercih ederek yapının zeminden itibaren yeniden inşa edildiğini ileri sürer. Ayrıca, üzerinde yalnızca, 30 Ekim 1544'e tekabül eden bir tarih bulunan bir başka kitabeyi bir ithaf niteliğinde yorumlayarak, *katholikon*'un ana bölümünün bu tarihte tamamlandığı sonucuna varır.[18] Aslına bakılırsa, bu kitabe kısa olduğu için, yani söylemediği şeyler bakımından sorunludur.[19] Yapının güney duvarının yatay bölme kemerinin üstünde bulunduğu yüksek düzeyden –bugün pek fazla görünmemektedir– yola çıkarak bir değerlendirme yapılırsa, bu kitabenin, Vogiatzes'in ileri sürdüğü gibi, o tarihte binadaki yeniden inşa çalışmasının geri kalan bölümünün göstergesi olma ihtimali düşüktür. Aslına bakılırsa, yayımlanmış Osmanlı malzemesinde yapılacak gelişi güzel bir okuma bile, çatının (ya da çatının bir bölümünün) gerçekten de Ağustos 1544'ten *sonra* ve Ekim 1545'ten *önce* çöktüğünü gösterir, ama bu mutlaka Ekim 1544 sonunda yıkılmış olduğu anlamına gelmez.

Belki de daha önemli olan husus, ilk onarım izni (14 Haziran 1544) ile –yerel engellemeler sonucu yaşanan gecikmeler göz önüne alındığında– kitabe tarihi (30 Ekim 1544) arasında geçen dönem, bu boyut ve nitelikte bir kilisenin çatı çizgisinin hemen altındaki düzeye kadar gerçek bir *ab novo* (εκ βαθρων: temelden) inşaat için yeterli sayılmaz. Keşişler gerekli izni almadan önce gizlice çalışmaya başlamış olsalar bile, bu süre yine de

18 Vogiatzes, *Simvoli*, c. I, s. 65, 74-75; s. 75'te, kitabenin, yeniden inşa çalışmaları en azından o düzeye ulaştığında ve işin tamamlanması için sadece çatı kaldığında kitabenin oraya koyulduğunu ifade eder. Kitabe, *katholikon*'un güneydoğu duvarının çatı çizgisinin hemen altına yerleştirilmiştir; 30 Ekim 7053 [1544] tarihini taşır. Bkz. Sophianos, *Sholia*, s. 18, 23-24.

19 Çeşitli alternatif öneriler için, bkz. Alexander, *Dousiko*, s. 112-13. Bir kitabenin bir parçası olması mümkün müdür? Kubbelerin ve çatının çökmesinden önce, onarımların başlangıcına mı işaret eder? Çatının, muhtemelen 30 Ekim 1544'ten *sonra* ve hasarın ikinci evresini betimleyen belgeden bir yıl iki hafta önce, çatının fiilen çökmesiyle bir şekilde bağlantılı olabilir mi?

yeterli değildir. Ayrıca, kitabenin, bir başlangıç tarihinden ziyade, belirli bir tarihte işin geldiği düzeyi işaret ettiği konusunda ısrar edilse bile, belki de üst kısmın ve çatının en azından kısmen çökmesinin ve tamir edilmesinin ardından şimdiki yerine konmuş olduğu söylenebilir.

Bir an için, yapının dört bir yanındaki çatlakların uzunluğunun ilgili belgelerde verilmemiş olduğunu ve fetvanın, mevcut narteks kompleksinin, ana *katholikon*'un tamamlanmasından sonra eklendiği düşüncesini vermekte olduğunu hatırlayarak, ayrıca Vogiatzes'in ısrarlarına karşın fiili onarımlar için gereken harcamaları göz önüne alarak, Bessarion'un yapısının, yalnızca yukarıdaki yatay kemerden itibaren yeniden inşa edilmiş olması –çatının fiilen çökmesinin zorunlu kıldığı bir proje– aynı derecede geçerli bir olasılıktır.[20] Dikkat edilmesi gereken bir başka husus, bugünkü *katholikon*'un üç kubbesinin olmasıdır: bir ana kubbe ile iki doğu kubbesi. Belki de beş kubbe onarımların ilk evresinde restore edilmiş ve daha sonra inşa edilen iki katlı narteksle beraber batıdaki iki kubbe kaldırılmış olabilir.[21]

Porta Panayia'daki Bakire'nin Ölümü Kilisesi'nin aynı deprem dizisinden etkilenip etkilenmediğine ilişkin bir kanıt yoktur.[22] Ne var ki, sismik şoklar, Dousiko'nun 30 kilometre kadar kuzeyindeki Meteoron kompleksine kadar ulaşmıştı. Büyük Meteoron (Metamorfoz) Manastırı'nın hazinesinde yer alan bir kitabe ay, yıl ve haftanın gününü belirterek Dousiko'dakine tekabül eden bir depremi anar: "7052 yılının [=1544] Nisan ayının 24'ünde Perşembe günü yer sarsıldı."[23] Nicol, bu kitabeye dikkati

20 Alexander, *Dousiko*, s. 115 vd. Bunun alternatifi, ana kilisenin yüksekliği istisna edilirse, keşişlerin, kadı mahkemesinde başlangıçta verdikleri ilk ölçülere son derece sadık kalmış olmalarıdır. Dışardan yaptığı bir incelemede, Vogiatzes duvarlarda hiçbir onarım izi gözlemlememiştir; bu, *horoi*'de herhangi bir ekleme, onarım ya da büyütme yapılmış olma olasılığını ortadan kaldırıyor. Dolayısıyla, belki de bunlar ve de *parabemata*, daha önce, biraz da fazla cüretkârlıkla ileri sürdüğüm gibi, yeniden inşa evresinde eklenmiş olmak yerine, gerçekten de aynı boyutlar ve biçimlerde daha önceden de mevcuttu. Öte yandan, Vogiatzes, *Simvoli*, c. I, s. 55'deki, *horoi*'nin "alışılmadık oranlarda... yani, büyük bir derinliğe sahip" olduğuna ilişkin gözleme dikkat etmek gerekir. Bu, ana kubbenin hemen altındaki duvarları desteklemeye yönelik bir çaba mıdır ve eğer böyleyse, ne zaman yapılmıştır? Ama bkz. aşağıda, n. 21.

21 Alexander, *Dousiko*, s. 116'da ve de Vogiatzes tarafından yapılmayan bir öneri. Ne var ki, ana kilise ile narteksin kesişme yerindeki (özellikle de güney duvarının sol üst kesimindeki, Vogiatzes, *Simvoli*, c. II, Tablo 12) yapı ustalığında görülen farklılık böyle bir olasılığına işaret ediyor olabilir.

22 Bkz. Th.M. Provatakes, "I Porta Panayia tis Thessalias", *Trikalina*, 1 (1981), s. 77-103; ayrıca, aşağıda, s. 253. n. 39.

23 N.A. Bees, "Sintagma epigrafikon mnimeion Meteoran kai tis periks horas meta shetikon arhaiologimaton", *Byzantis*, 1 (1909), s. 599, no. 68: *εσιστη ι γης ημερα πεπτη μην Απριλης ΚΔ ετους ZNB*.

çekmiş ve kitabeyi *katholikon*'un genişletilmesiyle bağlantılandırmıştır.[24] Büyük Meteoron arşivlerindeki Osmanlı ve muhtemelen Yunan belgelerinin incelenmesi, hasarın ölçüsü ve hasarla ortaya çıkan onarım gereklerine ilişkin daha fazla bilgi verebilir.[25] Bu deprem dizisinin komşu Varlaam Manastırı'nda yarattığı muhtemel hasarla ilgili hiçbir bilgi yokken,[26] 1542'de başlanan, 17 Mayıs 1544'te tamamlanan (süslenmesi 1548'dedir) ve Bütün Azizlere adanan *katholikon*'undaki çalışmaya dikkat çekmek uygun olabilir.[27] Aynı yıllar içinde başka manastırlarda etkin bir inşaat faaliyeti olduğu düşünüldüğünde, öteki binaların da –muhtemelen, Meteora kompleksinin zemininde yer alan Kastraki kasabasındaki Bakire'nin Ölümü Kilisesi'nin bazilikası da dahil olmak üzere–[28] 1544 depreminden bir ölçüde etkilenmiş olup olmadığı sorusu sorulabilir. Doğal olarak, depremler sırasında oluşan herhangi bir hasar, her bir binanın yapısal sağlamlığıyla ters orantılı olacaktır.

Aynı deprem dizisinin bir başka kurbanı da, Olimpiotissa Manastırı gibi görünmektedir; bu manastır, Meteora'nın 50 kilometre doğusunda, Dousiko'nun 70 kilometre kuzeydoğusunda, Elasson kasabasına hâkim bir tepede yer alır. Konstantinopolis Patriği II. Dionisios (1546-1555)[29]

24 D.M. Nicol, *Meteora, the Rock Monasteries of Thessaly*, Londra, 1963 (1975), s. 120: "Hazinenin duvarındaki bir kitabe, o yıl, yeniden inşa çalışmalarını zorunlu kılmış olabilecek bir depremin meydana geldiğinden söz eder." Bu çalışmaları herhangi bir doğal afete bağlamaksızın, P.L. Theocharides, "To parekklisi tou Prodromou sto Megalo Meteoro", *Ekklisies stin Ellada meta tin Alosi*, Atina, 1979, s. 120'de 1544'te başlayan çalışmaların ayrıntılarını verir, "... diyakoz kilisesinin bütün batı kesimi ufak kubbeyi taşıyan iki batı *pessoi* [sütun] hattına kadarki bölüm yıkıldı, geri kalanlarsa yeni *katholikon* için kutsal *bema*'ya [kilisenin ön kısmında apsis ile ikonostatis arasındaki bölüm -ed. n.] dönüştürüldü." Krş. D.Z. Sophianos, *Meteora Odoiporiko*, Meteora, 1990, s. 108.

25 Bu makaleyi tamamlamadan önce manastırın arşivine girme izni alamadım.

26 Manastırın Osmanlı arşivi ilgili hiçbir malzeme içermemektedir. Bugüne ulaşan arşiv malzemelerinde birçok kronolojik ve tematik boşluklar vardır, ki bu da zaman içinde önemli kayıplara işaret etmektedir. Atina Akademisi Ortaçağ ve Erken Modern Çağ Helenizm Merkezi'nin eski müdürü Prof. D. Sophianos'a, manastırın ilgili mikrofilmlerine ulaşmamı sağladığı için teşekkür ederim.

27 Nicol, *Meteora*, s. 138. Krş. Sophianos, *Odoiporiko*, s. 21 vd.

28 G.A. Soteriou, "I Vasiliki tis Koimiseos tis Theotokou en Kalambaka", *EEBS*, 6 (1929), s. 290-315 [= *Trikalina*, 12 (1992), s. 48-49'a göre, bu kilise duvar resimlerinin tamamlanma tarihi olan 15 Ağustos 1573'ten *önce* köklü değişikliklere uğramıştı. Krş., Sophianos, *Odoiporiko*, s. 159 vd.

29 T. Gritsopoulos, *Thriskeutiki kai Ithiki Enkiklopaideia*, c. V, Atina, 1964, s. 19-22, sütunlar; ayrıca Elizabeth A. Zachariadou, "I patriarheia tou Dionisiou B' se mia parallagi tou Pseudo-Dorotheou, *Theasaurismata*, 1 (1962), s. 142-61'da patriklik süresini 1546 ile 1554 arasına tarihlendirir.

tarafından çıkarılan ve altıncı *indiction*'*ın (1548 yılının) Mayıs'ına, yani, nisan depreminin tam dört yıl sonrasına tarihlendirilen bir *gramma* bu manastır için gereken mali kaynakların bulunması konusunda inananların yardımını ister. Manastırın bundan önceki kötü onarımından söz eder ki, bu kötü onarımın, bir süre önce meydana gelen depremin yarattığı hasarı daha da ağırlaştırdığı sonucunu çıkarabiliriz:

> Bu imparatorluk manastırı, zamanın geçmesiyle eskidiği ve sağlamlığını kaybettiğinden ve hiçbir el bunu onarıp yenilemediği için, [dış] duvarlarının bazı kesimleri ve kilise, bir deprem sonucu yıkıldı ve herkesin girebileceği şekilde açık bir hale geldi; keşişler bunu görerek ve manastırından yıkılmasından korkarak...[30]

Görünüşe bakılırsa, keşişler öncelikle yetkililerden gerekli izni almaksızın onarım çalışmalarına başlamışlardı. Manastırın aşağıdaki kasabadan rahatça görülebildiği düşünülürse, bu yaptıkları, patriğin anlatısına göre manastırı yıkmaya niyetli olan ve yakaladıkları keşişleri hapse atıp ölüme mahkum eden "efendiler"in (*δυνασται*) büyük tepkisine neden oldu.[31] Keşişler, manastırın kutsal eşyalarını (*σκευη*) beş bin *arslan guruş*'a rehin koydular ve elde ettikleri parayı kendilerini esir alanların öfkesini yumuşatmak, hapisten kurtulmak ve onarımlar için gerekli izni almak amacıyla kullandılar.[32] Anlatılan bu olaylar ve o arada meydana gelmiş olabilecek herhangi bir depremden söz edilmediği gerçeği göz önüne alındığında, Olimpiotissa'nın uğradığı hasarın, Dousiko ve Meteora kompleksini etkileyenle aynı deprem sonucu meydana geldiğini öne sürmek mümkün gibi görünüyor. İleriki araştırmalar, bu depremin bölgede somut izler bırakmış olabileceği diğer yerleri tam olarak saptayabilir.

---

* (Onbeş yıllık bir devre. -çev. n.)

30 E. Skouvaras, *Olimpiotissa*, Atina, 1967, s. 500-501: *Επειδη και η βασιλικη αυτη μονη, τω χρονω παλαιωθεισα και σαθρωθεισα, μη δυναμενης δε τινος χειρος ανορθωσαι, και ανακαινισαι ταυτην, συνεβη δε και υπο σεισμου τινος καταπεσειν τα μερη του τειχους και της εκκλησιας, και γενεσθαι ευεπιβατον πασι, τουτο ορωντες οι μοναχοι και το πτωμα φοβουμενοι του μοναστηριου...*

31 *...οπερ ιδοντες οι δυνασται του τοπου, ωρμησαν εκ βαθρων ανασπασαι το μοναστηριον, και τους πατερες λαβοντας* [aynen böyle] *κατεθεντο εις φυλακην, θανατον καταψηφισαντες αυτων.*

32 *αδειαν λαβοντες ανακαινισαι τα καταπεσοντα μερη της μονης, ναι μεν και του ναου.* Bkz. *age*, s. 83. Bu belge, yerel muhalefetin, Dausiko'da olduğu gibi burada da devam edip etmediğinden ya da onarımların 1548'e değin tamamlanıp tamamlanmadığından söz etmez. Olimpiotissa'daki Osmanlı arşivinde sayısız boşluk vardır; manastırın onarım dönemine ilişkin hiçbir belge bugüne ulaşmamıştır. Bugüne ulaşan en eski belge 28 Cemaziyü'l-ahir 989 (30 Temmuz 1581) tarihine aittir; gerçekten de, 17. yüzyıla ait çok az belge vardır; belgelerin ezici çoğunluğu 18. ve 19. yüzyıllara aittir.

Dolayısıyla, "kuzey bölgesi" açısından, inkâr edilemez bir biçimde, Dousiko'nun şiddetli bir biçimde hasar gördüğünü ve Büyük Meteoron'un keşişlerinin 24 Nisan 1544 Perşembe günü şok dalgalarını hissetmiş olmalarına ek olarak *katholikon*'larının da gözle görülür bir şekilde hasara uğramış olabileceğini saptamak mümkündür. 1544'ten sonra 1548'den önce başka bir depremin varlığı belirlenmediği sürece, Olimpiotissa'nın da aynı deprem dizisi içinde hasar gördüğü ileri sürülebilir.

Güney Bölgesi

Son on yılın sonuna değin, merkezi Lamia, Hipate, Naupaktos ve genel olarak "Hellas" ve Vlahia" bölgelerinde olduğu düşünülen depremin tarihi[33] ve şiddeti konusu pek bir anlaşmazlık yoktu. O zamana kadar yapılan belgelemeler, iyi bilinen iki kısa kronike dayanırken, bir üçüncü basılı kaynak büyük ölçüde dikkatlerden kaçmış durumdaydı.[34] Bu iyi bilinen iki "klasik" referanstan eski olanı, Olimpiotissa Manastırı'nda 1574'e ait bir elyazmasındadır ve yalnızca depremin yılına değinir:

εν ετει ζνβ' εγινεν σεισμος μεγας εις την Ελλαδα, ωστε εχαλασεν το Ζητουνι, η Νεα Πατρα και το Ναυπακτο. επεσαν τα τειχη αυτων εκ του σεισμου του σφοδρου.[35]

252

[Yedi bin elli iki yılında (1543/44), Yunanistan'da büyük deprem meydana geldi, öyle ki Zetouni, Nea Patra ve Naupaktos tahrip oldu. Şiddetli bir deprem sonucu surları yıkıldı.]

Şu anda Atina Ulusal Kütüphanesi'nde bulunan ikinci elyazması belge çok daha bilgi verici niteliktedir:

ετους ζνβ', ινδικτιωνος β', μηνι απριλλιω κβ', ημερα ε', εγινεν σεισμος μεγας εν τω μερει εωας, και το Ζητουνι αφανιστηκεν το πλειστον μερος. αλ-

---

33 Ne var ki, Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 540, c. II, s. 586'da, perşembe gününe değil salı gününe rastlayan 22 Nisan gününü sorgulamıştı. Bkz. N.N. Ambraseys, "A Note on Two Little-known 16th-18th Century Earthquakes in Central Greece", *Communications*, Centre des Études Sud-Est Européennes, 2 (1994), Atina, s. 77 ve N.K. Mougiares, *Seismiki istoria tia Aigaias horas (apo 2400 p.H.-1900 m.H.)*, *c. I-II*, (yayımlanmamış doktora tezi, Patras Üniversitesi, 1994), c. II, s. 328.

34 Zetouni nam-ı diğer Lamia ve İzdin (bkz. aşağıda); Hipate nam-ı diğer Badrecik ve Neopatra (alternatif yazımlar için ayrıca bkz. n.1 yukarıda); Naupaktos nam-ı diğer İnebohtı. Bu kaynak hakkında, bkz. aşağıda, s. 257-58.

35 *Skouvaras*, Olimpiotisso no. 189 (s. 371), var. 159b. Yazımı, Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 539'a aittir.

λα και φονοι εγενον-το πολλοι και πασα η Ελλας και Βλαχια*** και εκ-ρατησεν ημερας πολ-λας.[36]

[Yedi bin elli iki yılın-da, ikinci *indiction*'da, Perşembe günü, Nisan'ın yirmi ikinci gününde, Doğ u'da [(?), doğu kesimlerinde, (?)'nın doğu kesiminde bkz. aşağıda] büyük bir deprem meydana geldi ve Zetouni'nin büyük bölümü yerle bir oldu. Bundan başka çok can kaybı oldu; Vlahia ve Hellas'ın tümü (silinmiştir) ve birçok gü in devam etti.]

1993'te bir nota dayanarak, o zamana kadar kaynağı bilinmeyen bu elyazmasının, aslında Euritania'daki Proussos Manastırı'ndan geldiği ileri sürüldü. Not şöyleydi: *το παρον βιβλι(ον), υπαρχει της μονης του σ(ωτη)ρ(ος) ημιων ι(ησ)υ χ(ριστο)υ των μεγαλ(ων) πυλ(ων)...*[37] Aslına bakılırsa, 1592/3 tarihli elyazması, var. 2a'da açıkça dile getirildiği üzere, Dousiko Kurtarıcı İsa Manastırı'ndan gelmiştir: *τω βοιβλοιον δουσϊκου, του μοναστοιριου υπαρχοι...* ("Kitap, Dousiko Manastırı'na aittir...")[38] 16. yüzyıla gelindiğinde mülkleri Dousiko Manastırı tarafından alınan Porta Panayia'daki manastırın (Büyük Kapılar), tıpkı Dousiko gibi, aslında, Kurtarıcı İsa'nın suretinin değişmesine adanmış olması da dikkate değer bir husus olarak karşımıza çıkıyor.[39]

36 Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 540; düzeltilmiş yazım için, bkz. S. Lampros (K.I. Amantos, ed.), "Vrahea Hronika", *Mnimeia tis Ellinikis Istorias*, c. I: 1. Atina Akademisi, Atina, 1932, no 31, s. 61, c. II, s. 90-93: *Kodiks Athinon*, no. 701, 248v. *** işareti, Lampros-Amantos içinde yoktur; bu işaret Schreiner'in baskısında, el yazmasında bir ya da daha çok kelimenin atlandığına işaret eder. Elyazmasının bir betimlemesi için, bkz. *age*, c. I, s. 354. 1544 depreminin raporu, Atina elyazmasında 1566 depreminin anlatısıyla devam eder. Sözcük kullanımı benzerdir ve ikincisi ilkinin devamı olarak okunsun diye her iki pasaj da kısaltılmıştır. Ambraseys, Not, s. 76'da, *εν τω μερει εωας* ifadesini "Doğunun bir kesiminde" olarak tercüme eder.

37 Elyazması 701, var. 200a; pasaj, her kim bu kitabı manastırdan uzaklaştıracak olursa onu lanetleyerek devam eder. Bu tanımlama, Papaioannou, bkz. yukarıda, n. 1'e aittir. Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 353, n. 171'de manastırı tespit etmeyi başaramamıştı. Lambros-Amantos, *Vrahea Hronika* ve Schreiner *πυλ(ων)* yerine *σπυλ(ων)* okumuştu. Cömert yardımları için Ulusal Kütüphane elyazmaları koleksiyonu yöneticisi Dr. Aikaterine Kordoule'ye ve Ulusal Kütüphane eski müdürü Profesör Panagiotes Nikolopoulos'a teşekkür ederim.

38 var. 2a; yine bir lanetle sona eren bu pasaj, bir 17. yüzyıl sonu kâtibine aittir. Var. 199b.'de 7101 [= 1592/3] yılı görünmektedir.

39 var. 216a, "Porta Panayia'nın en kutsal Theotokos" kilisesindeki bir kitabeyle ilgili, 19. yüzyıla ait bir not taşır. Var. 256a, Dousiko'nun (yeniden) kurucusu olan Bessarion'a yedi dizelik bir methiye içerir. Bugünkü Pile'nin (nam-ı diğer Megalai Pilai, Porta Pazarı; adının da düşündürdüğü gibi, Epir yolundaki ana geçitte, Dousiko'dan bir saatlik yürüyüş mesafesi güneyde bulunmaktadır) hemen dışında yer alan Porta Panayia üzerine kaynakça için, bkz. Sophianos, *Vissarion*, s. 184 n. 26, ve Alexander, *Dousiko*, s. 102 vd.

Bu iki yazmanın ve içerdikleri kısa değinmelerin kaynağı, belki de, bu bildiride ele alınan bölge için sundukları tanıklıkların güvenilirliği açısından önem taşır. Her ikisi de "kuzey bölgesi"ne aittir ve aradan yaklaşık bir kuşaklık bir süre geçtikten sonra, epeyce uzak bir mesafede, belirgin bir biçimde güneyde ve güneydoğuda meydana gelen bir olayı anlatır. Öte yandan, bu belgeler şaşırtıcı bir biçimde, onları kendi bölgelerinde etkileyen 1544 depreminden söz etmez.[40] Bununla birlikte, bir arada ele alındığında, bu iki kaynak, Sperheios Nehri vadisindeki Lamia ve Hipate kentlerinin yanı sıra, Korint Körfezi'nin kuzey kıyısındaki Naupaktos'u da çok kötü tahrip eden, Fthiotis, Fokis ve en azından kısmen Aetolo-Akarnania'yı belirsiz bir süre sallamaya devam ettiği belirtilen bir deprem dizisine tanıklık eder.[41]

Ne var ki, son zamanlarda "güney bölgesi" ile ilgili yorumlar, Zetouni kasabasının tanımlanmasına odaklanarak belirgin bir kararsızlık eğilimine girmiştir. 1989'da, N.N. Ambraseys, yukarda sözü edilen daha ayrıntılı, ikinci kaynağı, Ocak 1544'te Zeytun (nam-ı diğer Zitun veya Süleymanlı)-Malatya bölgesinde (Maraş'ın kuzeyinde Toros Dağları'nda) meydana gelen bir depremle ilişkilendirmiş ve "... Yunanca bir kenar notundan, *Doğu'nun tamamı*nın büyük bir depremle sarsıldığını ve tahrip olduğunu öğrendiğimizi" ileri sürmüştü.[42] Ambraseys, dört yıl sonra, daha önce bilinmeyen iki Batılı kaynak sunmuştu ve bu kaynaklarda yazanlar onu şu sonuçlara götürmüştü: (a) gerçekten de bir "güney bölgesi" vardı, ne var ki buradaki deprem, şimdiye kadar düşünülen tarihten bir yıl bir ay sonra meydana gelmişti ve (b) doğu Anadolu'daki (ya da yukarı Mezopotamya'daki) Zeytun (Süleymanlı) depremi, Ocak 1544'te değil, daha çok, şimdiye değin "güney bölgesi" ile özdeşleştirilen 22 Nisan 1544 tarihinde meydana gelmişti.[43]

Bu konudaki Batılı kaynaklardan ilkinin, belirtildiğine göre dolaysız bir sözlü tanıklığa dayanan anonim bir özel mektubun Almanca çevirisi olduğunu ve iki "klasik" kaynağın sözünü ettiğinden daha geniş bir coğ-

---

40 İkinci kaynağın bir çeşidini içerdiği söylenen Varlaam, elyazması 195 için, bkz. Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 355. N.A. Bees, *Ta heirografa ton Meteoron*, c. II: *Ta heirografa tis monis Varlaam*, Atina, 1984, s. 271-73'te bu not aktarılmaz.

41 Bu iki kaynak temelinde, Papozochos ve Papazochou, *Seismoi*, s. 245 ve *Earthquakes*, s. 199'do bu deprem dizisi, merkez üssü olan Lomio'do 6.8 büyüklüğünde ve maksimum IX şiddetinde değerlendirilir.

42 N.N Ambraseys, "Temporary Seismic Quiescence: SE Turkey", *Geophysical Journal*, 96 (1989), 3, 11-331, s. 316; italikler bana aittir. Ambraseys, Yunanca notun geri kalanına ilişkin yorum yapmamıştı.

43 Ambraseys, Not, s. 75: "Yunonistan'da ortaçağda bilinen yıkıcı birkaç depremden biri...".

rafi uzanıma gönderme yaptığını özellik belirtmek gerekir. Özellikle Zetouni'deki geniş maddi hasar ve can kaybıyla birlikte büyük ölçekte bir felaket tablosu çizmesi açısından etkileyici bir nitelik taşır.[44] Bu canlı ayrıntı, kaynağın *in extenso* [geniş bir biçimde] alıntılanmasını gerektiriyor:

> ... yakınlarda Mora'dan bazı soylular geldi ve buradaki kasabalarda geçen ay olan korkunç ve dehşet verici olayları anlattılar... 23 Mart 1545'te, şafaktan üç saat önce, Korfu'nun yanı sıra Zante ve Kefalonya'da, çok uzun bir süre devam eden ama başka yerlerde olduğundan daha az şiddetli, korkunç bir deprem meydana gelmiş. Depremin ve hava koşullarının bir sonucu olarak, Lepanto'dan üç günlük yolda bulunan Sittuni kasabası tahrip oldu. Evlerdeki ve sokaklardaki bütün insanlar ölmüştü; göçük altından 3700 kadar ceset çıkarılmıştı ve her gün yeni yeni cesetler çıkarılmaya devam ediyordu. Bu soylu adamlar, aynı zamanda o bölgedeki Novapatre adında bir kasabanın da, Sittuni'den daha az hasar görmekle birlikte, üçte birinin büyük can kaybıyla yıkıldığını anlattılar. Burada, yer açılmış ve büyük bir su akıntısı topraktan fışkırarak Sittuni'ye doğru akmaya başlamış. Hatırı sayılır bir mesafede, Lepanto'dan bir günlük yolda bulunan Xeromera yakınlarında akıntı tersine dönüp aktığı yerin kenarlarındaki topraklara taşmış. Şiddetli fırtına ve deprem nedeniyle, Lepanto'dan bir günlük mesafede bulunan iki büyük dağ çökmüş. Sarsıntı, Lepanto'nun surlarının iki yerinde yarılmasına neden olmuş. Deprem sırasında bir av partisinde olan Novapatra sancağı yöneticisi, maiyetiyle birlikte Lepanto'ya kaçmış.[45]

İkincisi, yine anonim –yine dolaysız ve belki de bir Türk'ün tanıklığına dayandığı söylenen– ve söz konusu olayın tarihini 1545 olarak veren bir İtalyanca kaynaktır. Özellikle Lepanto'nun deniz surunun bir kısmının yıkılmasıyla sonuçlanan, "birbirini izleyen ve zaman açısından birbirine yakın olan iki deprem" olduğunu bildirir. "Neopatras kasabası, Zetouni ve Gardiki (Kardik)... çok büyük can kaybına yol açarak olduğu gibi yıkılmıştır."[46]

Ambraseys, başlangıçtaki bir karışıklık –ve devamında da her ne kadar yetersiz olsa da kalemiyye geleneğinin bozulması– sonucu, Yunan Zetouni'sinin, Ermeni takvimine göre 993 yılının (yani 1544) Ocak

---

44 Aslına bakılırsa, bu kaynağın sözünü ettiği en küçük rakam olduğu gibi kabul edilirse, geleneksel vergi hanesi başına 3 buçuk, 4 ve 5 kişi hesaplanarak 3700 ölünün 740, 925 ve 1057 haneye denk düştüğü görülecektir.

45 Henüz yeri belirlenememiş özgün İtalyanca metinden alınan bu metin, Ambraseys, Not, s. 75-76'daki gibi alıntılandı.

46 Ambraseys, Not, s. 76; pasajlar, Ambraseys'in kaleme aldığı şekilde alınmıştır. Bu makalede Gardiki kasabası geçmez, bkz. aşağıda.

ayında hemen hemen yeryüzünden silinen Zeytun (Süleymanlı) ile karıştırıldığı sonucuna vardı. Bu notları, özellikle yukarıda alıntılanan ikinci "klasik" not ve Zeytun'un (Süleymanlı) yıkımını bildiren Ermenice notla[47] birleştiren Ambraseys, "bütün doğu" tanımlamasının ilk yaptığı çevirisini genişleterek, pek karşı koyamayacağımız ustaca bir gözlem yapar. Yine *εωας* sözcüğünü bir isim olarak düşünür: "Doğu". Ardından bir kez daha Ermeni kasabası Zeytun'u (Süleymanlı) "Yunan" Zetouni'siyle (*Ζητουνι*) özdeşleştirir,[48] ve buna paralel olarak Rum kâtip tarafından Aplestun'un (Aplstan, nam-ı diğer Elbistan) yanlış anlaşıldığını ve bozulduğunu, sonuç olarak da Yunanca bir niteleyici ifade olan *το πλειστον μερος* ("daha büyük bölümü") ifadesinin kullanılmasına neden olduğunu ileri sürer.[49]

Bu durum, coğrafi olarak birbirinden çok farklı yerlerdeki iki ayrı depremin yeniden tarihlendirilmesini sağladı: (a) Şimdi 22 Nisan 1544'e tarihlendirilen "Ayntab'a kadar Elbistan ve Zeytun/Süleymaniye arasındaki Doğu Anadolu fay kuşağı bölgesi"ndeki deprem ve (b) Yunan bölgesi. "Bir yıllık bir kaymanın kenar notlarında alışılmadık olmamasına" dikkat çeken Ambraseys, tercihini Yunanca kaynağın bir hata yapmış olması ihtimalinden yana kullandı ve Lamia-Neopatras-Naupaktos-Kseromero-Gardiki'yi ve daha sonra, İtalyanca kaynağa göre Korfu, Kefalonya ve Zante'yi de sarsan depremin 24 Mart 1545 günü şafaktan önce meydana geldiği sonucuna vardı.[50] Ne var ki, bu argüman ilk bakışta, yine belgelere dayanarak, Yunanca kaynakların yönüne de çevrilebilir ve hem Batılı hem de burada olduğu gibi Ermenice kaynağa karşıt olarak düşünülebilirdi. İlginçtir ki, 24 Mart 1545 tarihi, Dousiko-Meteora (ve Olimpiotissa?) olayının tam bir yıl ve bir ay sonrası ve ikinci "klasik" notta "Hellas" ve "Vla-

---

47 Ermenice kısa kroniğin çevirisi için, bkz. *age*, s. 77: "... Ocak (?) 993'te (a. Ermenice) bir deprem meydana geldi; Zeytun yıkıldı ve Aplestun'un yarısı çöktü; Zeytun dağın altına gömüldü; yer aylarca sarsıldı." "Bağımsız" bir kaynağın katkısına s. 77 n. 6'da değinilir.

48 Lamia/Zetouni'nin (Slavca *zito*: tahıl, buğday) resmi Osmanlıca adının, Zeytun (Arapça: zeytin) değil İzdin olduğunu belirtmek gerekiyor. A.P. Kazhdan vd., *The Oxford Dictionary of Byzantium*, New York, 1991, "Zetounion" maddesi. Bkz. J.C. Alexander, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, ca. 1500-ca 1600*, 1974, Atina 1985, s. 36, 157-63, 328-35; burada ayrıca Lamia hakkındaki belgelerin referansları, diğer baskıları ve çevirileri de vardır. Bununla birlikte, *zeytun* (*zitun?*) formu, bir Rum kâtibe tanıdık gelmiş olabilir ve *stemma*'nın başlangıçtaki karıştırılışını kolaylaştırmış olabilir.

49 *Age*, s. 76-78, burada kaynakların bir değerlendirmesi de yer alır.

50 *Age*, s. 76.

hia" depremi için gösterilen tarihin iki gün sonrasıydı. Bu yalnızca bir rastlantı mıydı, yoksa bu benzerlik, bu kuşkunun ışığında "doğru olamayacak kadar mükemmel" görünen Batılı kaynakların her ikisinde de, bozulma değilse bile, bir karıştırılma kokusu mu vermektedir bilinmez.

"Doğu" üzerine fazla kesin bir şey söylemeden, *το πλειστον μερος* ifadesinin "Aplestun"dan geldiğini söylemek, hiç kuşku yok ki, *εν τω μερει εωας* ifadesine dayanmaktadır. *εωα* terimi, oldukça arkaik ve edebi bir kullanımdır ve bu terime *Kleinchroniken*'de ancak iki kez rastlanır: (a) *την πασαν εωαν κατεφθειρεν* [(Timurlenk) "bütün Doğu"yu yakıp yıktı: isim olarak kullanılır][51] ve (b) *επεσεν το εωον μερος του ναου* [(Aya Sofya) "kilisesinin doğu kesimi yıkıldı": sıfat olarak kullanılır],[52] oysa *Ανατολη* (anatoli) kelimesi, sıfat haliyle çok daha yaygın kullanılan bir ifadedir. *πλειστον* ve *μερος* sözcükleri de (sözgelimi, hemen yukarıda kullanıldığı gibi) hem yaygın hem de alışılmış niteliktedir.[53]

Kısa bir süre önce çıkan ortak kitaplarında, Profesör Ambraseys ile Dr. Finkel, (a) ilk konumlarına dönerek, Ocak 1544'ü, Zeytun (Süleymanlı) depreminin kesin tarihi olarak kabul etmişlerdir; (b) yukarıda sözü edilen kaynağa ve *εν τω μερει εωας* ifadesine yorum yapmaksızın yer verirler; (c) üç ay sonra, aynı derecede büyük ve iyi belgelenmiş bir depremin, başka yerler arasında, orta Yunanistan'da yine "Zitoun" (Lamia) adını taşıyan bir kasabayı da tahrip etmesi gibi "dikkat çekici bir rastlantı"yı belirtir ve ikinci "klasik" Yunanca kaynağın verdiği tarihe geri dönerler; ve (d) 1994 bildirisinde kullanılan iki İtalyanca kaynaktan söz etmezler.[54]

Son olarak, evvelce 1994'teki makalesinde değindiği, Regini-Lamia ve Maliakos körfezi'ni vuran ve İngiliz gezgin Pococke'un tanık olduğu 23 Eylül/5 Ekim 1740 tarihli bir depremi yeniden tartıştığı 1997'deki makalesinde,[55] Ambraseys, aynı bölgeden kaynaklanan ve Hipate, Zetouni ve Gardiki'yi tahrip eden "1544 depreminden etkilenen" alanlara –burada

---

51 Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, s. 112, no. 11a.

52 Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, 65 no 10'de 19 Mayıs 1356 Cuma günü meydana gelen depremin nedeniyle İstanbul'da Aya Sofya'da ortaya çıkan hasarı betimler.

53 Sözgelimi, *age*, s. 70, no. 25: *το εν τη Ανατολη τοπον... εν τοις της Δυσεως μερεσι*; s. 683 no. 2: *τα ανατολικα μερη της περσικης γης* (Chron. 114); (c) s. 285, no. 5: *Μανουηλ... βοηθειας της ειρημενης Κωνσταντινουπολεως και των ανατολικων μερων*; s. 256, no. 68: *ωστε εχαλασαν πλειστα οσπιτια... και επλακωσαν πλειστον λαον...*; s. 257, no. 7: *πλειστον φουσατον... πλειστον υπερ...*

54 Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 47-48.

55 Ambraseys, Not, s. 79-81; A.G. Konstantinides, "Ta en Pilio opei palaia kai sinhrona hristianika mnimeia: Zagora" *Ekklisiastikos Faros*, 38 (1939), s. 453'te yer alan bir kitabe temelinde bir tarihlendirme yapılır.

meydana geliş tarihi olarak, o yılın 24 Nisan'ını [aynen böyle] gösterir– haritada (Resim 1) yer verir; aynı zamanda Dousiko ve Meteora'ya da işaret eder ve bunlar gerçekten de tam o gün meydana gelen depremden etkilenen alanlardır. Buna ek olarak, aynı haritada Korfu, Kefalonya ve Zante adalarının yanı sıra, Kseromero'ya da –1545 [aynen böyle] depreminden etkilendiği bildirilen yerler– yorum yapmaksızın işaret eder.[56]

Ve son olarak, iki "yeni" kaynağa yönelik küçük bir açıklama. Bu bildirinin başında sözü edilen ilk kaynak, sadece yılı verir. Agrafalı (söz konusu depremin güney bölgesi içinde, Korint Körfezi'nin kuzeyinden batısına doğru uzanan sıradağ) Aziz Mihail'in Selanik'te şehit oluşuna gönderme yaparak, şunu belirtir: "İsa'nın kutsal şehidi olan Mihail, 7052 yılında, Kurtuluş'un 1544'üncü yılında şehit oldu; bu yılda, Zetouni'de deprem oldu." Mihail 21 Mart 1544'te şehit olmuştu; öyle görünüyor ki, deprem, Mihail'in ölümünü takip etti.[57] Athos Dağı'ndaki Vatopedi Manastırı'nın bir 17. yüzyıl *doksastarion*'undan alınan altıncı kaynak, maalesef tıpkı Dousiko, Meteora ve muhtemelen Olimpiotissa manastırları gibi, Zetouni'yi de tam o gün ve o yıl bir depremin çok fena vurduğunu doğrular. Ne var ki, bu not haftanın farklı bir gününü gösterir: "7052 [1544] Zetouni 24 Nisan Cuma günü battı."[58]

Yukarıda sözü edilenler temelinde, "kuzey bölgesi" olaylarının 24 Nisan 1544'te bir perşembe günü meydana geldiğine ilişkin pek az kuşku olabilir. Aynı zamanda, son birkaç yıldır iki "klasik" kaynak üzerinde yapılan olası yorumlar ile hemen yukarıda sözü edilen iki kaynak birleştirildiğinde ortaya çıkan sonuç, kaydedilen güney bölgesi depreminin meydana geldiği tarih olarak 22 Nisan 1544 Salı gününden çok, 24 Nisan Perşembe'ye işaret etmektedir. Bu bildirinin başında sözü edildiği üzere, iki "klasik kaynak"tan sadece ikincisinin (Dousiko-Atina el yazması) haftanın

---

56 N.N. Ambraseys, "Seismicity and Strain in the Gulf of Corinth (Greece) since 1694", *Journal of Earthquake Engineering*, 1:3 Temmuz, 1997, s. 446. Yukarıda belirtildiği gibi, Gardiki kasabası 1994 bildirisinde yoktu, buradaysa Pelosgia'nın kuzeyinde gösterilir. Hipate'nin kuzeyindeki dağlık bölgede bulunan başka bir Gardiki'nin yanı sıra, Trikala'ya yakın bir üçüncü Gardiki daha vardır.

57 D. Sophianos, "Η *αρχικη*", *EEBS*, 44 (1979-1980), s. 237: *εμαρτυρησεν ο αγιος μεγαλομαρτης του Χριστου Μιχαηλ εν ετει ζνβ' [=7052] σ(ωτη)ριων ετους αφμδ' [1544] εις αυτο το ετος εγινεν ο σεισμος εις το ζητουνι*, Kausokalyvia *skete*'sinin 199. kodeksinden bir not. Ayrıca bkz. A.A. Glavinas, *Ο νεομαρτυρας Μιχαηλ απο τη Γρανιτσα των Αγραφων († 20/21 Μαρτιου 1544)*, Katerine, 1997, s. 16-17.

58 *ζνβ' εγινεν ο βηθησμος στο Ζητουνι παρα(σκευη) απριλιω κδ'*. Bu not, el yazması no. 1343, var. 436b'de yer alır. O manastırın elyazmaları üzerinde çalışan meslektaşım Prof. Soteres Kadas'a, bu çok önemli bilgi kaynağına dikkatimi çektiği için teşekkür ederim.

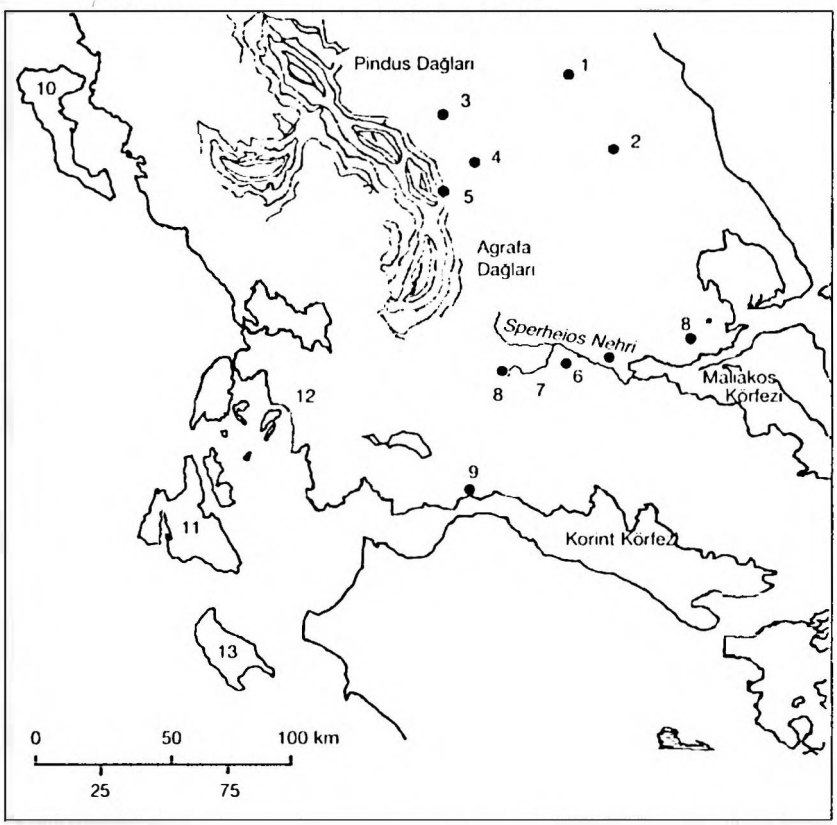
ve ayın gününü belirlediğine de dikkati çekmek gerekiyor. Bildiriye son verirken, yine de işleri berbat etmekten kaçınmayacağım. Zetouni'nin (nam-ı diğer Lamia) yıkımına ya da bu ve diğer kentlerin, artık her ne derecede idiyse hasarına ve daha sonra da onarımlarına ilişkin herhangi bir bağımsız gönderme bulamadım.[59] Dolayısıyla, Vatopedi kaynağı tarafından kullanılan βυθισμος (batma) terimi, güney bölgesi için iki "klasik" kaynak tarafından kullanılan εχαλασεν (harap olma) ve αφανιστηκεν (tahrip olma, yok olma) terimleriyle karşılaştırıldığında, çarpıcıdır.[60] Çok iyi bilindiği üzere, Lamia bir tepe üstünde kuruludur. 24 Nisan 1544 depremiyle beraber bir toprak kayması mı olmuştu? Yoksa bu ifade, "şaşırtıcı bir rastlantıyla" burada, üç ay önce "Doğu kesimlerinde" meydana gelen, aynı adlı farklı anlamlı Zeytun (nam-ı diğer Süleymanlı) depremi ile mi karıştırılmıştı? Haberler, doğu Anadolu'daki bir Ermeni kentinden bir Rum manastırına, bir kuşak kadar hızlı bir sürede ulaşabiliyor muydu? Gerçekten de, bildiğimiz bir şeye bu kadar kolay bir uyarlama yapılabilir mi? Belki de bütün bu soruların yanıtlarını ileriki araştırmalar verir.[61]

NOT: Elyazması üzerinde, 1999 yazında, yerinde yaptığı yeni bir araştırmanın ardından (bkz. n. 58, yukarıda), Profesör Kadas, ζνβ yerine ζϟβ okuduğunu bana bildirdi. Sonuç olarak, düzeltilmiş yıl, 24 Nisan'ın gerçekten bir cuma gününe denk düştüğü 1584 yılıdır. Şimdiye kadar kaydedilmemiş ikinci bir deprem, Zitouni'yi (ya da Zeytun'u) ilkinin tamı tamına kırk yıl ertesinde yerle bir etmemişse, kâtibin yılı (ni yerine kappa) yanlış okumuş –ve haftanın gününü de düzeltmiş– olduğunu söyleyebiliriz.

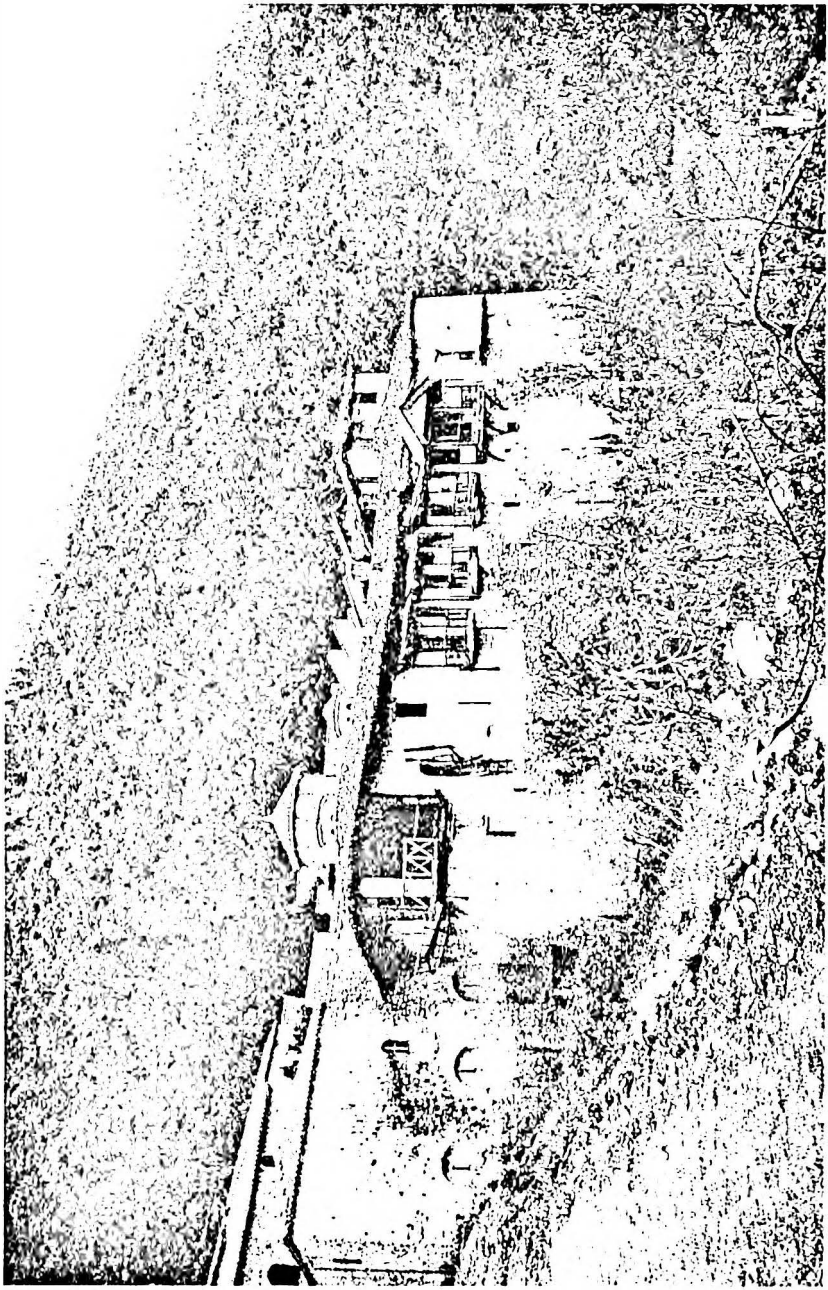
59 Buna koşut olarak, Zeytun/Süleymanlı depremini destekleyen kaynak da, kronolojisi açısından sorunsuz olmayabilir.

60 Olimpiotissa elyazması 189 ve Ulusal Kütüphane Kodeksi elyazması 701 için bkz. Schreiner, *Kleinchroniken*, c. I, sırasıyla s. 539 ve 540.

61 Tarihi henüz keşfedilmemiş kitabelere ve bu bölgelerdeki manastırların hem Yunan hem de Osmanlı Türk belgelerine ek olarak, İstanbul'daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi hâlâ bazı vaatkâr sürprizler sunabilecek durumdadır.

Harita 1. Bölgeler: 1. Elasson (Alasonya); Olimpiotissa / 2. Larisa (Yenişehir) / 3. Meteora (Kalampaka, Kastraki) / 4. Trikala / 5. Pile (Porta Panayia, Megalai Pilai); Dousiko / 6. Lamia (Zetouni, İzdin) / 7. Neopatra (Badrecik) / 8. Gardiki / 8 Gardiki (Ambraseys-Jackson, 1997) / 9. Naupaktos (İnebahtı) / 10. Kerkira (Korfu) / 11. Kefalonya / 12. Kseromero / 13. Zakinthos (Zante) [Harita taslağı: National Geographic Dergisi haritası, (1958)]*

Resim 1. Dousiko Manastırı, 1962'de yenilenmesinden önce

SISMOLOGION'LAR VE OSMANLI DÖNEMİNDEKİ DAĞILIMLARI

PINELOPI STATHI

Ne bir sismolog ne de bir doğa bilimci olarak, depremler hakkındaki metinleri ele alan bu konuya ilişkin geliştirmeye çalışacağım yaklaşım, yalnızca tarihi ve edebi olacak. Bu yüzden bu bildirinin, modern Yunan tarihyazıcılığındaki *sismologion* fenomenini sunma yönünde bir ilk girişim olarak görülmesi doğru olur.

Osmanlı çağı hükümdarlarının, veliahtların ve padişahların, insanoğlunun kaderinin bütünüyle yıldızların durumları tarafından belirlendiğine inandıkları bilinen bir gerçektir. Astroloji, ileri sürülen tahmin ve yararlılık gücü sayesinde, büyük bir yaygınlık kazanmıştı. Bu nedenledir ki, padişahların sarayında müneccimbaşının, yani baş astronom ya da astrologun konumu kıskançlık uyandıracak derecede yüksekti.[1] Astronomi ve astrolojinin bilimler arasında son derece özel bir yeri vardı. Bu, kısmen yararlılık kaygılarından, kısmen de –her ne kadar dini destekleyen bilimler arasında yer almayan astrolojinin kötü olduğu kabul edilse de– astroloji ile astronomi arasındaki yakın ilişkiden kaynaklanan bir durumdu.[2]

Astroloji bir şekilde bilimsel hale geldi ve temel ilkeleri, dönemin en yaygın kabul gören bilim ve felsefe sistemi ile ilişkilendirildi.

Levant'ta, gerek Hıristiyanlar gerek Müslümanlar arasında, Tanrı bil-

---

1 Yusuf Has Hacib şöyle diyordu: [LV. Müneccimler ile münasebeti söyler] "Sözü onlara sor, fakat hemen inanıverme; her şeyi bilen Tanrıdır ve ancak ona kuvvetle sarılmalıdır. Bunlara da iyi muamele et, anlaş; onlara çıkışma ve incitecek söz söyleyerek, kalplerini kırma" [4390-91]. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, günümüz Türkçesine çeviren, R.R. Arat, Ankara, 1974, s. 317.

2 H. İnalcık, *The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600*, Londra, 1973, s. 166.

gisine giden yolda astronominin yararlılığına ilişkin güçlü bir inanç hakimdi. Bu anlamda, astronomi öğrenimi görenler arasında Rum Ortodoks ruhban sınıfı üyelerinin bulunduğunu görmek çok ilginçtir. Burada Doğu Rum dünyasında basılan ilk astronomi kitabının, 18. yüzyıl başında, en bilgili Kudüs Patriği Hrisanthos Notaras'ın, *Coğrafi ve Küresele Giriş*[3] adlı kitabı olduğunu belirtmemiz gerekiyor. Patriğin elyazmaları ve notları arasında, astrolojinin Aristocu fizikle ittifakını yaratan ve böylece astrolojinin konumunu hatırı sayılır ölçüde güçlendiren ünlü Müslüman astroloğu Ebu Mashar'ın eserleri de vardır.[4]

Yunanca elyazmalarına ait kataloglar tarandığında, *sismologion* adı verilen metinlerin astroloji bölümünde yer aldığı görülür; çünkü, bu metinlerde depremler ve depremlerin insanlığın gündelik yaşamı açısından sonuçları tahmin edilmeye çalışılır.

Sismologion'ların ilk olarak ortaya çıkışı 14. yüzyıl başında oldu. Şuna benzer başlıklarla ortaya çıktılar: *Sismologion*; *Sismologion ya da Ocak-Ağustos ayları için deprem kehaneti*; *Brontologion* (gökgürültüleri üzerine metinler) ve *sismologion*; *Tanrı'nın adıyla, ayların ölçüsüne göre on iki ay için sismologion'un başlangıcı*; *Brontosismologion*; Ay, burçlar kuşağı, gezegenler, günler, aylar, gök gürültüsü ve depremler vb. ile ilgili astronomi sanatı.

Bu metinlerin takvimler, güneş ve ay tutulmaları, astronomik tablolar, gezegenlerin hareketleri, Paskalya'nın hesaplanması gibi diğer kehanet metinleri arasında bulunduğu kolayca fark edilebilir. Aslında, *sismologion*'lar, depremleri tahmin etmez, onları iyi ya da kötü olayların habercisi olarak ele alır. Yerin sarsılması olayından yola çıkarak, aynı ay içinde bunu neyin izleyeceğini tahmin eder. *Sismologion*'ların çoğu, yapılan tahminin eylülden (kilise yılının ilk ayı) başlayıp ağustosta sona erdiği belirli bir sistemi izler. Depremin gündüz mü gece mi olduğu konusunda muhakkak bir ayrım yapılır.

Bu özellikler, aşağıdaki örnekte açıkça gözükür:

> Εαν ημερα σηση, της πολεως εκεινης τον βασιλεα και τους συγκενης του τιμια τα σκυπτρα, αυτον αφανηση και μετα ταυτα εις φυγην και αναχωρησιν τραπησεται προς αλλους τοπους, και παρτερον βασιλεα δουλοθησεται και οι ομβροι θρασηνουσι, και τα γενηματα ζητηθησονται.[5]

3 Hrisanthos Notaras, *Eisagogika eis ta Geografika kai Sfairika*, Paris, 1716.

4 Theodore Otto Wedel, *The Medieval Attitude toward Astrology*, Yale Studies in English, c. LX, 1920, s. 57-59.

5 Athos Dağı, Elyazması Dianisiou 360, var. 337b. Tüm Yunanca metinler kopya edenin kullandığı imlayla verilmiştir.

[Eğer yer gündüz sallanırsa, o kentin hükümdarı ve akrabaları, saygıdeğer hükümdar, yerinden edilecek ve ardından kaçacak ve çok uzak yerlere gidecek ve bir başka hükümdar tarafından köle yapılacak ve yağmurlar artacak ve tahıllar tükenecektir.]

Bu bildiriyi hazırlamak için, 14. yüzyıldan başlayarak Athos Dağı elyazmalarından on *sismologion*'u inceledim[6] ve bazı sonuçlara ulaşmaya çalıştım. Mart depremine atıf yapan bir bölümü örnek olarak alarak, farklı yüzyıllardan *sismologion* metinlerini karşılaştırma yoluyla işe başladım:

Περι σεισμου οταν γινεται εις τον μηναν η ημεραν η νυκτα, τι δηλοι μαρτιος

Εαν σεισμος γενη εν ημερα, ιππων και βοων και τεραποδων παντων φθοραν σημαινει, τα δε εσθιομενα ζωα αυξινθησοναι και τα σπαρια και οι καρποι εν τοις δενδροις ευφορησουσι, και αγαπη εις τον κοσμον; εαν νυκτι γενει σεισμος, εν πασαις ταις πολεσι θορυβοι και ταραχαι, και στασις ανδρων εσται, τοποι δε πολλοι ερημωθησονται; και εις ανατολην νοσος μεγαλη και πολλη εσται. και θαλασσια και ποταμια ζωα αθξινθησονται. και πολεις μεταβαλλουσι ακαταστασιας; και αλλως εσται επιμελητης των πραγματων και απο ταραχης εις χαραν ελευσονται.

[Bir deprem belirli bir ay, gün ya da gecede meydana geldiği zaman Mart: Eğer deprem gündüz meydana gelirse, bu felaket, atlar ve öküzler ve

---

6 Bunlar: M. Konstamonitou 5111 *Brontologion*, 3. *Αρχη συν Θεω του ετερου βροντολογιου και σεισμολογιου, και ει τι εν ουρανω και εν τη γη σημεια μελλωσι φαινεσθαι. -M. Εσφιγμενου 2144, 5.* Seismologion. -M. Kseropotamou 2354, 4. *Brontologion, 6. Seismologion.* -M. Koutloumousiou 3324, 20. "Σισμολωγιον του ολου ενιαυτου", 21. *Brontologion.* -M. Dionisiou 3931,8. "Βροντολογιον του σεληνεου", 9. "Βροντολογιον και σεισμολογιον", 4021, 18. *Εν τω μεσω φυλλα νεωτερα* (XVIII) *εν οις Βροντολογιον και Σεισμολογιον*). -M. Iviron 4294, 3. (var. 7a) "Ηρακλιου σοφοτατου Πιναξ του βροντολογιου".4 (var. 11b) "Συσμολογιο των δωδεκα μηνων και των ζωδιων". 4335,1 (var. 1o) *Brontologion.* "Αρξωμεθα του διηγησθαι περι πως εσυνεβη του γραφησαι η παρουσα δελτος το βροντολογιον." b' (var. 4a). "Αρχη συν Θεω του ετερου βροντολογιου και σειμολογιου και ειτι εν ουρανω και εν τη γη σημεια μελλωσι φαινεσθαι λογοι αποδειξεων κη' εστι δε των μαθηματικων και των σοφων παντων", ayrıca 45 ve 100 numaralı varaklar arasında başka tahminler de var. 4737, 1. *Βροντολογιον και σεισμολογιον*, "Αρχη του βροντολογιου τον 12 μινω της ημεραν και της νυκτας" başlıklı. *Μηνη ιανουαριως, ημαιραν. Εαν υδροχοος, βροντηση πολεμων διλη, και αποστηαν* dahil. Aralık...*ταιλος του βροντολογηου και του σησμολογιου της ημερας και της νυκτας τον δωδεκα μινοντου χρονου.* 4743, 3. "Αρχη του σισμολογιου." 4. "Αρχη του βροντολογιου ". 4838, 2. "Περι του βρωντολογιου και συσμολογιου". 3. "Αρχη περι βρωντωσυσμιου του ολου ενιαυτου." -M. M. Panteleimonos 5587 parş. 8 ΧΙΩ (var. 8) "Πασχαλιον μετα και Βροντολογιου, Χιονολογιου, Ομβρολογιου, Σεισμολογιου και των οικεων Πινακων και επεξηγησεων". S. Lampros, *Katalogoi kodikon Agiou Orous* , c. I-II, Cambridge, 1895-1900.

dört ayaklılar için felaket anlamına gelir, yenilecek hayvanlar ve balıkların çoğalacak ve ağaçlardaki meyveler ve tüm dünyadaki sevgi bollaşacak. Eğer deprem gece meydana gelirse, bütün kentlerde gürültü patırtı ve insanların ayaklanmaları; pek çok yer terk edilip boşalacak, Doğu'da pek çok büyük hastalık ortaya çıkacak ve deniz ve nehir hayvanları artacak ve kentler düzensizliklerini değiştirecek ve her şey kargaşadan sevince doğru değişecek.]

Bu, 18. yüzyıla ait bir *sismologion*'dan alınmıştır. Metin, farklı malzemeler içeren özel bir koleksiyondaki bir elyazmasında yer almaktadır.[7] Bu pasajı 16. yüzyıla ait Dionisiou 360 (var. 338a) elyazmasındaki *sismologion*'da yer alan aynı aya ait bölüm ile karşılaştırırsak, iki metnin benzerliğini kolayca gözlemleyebiliriz:

Μην Μαρτιος εαν ημερα σηση, παντων των τετραποδων φθορα τα δε αισθημενα αυξινθησονται, γενιματα και δεν δενδερι ευφορησουσην.
Η δε νυξ εν μπασση πολι θορηβος. μαχαις και στασεις ανδρον; και εις τοπους πολεμος μεγας και πολοι πεσοντες. μεγας ναος ερημωθησεται; οι κατοικουντες εν αυτω απολ[υ]νται. νοσος μεγαλη και απορια αν[δρ]ον μεγαλη. τα θαλασι[α] ζωα αυξηνθησονται.

[Mart ayı: Eğer yer gündüz sarsılırsa, bütün dört ayaklı hayvanlar yok olacak, ama yenilecek hayvanlar çoğalacaktır. Meyve ve ağaçlar bereketli olacaktır. Eğer yer gece sallanırsa, insanların gürültü ve kavga ve ayaklanmaları ve bazı yerlerde büyük bir çarpışma ve büyük bir tapınak harap olacak, o yerin sakinleri yok olacak, insanlar için büyük hastalıklar ve büyük sefalet, deniz hayvanları artacak.]

Mart ayında bir deprem olmasıyla ilgili tahminin şu fark dışında aynı olduğu açıkça ortadadır: büyük tapınağın yıkımı. Bu ayrıntı, 17. yüzyıla ait Koutloumousiou 251 (var. 315b-316a) *sismologion*'undadır:

Μην μαρτιος
Εαν ημερα σισμος γενη ιππων και βοων. και απλος παντον τετραπωδων. ηγουν φθορα τε και μεγαλον ζοον των δε γενομενον ζωων ουκ αυξηνθησοντε και το γενημα συν τοις δενδροις ουκεφορησουσην.
Εαν νηκτη σισμος γενη εν πασιν θοριβος και μαχαις και στατις ανδρων εσται τοποι πολοι πεσουντε και ναος μεγας εριμοθησεται. και τοις προσ ανατολην ηκουσην νοσος μεγ[αλη]. και θαλασια ζοα εξαληφθησοντε απο ταραχας μεγαλας εις μεγαλην ελευσονται χαραν.

[Mart ayı: Eğer deprem gündüz olursa, atlar ve öküzler ile tüm dört ayaklı

---

7 D. Sophianos, "Sillogi fanariotikon stihourgimaton se kodika ton meson tou IH' aiona", *O Eranistis*, 21 (1997) s. 49.

hayvanlar yok olacak, başka bir deyişle büyük hayvanlar telef olacaktır, ağaçlardaki meyveler bollaşmayacaktır. Eğer deprem gece meydana gelirse, insanların gürültü ve kavga ve ayaklanmaları. Birçok yer paramparça olacak ve büyük bir tapınak yıkılacaktır ve Doğu'da yaşayanlar için büyük bir hastalık ve deniz hayvanları ortadan kaybolacak ve büyük isyanlar büyük sevince dönüşecektir.]

Bu, hiç kuşku yok ki, iyi ve kötü talihi eşit ölçülerde dağıtan falcıların işidir. Felaketleri nasıl sevinçli olayların, mutsuzluğuysa mutluluğun izlediğini ve aynı zamanda tahminlerin iyi-kötü dengesinin ne bilgece ayarlandığını görmek çok ilginçtir. Öyle görünüyor ki, deprem gündüz meydana geldiği zaman işler gece olduğu zamanki kadar kötü olmamaktadır.

Bu, yukarıdaki *sismologion*'dan (var. 316a-317b) ve depremin gece meydana gelmesi halinde nisan ayı tahminlerinden açıkça ortaya çıkmaktadır:

Εαν νηκτη σισμος γενη αντιλογιαι εσονται περι τοις δημοις και αντιλογη αυτου ωντος, η γαρ στρατηγοι αντοφρονουντες. ταραχης δε περη τοις δημοις. και ακαταστασιαι οι δε περη την δυσιν οικουντες απολουνται.

[Eğer deprem gece meydana gelirse, topluluklar içinde anlaşmazlıklar doğacaktır; çünkü komutanların kanıları farklı olacak ve bu da topluluklarda isyanlara ve düzensizliğe neden olacak ve Batı'da yaşayanlar sonsuza değin yitirilecektir.]

Yunanca metinde, bu kötümser tahminde kullanılan sözcükler, *ακαταστασια, αντιλογια, αντιφρονω* sözcüklerindeki α–, αντι- önekleri gibi, olumsuz anlam ve olumsuz önek taşıyanlar arasından seçilmiş. Burada, *sismologion*'un dilinin çok basit, cümlelerinin çok kısa olup sözdizimi kaygısı gütmediğini belirtmek gerekiyor. Çok sık olarak, cümlenin önemli unsurları unutulmaktadır. *Sismologion*'ların, birbirlerini pek az farkla kopya ettikleri ve orijinalin de 9. ya da 10. yüzyıla kadar geri gidiyor olma ihtimali çok yüksektir.

14. yüzyıla ait Panteleimonos 81 parşömen elyazmasında depremlerin, fırtınaların ve yağmurların tahminini yapan harika tablolar bulunabilir. Gezegenlerin hareketlerinin yanı sıra güneş ve ayın hareketleriyle çok yakından bağlantılı olan bu doğal olaylar, söz konusu elyazmalarında bulunabilecek astronomik tabloları zorunlu kılıyordu. Bu çeşit gözlemler, İslam dünyasında çok yaygın olmakla birlikte, Müslüman bilgelerin adlarıyla bir bağlantı kurulduğu ya da bu tür adların geçtiği görülmez.

Padişahın müneccimbaşı Esat Efendi'nin, Kudüs Patriği Hrisanthos

Notaras'a yazdığı mektuplardan, tahmin meselesinin gerek Hıristiyanlar gerek Müslümanlar açısından ne kadar önemli olduğunu anlamak mümkündür.[8]

Sismologion'ların kökeni, Peygamber Daniel'e ve onun Eski Ahit'te kaydedilen mahşer kehanetine dek gider, çünkü *sismologion*'ların anonim yazarları sık sık Heraklitos, Ptolemios (Batlamyus) ve Yohanna Damascenos ile birlikte onun adına da atıfta bulunurlar.

17. yüzyıla ait 563 numaralı Iviron elyazmasında, bir *Brontologion*'un başında şunları okuruz:

> Εν ονοματι κυριου Θεου παντοκρατορος:
> Αρξωμεθα του διηγησασθαι, περι πως εσυνεβη του γραφηναι η παρουσα δελτος το βροντολογιον; Γινωσκων γνωσιν ω ανθρωπε οτι η παρουσα βιβλος αι ορασεις τπυ προφητου δανιηλ εισιν; ας απεκαλυψεν ο Θεος ο αγιος εν χειλεσιν αυτου; και εν ταις χερσι των ποιητων επληρωθησαν. Εν ημεραις αλεξανδρου βασιλεους μακεδονων; και εγραφη εν στιχειοις και ξισμοις Ελληνιστι; και εδοθη τοιωδε εν τω κοσμω. μετα δε ταυτα ευρων την τοιαυτην; ηγουν τηνδε την βιβλον οι αρραβιται μετεγλωττησαν αυτην εις του λογου αυτων εξισου ταυτην. και εποιησαν τηνδε αρραβιστι:
> Εν δε τω καιρω τους ςψνγ ετους. ιδων τις ονοματι αλεξιος. και μαθων εκ του προκειμενου οτι ουτως εγεγονει επιασε και αυτω ποθος επιστρεψαι παλιν τηνδε την βιβλον. εις γραμματα των Ελληνων; ητοι των ρωμαιων. και ουκεστιν εν διηγημα τησδε της βιβλου ψεμμα καθως ελεγεν αυτος ο ρηθεις αλεξιος. ωρμητο εκ π[ατ]ρι[δο]ς κωνσταντινουπολεως και πεπτωκεν [tekrar] εις χειρας των δουλωθεντων αρραβων. ηγουν των ισμαηλιτων. και ην οικετης οικειος του σουλταν γιαθατινι. και δια τουτο εκεκλητο χας αλεξιος. και επειραθη του μαθειν τα γραμματα των αππαβων σαφως.
>
> [Kadir-i Mutlak Tanrı'nın adıyla. Bu *brontologion* ve *sismologion* kitabının nasıl olup da yazıldığını anlatarak başlayacağız. Bu kitabın, yani Peygamber Daniel'in dudaklarına Tanrı tarafından verilmiş imgelerin, Makedonyalı Kral İskender'in zamanında şairler tarafından nasıl bir araya getirildiğini, Yunan harfleriyle yazılıp böylece dünyaya verildiğini, fakat sonradan Arapların bu kitabı ele geçirip kendi dillerine çevirip onu Arapça yaptıklarını bilmeniz gerekir. Ne var ki, 6753 [1244-1245] yılında, Aleksios diye biri bu olayı duydu ve bu kitabı Yunan harflerine aktarmak konusunda şiddetli bir arzuya kapıldı, çünkü bu kitapta hiç yalan yoktur, ana vatanı Konstantinopolis olan Aleksios'un dediği gibi, ve Aleksios İsmaililer denilen Arapların eline düştü ve Chosroe (Hüsrev) adlı Sultan Yathatini'nin hizmetkârı ve yakını olmuş ve bu yüzden kendisine Has Aleksios denmiş ve kendisi Arap harflerini doğru bir şekilde öğrenmeye çalışmıştır...]

---

8 P. Stathi, "O sofotatos Esat Efendi filos kai allilografos tou Hrisantou Notara", *O Eranistis*, 18 (1896) s. 57-84.

Aynı sunuş, 17. yüzyıla ait 75 numaralı Konstamonitou elyazmasında da vardır; hiç kuşkusuz, bu bir efsanedir, ama efsanelerin gerçek unsurlar içerdiği bilinen bir gerçektir ve iki ayrı dile ait isimler telaffuz güçlüğü yüzünden değiştirilmiş olsa da gerçek kişiliklerin izini sürebilmenin mümkün olduğunu sanıyorum. Bu bildirinin genişletilmiş bir biçiminde bunu yapabilmeyi umuyorum. Söz konusu iki dinin âlimleri arasında bir ilişki olduğu ve İslam felsefecilerinin Yunan felsefesini, mutlak bilimi ve İslam dinini uzlaştırmak için geniş kapsamlı çabalarda bulundukları kesin olarak bilinmektedir.[9] Gerçek şudur ki, yüzyıllar boyunca insanlar doğal olaylar karşısında kendilerini güçsüz hissetmişler ve çok fazla korku duymamak için bunları elden geldiğince rasyonalize etmeye çalışmışlardır.

Ne Hıristiyanlık ne de İslam kehanetlere çok fazla bel bağlar. Atina Akademisi'nde 18. yüzyıla ait, bir *brontologion* içeren bir kodekste, daha ilk sayfada aşağıdaki nota rastlamak mümkündür: "Astronominin değil, astrolojinin bir parçası oldukları için *sismologion* ve *brontologion*'ların Rum Ortodoks Kilisesi tarafından yasaklanmış olduğunu bilmeniz gerekiyor."

Sismologion'lar, her türlü kehaneti içerdiği için astrolojiye bağlanan *calendarion*'ların (takvimlerin) kaderine uğradı.[10] Âlimler arasındaki çeşitli yazışmalarda söz edildiği için, bunların Osmanlı dönemindeki dağılımını izlemek çok kolaydır. 1712 ve 1713 yılları arasında, astronomiye duyduğu ilgiyle tanınan Kudüs Patriği Hrisanthos'a sayısız mektup yazan ve Yunanca olmayan bazı kaynaklardan (biri Macarca ve biri Lehçe olmak üzere) Yunanca ve Latinceye çevrilmesi gereken bazı takvimler hakkında bilgi veren stolnic* Konstantinos Kantakuzenos, bunun çok iyi bir örneğini oluşturur.[11]

Bizans kilise literatüründe, I. Leo (y. 458) ve İustinianos (556-557) zamanlarından kalma[12] ve İsauriali Leo'nun 26 Ekim 741'deki deprem hakkında yazdığı metinleri vb. bulabiliriz. Belli bazı depremler sayısız ilahinin ve "Deprem Korkusuna" adlı bir ayinin bestelenmesi sonucunu doğurdu; bu ayin kiliselerde bugün bile icra edilmektedir.[13]

---

9 A. Sayılı, *The Observatory in Islam and its Place in the General History of the Observatory*, Ankara, 1988, s. 420-21.

10 G. Bolleme, *Les almanacks populaires aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Paris, 1969.

11 P. Stathi, *Hrisanthos Notaras, Patriarhis Ierosolimon, Prodromos tou Neoellinikou Diafotismou*, Atina, 1999, s. 168.

12 V. Vellas, "O seismas en ti Palaia Diathiki", *Epistimoniki Triakontapentaetiris tou Kathigitou N.A. Kritikou (1907-1942)*, II. Bölüm. *Epistimonikai pragmateiai afieroumenai eis ton kathigitin N.A. Kritikon ipo sinadelfon, sinergaton kai mathiton autau*, Atina, 1944, s. 194-204.

13 *Euhologion to Mega*, 4. bas., Atina, 1992, s. 532-543.

* Eflak-Boğdan beyliklerinde üst düzey bir ünvan. -ed. n.

Sismologion adı verilen metinleri sunarken, sismoloji bilimine katkıda bulunmak gibi bir düşüncem yoktu ama bunun o dönemin yazarlarının ve okurlarının doğal afetleri anlama ve bunlarla karşı karşıya kaldıkları zaman bir şekilde daha rasyonel bir bakış açısı geliştirme yönündeki çabalarını ve buna bağlı olarak da tutumlarını betimleme açısından harika bir fırsat olduğunu düşündüm.

İKİNCİ BÖLÜM

SELLER VE KURAKLIKLAR

TARIMSAL DEĞİŞİMİN BİR GÖSTERGESİ OLARAK DOĞAL AFET: EDİRNE BÖLGESİNDE SEL, 1100/1688-89

SURAIYA FAROQHI

Osmanlı arşivlerinde doğal afetlerle ilgili pek fazla belge yoktur. Dolayısıyla, 1100/1688-89'da meydana gelen ve Edirne bölgesindeki çayırları ve ürünleri tahrip eden sel felaketinden arşiv belgelerinde söz edildiğini görmenin, *sit venia verbo* [sözcüğü bağışlarsanız], büyük bir şans olduğu söylenebilir.[1] Böyle bile olsa, bugüne ulaşan kaynaklar hiç de bol değildir. Bu durum, özellikle Meriç-Tunca-Arda gibi sele açık vadilerle ilgili olarak elde bulunan belgeleri, 17. ve 18. yüzyıl Fransız memurlarının ve vergi mükelleflerinin sel sorununu tartıştığı çok sayıda belgeyle karşılaştığımızda belirgin olarak ortaya çıkar.[2] Yıllar boyunca, Garonne bölgesinde sel tehlikesine karşı akarsu kıyılarının stabilize edilmesi, kanal kazılması ve benzeri önlemler, ciltlerce yazışmanın yapılmasına neden oldu. Buna ek olarak, Pireneler'in kuzey batısındaki bölgede tarımı tehlikeye atmış olan –ve bugün de aynı tehlikeyi devam ettiren– sayısız su baskını, vergi indirimlerine yönelik çeşitli taleplere ortam hazırladı. Yerel memurlar sık sık, hasarın vergi mükellefinin iddia ettiği kadar ciddi olup olmadığı konusunda merkezi hükümete bilgi vermekle görevlendirildi.

1 Bu kaynaklar arasında en önemlisi Başbakanlık Arşivi-Osmanlı Arşivi (İstanbul), 1100/1688-89 tarihli D.HSK 25631/60'tır. Bu makalede atıf yapılan bütün belgeler tek bir arşivde bulunduğundan, dipnotlarda bundan böyle yalnızca referans numaraları verilecektir.

2 Christian Desplot, "Pour une histoire des risques noturels dans le Pyrénées occidentoles françoises sous l'Ancien Régime", *Les catastrophes naturelles dans l'histoire médiévale et moderne*, B. Bennassar, (ed.), Toulouse, 1996, s. 115-64 ve J.-M. Antoine, B. Desailly ve J.P. Métoillié, "Le gronds *aygats* du XVIIIe siècle dans les Pyrénnées, *age*, s. 234-60.

Benzer türde belgelerin kadı sicillerinde ya da diğer Osmanlı arşiv malzemesi arasında neden bulunmadığı hâlâ bir muammadır. Kabul etmek gerekir ki, seller Akdeniz'in sınırlarındaki yarı kurak bölgelerde, Atlantik kıyısında olduğundan çok daha enderdir. Ne var ki, çekirgeleri ya da diğer zararlıları bir kenara bıraksak bile,[3] orman yangınları ve kuraklıkların Osmanlı köylerine zarar vermiş olduğu muhakkaktır. Padişahın, "yoksul kulları"nın hâmisi olduğuna ilişkin son derece gelişkin bir ideolojik motif göz önüne alındığında, resmi kayıtlarda, doğal afetler nedeniyle yapılan yardımlardan gerçekte olduğundan çok daha sık bir biçimde söz edilmesi gerekirdi.[4] Osmanlı belgelerinin, özellikle de, şimdiye değin genellikle ihmal edilmiş olan 17. ve 18. yüzyıllara ait belgelerin gittikçe artan miktarlarda araştırmacılara ulaşmaya başlamasıyla, herhalde doğal afetler nedeniyle yapılan yardımlara ilişkin daha çok malzeme ortaya çıkacaktır. Bunun bir sonucu olarak, gerek doğal felaketlerin kendisine ilişkin, gerek yetkililerin bunlara karşı tepkilerine ilişkin araştırmalar, yakın gelecekte daha çok sayıda Osmanlı tarihçisinin ilgisini çekmeye başlayabilir pekâlâ.[5]

Coğrafi Çevre

Bu bildiride, Edirne'nin Paşa sancağı içinde yönetsel bir bölüm olan Ada nahiyesini ele alacağız. Bu bölge, kuzeyinde Edirne ve güneyinde Uzunköprü (Osmanlı döneminde Cisr-i Ergene) ile çevrili alandır. 19. yüzyıl haritalarında görüldüğü kadarıyla, Ada'nın köyleri nehrin sağ kıyısında bulunmaktadır. Meriç'in (Maritsa, Hebros) bu bölümü bugünkü Türkiye ile Yunanistan arasındaki sınırı oluşturduğu için, söz konusu köyler Yunanistan tarafında kalmış ve bu doğrultuda isimleri de değiştirilmiştir; Ahur'un adı Nea Bussa olmuştur.[6]

---

3 Çekirgeler, Osmanlı uzmanları tarafından araştırılmış birkaç doğal afetten birini oluşturur: R. Jennings, "The Locust Problem in Cyprus", *BSOAS*, 51 (1988), s.281-313 ve G. Veinstein, "Sur les sauterelles à Chypre, en Thrace et en Macédoine à l'époque ottomane", *Armağan, Festschrift für Andreas Tietze*, I. Baldauf, Suraiya Faroqhi ve R. Vesely, (ed.), Prag, 1994, s. 211-26.

4 Huri İslamoğlu-İnan, *State and Peasant in the Ottoman Empire, Agrarian Power Relations and Regional Economic Development in Ottoman Anatolia during the Sixteenth Century*, Leiden-New York, 1994, s. 5-9.

5 Şu anda, doğal afetler üzerine bütünlüklü tek monograf, Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*'dir.

6 Krş. K. Kreiser, *Die Siedlungsnamen Westthrakiens nach amtlichen Vezreichnissen und Kartenwerken*, Freiburg/Br., 1978. Ne var ki, herhalde 19. yüzyıl sonlarına gelindiğinde artık mevcut olmadıkları için 16./17. yüzyıl isimlerinin çok azı Kreiser'in eserinde bulunur. Buna karşın, Franz von Weiss tarafından Avusturya Genel Kurmayı

Meriç kış ve bahar aylarında sık sık taştığı için, Edirne'yi Alexandroupolis/Dedeağaç'a bağlayan demiryolunun inşa edilmesine kadar, bölgenin geçilmesi güç oluyordu.[7] Edirne'ye gelen sayısız gezgin içinde, kuzey batıdan geçip Plovdiv/Filibe'ye ya da güneydoğudan geçip İstanbul'a doğru gitmek yerine, nehir vadisinden geçerek güneye doğru yolculuk eden çok azdı.[8] Akarsular neredeyse hiç kontrol altına alınamadığı için, sıtma bu yüzyılda bile önemli bir sorun olmaya devam etmekteydi. Köylüler gerek su baskınından gerek bulaşıcı hastalıklardan, yerleşimlerini nehirden biraz uzağa kurmak yoluyla korunmaya çalışıyorlardı. Ne var ki, yerleşimin adı bile (Ada), köylülerin "yarı suda yarı karada" yaşamak zorunda kaldığına işaret etmektedir. Bütün bunlar, Fernand Braudel ve Lucio Gambi'nin, 1950'den önceki dönemde Akdeniz sınırlarındaki ovalarda geçimini sağlamak zorunda kalanların karşı karşıya olduğu tehlikelerle ilgili gözlemleriyle uyumludur.[9]

Kaynaklar

Bu bildiride, Ada nahiyesinde toprak eken ve uğradıkları kayıplar yüzünden ödedikleri vergilerde indirim yapılması için yaygara koparmış olmaları gerektiğini düşündüğümüz vergi mükelleflerinin şikâyetlerine dolaylı bir yanıt olarak Osmanlı memurları tarafından hazırlanan bir metin yorumlanacak. Resmi sürecin bu ilk aşaması incelediğimiz belgeye yansımazken, bu belgeden ya vergi memurlarının selin yarattığı hasar yüzünden vergileri toplayamadıklarını merkezi yönetime açıklayıp yardım istediklerini ya da selin bayındırlık işlerine de zarar verdiğini ve tamirat ge-

için hazırlanan harita son derece yararlıdır: *Carte der europöischen Türkei ... entworfen ... durch Franz von Weiss, herausgegeben vom k.k. österreichischen Generalquartiermeisterstabe*, Viyana, 1829.

7 *Yurt Ansiklopedisi, Türkiye: Dünü, Bugünü, Yarını*, İstanbul, 1982, "Edirne" maddesinde, s. 2385-2387, 1573'den kısa bir süre önce Edirne'deki binlerce haneyi etkilemiş olan bir su baskınına çeşitli atıflar ve 17. yüzyılın ortalarında kentin su yönetimi sorunlarını tartışan Evliya Çelebi'den bir alıntı buluyoruz. Haritadan açıkça görüldüğü gibi, 1100/1688-89 seli, kuzeydeki Cisr-i Mustafa Paşa/Svilengrad'dan, güneydeki Dimetoka/Didymateichon'a kadar uzanan bir alanı etkisi altına almıştı.

8 Krş. B. Nadolny'nin *Thrake, eine Reise an den Küsten des Balkans*, (Münih 1948) adlı seyahatnamesinde (s. 8-13) yer verdiği, muhtemelen 1930'larda elde edilen koşullar yansıtan kısa betimlemesi.

9 F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen aux temps de Philippe II*, c. I-II, Paris, 1966, c. I, s. 53-75; L. Gambi, *"Die historischen Werte der Landschaftsbilder"*, Von der Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen, Studien zur Geschichte Italiens, R. Romano, (ed.), Eva Maek-Gérard, (çev.), Frankfurt/Main, 1980, s. 330-32.

rektiğini öğreniyoruz. Bayındırlık işleri, padişahın, köylüleri de bu tür işlerde çalışmayı zorunlu tutan yaptırımları olmaksızın yürütülemeyeceğinden, başka yazışmaların yapılması kaçınılmaz olmuştu; bu yazışmaların birkaç tanesi elimizdedir.

Çevre tarihine yönelik yeni araştırma eğilimini izleyerek, 1100/1688-89 selini doğal bir olay, çökelti alanında gerçekleşen ve nehir yatağının taşmasına yol açan fiziksel bir değişim olarak ele almak baştan çıkarıcı bir yaklaşım olabilir. Ne var ki, bu bildirinin ana odağını bu yaklaşım oluşturmamaktadır. Bunun yerine, mevcut veriler temelde toplumsal ve ekonomik değişimlerin göstergeleri olarak görülmekte ve bu araştırma tarım tarihine bir katkı yapmayı amaçlamaktadır.[10] Bir selin ilerleyişini ve ardından geri çekilişini gözler önüne serebilmek için, hatırı sayılır miktarda belgenin toplanması kaçınılmazdır ve arşivlerde yapılan araştırmaların şu andaki durumu göz önüne alındığında, böylesi bir bilgi birikimi henüz elimizde yoktur. Ne var ki, 16. yüzyıl Osmanlı üretim kalıplarına ve bu yüzyıldaki tarımsal değişime ilişkin bir fikre sahip olduğumuza göre, 1100/1688-89 defterinin sunduğu kanıtların, çevresel bir bağlamdan çok, bir sosyo-ekonomik bağlama yerleştirilmesi daha kolay olur. Dolayısıyla doğal bir afet, 17. yüzyıl sonu tarımına ve Edirne bölgesinin başka şekilde çok zayıf bir biçimde belgelenmiş köy toplumuna büyüleyici bir bakış sunar.

Kayıt defterimizin başlangıcında yer alan açıklayıcı bir not, Ada mukataasını kapsayan bu belgenin neden yazıldığı konusunda bizi bilgilendirir. Ağır yağışlar bölgeyi ciddi bir su baskınına uğrattıktan sonra, Ada'nın padişah haslarına tahsis edilen topraklarından sorumlu yöneticisi merkezi yetkililere başvurmuştu. Yöneticinin bu çabası, yerel kadı ve defterdarın hasarı gözden geçirmesini buyuran bir fermanla ödüllendirildi.[11] Buna uygun olarak, mali yönetimdeki bir memur, onun hizmetkârı ve ulemadan bir kişi ilgili çiftçileri sorgulamaya ve ayrıca kimlikleri hakkında ne yazık ki hiçbir şey bilmediğimiz bazı "bilgili kişiler"in ifadelerini almaya gitti. Bu kişiler selden etkilenmeyen yaşlıca köylüler veya şikayetçilerin muhtemel abartmalarını düzeltecek şekilde uygun bilgi sağlayabilecekleri düşünülen, komşu yerleşimlerden kişiler olabilir.

Kayıt defterimizin sonunda, hitapsız ve imzasız, muhtemelen teftiş memurlarından biri tarafından defterdara yazılan bir dilekçe buluyoruz.

10 Yakın dönemde bu sorunsala ilişkin olarak yapılan tartışmalar için, krş. *New Approaches to State and Peasant in Ottoman History*, H. Berktay ve Suraiya Faroqhi, (ed.), Londra, 1992; İslamoğlu-İnan, *State and Peasant*.

11 Sözü edilen memur, muhtemelen, imparatorluğun mali yönetiminin başında yer alan defterdardan çok, Rumeli taşra defterdarıydı.

Bu metin, uygun bir şekilde bütün bu bilgi toplama yolculuğunun sonuçlarını özetler: Ada nahiyesinin on iki köyünde 2.605 kile buğday, 2.162 kile arpa, 472 kile fiğ, 463 kile burçak, 451 kile mercimek, 604 kile çavdar ve 54 kile kaplıca* ekilmiş, fakat su basması sonucu bunların hepsi çürümüştü.[12] Söz konusu belgelerin Osmanlı merkezi yönetimiyle yakından bağlantılı olduğu göz önüne alındığında, burada İstanbul kilesinin geçerli olduğunu kabul edersek, 67 ton buğday, 56 ton arpa ve iki çeşit baklagil bir arada alınırsa 24 ton gibi bir rakama ulaşıyoruz.[13] Buna ek olarak, sel 4.160 dönüm çayırlık alanı mahvetmişti; eğer 939.3 metrekarelik standart ölçü ya da benzeri bir şey kabul edilirse, bu, 433 hektarlık bir alana denk düşer. Belgeyi yazanların mali kaygıları yüzünden, son rapor ayrıca bir hasar tahminini de içeriyordu. Bu tahmin ürün hakkında bazı bilgiler verebileceği için, günümüz tarım tarihçisi açısından büyük bir nimet olabilecek şekilde hasat temelinde değil, yalnızca kaybedilen tahıl temelinde hesaplanmış bir değerdi. Bir kile buğday 40 akçe değerindeydi, buna denk miktarda arpa kile başına 30, fiğ 20, burçak 35, mercimek 100, çavdar 30 ve kaplıca buğdayı da 12 akçeydi. Çayırlık arazinin her bir dönümünden, 10 akçe değerinde bir araba dolusu kuru ot elde edildiği varsayımına dayanarak, otla ilgili hasar 46.100 akçeye ulaşıyor, yani erzakla ilgili olarak kabataslak hesaplanan 84.673 akçelik hasarın yarısından fazlası oluyordu. Ne var ki, kesin bir biçimde söylemek gerekirse, Osmanlı memurları bize, ekilen tahıla denk düşebilecek ot tohumunun değerine ilişkin hiçbir şey söylemediğine göre tarladaki tahıl ile kuru ot arasında yapılan bu karşılaştırma gayrimeşrudur. Herhalde bu tutarsızlık, çayır otları hiç ekilmeyip doğal olarak büyüdüğü için ortaya çıkmıştı.

Hasat yapıldığında, parasal değerler yeniden değerlendirilmek zorundaydı ve hasarın da harmanda dövülen farklı tahılların fiyatları temelinde hesaplanması gerekirdi. Ne yazık ki, bu ikinci hesaplama bulunamazken, elimizdeki metin bu ilk hesaplamada kullanılan tahıl, sebze ve yem değerlerine nasıl ulaşıldığını da göstermemektedir; bunlar tamamen kavramsal

* bir çeşit buğday -ç.n.

12 Değişik kayıt defterlerinde, Ahırköy için Ahur gibi hafifçe değişiklik gösteren isimler sık sık kaydedilmektedir. Eski kullanım açıkçası değişken olduğu için sistemleştirmeye yönelik hiçbir çaba gösterilmezdi. 20. yüzyıl haritalarında da bu isimlerin çoğu yer almaz. Söz konusu köy genel olarak, incelediğimiz kaynakta kullanıldığı adıyla anılmıştır.

13 Fiğ ve burçak farklı baklagil çeşitlerine işaret eder. Kilenin çevrimleri için, krş. W. Hinz, *Islamische Maße und Gewichte, umgerechnet ins metrische System, Handbuch der Orientalistik*, B. Spuler, (ed.), ek I, 1, Leiden, 1955, s. 41-42. Dönümün eş değeri 939,3 metrekare için, *IA*'deki ilgili maddeyi karşılaştırınız, İstanbul, 1945.

olabilir pekâlâ. Bu ikinci değerlendirme tamamlandığında, vergi toplamadan sorumlu olan memurun (*emin*) raporu buna uygun olarak ayarlanırdı. Somut olarak, bu, muhtemelen tahrip olmuş tohum ve otun değerinin bu memurun hazineye olan borcundan çıkarılacağı anlamına geliyordu.

Bu yönergeler doğrultusunda, "bizim" kayıt defterinin içerdiği bilgilerin sınırları açık bir biçimde ortaya çıkmış oluyor. Burada bulabileceğimiz tek şey, memurların kabul ettikleri kayıpların bir kaydıyken, ekilen arazinin tamamına ilişkin ya da çiftçiler tarafından ileri sürülen, fakat resmi olarak tanınmayan kayıplara ilişkin hiçbir ipucu bulunmaz. Bu yüzdendir ki, hangi köylülerin/çiftçilerin selden en ciddi biçimde etkilendiğini söyleyememizin yanı sıra herhangi bir köyün ektiği ürünün tamamına ilişkin bir genel fikir edinmemiz de mümkün değildir. Ne yazık ki, Edirne sancağının tamamını kapsayan ve 16. yüzyıl mali yönetimini son derece tipik bir biçimde yansıtan bu tür vergi kayıt defterleri, 17. yüzyılın sonuna gelindiğinde artık hazırlanmıyordu. Bu eksikliği telafi etmeye yönelik bir çaba içinde, Sultan III. Murad döneminde (1574-95) yazılmış olan vergi kayıtları bütününe ait, 987/1579-80 tarihli eski bir deftere başvuracağız. Bu malzemeden, Ada nahiyesinin tarım potansiyeli ve burada yaşayanların vergi statüsünün hiç değilse kaba bir görünümünü elde etmeyi umuyoruz.

1100/1688-89 selinin etkilediği yerlere ilişkin kanıt sunan iki belge daha var.[14] Bunlardan Şaban 1100/Mayıs-Haziran 1689 tarihli olanı, bir yüzyıl önce Sultan Süleyman'ın (1520-1566) buyruğuyla inşa edilmiş olan su kanallarının onarımını ele alır. Bu onarımlar sel hasarı yüzünden yapılmak zorunda kalmıştı. Hasan Ağa, Sabuncu, Hızır Ağa, Kara Yusuf, Ortakçı ve Şaruhan çiftliği köylüleri, gerekli iş gücünü sağlamakla yükümlüydü. 1101/1689-90 tarihli ikinci belge ise, Meriç/Maritza nehrinin yatağının değişmiş olduğunu bildirir. Yeni bir kol oluşmuş; Cisr-i Mustafa Paşa olarak bilinen ve içinde bulunduğu kasabaya (günümüzün Svilengrad'ı) adını vermiş olan ünlü köprünün geçtiği kol kurumuştu. Bunun bir sonucu olarak, bölgeden geçen ana güzergâhta yolculuk yapmak son derece güçleşmişti; padişah da, nehrin eski yatağına dönmesini sağlayacak şekilde, yeni kolun önüne bir bent yapılması için çalışmaların başlatılmasını buyurmuştu. Kasabanın ahalisi dışında Çirmen, Uzunca Ova ve Hasköy'den işçiler de çalışmaya zorlandığından, yapılacak işin gerçekten de önemli boyutlarda olduğunu söyleyebiliriz, dolayısıyla da 1100/1688-89 seli büyük bir olay olarak sınıflandırılmalıdır.

---

14 Maliyeden Müdevver 4967, s. 40; Maliyeden Müdevver, 9871. Bu iki belgeye dikkatimi çeken Caroline Finkel'a (İstanbul) teşekkür borçluyum. Krş. ayrıca, Ambraseys ve Finkel, *Seismicity*, s. 93.

Verilerden Anlam Çıkarmak: Ada Nahiyesinde İktidar Sahipleri

Kayıt defterlerimizde ve belgelerimizde verilen bilgileri çözümlerken, yerel iktidar yapısını da dikkate almamız gerekiyor. Osmanlı merkezi yönetiminin gönderdiği memurların yanı sıra, bölgedeki iktidar sahipleri de çoğu zaman defterlere neyin girip neyin girmeyeceğine karar verecek bir konumda oluyorlardı.[15] Dolayısıyla bu defterler gerçekliğin tarafsız bir aynası olarak değil, birçok durumda ne yazık ki hakkında çok az şey bildiğimiz ya da hiç haberdar olmadığımız mücadelelerin ve pazarlıkların bir ürünü olarak görülmelidir.

Edirne'nin hemen yakınlarında yer alan Ada nahiyesi, 17. yüzyıl başları gibi erken bir dönemde bile toprak sahipliğine geçmeyi başarmış askerilerin denetimi altında bulunuyordu.[16] Bekir Beşe b. Abdullah diye birine ait mülkün yayımlanmış bir envanteri, Kara Ağaç köyünde yer alan iki evin yanı sıra, altı Hıristiyan köylünün ölene olan borçlarını da kaydeder. Hıristiyan köylüler çavdar, arpa ya da koyun satın almış veya tahıl ya da nakit olarak borçlanmışlardı. Bekir Beşe, yirmi adet tarlanın tam mülkiyetine sahipti; bunların büyük bölümünü gayrimüslimlerden, herhalde borçlarını ödeyemeyen köylülerden edinmişti.[17]

1017/1608 yılından bir başka örnek, Ada'ya bağlı Antablı ya da Ayntablı köyündeki bir tımar sahibinin eviyle ilgiliydi.[18] Mustafa Çelebi b. Mahmud Bey, kendisine ait büyük bir sığır sürüsünün bakımından sorumlu üç erkek köleye sahipti. Bunun yanı sıra yöredeki değirmenin de sahibiydi. Ama borçlularının yaşadığı köyler bir gösterge sayılabilirse, Mustafa Çelebi'nin nüfuzu yaşadığı köyün çok uzağına, hatta tımarından bile ötelere uzanıyordu.[19] Hiç kuşku yok ki, yalnızca bu iki adamın etkinliklerinden genel sonuçlar çıkarılamaz. Ne var ki, bir varsayım olarak, hâlâ Osmanlı İmparatorluğu'nun ikinci başkenti olarak kabul edilebilecek olan bu

15 Amy Singer, *Palestinian Peasants and Ottoman Officials, Rural Administration around Sixteenth-Century Jerusalem*, Cambridge, 1994.

16 Ö.L. Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na ait Tereke Defterleri", *Belgeler*, 3 (1966), s. 165-66, no. 24. Bugün sınır kapısını oluşturan ünlü Kara Ağaç köyü, 1097/1685-86 avarız defterinde Ada'nın bir parçası olarak gösterilmez.

17 Büyük bir vakıftan edinilmiş olan bir tarlanın yanı sıra başlangıçta Müslümanlara ait olan birkaç tarlası da vardı.

18 Barkan, *Edirne*, no. 28, s. 180-85. Bu köyün adı, 1100/1688-89'da ziyaret edilen yerleşimler arasında geçmez.

19 Mustafa Çelebi'nin evinin kendisine ait tımarın dışında olduğunu da belirtmek gerekiyor; bu anlamda, onun kendi arazisinde oturmayan bir toprak sahibi olarak nitelendirebiliriz.

büyük kente yakın olan bir nahiyede, Osmanlı yönetimiyle bağları bulunan "beyler"in* 17. yüzyılın başında önemli bir varlıkları olduğunu ileri sürebiliriz.

Dahası, sel hasarı defterinin tutulduğu, seksen yıl sonraki homologların**, 1100/1688-89 defterinin yazılmasında yapılmış olabilecek bir üst düzey araştırmayla ilgisi olması pekâlâ mümkündür. 17. yüzyılın sonunda Ada köylerinde köylü olmayan kişiler tarafından toprak ekimine devam edildiği, bu son defterde kayıtlı olan unvanlı toprak sahiplerinin hayli yüksek sayısında kendini açıkça ortaya koyar. Ağalar ve beyler askeri unsura işaret ederken, ara sıra görülen efendi unvanı, ulemanın da kendini "beyler" arasına sokabilmiş olduğunu gösterir.

"Bizim" su baskınımız döneminde, Osmanlı sarayı, dönemin büyük bir bölümünde Edirne'de ikamet etti. Sonuç olarak, merkezi hükümet ve belki daha büyük bir ölçüde de, saray memurları bölgede varlıklarını yerleştirmeyi başardılar. İncelediğimiz belgelerin yazıldığı dönemin padişahı II. Süleyman (1687-1691), hastalığı ve padişahlık döneminin kısalığı nedeniyle, muhtemelen Edirne bölgesinin yerel yönetiminde etkin bir rol oynamamıştı. Ama selefi IV. Mehmed (1648-1687), yerel av alanlarının tadını çıkarmak için zamanının büyük bölümünü Edirne'de geçirdiğine göre, doğrudan müdahaleyi kolaylaştıran yönetsel yapı o dönemde zaten kurulmuş olmalıydı. Bu örnekte, Edirne bostancıbaşısı Süleyman Ağa ile onun yasal temsilcisi şehremini Musa Efendi'nin adlarını biliyoruz. Saray mimarları grubunun bir üyesi olan Ali Halife, onarım işinin başına getirilmişti. Edirne'de bulunan farklı yönetsel hizmetlere memur istihdam etme konusundaki bilgisizliğimiz göz önüne alındığında, saray memurlarının kendilerini ne dereceye kadar yerel makam ve iktidar sahipleri olarak yerleştirebildiklerini bilmiyoruz. Ya da tersine, yerel iktidar sahiplerinin, oğullarını saray hizmetine yerleştirip yerleştirmedikletini bilmek de ilginç olabilirdi; ne var ki, bu soru da şimdilik yanıtsız kalıyor.

İsim listelerinden anlam çıkarmak

1688-89 sel hasarını kaydeden başlıca defter, etkilenen köylerin, yani İlbeği-Bergos, Yund-Bergos, Hatibköyü, Umurbey, Şahinci, İncoğlu, Ahurköy, Karacaköy ve Kiliseköy'den başka, garip bir biçimde hem bir mezraa hem de bir köy olarak gösterilen Saray yerleşiminin adlarını sıralar. Sadece Hıristiyanların ve Yahudilerin yaşadığı küçük bir yer olan Değirmen Adası *tabi-i* Medreseköy örneğinde de, defter burayı bir köy ya da

---

* Çiftlik işleten ama geçimi için çiftliğe bağlı olmayan efendiler. -ed. n.

** Oluşum, değer ya da durum bakımından ayrı olan. -ç. n.

mezraa olarak isimlendirmekten kaçındığı için, bu yerleşimin statüsü hakkında bazı kuşkular olabilir.[20] Bu listenin, aşağı yukarı çağdaşı olan ve Ada nahiyesine ait yerleşimler olarak aşağıdaki isimleri sıralayan bir avarız defterinin (1097/1685-86) içindeki verilerle karşılaştırılması gerekir: Yund-Bergos, Hatib, Umurbey, Şahinci, İneoğlu, Ahur, Keniseler/Keniselü ve Karaca. Ne var ki, bu tanıdık isimlere ek olarak, defter Sofular, ...oğlu, Pazarlı, Arnabud ve ismi okunamayan bir başka yerleşimi daha sayar.[21] Nahiyenin sınırları birkaç yıl içinde önemli ölçülerde bir değişime uğrayamayacağına göre, bazı yerleşimlerin birden fazla isimle tanınıyor olması akla yakın görünüyor. Diğerleriyse, Ada nahiyesinde bulunmalarına karşın, muhtemelen selden zarar görmemişlerdi ve bu yüzden 1100/1688-89 defterinde yer almıyorlardı.

Bu yerleşimlerin statüsü ile ilgili olarak, 17. yüzyıl sonu avarız defteri bir miktar sakini ortakçı olarak sayar. Aynı zamanda ortakçı kullar olarak da tanınan ortakçılar, genellikle sıradan köylülerden daha yüksek vergiler ödeyen ve ayrıca özel izin olmaksızın kendi topluluklarının dışında evlenemeyen savaş tutsakları çocuklarıydılar. 16. yüzyıldan itibaren genellikle bu kölelik statüsü işaretleri ortadan kayboldu ve ortakçı sıradan köylü nüfusunun içinde eridi.[22] Ne var ki, Tayyib Gökbilgin, Edirne bölgesi üzerine yaptığı detaylı araştırmada, Ada nahiyesinin Saray'a hizmet imtiyazına sahip ortakçılarının 17. yüzyılda hâlâ bu adla kaydedildiğini söyler ve 1685-86 avarız defteri aynı durumun yüzyılın sonunda bile geçerli olduğunu gösterir.[23]

Ne yazık ki, 17. yüzyılda ortakçılığın somut sonuçlarının ayrıntılarına ilişkin hiçbir kayıt bugüne değin belirlenemedi. Ortakçıların 15. yüzyılda

20 F. Adanır, "*Mezra'a*: zu einem Problem der Siedlungs- und Agrargeschichte Südosteuropas im ausgehenden Mittelalter und in der Frühen Neuzeit", *Deutschland und Europa in der Neuzeit, Festchrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburstag*, R. Melville vd, (ed.), c. I, Stuttgart, 1988, s. 193-204. 1100/1688-89'un inceleme heyeti tarafından gezilen on ikinci köy olan Medreseköy hakkında herhangi bir bilgi bulmayı başaramadım.

21 Tapu Tahrir 817, s. 46.

22 Ortakçı üzerine iki önemli araştırma: Ö.L. Barkan, "XV. ve XVI. asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri", *IFM*, I/1 (1939), s. 29-74, I/2 (1940), I/4 (1940), s. 397-447, ve Irène Beldiceanu-Steinherr, "Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie préottomane", *JESHO*, 19 (1976), s. 233-313. Bu kurumun 16. yüzyılda ortadan kalmasıyla ilgili varsayım için, krş., Barkan, "Toprak", III. bölüm, s. 440. Edirne bölgesinin ortakçı kulları hakkında yorumlar için, krş., III. bölüm, s. 414.

23 M. Tayyib Gökbilgin, *XV.-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı, Vakıflar, Mülkler, Mukataalar*, İstanbul, 1952, s. 69-70.

maruz kaldıkları bütün kısıtlamaların bu geç dönemde de sürdüğünü kabul etmek için bir gerekçe yoktur. 17. yüzyıla gelindiğinde ortakçılık, muhtemelen belirli vergilerden muafiyet karşılığında pekâlâ Osmanlı sarayına mal ve hizmet sağlama yükümlülüğüne indirgenmiş olabilir; ne var ki, bu aşamada bu durumdan emin olmamız mümkün değil.[24]

Selin Etkisi: Bölgenin Tarımsal Tarihinin Bir Anahtarı mı?

Spekülasyon alanının ve araştırma konularının dışına çıkıp defterlerimizde belgelenen küçük dünyaya dönersek, 17. yüzyıl sonu Ada köylerini, aynı yerleşimler hakkında 987/1579-80'e ait vergi defterinde kaydedilen bilgilerle karşılaştıracağız. Burada İlbeği Burgazı, Şahinci, Kiliselik, İneoğlu ve Ahur adlı ortakçı köylerinin sorumlulukları açıkça ifade edilmektedir: Köylüler tohumlarını devletten alır, hasattan sonra da iade ederlerdi, ürünün geri kalanı devlet ve köylü arasında eşit olarak paylaştırılırdı.[25] Buna ek olarak, bir ortakçı yerleşimi olmamasına karşın, Hatib köyü de Edirne saraylarına odun ve saman sağlıyor ve bu yüzden avarız ile tekâlif-i örfiyyeden muaf tutuluyordu.

Ada köylerinden bazılarının bu özel statüsünün neden bu köylerdeki sel hasarının diğer yerlerden çok daha doğru kaydedilmiş olduğunu açıkladığını düşünebiliriz: Köylüler saraya yiyecek ve yem sağlayamayınca, Osmanlı devlet memurları, bu sorunu başka herhangi bir durumda yapacaklarından daha ciddi bir biçimde ele almak zorunda kalıyorlardı.[26] Ancak –bugüne değin hâlâ yapılmamış olan– ayrıntılı bir saray iaşesi araştırması, gelecekte bu soruya yanıt getirebilir. Başka bir açıdan bakılacak olursa, Ada köylüleri merkezi yönetime doğrudan başvurma güçlüğüne ve masrafına maruz kalmamış, *emin*'in aracılığından yararlanabilmişlerdi. Nasılsa *emin*, sel kendisini de güç bir duruma soktuğu için, indirim yaptırmak için elinden gelen her şeyi yapacaktı. Ne de olsa, bu felaket yüzünden geri veremeyecek bir durumda kaldığı tahıl tohumunu getirtmişti ve Osmanlı merkezi yetkilileri de, kabahatli vergi memurlarına bağışlayıcı olmakla tanınmıyorlardı.

"Klasik dönem" Osmanlı vergi defterlerinde âdet olduğu üzere,

24 Tapu Tahrir 817'de (s. 46), Ada köylüleri muaf olarak tanımlanır. Defter avarız yükümlülüklerini kaydettiğine göre, söz konusu muafiyet, muhtemelen bu vergiye atıfta bulunmaktadır.

25 Tapu Tahrir 494, s. 101-15; bu defterde kaydedilen başka ortakçı köyler de vardır, fakat biz 1100/1688-89'da, selden zarar gördüğü kaydedilenler üzerinde duracağız.

26 Gökbilgin, *Edirne*, s. 69, Ada nahiyesine bağlı köyler tarafından Edirne saraylarına yapılacak teslimatları sıralar.

978/1579-80 Edirne kayıtları, her köyün ayni olarak ödemek zorunda olduğu öşrü liste halinde verir ve bu listeler söz konusu köylerde hangi ürünlerin yetiştirildiğini de gösterir.[27] Şahinci'de, öşürler buğday, mahlut adı verilen bir tahıl karışımı, bostan sebzeleri, dut ağaçları ve keten/keten tohumu olarak alınırken, vergilendirilen hayvanlar arasında sadece arılar ve koyunlar listeye dahil edilmişti. Kiliselik ve İneoğlu için de az çok aynı kalıp kaydedilmişti; İneoğlu yerleşiminde, aynı zamanda bağlara ve meyve bahçelerine de vergi koyulduğunu görüyoruz. Su çarkları (*dolab*) ekilen alanı suluyor ve bunun için özel bir vergi ödeniyordu. Özel vergiler ödeyen darı üretici ve satıcısı bir dükkân (*bozahane*) dışında, Ahur'da da durum önemli bir değişiklik arz etmiyordu. Ortakçı yerleşimlerinin bir parçası olmayan Hatib yerleşiminde, muhtemelen çatı ve sepet yapımında kullanılan "sazlık ürünleri"nin de eklenmesiyle, benzer bir tahıl karışımı ile karşılaşıyoruz. Bataklık bölgelerde sık sık beslenen mandalara ilişkin bir gönderme yoktur; ne var ki, hayvanlar yalnızca çift sürmekte kullanılıyorduysa, bunlara herhangi bir örnekte rastlamayı bekleyemeyiz. Beş köyün hepsinde, koyun vergisi ya hiçbir şekilde yoktur ya da çok az bir meblağdır; bu durum bizi, yaylalardaki otlakların "bizim" köylerimizin denetimi altında olmadığını varsaymaya götürür. Ne var ki, Meriç/Maritza vadisinden belirli bir mesafede yer alan İlbeği Burgazı'nda durum bir parça farklıdır.[28] Burada koyunlar önemsiz değildi (80 akçe değerinde *resm-i ağnam*), fakat vergilendirilebilir ürün hâlâ temel olarak nehre yakın, sulanan arazilerden gelmekteydi.

Bu iki veri setinin karşılaştırılması, 1579-80 ile 1688-89 yılları arasındaki yüzyılda, tarımsal üretimde oldukça önemli değişiklikler meydana geldiğine işaret edecektir. 16. yüzyılın sonunda bölgede, önemli miktarlarda sebzeye ek olarak keten ve hatta bir miktar da ipek gibi işlenebilir ürünler hâlâ yetiştiriliyordu.[29] Dahası, su çarklarının ve *bozahane*nin varlığı, yiyeceklerin işlenmesi alanına belli bir ölçüde yatırım yapıldığının bir işaretidir. Bunun aksine, 1688-89 selinin tahrip ettiği tohumlar arasında keten ya da keten tohumunun hiç adı geçmez ve herhangi bir bostan da

27 Az çok yasa dışı olarak, öşürler zaman zaman para olarak talep edildiği için, belirli bir ihtiyat payı saklı kalmalıdır. Bunun yaygın olduğu yerlerde, kayıtları güncelleştirmeye hiç gerek kalmıyor olmalıydı, bu yüzden listelenen ürünler, önceki yılların uygulamalarını yansıtıyor olabilir.

28 Elimizdeki haritaların niteliği göz önüne alındığında, bu yerleşimin, İngiliz Genel Kurmayı, Savaş Dairesi tarafından hazırlanan (Ekim 1912'deki düzeltmeleriyle birlikte, Ocak 1909 tarihli) 2097 numaralı haritadaki "El Burgaz" ile aynı yer olduğu düşünülebilir.

29 İpek ve sebze 1930'larda hâlâ önem taşıyordu; krş., Nadalny, *Thrake*, s. 11-14.

kaydedilmiş değildir. 1100/1688-89 defteri, selin tahrip edip sahiplerini üzerlerine düşen vergiyi ödeyemeyecek hale getirdiği herhangi bir su çarkından da hiç söz etmez. Ne var ki, bu tür tertibatların kırılganlığı göz önüne alındığında, eğer bunlar mevcut olsaydı, ortaya çıkan hasar içinde adlarının geçmesi gerektiğini varsayabiliriz.

Bunun yerine, çavdar, kaplıca buğdayı, arpa gibi tahıllar ile muhtemelen hayvan yemi olarak kullanılan iki çeşit baklagil buluyoruz. Saman ise 17. yüzyılın sonunda, köy ekonomisi içinde, daha önceki vergi defterlerinin gösterdiğinden çok daha büyük bir önem kazanmış gibi görünüyor. Kabul etmek gerekir ki, çayırlık arazi nehre yakın olduğu ve bu yüzden de bu arazinin selden zarar görme olasılığı tarladaki tahıllara göre daha fazla olduğundan, kaynağımız yapısı gereği taraflıdır. 16. yüzyılın sonunda önemli bir ürün olmayan fiğin öne çıkışı da, aynı yönde bir işarettir. Bu nedenle, Ada nahiyesi köylülerinin, bahçe kültürünün önde geldiği ve işlenebilir ürünlerin de en azından var olduğu bir ekonomiden, hayvan yetiştiriciliğinin tahıl ekimine katkıda bulunduğu yeni bir yaşam biçimine doğru yöneldiğini kabul edebiliriz. Hiç kuşkusuz, bu durum Edirne'nin yakın çevresindeki bostan kültürünün sona ermesine neden olmamıştı; Evliya Çelebi'nin bu kentte yetişen ayva ve şeftaliler hakkında söyleyecek bir sürü güzel şeyi vardı.[30]

Muhtemel Bir Açıklama Olarak Nüfus Azalması

Tarımsal etkinlikteki bu değişikliğin nedenleriyle ilgili olarak, elimizde sadece varsayımlar bulunuyor. Dünyanın pek çok yerinde, kırsal nüfus düştüğü zaman, emek yoğun bahçe kültüründen, iş gücünden tasarruf etmeyi sağlayan hayvan yetiştiriciliğine doğru bir dönüş gerçekleşmektedir. 17. yüzyılda Osmanlı Balkanları'nda da gerçekten de nüfusta bir duraklama ya da düşüş olmuş olması mümkün görünüyor.[31] Bruce McGowan, 17. yüzyılın ikinci yarısında, köylü olmayanlar tarafından kontrol edilen toprakların, yani çiftliklerin özellikle yaygın olduğu alanların, aşırı ölçüde "vergi hanesi" (avarızhane) yitirdiğine işaret etmiştir. Bu durum Tesalya ve Selanik bölgelerinde geçerliydi, fakat "çiftlikleşme"nin ilk örneklerinin kaydedildiği Paşa sancağı da bu gelişmenin dışında kalmadı.[32] Tek tek köyler hakkındaki nüfus verilerine gelince, 1100/1688-89 defteri sadece kayba uğrayan çiftçileri kaydeder ve bu sayı her köyün toplam nüfusu olmayabilir. Sayıları *pro memoria* [ezberden] aktaracağız; İneoğlu'nda, 987/1579-80'de 66

---

30 K. Kreiser, *Edirne im 17. Jahrhundert nach Evliya Çelebi, ein Beitrag zur Kenntnis der osmanischen Stadt*, Freiburg, 1975, s. 237-239.

31 McGowan, *Ottoman Europe*, s. 80-120.

vergi mükellefi ile 15 yerleşik sipahi (toplam 81) vardı, 1100/1688-89'da ise bu sayı 46'ydı. Şahinci'de toplamlar, sırasıyla 56 ve 25, Ahur'da 62 ve 68, Kiliselik'de 101 ve 48, İlbeği Burgazı'nda ise 65 ve 17'ydi. En azından rakamlar, Ahur verileri dışında, Edirne civarında 17. yüzyılda bir nüfus düşüşü olduğu varsayımıyla çelişmemektedir. Eğer kayıtlara geçecek bir sel hasarına uğramayan çiftçilerin ve böylelikle 1100/1688-89 defterinde sayılan vergi mükelleflerinin sayısı çok büyük değildiyse, ilgili veriler arasında yapılan bir karşılaştırma, kaydedilen vergi mükelleflerinin sayısında önemli kayıplara işaret ediyor gibi görünmektedir.

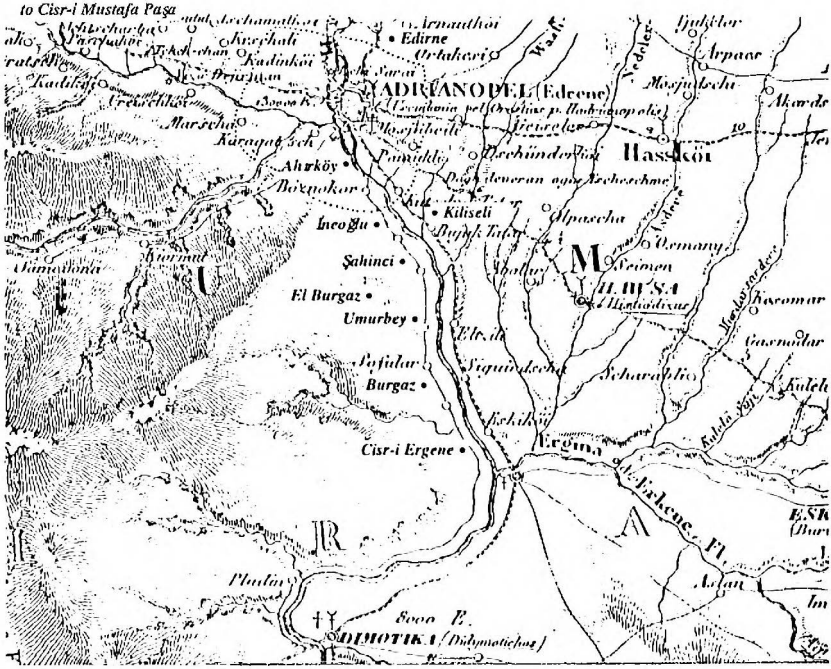
Eğer bundan sonra yapılacak incelemeler bu nüfus düşüşü varsayımını teyit ederse, emek yoğun bostanlar ve keten ekiminden hayvan yetiştiriciliğine doğru gerçekleşen değişiklik açıklanabilir bir nitelik kazanır ve gerçekten de genel bir kalıba uyar. Tahıla yönelik talebin daha az acil olmasıyla, yerel çiftçiler, çalışmak zorunda oldukları nemli toprağa daha uygun ürünlere doğru bir değişiklik yapmışlardı.[33] 17. yüzyıl padişahlarının Edirne'de geçici olarak sık sık ikamet ettikleri göz önüne alındığında, *par excellence* [başlıca; en iyi] statü sembolü olan ete yönelik talebin artmış olması beklenir. Dolayısıyla burada hazır bir pazar vardı, ki bu da çayırlık araziye verilen yüksek değeri açıklamaya yeter. Belki Ada çiftçileri de, ya da en azından aralarında hali vakti yerinde olanlar, öğünlerine et ekleme gibi bir lüksün tadını çıkarmış olabilir.[34] Kısacası, defterimiz bize, doğal çevre veya bu çevreyle başa çıkmak için kullanılan teknolojilerden çok, yerleşik bir Osmanlı geleneğine uyacak şekilde devlet yönetimi ve vergi toplama biçimleri hakkında bilgi vermektedir. Ne var ki, görece vaatkâr olmayan bu malzeme bile, önemli bir doğal afet yüzünden kırsal üretim kalıplarında yaşanan önemli bir değişikliğin izini sürmemize olanak vermektedir.

---

32 McGowan'ın sunduğu avarızhane rakamlarının değerlendirilmesine ilişkin sorun, sadece, bir avarızhanenin farklı sayılarda vergi mükellefi barındırması gerçeğinden kaynaklanmaz (McGowan, *Ottoman Europe*, s. 114). Bir sancağa bağlı kazaların sayısı yıldan yıla değiştiği ve toplamlar sadece sancak tarafından verildiği için, bu toplamların yönetsel sınırların değiştirilmesinden başka bir şeyi yansıtmaması da mümkündür. Demografi tarihçilerinin, kazaların sayısı açısından zaman içinde genel bir artış eğilimi olduğuna, böylece bir sancağın kapsadığı alanın, içerdiği kazaların sayısı artsa bile, aynı kalabileceğine dikkat etmesi gerekecektir. Belirli bir bölgede nüfusun düştüğü iddiası, toplamlar köy köy karşılaştırılmaksızın yapılmamalıdır.

33 Daha önce de belirtildiği gibi, 1100/1688-89 defterinde ağa, hatta bey gibi unvanlar taşıyan bazı kişilerden söz edilmekteydi. Dolayısıyla "çiftçi" terimi, "köylü"den belki daha uygun düşecektir.

34 Ortaçağ sonu Avrupa'sında, nüfus düşüşü genellikle ete olan talebin artmasıyla sonuçlanmıştır.

1688-1689 Sel Haritası

Franz von Weiss tarafından yapılan (Viyana, K.K. österr. Generalquartiermeisterstab, 1829) Carte der europäischen Turkey...'e dayanarak, (İngiliz) Genel Kurmay, Savaş Dairesi'nin Coğrafya kısmında Ocak 1909'da hazırlanıp Ekim 1912'de düzeltmeler yapılan haritanın verdiği ek bilgilerle hazırlanmıştır.

DOĞAL AFETLER VE TEVZİ: SEL, DOLU VE FIRTINALAR KARŞISINDA OLUŞTURULAN, KLASİK ÇAĞ SONRASI YEREL VERGİ SİSTEMLERİ

MICHAEL URSINUS

Bu kısa bildiri içinde, yıkıcı olmaktan çok, ortalama bir ölçekteki (ve yerel bir bağlamdaki) doğal afetlerin, klasik çağ sonrası denilen dönem boyunca, tevzi adı verilen değişik bir mali tahsisat sistemine biçim verme konusunda nasıl ve ne ölçüye kadar rol oynadığını göstermeye çalışacağım.[1] Bu değişimin en başta *ayan-ı vilayet* olmak üzere yerel seçkinlerin çıkarına ve merkezi devlete karşı işlemek durumunda olduğu ortaya çıkacak.[2] Ayrıntılı gelir değerlendirmelerini (tahrir defterleri aracılığıyla) düzenli olarak güncelleştirme alışkanlığının bırakılmaya başlandığı bir çağda[3] sel, dolu ve yangınların verdiği hasarlar –Osmanlı toplumunun 16. yüzyı-

1 Son dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda tevzinin önemi için, bkz. H. İnalcık, "Military and Fiscal Transformatian in the Ottaman Empire, 1600-1700", *ArOtt*, 6 (1980), s. 283-337, özellikle s. 335 vd. Daha geniş bir anlatım için, bkz. M. Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der Tanzimat, Reformen der Rumelischen Provinzial-gouverneure im Gerichtssprengel von Manastır (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II. (1808-1839)*, Berlin, 1982, s. 8-82, 151-74; ayrıca Ursinus, "'Hane' in Kalkandelen, 'Rüus' in Selanik, Regionalspezifische Verwaltungspraktiken und begriffe im Osmanischen Reich bis zum Beginn der Tanzimat", *Quellen zur Geschichte des Osmanischen Reiches und ihre Interpretation*, M. Ursinus, (ed.), İstanbul, 1994, s. 25-47.

2 İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 283-337, özellikle s. 311-27. *Ayan-ı vilayet* hakkında, bkz., A. Suceska *Ajani prilog iszucavanju lokalne vlasti u nasim zemljama za vrijeme Turaka*, Saraybosna, 1965'ten yararlanan A. Suceska, "Bedeutung und Entwicklung des Begriffes A'yan im Osmanischen Reich", *SF*, 25 (1966), s. 3-26.

3 Bkz. Ö.L. Barkan, *EI²*, "Daftar-i Khakani".

lın sonundan itibaren girmeye başladığı derin dönüşüme neden olan en belirgin etkenlerden yalnızca birkaçını saymak gerekirse– fiyat enflasyonu, nüfus kaybı ve vergi kaçırma gibi etkenler yüzünden zaten pratikte geçersizleşmiş olan, modası geçmiş bir merkeziyetçi veri tabanının daha da kullanışsız hale gelmesine neden oldu.[4]

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı kayıt tutma sistemini betimlerken, Bruce McGowan şunlara işaret eder:

> Düzensizliğin en azından bir kısmı, merkezi hükümetin, altın çağın artık geride kalmış olduğunu ya da somut olarak söylemek gerekirse, nüfus kaybı ve kaçgun yaşandığını kabul etme konusundaki isteksizliğinden kaynaklanıyordu. Dolayısıyla cizye ve avarız/nüzul defterlerinin, üzücü bir biçimde gerçeklikten kopuk bir duruma gelmesine izin verildi ki, böylece defterler doğru dürüst bir düzenleme yapılmaksızın çok uzun dönemler o şekilde kullanılabilsin. Bu uygulama yerel yöneticilerin, herkesten çok da kadıların elini kolunu bağlıyordu, çünkü kadılar zayıflamış bir nüfustan belirli düzeylerde vergi toplanması işine nezaret etmek zorundaydılar (...). Köylülerin kaçgun durumunda vergi yükünde ortak sorumluluklarının olması, daha Fatih Sultan Mehmed kanunnamelerinden birinde kısmen yer almaktaydı (...).
>
> Ne var ki, taşra yöneticileri, yönetimleri altındaki köylere merkezi hükümetin kendilerine uyguladığı kadar pervasız bir şekilde baskı yapmayı başaramıyorlardı. Bu nedenle, yeniden paylaştırma alanında, aşamalı bir biçimde mali güç konusundaki gerçek değişimleri göz önüne alan ve köy düzeyinde yerel koşullardaki dalgalanmaları yıllık olarak düzenleyebilen bir sistem icat ettiler. Bu sistem tevzi, yeniden pay etme birimi de tevzihane adıyla anılmaya başlandı (...). Tevzi listelerinin ve tevzihanelerin esinlendiği sistem, hiç kuşku yok ki, merkezi hükümetin, çok uzun bir zamandır Rumeli ve Anadolu'yu, miri vergileri paylaştırma amacıyla oluşturulan aynı adlı birkaç hanelik minik mali bölümlere ayıran avarız/nüzul sistemiydi. Oransal paylaştırma aynı olmasına karşın, tevzihane, avarız/nüzulhaneden temel bir farklılık gösteriyordu; avarız/nüzulhanenin, pek çok hane için (kayıtla ve kendi aralarındaki kolektif sorumlulukla bir arada tutulan) istikrarlı ve sürekli bir birim oluşturması amaçlanırken, tevzihane daha ilk ortaya çıkışından itibaren (belirli bir vergi yükünün bölgeye danışılarak pay edildiği belirsiz sayıda birimden oluşan) esnek bir birim oldu.[5]

Merkezi bir vergi defteri yerine bölgeye danışma tercihi... İşte, 17. yüzyıl sonlarına gelindiğinde vergi sisteminde, mali konularda kadıların önemini artıran ve daha da önemlisi kadıya gerekli bilgileri vermek üzere,

---

4 Osmanlı toplumunda yaklaşık olarak 1600'den sonra yaşanan dönüşümün ardında yatan süreçler hakkında bugüne kadar yapılmış en kapsamlı çalışma, İnalcık-Quataert, *ESHOE*'dur.

5 McGowan, *Ottoman Europe*, s. 157 vd.

ayan-ı vilayet'in önderliğinde bölgenin ileri gelenlerinden oluşan bir kurulu gerektiren değişimler yapılıyordu. Unutulmamalıdır ki, tevzi mekanizması, etkili işleyebilmek için köy, çiftlik ve mahallelere ait verilere erişebilmek üzere kadının başkanlığındaki yerel meclisleri (*meclis-i memleket*) zorunlu kıldı. McGowan'ın deyişiyle:

> Muhtemelen bütün tevzihaneler, ilkin bir birimin gücünün ne olması gerektiğine ilişkin geçici bir saptamayı, ikinci olarak da, henüz gayriresmi olan bu saptamayı belirli bir yılın ya da herhangi bir yıl içindeki belirli bir anın koşullarında uygulamaya yönelik bir pazarlığı gerektiren bir süreçten isteksizce geçiyorlardı. Taraflar, bir ya da birkaç köyün vergi yükünde değişme oldu diye, her bir köyün birim değerini yeniden ayarlamaya, doğal olarak istekli değillerdi; her bir birimden toplanan verginin nominal değerinde bir ayarlama yapmak daha kolaydı.[6]

Bunun uygulamada ne anlama geldiği şöyle açıklanabilir: Yerel şeri mahkeme tarafından hazırlanmış tevzi listesinde bulunan –basitleştirecek olursak– 100 köyün, McGowan'ın anlattığı gibi 100 tevzihane olarak değerlendirildiğini varsayalım. Pazarlıklar sırasında, farz edelim 10 hanelik bir köyün ödemeyi yapamayacağı ortaya çıkmış olsun. Kadı, *ayan-ı vilayet*, *sipahiyan*, *zuama* ve *iş erleri*'nden oluşan pazarlık meclisi, sonunda –kaynakların düzenli olarak ifade ettiği gibi– oybirliğiyle (*cümle ittifak ve ittihadleriyle*) bu 10 haneyi listeden çıkarıyor ve (artık) vergilendirilecek sadece 90 *hane-i tevzi*'den oluşan, gözden geçirilmiş bir tevzi defteri hazırlıyorlardı. Hiç kuşkusuz, toplam vergi miktarını düşürmek istemeyen pazarlık meclisi, toplam miktarı, her hanenin payı yüzde 11,1 yükselecek şekilde 90 haneye yeniden pay eder. Böylesi bir yükün geriye kalan vergi mükellefleri için fazladan bir güçlüğe yol açması muhtemel gibi görünmektedir. Sıkıntıya düşen köyler, ilkin en çok etkilenenler olmak üzere bir sonraki fırsatta yüklerinin hafifletilmesini (tahfif) istiyorlar ve eğer onların yükü hafifletilirse geriye kalan vergilendirilebilir hanelerin ödemesi gereken nominal değer kaçınılmaz olarak yükseliyor, bu da mümkün olan en kısa zamanda gittikçe daha çok sayıda köyün konumunun yeniden görüşülmesi zorunluluğunu doğuruyor ve bu böyle devam ediyordu. Bu süreç bir kez başlayınca yürürlükte kalmak zorundaydı. Bu sistemin ardındaki dinamikler, belki de en iyi şekilde, tiyatro izleyicilerinin hareketleriyle örneklendirilebilir: Öndekiler daha iyi görmek için ayağa kalktıkları zaman, arkada kalanların görüşü bozulur; onlar da ayağa kalkıp kendi arkalarında

6 *Age*, s. 159.

bulunanların görüşünü engeller ve kendi arkalarında kalanların da aynı şeyi yapmalarına yol açarlar ve bu böylece sürüp gider.[7]

Tek bir cümleyle söylemek gerekirse, tevzi, paylaşımda sürekli bir dalgalanmayı amaçlayan ama aynı zamanda da belirli bir miktar vergiyi garantiye alan bir sistemdir. Sağılacak ineğin öldürülmemesi ilkesiyle yürütülen bir sistemdir. Yerel kaynaklar üzerinde yerel denetim kurulması için bir araç olarak varlığını garanti edecek esnekliği sağlamak üzere tasarlanmıştır.

Bunda sonraki kısımda, belirli bir bölgedeki tevzi sisteminin, özellikle de dolu fırtınalarının, selin ve yangının yol açtığı türden, felaket düzeyinde olmayan yerel çaplı afetler gibi öngörülemeyen riskler yüzünden, vergi ödeyen nüfusun durumundaki değişikliklere, daha açık söylemek gerekirse ödeme yapma olanaklarındaki değişimlere[8] nasıl karşılık verdiğini göstermek istiyorum. Konuyu bu kısa zaman diliminde hem anlamlı hem de altından kalkabileceğim bir şekilde sunabilmek için tek bir kazayı ele almakla yetineceğim. Bu işe en uygun kaza, *Rumili valisi*'nin karargâhı olan Rumeli paşa sancağına bağlı Manastır (Bitola) kazasıdır.

Kötü şöhret yapacak derecede halka sıkıntı veren ama yine de ihtiyatlı davranan bir taşra yönetimi altında, Manastır'daki yerel tevzi sistemi, 18. ve 19. yüzyılların akışı içerisinde, türünün diğer örneklerinden daha karmaşık

---

7 Tevzi ve tahfifin işleyişi hakkında, bkz. McGowan, IV. Bölüm: "Osmanlı mali coğrafyasına bir bakış": Avarız/nüzûl sistemi, 1641-1834. Şekil 8, her ne kadar grafikte yer alan vergi haneleri, tevzihaneyi değil avarız/nüzulhaneyi temsil ediyorsa da, muhtemelen yukarıda betimlenen mekanizmayı yansıtan "1650-1700 döneminde, özellikle Rumeli tarafındaki tevzihanelerin toplam sayısında olan hızlı düşüşü" gösterir. McGowan'ın yanıtlamakta güçlük çektiği soru, "Rumeli'deki toplamların nasıl olup da bu kadar çok ve hızlı düşmüş" olduğu sorusudur. Basit bir yanıt, tahfiflerin, (ekonomik olarak) daha önemli olan Avrupa vilayetlerindeki vergi mükelleflerine imparatorluğun öteki kesimlerindeki vergi mükelleflerine göre çok daha kolay verilmesi olabilir. Yaklaşık olarak 1700'den sonra Rumeli, Anadolu ve doğu vilayetlerindeki avarız/nüzulhanelerin sayısı aynı kaldı (Bkz. Şekil 8, s. 113). Yine, basit bir açıklama, o zamana gelinceye değin bileşik avarız/nüzul vergi yükünün görece o kadar ağır olmaması ve artık önemli olanın avarız/nüzulhane sistemi içinde değil, tevzihane sistemi içinde tahfif almak olduğu gerçeğinde yatıyor olabilir. "Manastır'da bileşik avarız/nüzulhane vergisinin, 1621-22'deki toplam dolaysız vergi içindeki oranı tam olarak yüzde 58, 1633-34'te yaklaşık yüzde 36, 1662-63'te yine yüzde 56, 1682'de yüzde 50 civarında, 1729'da sadece yüzde 20 ve 1781'de de yalnızca yüzde 5'ti. Dolayısıyla, avarız/nüzulhane bileşik vergisi, 17. yüzyılda çok önemli bir vergiyken, 18. yüzyılda önemini yitirmesine izin verildi ve vilayet vergilerinin gelişmesiyle birlikte bir kenara atıldı", *age*, s. 114.

8 İnsanların ödeme olanaklarına göre vergilendirilmesi, "modern" bir kavramdır. Bkz. H. Haller, *Die Steuern. Grundlinien eines ratianalen Systems öffentlicher Abgaben*, Tübingen, 1964, s. 14.

ve aynı zamanda daha saydam bir nitelik kazanmış gibi görünüyor. Bunun sonucu olarak, Manastır sicilleri pazarlık meclislerinin (*meclis-i memleket*) işleyişini, benim bildiğim diğer kazaların yanına bile yaklaşamayacağı bir biçimde pek çok değişik yönüyle ve kaynakla ortaya koyar. Manastır sicilleri, kısmen 18. yüzyıl ve de 1816-1843 dönemi için, kazanın vergilendirilebilir birimlerinin, yerel tevzi defterlerinin hazırlanması amacıyla düzenli olarak güncelleştirilen ayrıntılı envanterlerini içerir. Bu araştırmanın dayandığı ana malzemeyi de vergi birimlerine ait, büyük ölçüde araştırılmamış bu envanterler ile düzinelerce tevzi defteri oluşturmaktadır.[9]

Kaza içindeki her bir yerleşime belli bir hane numarası (veya bir hanenin bölümleri) tahsis edilmiş olan Manastır tevzi defterlerinin özelliği, vergilendirilebilir birimlerin toplam sayısında zaman içerisinde istikrarlı bir düşüş olmasıdır; bu, McGowan'ın yukarıda alıntılanan gözlemleriyle de yakından örtüşen bir durumdur. Temmuz 1809'da bütün Manastır kazası için toplam sayı 80 hane 2 rub ("çeyrek") olarak verilirken,[10] aynı yılın kasımında bu sayı 76 hane 1 rub'a,[11] Aralık 1812'de ise 61'in biraz üstünde bir miktara inmiştir.[12] Mayıs 1812'ye gelindiğinde, vergi paylarının Bitola köyleri arasında dağıtılması için hesap edilen hanelerin sayısında, üç yıldan daha az bir sürede yaklaşık yüzde 37'ye denk gelecek şekilde neredeyse 30 hanelik bir düşüş yaşanmış ve yalnızca 50 1/2 hane 1 rub[13] kalmıştır. Hane (McGowan'ın tevzihanesi) sayısında yapılan bu azaltma (tahfif), kaynaklarda açıklanmamaktadır. Ne var ki, Aralık 1810'daki tevzi defterinde, hane sayısından, bu kez Bukovo, Smilevo, Gorno Cerovo ve Zasle'nin çıkarıldığına ilişkin bir not vardır; ama yine, bu yerleşimlerin neden genel vergi defterinden çıkarılmış olduğuna ilişkin açık bir ipucu yer almaz.[14] Mayıs 1812 tarihli listede, Smilevo'ya ilişkin ve vergi payından 1.000 kuruşun halen ödenmemiş olduğuna dair bir bilgi vardır. Baş-

9 Vergilerin pay edilmesi için kullanılan defterler (tevzi defterleri) hakkında, bkz. İnalcık, "Military and Fiscal Transformation", s. 335 vd., ve Ursinus, *Regionale Reformen*, s. 67-82 ve 121-30. 19. yüzyıla ait bir iki vergi birimi envanteri yayımlanmıştır: Panta Dzambazovski, (ed.), *Turski dokumenti za makedonskata istorija*, c. I-V, Üsküp, 1915-1958: I (1800-1803); II (1803-1808); III (1809-1817); IV (1818-1827) ve V (1827-1839) [bundan böyle *TDMI*, I-V]; yukarıdaki gönderme, IV, s. 70-74; A. Suceska, "Popis cifluka u rogatickom kadiluka iz 1835 godini", *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, 14-15 (1969), s. 189-271, 5 tablo örneğiyle birlikte.

10 *TDMI*, III, s. 21 vd.

11 *Age*, s. 18 vd.

12 *Age*, s. 36 vd.

13 *Age*, s. 46 vd.

14 *Age*, s. 37.

ka hiçbir neden verilmemiştir.[15] Yine de köylerin ödeme gücündeki anlık bir değişimin, bu özel muamelede, özellikle de tevziden çıkarılmalarında etkili olduğunu rahatlıkla varsayabiliriz.

Manastır'a ait sicillerin başka bir yerinde, yerel yetkililer tarafından neden tahfif uygulamasına başvurulduğuna ilişkin bazı açık göstergeler bulunur. Şu anki amacımız için birkaç örnek vermek yeterli olacaktır. 28 Nisan 1803'te Bitola kadısı, Krstoar köyünün sicile bir çeyrek hanenin yarısı olarak kaydedilmiş Müslüman ahalisinin "(ekonomik olarak) çok zayıf olmaları ve (bu yüzden) kaçguna meyletmeleri nedeniyle" hisselerinin yarısı kadar bir indirim yapılmasına gerek görmüştü.[16] 27 Mart 1805'te yerel kadı, Gjavato köyü "kazanın tam sınırında yer aldığı, bir geçidi koruyan ve çok taşlık olan bir derbend köyü olduğu için" vergi kotasında bir hanede bir çeyrek indirim yapmayı, böylece eski 1 1/4 hanenin 1 haneye indirilmesini kararlaştırdı.[17] Ahmed Ağa'nın Krstoar köyündeki çiftliği, önceden çiftlik işçisi olarak vergilendirilebilir iki baş ve bir çift (öküz çifti veya buna denk toprak) olarak kaydedilmişti. Çiftlik işçileri ve ortakçılar paylarına düşeni ödeyemedikleri için orayı terk ettiler ve çiftlik metruk kaldı. Ahmed Ağa'nın yerel yetkililere başvurmasının ardından, kadı kendisine çiftliğinin hissesinden 1/2 çift ve iki vergilendirilebilir baş indirim yaptı ve geriye yalnızca 1/2 vergilendirilebilir çift kaldı.[18]

Yukarıdaki örnekler yerel yetkililerin vergi kotasında yaptıkları daha resmi indirimlere örnek oluştururken, yerel yönetim meclisinin ya da *meclis-i memleket*'in oturumları sırasında kabul edilen daha az resmi tahfifler de vardı. Bunlardan Manastır sicilleri arasında en sık görülenler, dolu fırtınalarının ardından gelen indirimlerdi. Örnekler özellikle 1816'dan sonra sıklaşmaktadır; bu tarihte yerel yönetim, Manastır kazası içerisinde tevzi için yeni (ya da en azından değiştirilmiş) bir temel oluşturmaya karar vermişti. Bu tarihten itibaren, tevzi, vergilendirilebilir çift temelinde yürütülmeye başlayacaktı; tevzihane bile her köyde vergilendirilen mevcut çift sayısına bağlanacaktı.[19] Bu tür bir çift, bir çift öküzden ziyade, bir (geniş?) hane tarafından işlenen ekilebilir arazi birimi olmalıdır.[20] Kaçınılmaz

15 *Age*, s. 47.

16 *TDMI*, II, s. 5.

17 *Age*, s. 68.

18 Yerel kadının 14 Ekim 1809 tarihli ilamı, *TDMI*, III, s. 11. Benzer bir örnek için, bkz. *age*, s. 57.

19 Yöntemdeki bu değişiklik, Ursinus, *Regional Reformen*, s. 124-28, 163-74'te incelenmiştir.

20 *Age*, s. 164.

olarak teknik nitelikte olan aşağıdaki ayrıntılar, Manastır'da kullanılan yeni/gözden geçirilmiş sistemin karmaşık işleyişini göstermektedir.

Manastır sicili (aşağıda MS olarak kısaltılmıştır) no. 86'da 8 Temmuz 1817 tarihli bir not, dolu fırtınalarında, Bitola civarındaki ekinlerin büyük bölümünün mahvolduğunu kaydeder. Kayıplar, içlerinden 9'unun ekinlerinin bütünüyle mahvolduğu toplam 24 köye ait gözükmektedir. 5 tanesinin ekinleri yarı yarıya yok olmuştu. Geri kalan 10 köy ve çiftlikte hasar 1/3 ile 1/7 arasında (ya da daha az) değişiyordu. Bir önceki yıla ait yerel tahrir defterinde incelenen yaklaşık 4.200 çiftten neredeyse 300'ü 1817 yazının başındaki dolu fırtınalarından öylesine kötü bir biçimde etkilenmişlerdi ki tevzi başına vergilendirilmeye uygun bulunmadılar. Yerel yetkililer durumu karşılamakta hızlı davranmışlardı. 6 Temmuz 1817 tarihli bir kayıt, doludan zarara uğramış köy ve çiftliklerin her birinin vergi kotasının düşürülme ölçüsünü gösterir. Manastır kazasındaki toplam 303 1/2 tevzihaneden 15 1/2 ve 1 1/2 çeyrek tevzihanenin yanı sıra, çiftlik çifti olarak nitelenen 1.185 çiftten 135'i de tevzi listesinden çıkarılır.[21] 24 Ağustos 1817'ye gelindiğinde, bir tevzi defterinde, 150.000 *guruş*'tan fazla toplanacak tevzihanelerdeki indirim değişmezken, yine de beş çiftlik çifti daha, söylendiğine göre dolunun etkileri yüzünden vergiden muaf kılınmıştı.[22] Dolu yüzünden buna benzer kayıplar 1822 yılında da[23] tevzihane miktarında yapılan benzeri indirimlerde yer alır. Vergilendirilebilir çiftin ayrıntılı bir listesinde, –Manastır kazasında anlaşılan yeni bir yerel sayımın yapılmış olduğu 1823 yılı için 246 1/2 çift– toplam 3.909 çiftten 246 tanesi *meclis-i memleket* tarafından dolu afetine uğramış ilan edildi ve sonuç olarak yürürlükteki tevzi defterinden çıkarıldı.[24] MS no. 94'teki 6 Aralık 1825 tarihli bir çift listesi (var. 42a-43a), Bistrica nehir yatağının yakınındaki belirli köylerin vergi kotasının bir sel nedeniyle indirildiğinin kanıtlarını verir. Belge, eskiden yürürlükte olan fakat şimdi artık geri alınacak olan vergi indirimlerini meşrulaştırmak için "su ziyanı"ından söz eder. Bir sonraki yılın tevziinde ne gibi bir musibetin etkili olduğu açık değildir. 2 Şubat 1826 tarihli tevzi defteri sadece "sıkıntıdaki" birçok çiftin vergilendirilemez olarak nitelenerek defterden çıkarıldığını belirtir. Vergilendirilecek 4.000'den biraz fazla çiftten yaklaşık 200'lük (geçici) bir kayıp olduğu görülür.[25] 8 Kasım 1826'ya

21 *TDMI*, III, s. 85 vd.
22 *TDMI*, IV, s. 13 vd.
23 *Age*, s. 80.
24 *Age*, s. 70-74.
25 *Age*, s. 113 vd.

gelindiğinde, Bitola yakınlarındaki 7 köy, yine doludan, 60 çift ölçüsünde zarara uğramıştı; köylerin birinde tüm ekinler mahvolmuşken, geri kalan köylerdeki hasar 1/3'den 2/3'ye değişiyordu.[26] 1828'de, bir dizi tarladaki ekinler açıkça anlaşıldığı üzere selden zarar görerek[27] çürüdüğünden, 4.022 çiftten 200'ünün tevziden çıkarılması gerekmişti (MS no. 978, var. 31b-34a, 29 Zilkade 1245 tarihli).[28] Bunun gibi örneklerde, sel, yerleşimlerin ancak küçük bir bölümünü etkilemiş gibi görünür; bu durum, bu tip bir afeti –Manastır'ın doğu kesiminin büyük bölümü alçak rakımlı olmasına karşın– ekinlere yönelik dolu ve doluyla bağlantılı hasar gibi çok daha yaygın ve düzenli olduğu anlaşılan olaylardan farklı bir kategoriye sokar. Yoksa biz mi kaynakları yanlış okuyoruz? "Dolu" sözcüğü, tevzi amaçlı kota indirimlerini meşrulaştırma konusunda, "sel"den ayırt edilmek için mi kullanılıyordu?[29]

Özellikle kentsel bir tehlike olarak yangın, Bitola kent halkının, herkesten çok da Yahudi cemaatinin vergi kotasında tekrar tekrar indirime yol açan bir felaket olarak karşımıza çıkıyor. MS no. 97, var. 15b (22 Ramazan 1243/9 Nisan 1828 tarihli) bir belgede şunu okuyoruz: "Yehudi taifesinin bundan akdem havraları ihrak olcla deyü çift itibariyle hin-i tevzide veregeldikleri tekalif içün otuz çiftleri tenzil..."[30] Yahudilerden alınan bu 30 çift, *varoş*'larda yaşayan Hıristiyanların payına eklendiğinden ve bu Hıristiyanlar da söz konusu ek yükü kaldırabilecek durumda olmadığın-

26 *TDMI*, V, s. 10.

27 *Age*, s. 29 vd.

28 *Age*, s. 34 vd.

29 Manastır'ın yakın çevresindeki, özellikle bahar başlangıcında su baskınlarına yatkın, alçak seviyeli alüvyon ovaları göz önüne alındığında, Crna Nehri'ne en yakın köylerin bile çok daha sık su baskınına uğramış olarak kaydedilmediklerini görmek şaşırtıcıdır. Öte yandan, dolunun, yılın daha sonraki bölümlerinde ve tevzi tarihlerine daha yakın dönemlerde (genellikle nisan sonu ve kasım sonu) en yüksek hasarı verme eğiliminde olduğu açıktır.

30 Manastır'ın tamamıyla kentli olan Yahudi cemaatinin neredeyse tümü için (herhalde tarımsal bir terim olan) çift sözcüğünün kullanılması, bu grup vergi mükelleflerini temelde tarımsal niteliği olan bir sistem içine sokmak için (bundan dolayı çift), başka tür mülkler/üretim araçlarının eşdeğer olarak çifte çevrilmek zorunda kalmış olduğu fikrini veriyor. Bu yaygın bir uygulamaydı. Belki de hepsinden etkileyici olanı, Trablusgarb ile Bosna'daki Rogatica örnekleridir. Trablusgarb'da, bir kuyunun 1/10'i (bi'r), 1 hurma ya da zeytin ağacı, 1 deve, iki manda, 10 koyun ya da 20 keçinin her biri, ana tevzi birimi olan 1 çadırın eşdeğeri sayılıyordu. Abdurrahman Vefik, *Tekalif Kavaidi*, c. I-II, İstanbul, 1328-1330, c. I, s. 49 vd. Öte yandan, Rogatica'da, 40 koyun ya da keçi, 4 öküz ya da at, 8 inek ya da midilli ve 16 buzağı, yerel tevzi birimi olan 1 dişin eşdeğeri olarak kabul ediliyordu, Suceska, "Popis", s. 206 vd.

dan, kentin zengin tüccarlarından, artırılan vergi yükünün sorumluluğunu almaları için resmi talepte bulunmuşlardı. 1835'te, yangın bir kez daha vurdu ve Yahudi cemaatinin vergi kotalarında yine hatırı sayılır indirimler yapıldı; örneğin başlangıçtaki 60 çift 20'ye indirildi (MS 101, var. 39b-40a, g. Muharrem 1251/29 Nisan 1835 tarihli; var. 37b-38a, tarihsiz). 6 Temmuz 1836 tarihli bir *buyuruldu*'da, *millet-i Yehudiyan* (!), yangından önceki dönemde ödenmemiş olan 5.825 *guruş*'luk vergi hisselerini ödememekte serbest bırakıldı;[31] bu da, Bitola Yahudilerinin ekonomik durumlarının zayıf olduğunu ve genel bir desteğe muhtaç olduklarını gösterir.

Yukarıda, Manastır'daki tevzi mekanizmasının gözle görülür bir biçimde, çift adı verilen tevzi birimlerine dayanmaya başladığı 1816 yılından itibaren verilen dolu, sel ve yangın örnekleri, vergileri vergilendirilebilir çiftin yaklaşık olarak yüzde beşi oranında pay etmeden önce daha önemsiz doğal afetlerin düzenli olarak değerlendirildiğini kanıtlar gibi görünmektedir. Her ne kadar kanıtlaması güç olsa da, bu ve benzeri felaketlerin yerel tevzi sisteminin evrimi içinde çok daha eskiden beri değerlendiriliyor olması da pekâlâ mümkündür. "Cümle ittifak ve ittihadleriyle zayıfülhal olanları ... tahfif" gibi 17. yüzyıla ait standart ibarelerin (MS 27, var. 59b-60a, 10 Şevval 1103/25 Haziran 1692), burada tartıştığımıza benzer durumlara gönderme yapıyor olması mümkündür. 18. yüzyılın ilk yıllarında, Bitola civarındaki 30 köy "zayıf durumda" olup kota indirimleri (tahfif, MS no. 33, var. 36b) yapılmasını gerektirir nitelikte bulunmuştur. Bu tür indirimlere neden olan doluya ilişkin en erken açık göndermenin tarihi, 1119 H./4 Nisan 1707'den başlayan yıla rastlar (MS no. 32, var. 53a).

Özetlemek gerekirse, 17. ve 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu vilayetlerindeki yerel tevzi düzenlemeleri, İstanbul'daki hükümetin, vilayetlerin mali kaynakları gibi hayati meseleleri yeterince yakından izleme konusunda gittikçe artan yetersizliği veya isteksizliğine verilen bir karşılık olarak evrildi. Tevziden sorumlu yerel çevreler, tevzi sistemlerini, doğal afetler de dahil olmak üzere en son değişikliklerle güncelleştirerek denetimleri altına alma konusunda kayda değer bir yetenek ve istek gösterdiler. Bu şekilde, "süt veren ineklerinin" uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmesini garantiye alarak vergi salma sisteminin istikrarlı olmasını sağlamayı umuyorlardı. Yeni atanan her kadının öğrenmesi gereken karmaşık bir önlemler dizisi geliştirerek (unutmamamız gerekir ki söz

31 *TDMI*, V, s. 93.

konusu dönemde, kadılar gittikçe artarak, atandıkları yerlerde yıldan çok ay olarak hizmet veriyorlardı ve neredeyse her zaman atandıkları yerin yabancısı oluyorlardı) kendilerini hükümet ve temsilcilerinin karşısında, nihai olarak ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında üstesinden gelinebilecek bir tekel konumuna da getirmiş oldular. Bütün bunlarda sel, dolu ve fırtına, uzun dönemler boyunca Osmanlı merkezi denetiminin fiilen erişimi dışında kaldığı anlaşılan vergi paylaşım sistemlerinin gelişmesinde, belgelerde yer almalarını haklı çıkartacak kadar önemli etkenler olarak gözle görülür bir rol oynadı.

KARADENİZ'İN KUZEYİNDE BÜYÜK 1560 KURAKLIĞI: OSMANLI YETKİLİLERİNİN DURUMU ALGILAYIŞI VE GÖSTERDİKLERİ TEPKİLER

GILLES VEINSTEIN

1559-1560 yılları, Karadeniz'in kuzeyindeki Osmanlı topraklarında, yani imparatorluğun kuzey kıyısında, sultana bağlı olan Kırım hanının topraklarında tehlike çanlarının çaldığı yıllardır. Yaklaşık 25 yıl önce Ch. Lemercier-Quelquejay tarafından incelenmiş olan mühimme defterinin üçüncü cildinin gösterdiği gibi, bölge sürekli olarak Litvanya'nın önemli derebeylerinden olan, büyük serüvenci Dimitrij Visnevieckij'in saldırılarına maruz kalıyordu. Visnevieckij, en azından ilk başta Moskova'daki çar birliklerinden destek görmüş, bayrağının altında pek çok Kazak, Çerkes, hatta Tatar ve Nogay'ı bir araya getirmiştir. 1559 ilkbaharında ve sonbaharında, 1559-1560 kışında, 1560 Temmuz'unda, Azov Denizi'nin gerisinde yer alan ve en kuzeydeki Osmanlı kalesi olan Azak kuşatılacaktır; ama, tıpkı Dnieper ve Kırım'daki hareketler gibi bu kuşatma sonuçsuz kalacaktır.[1]

1 Krş. Ch.Lemercier-Quelquejay, "Un condottiere lithuanien du XVIe siècle, le prince Dimitrij Visnevieckij et l'origine de la *sec* zaporogue d'après les archives ottomanes", *CMRS*, 10 (1969) s. 258-79. Şu anda elimizde mühimme defterinin III. cildinin yeni bir basımı var; içinde özetler, Latin harflerine transkripsiyonlar ve belgelerin tıpkıbasımları bulunuyor; bunu Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün çalışmalarına borçluyuz: *3 Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560)*, 2 t., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, yayın no. 12, Divân-i Hümâyûn Sicilleri Dizisi, no 1, Ankara, 1993. Daha önceki yıllarda bölgenin genel konumu hakkında, şu kaynakları önereceğiz: M. Berindei ve G. Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains, 1544-1545*, Paris-Cambridge, 1987, s. 89-118; ve G. Veinstein, "Prélude au problème cosoque, à travers les registres de dommages ottomans des annees 1545-1555", *CMRS*, 30 (1989) s. 329-62.

Kendi adıma, bu sempozyumun sınırları dahilinde, söz konusu durumu yaratan farklı bir etkene dikkat çekmek isterim. Bu, doğal bir etken; sözünü ettiğimiz kaynaklarda *kaht* olarak geçen Arapça kökenli bu sözcük; kuraklığı ve kıtlığı dile getirmektedir. *Kaht* kendini nasıl gösteriyor, bölgedeki ve merkezdeki Osmanlı yetkilileri tarafından nasıl algılanıyor, ne gibi önlemlerin alınmasına neden oluyor, olayların akışını nasıl etkiliyor? Başka bir deyişle, buradaki askeri hareketler konusunda, Napolyon'un Rusya seferinde "genel kış"a yüklenen rol düşünülerek ve bu boyutlar korunarak bir "genel kuraklık"tan söz edilebilir mi?

Dniester'in ağzındaki bir Osmanlı limanı olan Akkerman'ın (Belgorod Dniestrovskij) kadısı, kaygı verici bir harekete, "bir miktar Tatar"ın nehri geçip Osmanlı topraklarına, Silistre sancağına girişine dikkatleri çekiyor ve Osmanlı Divanı da olayı 1560 Mart'ının başında, bu şekilde dolaylı yoldan keşfediyor.

Kadı göç hareketini, Nogay ülkesini kasıp kavuran kuraklığa bağlıyor. Kısaca hatırlatmak gerekirse, Nogay birliği o zamanlar ikiye bölünmüştü: Don ve Ural arasındaki bozkırlarda göçebe hayatı süren "Büyük Nogaylar" ve Don'un batısındaki "Küçük Nogaylar".[2] Sözünü ettiğim askeri tehdide her zamankinden daha kuşkulu yaklaşan Bâb-ı Âli, Silistre sancakbeyine bir *çavuş* yollayarak, gönderdiği mektupla onu soru yağmuruna tutuyor: "Bunlar nasıl birlikler? Kaç kişiler? Başlarında önderleri ya da önemli mirzalardan birileri var mı? Ellerinde silah ve malzeme bulunuyor mu, yoksa hepsi fakir fukara mı? Nereden ve ne zaman geldiler?" Ayrıca sancakbeyinden içlerinden birkaçını sorgulanmak üzere başkente göndermesi de isteniyor ve Bâb-ı Âli sancakbeyine, davetsiz konukları evlerine yollamasını, kısacası onları başından atmak için elinden geleni yapmasını emrediyor (832).[3]

O sırada, limanın denetiminden sorumlu olan Akkerman emini de, sultanın izni olmadan Tatarların nehri geçmelerine izin verdiği için uyarılıyor; ayrıca kendisine, geçenlerin kaç kişi olduğu soruluyor. O günden sonra, "kuş bile uçurtmama[sı]" gerekiyor (864).

Silistre sancakbeyi hiç vakit kaybetmeden yanıt veriyor: "Söz konusu topluluk kısmen Nogaylardan, kısmen Kırım Tatarlarından oluşuyor; göç

---

2 Krş. A. Benningsen ve Lemercier-Quelquejay, "La grande horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire ottoman et l'Asie centrale en 1552-1556", *Turcica*, 8 (1976) s. 203-236.

3 Parantez içindeki numaralar, mühimme defterinin III. cildine denk gelen numaralardır. Krş. ekte, belgelerle ilgili özet liste.

üç aydır sürüyor" (yani ilk gelişleri kış ortasında). Ne başları var, ne silahları; "zavallı yoksullar... çoğu kıtlık yüzünden ailesiyle birlikte yayan gelmiş, yiyecek bulmak için ülkeye dağılmış" (894).

Aynı anda, Boğdan Voyvodası Alexandru Lapuşneanu'dan da İstanbul'a haberler gidiyor; ötekilere göre daha açık, daha telaşlı haberler (belki de daha kasıtlı; çünkü efendisinin isteklerini azaltmak, beyin daima işine gelir): "Tatar Nogaylar, büyük kıtlık çıkınca (*ziyâde açlık*), Kırım tarafına kaçmışlar. Ama Kırımlılar da kıtlık çektiği için, Tatar Nogaylar daha uzağa gitmişler; steplerde avladıklarıyla karınlarını doyurarak, Kili (Kilija), Akkerman ve Bender kalelerine varmışlar. Kimileri steplere yerleşmiş, kimileri de Boğdan sınırına kadar yollarına devam etmişler. Sınırı aştılar, şimdi de reayanın sürülerine zarar veriyorlar" (894).

Görünüşe bakılırsa divan, ne bu davetsiz konuklardan yakasını kurtarabileceğine, ne de onların düşmanca bir saldırıda bulunabileceğine inanıyor gibi. Tehlike, konukların kıtlığı sızdıkları bölgeye de taşımaları. İşte bu yüzden sultan, halka artık onları başlarından atmalarını değil, ki bunu herhalde artık imkânsız görüyordu, ama en azından "tek bir yerde toplanmalarını" engellemelerini söylüyor. Yani, "uygun yöntemlerle herkes elinden geldiği kadar onları dağıtacaktı"; "böyle dağılırlar ve herkes kendi yoluna giderse, sorun yok" (863 ve 897). Ne var ki korkulan başa geliyor ve durum gitgide zorlaşıyor. Mart sonunda, merkezden bölgeye gönderilen bir görevli olan ve daha sonra tekrar sözünü edeceğimiz zaim Mehmed Çelebi, "sayılamayacak kadar çok" göçmenin Kili, Akkerman, Bender, Hirşova, ayrıca Bucak ve Dobruca bölgelerinde büyük kıtlığa neden olduğunu belirtiyor (897).

Yaz sonuna kadar, divanın emirlerinde göçmenlerin adı bir daha geçmiyor. Ama ağustosun on beşinden sonra, sorun ciddi bir skandal halinde yeniden alevleniyor: Karadeniz'in önemli bir esir pazarı olan Kefe'de (Caffa, Feodosija), "birtakım adamlar", "emeklerini kiralama" (*icâre tarîkiyle*) ya da karınlarını doyurma bahanesiyle yerli halktan insanları aileleriyle birlikte alıyor, sonra da bu Müslümanları köle olarak satarak, şeriata aykırı davranıyor, günaha giriyorlardı. Bu zavallılardan kimileri İstanbul'da bulunmuş ve özgürlüklerine kavuşturulmuş, onları alan ya da satanlar da cezalandırılmıştı. Ama görünüşe göre, kölelerin yeniden satılması ya da başka yere nakledilmesi yoluyla her yere yayılmış olan ticareti engellemek zordu. Bu Müslüman kölelerden kendi topraklarında olanları araması istenen Bolu sancakbeyi, pek çoğunun başka vilayetlerde satılmak üzere bölgeyi terk ettiği yanıtını veriyordu (1577). Böylece Bâb-ı Âli yalnızca Kefe'deki yetkililere bu olaylara bir son vermelerini emretmekle kal-

mıyor, "limanlardaki, kıyılardaki ve hüküm altındaki topraklarda bulunan başka bölgelerdeki" bütün kadıları da harekete geçiriyordu; özellikle de köle ticaretinin bir başka kavşak noktası olan Bursa kadısını. Söz konusu yetkililer, ele geçen Tatar köleleri özgürlüklerine kavuşturup güvenli bir yere yerleştirmek ve köle ticareti yapanlar ile bundan yararlanan şahısları da bulup cezalandırmakla yükümlüydüler (1478, 1500, 1577).

Kanuni Sultan Süleyman'ın, ilk başta "dünyanın sefaletine" pek kulak asmadan "hüküm altındaki bölgelerdeki" reayayı dışarıdan gelen unsurlara karşı korumak için titizlendiği (elinden gelse göçmenleri seve seve geri yollardı, zaten ancak belli bir eşiğin ardında oldukları sürece onları hoş görebiliyordu) zavallı Tatarların yazgısıyla ancak gerçekten ciddi ve kabul edilmez bir duruma –hiç istemeyerek– kaynaklık ettiklerinde ilgilenmeye başladığı, pek çok ders öğrenilecek bir dönem. Tatarlar, sultanın devletinde şeriatın çiğnenmesine neden olmuşlardı. Kanuni, "adalete adadığım ömrümde, şeriata aykırı olarak Müslümanların böyle alınıp satılmasına razı değilim" demişti (1500).

1560 ilkbaharına –ve sempozyumumuzun konusuna– geri dönecek olursak; anlaşılan sultan, aylar boyunca kendi topraklarının, Nogay ülkesinin uzak steplerini vuran bu iklim koşullarından doğrudan değil, yerli halkın yerini yurdunu bırakması sonucunda ancak dolaylı olarak etkilendiğini düşünüyor.

Buna karşılık, Nogay steplerine coğrafi olarak daha yakın olan rakipleri, fırsattan yararlanıp Moskova sınırındaki kalelere ve köylere büyük bir akın düzenlemek isteyen Kırım Hanı I. Devlet Giray'ın belirttiği gibi kıtlıktan etkilenmiştir. Yalnız Moskovalıları değil, ileride Don ve Zaporag süvarilerine dönüşecek olan Don ve Dnieper halklarını da adlandırmak üzere kullandığı belirsiz terimle *Rus*'ların felaketten nasıl etkilendiğini oldukça açık bir biçimde anlatıyor:

"Bir önceki kışın çok sert geçmesiyle sürüleri hep kırıldı; böylece ellerinde avuçlarında hiçbir şey kalmadı; bunun dışında, bu yılın yağmursuz geçmesi, yurtlarına kıtlık getirdi" (1265). Kısaca, önce karakış soğukları, ardından büyük bir kuraklık. Sultan, akın düzenleme düşüncesini onaylıyor, ama uzaklığı, aşılması olanaksız engelleri ve lojistik sorunları öne sürerek kendi birliklerini işe katmayı reddediyor.

Bununla birlikte, bir yandan da kendi topraklarını –Azak'ı, Dnieper'in denize kavuştuğu noktayı ve Kırım'ın güneyini– korumak için her tür önlemi alıyor. Bu doğrultuda İslam-Kirman (bugünkü Aslan gorodok) Tatar surlarında, ayrıca Özü (Ocakov) ve Azak (Azov) surlarında büyük çapta onarımlar yapılıyor. Eflak ve Boğdan voyvodalarından, Bucak ve Dob-

ruca'daki pek çok kadıdan malzeme, insanlar ve hayvanlar için erzak, işçi ve zanaatkâr isteniyor. Kocacık, Naldöken, Tanrı Dağı *yürük*'lerinden, Yanbolu, Dobruca ve Aktav Tatarlarından asker talep ediliyor.[4] Son olarak da, çalışmalar sırasında Özü'yü korumaları için Vülçitrin (Vucitrn) ve Akkerman beylerinin birlikleri seferber ediliyor, ayrıca belli başlı Rumeli sancaklarının güçleri harekete geçiriliyor. Bu sancaklar Silistre, İskenderiye (İşkodra), Çirmen, Vidin, Selanik, İnebahtı (Lepanto) ve Alacahisar'dır (Krusevac). Sancakların kuvvetleri Silistre civarında toplanarak, kendilerini "Dimitraş"ın ve "lanet olasıca Ruslarının" üzerine sürecek olan Silistre sancakbeyinin kontrolü altına girdiler.

Ne var ki, bütün bu hazırlıklar sürerken divanın malum bölgelerde bir kıtlığın varlığını, hatta böyle bir tehlikeyi bile hesaba katmaması ilginçtir. Daha sonra da göreceğimiz gibi, her zamanki gibi payitahtın koyun ihtiyacının karşılanması için Akkerman sancağında *celeb*'ler görevlendiriliyor,[5] bunların kötü niyetli olduklarından şikâyet ediliyor (1139), *madrabaz*'ların yerel tüccarlara göz açtırmadığı söylenerek Kefe'den İstanbul için tereyağı isteniyordu (1364). Sonradan "körlük" olarak değerlendirilecek olan bu tutumu nasıl açıklamalı?

Sultanın askeri ya da ekonomik öncelikleri vardır ve bu konuda karşılaştığı itirazlara daima karşılık verme eğilimindedir: "Bilmek istemiyorum". Ama bir yandan kendisi de yerel görevliler de olup bitenleri henüz tam olarak *bilmiyor* olabilir. Kronolojik ayrıntılara dikkat edelim: Bahsi geçen önlemlerin alınması, mart sonu ile mayıs başı arasında yani hasattan önce istenmiş ya da hatırlatılmıştır; stepin batısındaki verimsizlikten kaynaklanan tarımsal bir felaketin ve göçebelerin sürülerinin telef olmasının boyutlarının, en azından bütün boyutlarının anlaşılabilmesinden önce.

Her ne olursa olsun, sorun yavaş yavaş sultana kadar ulaşacaktır.

Sultanın göğüslemek zorunda kaldığı ilk sorun, Azak'ı savunmakla görevli yeniçerilerin gereksinimlerinin karşılanmasıdır; başlarında bir *yayabaşı*'nın bulunduğu, kâğıt üzerinde 200 adamdan oluşan bir sekban birliğidir bu (216). Bir önceki yıl, bu yeniçeriler erzaksız bırakıldıkları için sızlanmaya başlamışlardı bile; ama daha o zamandan bölgede iklime bağlı

4 Yardımcı gruplarla ilgili olarak, krş. M.T. Gökbilgin, *Rumeli'de Yürükler, Tatarlar ve Elâd-i Fâtihân*, İstanbul, 1957.

5 *Celeb*'ler hakkında, bkz. B.A. Cvetkova, "Le service des celep et le ravitaillement en bétail dans l'Empire ottoman, XVe-XVIIIe siècles", *Études Historiques*, 3 (1966) s. 145-72; "Les registres des Celepkeşan en tant que sources pour l'histaire de la Bulgari et des pays balkaniques", *Hungaro-Turcica. Studies in honour of Julius Németh*, Kaldy-Nagy, Budapeşte, 1976, s. 325-35.

birtakım zorlukların mı yaşandığını, yoksa divanın hükmettiği üzere, kıtlığın yalnızca Kefe sancakbeyinin beceriksizliğinden mi kaynaklandığını belirleyemiyoruz (79, 216, 343). Sonuç olarak 1560 Nisan'ında, hükümetin Azak'ta kıtlık çekildiğinden hiç kuşkusu kalmıyor. Bu bölgeden gelen bir kadı raporu, devleti bu konuda açıkça aydınlatmıştır:

"Kale halkı azap çekiyor... korkunç bir yokluk, kıtlık yüzünden... Kaledeki tahıl tükendi... artık hiç kalmadı. Zenginin de yaşlısında da balıktan başka yiyecek bir şey yok. Üstelik bu yıl, balık da her zamankinden az..."(949)

Devlet de, bir önceki yıl yaptığı gibi, Kefe sancakbeyine Azak yeniçerileri için üreticilerden, hatta Kırım'daki satıcılardan tahıl tedarik etmesini emretmenin yararsız olacağının farkındadır (216). Karadeniz üzerinde olmasına karşın yine de epey uzak bir ikmal kaynağı gösterir: Bulgaristan'daki Varna bölgesi. Mayıs başında, Varna kadısı ile dizdarı, limandaki tüccar (*rençber*) gemilerine 300 *müdd* tahıl yükleyip yanlarına asker katarak bunları Kefe'ye yollama emri alırlar (1052, 1053, 1056).[6] Bunun dışında Divan, reayada yeterli erzak yoksa, devlete ait stoklardan (*miri tereke*) yararlanmaktan kaçınılmaması gerektiğini ekliyordu (1056). Anlaşılan birtakım zorluklar çıkabileceğinden kuşkulanılıyordu; son olarak Kefe sancakbeyine, Varna'dan tahıl gelmezse ne yapıp edip Azak yeniçerilerinin ihtiyaçlarını karşılamasının söylenmesi de bunu kanıtlıyordu zaten (1072); başka bir deyişle, "nasıl halledeceğini kendi düşünsün".

Divan'a ulaşan kötü haberlerin ardı arkası kesilmedi: Boğdan beyi, Özü Kalesi'nin onarımı için kendisinden ağaç, erzak ve araba istendiğinde hiçbir şey göndermedi; neden olarak da Silistre sancağını kırıp geçen kıtlık göz önüne alındığında çalışmaların başlaması için gereken koşulların var olmadığını öne sürdü; Tatarlarla Nogayların gelişinden kaynaklanan zararlar, kuraklık yüzünden iyice ağırlaşmıştı. Voyvoda, Silistre, Hırşova, Kili, Bra'il (Braila) ve Tekfur Gölü kadılarından raporlar aldığını söylüyordu; bunlara göre "kıtlığın, etkisini her yerde iyice artırması yüzünden, kalenin onarımı için işçi bulmak, bölgede hüküm süren yokluk yüzünden, çalışmaların sonuna kadar güvenliğini sağlayacak birliklere tahıl, hatta atlara saman sağlamak bile mümkün değildi" (1321).

Çalışmaları yönetmekle görevli nazır-ı emval Mehmed Çelebi'nin raporları da bu tabloyu kelimesi kelimesine doğrular. Erzak toplamaları için Silistre ve Akkerman sancaklarına yolladığı *mübaşir*, gittiği yerlerde "çok

---

6 Söz konusu olan İstanbul *müdd*'üyse, bu ölçü 513,12 kg. buğdaya denk geliyordu; bu durumda toplam miktar 153, 936 t. buğday olurdu.

büyük bir kıtlıkla" karşılaşır ve buna dayanarak "o yıl, orada tek bir tahıl tanesi bile bulunamayacağına" karar verir. Bunun dışında Eflak ve Boğdan voyvodaları ona son derece kaygı verici mektuplar yollamışlardır: "Ülkemiz, son derece büyük bir kıtlığın pençesinde." Devletin emri üzerine, "bir önceki hasattan kalan arpanın hepsi mülk-ü İstanbul'a yollanmıştı, bu yılki tahıllar ise, kuraklık felaketi yüzünden kesinlikle boy atamıyorlar... Ayrıca, hayvanlar da açlıktan bitap düştüklerinden, hiçbiri araba çekecek halde değil. Kısacası, ne bir dirhem tahıl ne en ufak bir inşaat tahtası verebilecek durumdayız."

Mehmed Çelebi bunun üzerine "memleketteki deneyimli insanların" nabzını tutuyor ve "bahsi geçen kalede o yıl çalışılmasının mümkün olmadığı" sonucuna varıyor.

Bu noktada, sultan, görevlileri ile halkının itirazlarına kulaklarını tıkamayı bırakıyor. Tam tersine, zorba hükümdarların pek beceremediği bir şeyi yapıyor: Gerçeklere boyun eğiyor. 10 Temmuz 1560'ta, o yıl için Özü Kalesi'ndeki çalışmalardan vazgeçmeye karar veriyor: Aynı koşullarla, ertesi yıl yapılacaklar, "inşallah" (1321, 1333).

Ardından, sancaklarda göreve çağrılan birliklerden bir o kadar umutsuz bir haber daha geliyor. Anlaşıldığı kadarıyla Visneveckij'in 1560 Temmuz'unda Azak'a düzenlediği son baskında hiçbiri iş görecek durumda değilmiş; bölge, Kefe beyinin istediği bir Osmanlı filosu sayesinde kurtulmuş.[7]

İnebahtı Beyi Turahan, kendisine emredildiği gibi Silistre sancağına ulaşmıştı; söylendiği gibi sipahilerle değil –Divan, sipahileri birliğe kattığını çoktan unutmuş görünüyordu– ama hiç olmazsa atlı müfrezesiyle gelmişti. Başlarında da akıncılarla *tovice*'ler vardı.[8] "Ama" diye aktarıyor, "bölgede müthiş erzak sıkıntısı çekiliyordu; üstelik hiçbir yerde düşmanın, yani ganimetin varlığı kesin değildi. Ne var ki, *tovice*'ler, akıncılar ve genç gönüllüler tamamıyla ganimetle geçinen, aynı yerde dört beş günden fazla kalmaya katlanamayan, zorlamaya gelemeyen birliklerdir." Bunun üzerine Divan, 2 Ağustos'ta bu yerinde duramayan, fazla açgözlü adamlara yol verip yanında yalnızca düzenli bir geliri olan, dirlik sahibi savaşçıları tutması için ona izin verdi (1393). Bu koşullar altında, o da yanında yalnızca dirlik sahibi iki *tovice*'yi tutacaktı (1512).

Alacahisar beyinin yazgısı da daha parlak değil. O da aldığı emir üze-

---

7 Bkz. Lemercier-Quelquejay, aynı makale, s. 276.

8 Bkz. A. Decei, *EI²*, "Akındjı"; I. Beldiceanu-Steinherr, "En marge d'un acte concernant le peñgyek et les aqıngı", *REI*, 37 (1969), s. 21-47 (39-41).

rine yollara düşmüştü. Plevne (Pleven) geçidine ulaşınca Silistre sancakbeyine mektup yazıp birliklerin nerede birleşeceklerini sormuştu. Silistre sancakbeyi de ona şu yanıtı vermişti: "Düşman yatıştı, bu bölgede korkunç bir kıtlık var. Birliklerin de, memleketin de açlık ve sıkıntıya mahkum olduğuna kuşku yok." Böylece ona daha fazla ilerlemeden bölgenin en uygun yerine yerleşip talimatları beklemesini emretti. Alacahisar beyi Niğbolu (Nikopol) sancağında, Lofça (Lovec) yakınlarında çadırlarını kuruyor, ama orada da kıtlık var: "Bölgede erzak az, kıtlık kendini belli ediyor." Ama devlet yine de ona olduğu yerde kalıp yazışmalarını sürdürmesini emrediyordu; o arada ölen Silistre sancakbeyi Sinan'ın yerine, Akkerman sancakbeyi Hüseyin'le mektuplaşacaktı (1497).

Birkaç ay daha geçti ve 12 Ekim'de, "kış yaklaşınca", birliklerin topyekun terhis edilmesi emri geldi. Buna aykırı olarak gelen ikinci bir buyrukla Vülçitrin, Alacahisar, Vidin ve Selanik beyleri silah başında kaldılar; Dimitraş ve Rus'ları yüzünden değil, Polonya'nın Boğdan'a yönelik tehditleri nedeniyle. Vülçitrin beyi de işte bu yüzden şikayet ediyordu: "Kış geldi; artık ne hayvanlar dışarıda kalabilir, ne biz çadırda yatabiliriz."

Son derece akla yatkın bir şikâyet bu ve Divan da bir noktaya kadar bunu kabul ediyor: Vülçitrin beyine, aynı durumdaki öteki beylerle birlikte, 17 Ekim tarihli bir emirle kırlardan kışlaklara, "uygun kasaba ve köylere" çekilme izni veriliyor (1639).

Bir askeri sezon, imparatorluğun bir bölümünde böyle sona eriyordu; doğal bir etken olan kuraklık ve onun sonucu olan kıtlık, Osmanlı'nın bu uzak bölgeye müdahale etmesinin koşullarını zorlaştırarak, sezon üzerinde apaçık rol oynamıştı. İklimden kaynaklanan bu felakete hiçbir çare bulunamamıştı; bölge köylülerinin tohumların boy vermediği zamanlarda yararlanacakları herhangi bir tarım ürünü besbelli yoktu. Yalnızca balıkçılığa ya da ava yönelinebileceğinden söz ediliyor, ama bu iki etkinlik de zaten iklim koşullarından etkilenmişti.

Bütün bu engellerin sultanın Karadeniz'in kuzeyindeki konumuna pek zarar vermemesinin nedeni, felaketin, rakipleri de aynı oranda etkilemiş olmasıdır; üstelik bu rakipler, o ara Moskovalı müttefiklerinden koptukları için de zayıf düşmüşlerdi.

Öte yandan, Osmanlı devleti doğanın meydan okuması karşısında gerçek yüzünü, daha doğrusu pek çok yüzünü göstermek zorunda kalmıştı: Öncelikle gelirlerinin temel kaynağı olan reayasını Tatarlar ve Nogaylar gibi dış unsurlara karşı korumak istemişti; ama sonra bu davetsiz konukları, devletin sahip olduğu en önemli değer olan İslam gelenekçiliğini lekeleyebilecek dinsiz kaçakçılara karşı korunacak Müslümanlar olarak de-

ğerlendirmişti. Divan besbelli felaketin geldiğini görmemişti; felaket iyice kendini gösterdiği zaman da, önlem almakta ağır davrandı. Mayıs başında Azak yeniçerilerinin erzağının Varna'dan getirilmesine yönelik, pek de inanmadan verilen emirlerdeki kuşkuculuk, olayları büyük olasılıkla fark etmeye başladıklarını gösteriyor. Temmuz başında, harekâtın gerçekleştirileceği Dnieper, Kırım ve Azak'taki yapısal ve toplumsal zayıflıkları gidermesi beklenen Bucak, Dobruca, hatta Bulgaristan'ın bu rolün altından kalkamayacağı belli olmuştu. Kıtlık yalnızca başkalarının, Tatar ve Nogayların sorunu değildi.

Bâb-ı Âli, biraz da pragmatik düşünerek, yapılacak fazla bir şey olmadığını, kapanın kendi üzerine kapandığını kabul etti. Kili, Ahyolu (Aheloj), Aydos (Ajdos), Bra'il, Yanbolu (Jambol), Tuzla ve Varna kadılarına yollanan 12 Ekim tarihli ferman, artık hiçbir çıkış yolunun kalmadığını gösteriyor. Acil bir emir olmadan, bu kadıların topraklarından Kefe'ye tahıl ihracına izin vermeleri yasaklanıyordu: "Sizde/tahıl kıtlığı/olduğundan, tohumların o tarafa teslimatı yasaklanmıştır" (1607). Başka bir deyişle, Kırım'ın rahatlatılması hedeflenirken, başka yerlerde durum iyice kötüleştirilecekti. Felaket bu kadar geniş bir alanı etkisine aldığına göre, artık kaynakların bölgeler arasında yeniden dağıtımı düşünülemezdi; bölgelerin birbirlerine yeterince hızlı ve güvenli bir biçimde bağlı olup olmadığı belli değildi.

Mühimme Defterinin III. Cildinde Kullanılan Belgelerin Özet Listesi[9]

- no 79, I, s. 41; II, f. 32; Kefe sancakbeyine, 26 Ramazan 966/02.07.1559
- no 216, I, s. 101; II, f. 87; Kefe sancakbeyine, 11 Zi'l-kade 966/15. 08.1559
- no 343, I, s. 158; II, f. 133; Kefe sancakbeyine, 14 Zi'l-hicce 966/17.09.1559.
- no 832, I, s. 377; II, f. 285; Silistre Sancakbeyi Sinan Paşa'ya; Akkerman sancakbeyi için kopya; 6 Cemaziyü'l-âhir 967/04.03.1560.
- no 863; I, s. 390; II, f. 295; Silistre Sancakbeyi Sinan Paşa'ya; Silistre sancağı kadısı, Akkerman sancağı kadısı ve beyi için kopyalar; 12 Cemaziyü'l-âhir 967/10.03.1560.
- no 864; I, s. 390-391; II, f. 295; Akkerman eminine; 12 Cemaziyü'l-âhir 967/10.03.1560.
- no 894, I, s. 403; II, f. 305; Boğdan voyvodasına, 28 Cemaziyü'l-âhir 967/26.03.1560.

---

9 Yaptığımız göndermeler, no. 1, ekte adı geçen Arşivler Genel Müdürlüğü yayınının I. cildindeki transkripsiyonlara ve aynı yayının II. cildindeki sayfa numaralarınadır; bu ciltte orijinalin tıpkıbasımı ve sayfa numaraları da bulunmaktadır.

- no 897, I, s. 404; II, f. 306; Boğdan voyvodasına, 28 Cemaziyü'l-âhir 967/26.03.1560.
- no 949; I, s. 426-427; II, f. 324; Kefe sancakbeyine, 12 Receb 967/08.04.1560.
- no 1052; I, s. 467; II, f. 356; Kefe sancakbeyine, 6 Şaban 967/02.05.1560.
- no 1053; I, s. 467; II, f. 356; Varna dizdarına, 6 Şaban 967/02.05.1560.
- no 1056; I, s. 469; II, f. 357; Varna kadısına, 7 Şaban 967/03.05.1560.
- no 1072; I, s. 475; II, f. 352; Kefe sancakbeyine, 8 Şaban 967/04.05.1560.
- no 1139; I, s. 503; II, f. 384; Akkerman sancakbeyine ve kadısına, 28 Şaban 967/18.05.1560.
- no 1265; I, s. 553-554; II, f. 423; Devlet Giray Han'a, 24 Ramazan 967/18.06.1560.
- no 1321; I. s. 576; II, f. 441, Boğdan voyvodasına, 16 Şaban 967/10.07.1560.
- no 1333; I, s. 580-581; II, f. 441; Zaim Mehmed Çelebi'ye; Silistre mukataât nâzırı, 16 Şaban 967/10.07.1560.
- no 1364; I, s. 595; II, f. 458; Kefe sancakbeyine, kadısına ve nâzırına, 3 Zi'l-kade 967/26.07.1560.
- no 1393; I, s. 605; II, f. 466; İnebahtı akıncı beyi ve sancakbeyi Turahan Bey'e, 10 Zi'l-kade 967/26.07.1560.

- no 1478; I, s. 640; II, f. 497; Kefe sancakbeyine, kadısına ve nâzırına, 27 Zi'l-kade 967/19.08.1560.
- no 1497; I, s. 648; II, f. 504; Alacahisar sancakbeyine, 6 Zi'l-hicce 967/28.08.1560.
- no 1500; I, s. 649; II, f. 505; Akkerman kadısına; Bursa kadısı için kopya; 6 Zi'l-hicce 967/28.08.1560.
- no 1512; I, s. 653; II, f. 509; akıncı beyi Turahan Bey'e, 19 Zi'l-hicce 967/10.09.1560.
- no 1577; I, s. 682; II, f. 535; Bolu sancağı kadısına ve beyine; Bursa sancağı kadısı ve beyi için kopya; 8 Muharrem 968/29.09.1560.
- no 1607; I, s. 696; II, f. 548; Kili, Ahyol, Aydos, Bra'il, Yanbolu, Tuzla ve Varna kadısına, 21 Muharrem 968/12.10.1560.
- no 1639; I, s. 710; II, f. 560; Vülçitrin sancakbeyine; Alacahisar, Vidin, Çirmen ve Selanik sancakbeyleri için kopyalar; 27 Sefer 968/17.11.1560.

DİZİN

A
Abdülmecid 202, 208
açlık 304
Adana 136
Adapazarı 142-143
Adilcevaz 229-230, 232-237
Adrianopolis (Edirne) 162
Adriyatik 76, 79
Adıyaman 138, 142-143
Agrafa 126, 129, 242, 258
Ahlat 232-234, 237
Aigion (Vostitza) 128dn-130
Aitoloakarnania 123
Akçeliman 9
Akdeniz 13, 24-25, 54, 154, 208, 274-275
Akkâ 152
Akkerman 298-299, 301-302, 304-306
Alacahisar 303-304, 306
Amasya 40
American Board 133-135, 137
Anaboli (bkz. Nauplio) 109, 112
Anadolu 8, 10, 16, 23, 27, 39, 41, 44, 123, 126, 130dn, 135-138, 152, 156, 162, 181, 288, 290dn
Anavarin (Navarino) 110
Andronikos II. 6
Andronikos III. 6
Ankara 39, 41
Antakya 24-25, 33, 36, 152, 155, 157
Antalya 23, 152, 161, 164
Aplestun 256-257
Arakel (Tebrizli) 224-228
Argos Körfezi 112
Aristakes 230
Aristo 185, 194dn
astroloji 262-263, 268
astronomi 262-263, 268
Athos [Aynaroz] Dağı 65, 122dn-123, 124dn-125dn, 126-131, 258, 264
Atina 105
Attika 114
avarız 281, 288; avarızhane 284-285dn
avarız/nüzul 290dn; avarız/nüzulhane 290dn
Avlonya 102, 126-127
Ayamavra (Leukas) 105
Aydın 44, 126dn
el-Ayni 153
Azak 297, 300-303, 305
Aziz Pavlos Manastırı 127-128
Ağrı 32

B
Bâb-ı Âli 298-299, 305
Balkanlar 10, 60, 69, 73, 75, 100, 102, 114-115, 125
Baybars el Mansuri 151-152

Bayezid (Yıldırım) 10
Bayezid II. 156
Bessarion 243-249, 253dn
Bitinya 6, 141, 170dn
Bitlis 232
Bizans 6-7, 9-10, 127, 131, 160, 184dn, 268
Bodrum 165
Boetia 114
Bolu 299, 306
Bosna 114
Boğdan 64, 125, 299-300, 302-303, 305-306
brontologion 263, 267-268
Bükreş 64
bulaşıcı hastalıklar 275
Bursa 45-47, 124dn, 138-140, 143, 300, 306

C

calendarion 268
Cattaro (Kotor) 77
Cem Sultan 176, 182
Cenevizliler 9, 207
Cezayir 18, 25-26, 29-30, 39-40, 152
Chandax (Kandiye) 209
cizye 288

Ç

Çanakkale 38
Çerkes 297
Çimbe 7, 9

D

Dalmaçya 76-78
Demetrios Kydones 8, 10
deniz baskını 173, 178; kabarması 169dn-172, 183
Denizli 32, 126
deprem v, 4, 7-9, 14-15, 17, 20-41, 43-46, 48-53, 55-57, 59-70, 72-83, 85-89, 91-92, 99-112, 113-115, 121dn-123, 124dn, 127-133dn, 135-143, 149-156, 159-166, 168-179, 181-183, 185-186, 193-197, 200, 206-208, 224-228, 232, 242-245dn, 246-251, 254-257, 259, 262-263, 265-266; depremsellik 13-14, 22-23, 41, 73-75, 77, 88, 137, 178
deprembilim (bkz. sismoloji) 15, 18, 21, 39, 41-42, 44, 54-56; deprembilimci (bkz. sismolog) 15, 19, 58
Dionisios II. 250
Dionisiou Manastırı 125dn, 127, 265
Diyarbakır 42
dolu 287, 290, 293-296
Dousiko Manastırı 243, 245dn, 249, 251-253, 256, 258
doğal afetler v, 3-6, 8, 10, 62, 69, 121-122, 127, 131, 135-136, 168, 184, 209, 250, 269, 273-274, 276, 285, 287, 295; felaketler 6, 274; olaylar 5, 41, 62, 122-123, 125, 127dn, 173, 178-179, 194, 197, 224, 266, 268
Durazzo (Dürres/Dıraç) 77

E

Edirne 17, 22, 65, 273, 276, 278-285
Eflak 64, 300, 303
Ege 10, 23, 27, 43, 59, 113, 123, 170dn, 172-173, 209, 213, 242
Endülüs 155, 157
Epir 76, 78-79, 85-86, 123, 128dn, 243dn
Erçek Gölü 225
Erciş 226-227, 229, 232, 234-237
erozyon 237dn
Erzincan 39, 42
Erzurum 23, 39, 42

Evliya Çelebi 209-216, 225, 227, 231, 233, 235, 237, 275dn, 284
Eğriboz (Halkis) 104, 107

F
Filibe 57

G
Gaştula 30
gelgit 129, 152, 214
Gelibolu 34, 36, 38, 42
Gemlik 46, 139
Georgios Pakhymeres 6, 7, 159
Geyve 141
Giş 35
Girit 23, 31, 37, 39, 104, 107, 125dn, 127, 159-160, 200-204, 206-208, 214
Gortinia 129
Granada 155, 160
Guillaume Caoursin 167-179, 183-187, 193-194dn, 198

H
Habusi 141
Hafiz Nuri 200-208
Halep 17, 24-25, 30, 32, 35, 40, 56
Halkis 104
Hanya 21, 23, 203-205dn, 206-208
Harput 135, 141-142
Hellas 242, 252-253, 256
Heraklitos 267
Hersek 103-104
heyelan 99
Hidra 112
Hios (bkz. Sakız) 163
Hipate 129
Hoşap 225-227
Hospitaller Şövalyeleri 159-163
Hrisanthos Notaras 263, 266-268

İ
İbn ed-Devadar 149-152
İbn İyas 153-156; 169-170
İerapetra 31
İşkodra 301
İlhaniler 232
İmroz 43, 55
İnebahtı (bkz. Naupaktos) 105, 107, 110-111, 301, 306
İoannes Malalas 126
İoannes V. Palaiologos 6, 9
İoannes VI. Kantakuzenos 6-7, 8, 10
İskenderiye 25, 112, 152, 159, 161-162, 177
İskenderun 24, 35, 40
İstanbul 16, 20, 22, 26, 34, 36, 38, 40-42, 64-65, 89-90, 105, 108, 114, 125-126, 129, 131dn, 133dn, 136, 138, 140, 143, 156, 158, 184, 201, 208, 212, 227, 257
İustinianos 268
İyonya 74, 76, 77dn-78, 86, 90, 111, 113-114
İzmir 16, 21-23, 27-28, 30-31, 34, 38, 41, 45-46, 57, 68-69, 123, 125, 129-130, 135-136, 138, 142
İzmit 16, 141-142

K
Kahire 25, 90, 152-158, 164, 166, 169-170
kaht 298
Kalampaka 124dn
Kalimnos 165
Kallipolis (Gelibolu) 7-10
Kandiye 28, 39, 113, 160, 205, 207, 210, 213-214
Kapadokya 34, 137
Kara Koyunlular 234
Karadağ 114

Karadeniz 10, 59, 212, 297, 302, 304
Karaman 17
Kastel-i Bahri 112
Kastel-i Mora (bkz. Mora Kasteli) 113
Kâtip Çelebi 224, 231
Kavala 106
Kazak 297
el-Kazvini 150
Keban 138
Kefalonya 78, 88, 255-256, 258
Kefe 299, 301-303, 305-306
Kiklad Adaları 213
Kilikya 161
Kolea 26
Konstantinopolis 7, 9-10, 152, 160, 163
Konstantinos Kantakuzenos 268
Korfu 78-89, 91, 255-256, 258
Korint 103, 105, 107-108, 110, 113, 254, 258
Koron (Koroni) 103
Kos (İstanköy) 28, 160, 164-165, 181, 186, 209
Kudüs 30, 37
kuraklık 135, 274, 298, 300, 302-304
Küstendil 63, 65, 103
Kutsal Havariyyun Manastırı 127
Kıbrıs 29, 31, 122, 128, 152, 160, 166
Kırım 297, 299-300, 302, 305; Savaşı 5
kıtlık 135, 137, 142, 298-305

L
Labonya 141
Larissa 127-128
Lazkiye 25, 32-33, 35
Leo I. 268
Lepanto (Naupaktos/İnebahtı) 111
Leros 165, 212
Londar (Liondari) 103

M
Makedonya 65
el-Makrizi 152-153
Malatya 138, 142
Malta 159
Manisa 138, 142
Maraş 42, 44
Marakeş 152, 160
Marmara 44, 138
Maveraü'l-Ürdün 152, 155
Mağrip 13, 16-17, 25
Mehmed II. 103, 106-107, 170dn, 172, 181-182, 184-186, 195dn
Mehmed IV. 280
Memluklar 149-151, 153-156, 160, 162, 182-183
Meriç 273-275, 278, 283; Savaşı 10
Mersin 35
Meteora 125dn, 127, 250-251, 256, 258
Mezopotamya 152, 160, 235, 254
Midilli 37, 40, 182
Milliana 26
Milos 28, 203
Missionary Herald 133, 135-137
Mora 76, 89, 103, 107-109, 111-113, 123, 131, 209, 213, 243dn, 255
Mora Kasteli 109
Mostar 105
Moğollar 232, 234
Murad III. 278
Musul 41-42
Myrmika (Myrmighi) 47
Mısır 16, 25, 28, 90, 149-150, 152-156, 162

N
Nasıra 30-31, 41

Naupaktos (bkz. İnebahtı) 252, 254
Nauplio (bkz. Anaboli) 22, 89, 110
Nemrut 233, 237dn
Nicosia (Lefkoşa) 29
Nikeforos Gregoras 7
Nil 152
Nogaylar 297-298, 300, 302, 304-305
Norduz 225, 227
en-Nüveyri 151-152
nüzul defterleri 288; sistemi 288; hanesi 288

O
Ohri 67-68
Olimpiotissa Manastırı 250-252, 256, 258
Oniki Adalar 159, 165
Orhan Sultan 9
Osmanlı 3, 5-9, 38, 44, 53, 59, 61-63, 66, 69-71, 75, 77, 79-80, 89, 100-102, 109, 114-115, 122, 135, 150, 165, 168, 174, 182, 185, 197, 200, 208, 210, 215, 224, 227dn-229, 231-232, 235, 237, 244, 248, 250-251dn, 262, 268, 273-277, 279-280, 282, 284-285, 287-288, 296-298, 303-304; İmparatorluğu 4-5, 14, 16, 44, 60, 72-73, 86, 90, 99, 134-136, 138, 182, 279, 295; ●smanlılar 107, 153, 156, 181, 183
Otranto 109

Ö
Özü 301-303

P
Paksos 85-86
Palamuda (Palamidi) 112
parametrik deprem katalogları 74, 79, 82-83, 88
Parga 79
Paros 131, 132dn
Patmos 132dn, 173, 212
Patra 89, 109, 113, 128dn
Pegai (Biga) 8
Peloponnez 159
Phillippoupolis 128dn, 132dn
Pindus Dağları 242-243
Piri Reis 211, 213
Plevne 304
Plinius 210
Plovdiv 65
Porta Panayia 243dn, 249, 253
Priştine 103
pripisla 60-66, 70-71
Ptolemeos 150-151, 212, 267

R
Ragusa Cumhuriyeti 77, 90, 112
Rasathane-i Amire 44
Reşid 25
Rethymno 23, 205-206
Rodos 30-32, 37, 159-166, 168-174, 176-177, 179, 181-186, 193-199, 209
Rumeli 8, 10, 288, 290, 301

S
Safed 33, 35, 40
Saint-Jean (Şövalyeleri) 168, 174, 176, 182
Sakız (bkz. Hios) 21-22, 28-29, 40, 45, 47, 55, 57
salgın 4, 78, 85, 130, 132dn, 162
Sani ed-Devle 224
Santa Maura/Lefkas 78-79, 86-88, 90
Santorini 123, 126, 128, 131, 209-213, 216
Sapanca 141
Saray 226-227

Sarıkamış 140
Sayda 19, 24
Scutari [İşkodra] 77
sel 4, 6, 123, 125-126, 128, 130-132, 235, 273, 275-278, 280-285, 287, 290, 293, 296
Selanik 22, 29, 36-38, 43, 55-56, 65dn, 69, 105, 130, 258, 284, 301, 304, 306
es-Semhudi 177
Serenissima Cumhuriyeti 72, 73, 75-76
Seyyid Ali Sultan 8
Sişem 37
Silistre 298, 301-305
Siros 203
sismik deniz dalgası 99, 113, 163-164
sismolog (bkz. deprembilimci) 73-74, 262
sismologion 262-269
sismoloji (bkz. deprembilim) 66, 70, 73dn
Sivastopol 5
Sliven 65
Smyrna (İzmir) 163
Sofya 63, 65, 67-69
Spalato (Split) 77-78
Sperheios Nehri 242, 254
Sterea Hellas 243
Strabo 210-211
su baskını 236, 273, 275-276, 280, 294dn
su basması 277
Süleyman (Kanuni) 4, 106, 156, 233, 278, 300
Süleyman Çelebi 10
Süleyman II. 280
Süleyman Paşa 7-10

Ş
Şam 30, 37, 42

T
Taberiye 33, 35, 40
tahfif 289-290dn, 291-292, 295
Tarsus 136
Tatarlar 297-302, 304-305
Tebriz 225dn, 228
Tesalya 123, 242-243dn, 284
tevzi 287-295
tevzihane 288-289, 290dn-293
Timurlenk 10
toprak kayması 128, 232, 259
Toroslar 138, 142-143, 254
Trablus 24, 40, 42
Trablusşam 156
Trabzon 136
Trakya 7-10, 65, 122, 128
Trikala bkz. Tırhala
Tripolitsa 28-29
Troya 16, 31
tsunami 37, 40, 55, 173dn
Tunus 17-18, 41, 43, 152
Tırhala (Trikala) 103, 108, 127, 243-245

U
Ulubad 20
Umur Aydmoğlu 9

V
Valona 40
Van 136, 224-229, 232, 234, 236
Varlaam Manastırı 125dn, 250
Varna 302, 305-306
Venedik 72-80, 82-84, 86, 88-92, 100, 103, 123, 128, 160, 165
Vidin 301, 304, 306
Viyana 4
Vlahia 242, 252-253, 256
volkanik etkinlikler 209-211; olaylar 212, 214-215; patlamalar 123, 126, 128, 131, 210, 213

Volona 79
Vonitsa 106
Vostitza 128
Vülçitrin 301, 304, 306

Y

Yafa 37
yangınlar 31, 45, 69, 87-88, 208, 274, 287, 290, 295
Yanya 29, 43, 57
yağmurlar 264, 266
el-Yusufi 150-151, 153

Z

Zakar 26
Zakinthos (bkz. Zante) 78, 88-89
Zante 111
Zara (Zadar) 77
Zetouni 29, 55-56, 243dn, 252-259
Zografou Manastırı 65

TARİH VAKFI YURT YAYINLARI'NDAN

OSMANLI BEYLİĞİ
(1300-1389)

EDİTÖR
ELIZABETH A. ZACHARIADOU

Küçük bir uç beyliğinin, Bizans'ın yerine geçen ve Batı Hıristiyan dünyasını yüzyıllar boyunca derinden etkileyen güçlü Osmanlı İmparatorluğu'na dönüşmesi, çeşitli açılardan incelenmesi gereken bir olgudur. Kuruluş dönemi hakkında 1930'larda geliştirilen kuramlardan sonra ortaya çıkan bulgular, eski tezleri geliştiren ve aşan savların kaynağı oldu. Osmanlıların kökeni, bulunan yeni sikkeler, gaza geleneği ve dervişlerin rolü, arazi tahrirleri, Türk dili, diğer beylik ve devletlerle ilişkiler üzerine karşılaştırmalı araştırmaları kapsayan bu kitabın ışığında Osmanlı tarihinin bilinmezlerle dolu en karanlık döneminin yeniden değerlendirilmesi gerekecek.
(Çev. Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altınova)

xiv + 277 sayfa.
ISBN 975-333-067-7

SOL KOL
OSMANLI EGEMENLİĞİNDE VIA EGNATIA
(1380-1699)

EDİTÖR

ELIZABETH A. ZACHARIADOU

Yolların güzergâhı en az coğrafya kadar, tarih tarafından da belirlenir. Ve bir yolun tarihi, üzerinde egemenlik kuran devletler kadar, o yolu kullanan insanların tarihi hakkında da çok değerli ipuçları sağlayabilir. Romalıların, Adriyatik'i İstanbul ve Çanakkale boğazlarına bağlamak amacıyla inşa ettiği Via Egnatia'nın yüzyıllar içinden geçip gelen serüveni de, bu anayolun tarihini ayrılmaz bir biçimde Balkanlar'ın tarihine bağlıyor. Antikçağın sonunu belirleyen barbar istilaları sırasında ulaşıma kapanan, Bizans İmparatorluğu'nun ilk döneminde ise eski önemini yeniden kazanan Via Egnatia'nın bundan sonraki kaderi, merkezi otoritenin gücüne ya da zaafına göre belirlendi. Osmanlı denetimine girdikten sonra ise, bir kez daha Balkanlar'ın en önemli anayollarından biri haline geldi. İsmi de değişmişti: Sol Kol. Bu kitapta yer alan makaleler, antik Roma yolu Via Egnatia'dan Osmanlı'nın Sol Kol'una uzanan süreci incelerken, Balkanlar'daki Osmanlı tarihinin bu yolla kesişen siyasi, ekonomik, kültürel yönlerini, yol üzerindeki ayrı ayrı "menziller"e uğrayan bir yolculuk içinde bize tanıtıyor.

(Çev. Özden Arıkan, Ela Güntekin, Tülin Altınova)

xiv + 257 sayfa.

ISBN 975-333-104-5

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
VEBA
(1700-1850)

DANIEL PANZAC

"Beka yok cihanda nüfus-ı fâniye / Ömr-i beşer sanki bir saniye / Birisin hayyen ayırdı felek / Bu idi bana sevece-i saniye / Tâûndan vefat etti, Ah! Naciye!" Tâûn ya da veba, 18. yüzyıldan kalma bir mezar taşındaki bu sözlerin de gösterdiği gibi, yüzyıllar boyunca Osmanlı tebaasını kırıp geçirmiş ve çok acı vermiş bir illet. Daniel Panzac'ın günümüzdeki hemen bütün Osmanlı araştırmalarında kaynak olarak kullanılan ve yıllarca süren bir araştırmanın ürünü olan eseri bu sözlerle başlıyor. Vebanın neden ve nasıl yayıldığı, Müslüman ve gayrimüslim tebaanın salgın karşısındaki tavırları, inançları, Balkanlar'dan Erzurum'a, Magrip'ten Maşrık'a bireylerin ve devletin aldığı önlemler, Venedik, Marsilya, Şam, Istanbul ve daha birçok şehrin konsolosluk raporları, sağlık görevlilerinin yazışmaları ve binin üzerinde kaynak taranarak yazıldı. Yüz elli yıllık bir dönemi tanıklara dayanak anlatan bir toplumsal tarih kitabı.

xii + 323 sayfa.
ISBN 975-333-073-1

TARİH VAKFI YAYINLARI'NDAN

SİVİL TOPLUM KURULUŞLARI VE
YASALAR - ETİK - DEPREM

Elinizdeki kitapta STK'ların yasal düzenlemeler karşısındaki durumlarını, STK çalışmalarında karşılaşılan etik sorunları ve 17 Ağustos 1999 depreminden STK'lar olarak öğrenilenleri konu alan üç sempozyumun tutanakları yer almaktadır. Bu tutanaklar okunduğunda ilk STK sempozyumlarıyla başlatılan öğrenme sürecinin başarı ile devam ettiği görülecektir. Büyük bölümü henüz kısa bir süre önce kurulmuş, her anlamda kısıtlı olanaklara sahip bulunan ve son derece geniş bir çalışma alanları yelpazesine dağılmış durumdaki STK'lar, birbirlerinden öğrenecek, birbirleriyle paylaşılacak çok şeyleri olduğunun bilincindedirler.

Yasal çerçeve ile ilgili toplantı konuşmalarından anlaşılacağı gibi devletin ağır vesayeti altında bulunan, etik sorunlar toplantı tutanaklarına yansıdığı üzere içinden çıktığı toplumu değiştirmek isterken onun birçok hastalığını ile kısıtlanmış olan STK'lar, 17 Ağustos'a ilişkin tartışmalarda belirtildiği gibi yine de önemli bir umut kaynağı konumundadırlar.

376 sayfa.
ISBN 975-7306-66-5